

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM
1922., 1923., 1924. CYKLUS

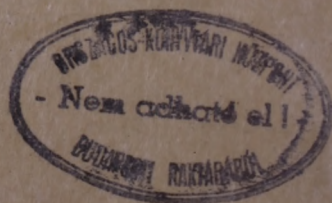
JÓKAI

ÍRTA

ZSIGMOND FERENC

AZ 1924-IK ÉVI ILLETMÉNY

JÓKAI

JÓKAI

XIV

295

*

ÍRTA

ZSIGMOND FERENC

44 L. N. 77. 938/39

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1924

153504

RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET R. T. NYOMDÁJA.

Élete.

Jókai életírójának a feladata látszólag igen könnyű és igen hálás. A leggazdagabb, legdicsőségesebb emberi életpályák egyike tárul föl előtte az adatok ropant tömegével, a nyilvánosság verőfényének káprázatos színpompájában. És mégis, minél nagyobb garmaává szaporodnak az életrajzi adatok, a kutató annál bizonyosabbnak érzi, hogy ebből az adathalmazból sohasem lehet hiánytalanul összerakni Jókai élő egyéniségét. Ha kerülte volna Jókai a nyilvánosságot, ha ravaszul meg akarta volna tévesztetni a maga benső természete felől az embereket, akkor talán már rég kiismerték volna őt szíve gyökeréig a lélektani nyomozás mesterei... de az ő gyermeteg naivságú, őszinte tekintete előtt még sokáig zavarba fog jönni az ítélkező tudomány, — az egymásra halmozott dokumentumok tömege alatt valami titokzatos üreg halk nesze kísért.

Ez a titokzatosság a pozitív bizonyítékokat kereső Jókai-biografusra nézve megkezdődik mindjárt a hősnék a születésével. Kétségtelen, hogy egyéniségünk alakulását már világrajövetelünk előtt is az okok hosszú láncolata determinálja s minél többet tudunk ezek közül felismerni, annál biztosabb lesz a talapzat, melyre a megmintázandó szoboralak kerül. Az átöröklés törvényei néha oly szembeszökőek, hogy nyugodtan ágyazhatjuk beléjük az életrajzi adatokat. Nemcsak Balassa Bálintnál és Zrinyi Miklósnál, hanem Petőfinél és Aranynál is megállapíthatók a jellemnek

és vérmérsékletnek afféle atavisztikus vonásai, melyek a szülőkön túl, távolabbi ősök következetes vérségi hagyományából táplálkoznak. A legnagyobb magyar mesemondó egyéniségét, a magyar nemzeti szellemnek ez egyik legsajátosabb kincsét azonban bizonyos mértékig mindenkor exotikumnak fogjuk érezni, mert a születés előtti élet titkaiba mindössze az apai-anyai örökség erejéig tudunk úgyahogy bepillantani. A kutató emberi elme persze nem szívesen hagyja abba a nyomozást s ha már pozitív adatokat nem remélhet, legalább sejtésekre, hozzávetésekre, találgatásra támaszkodik s könnyű szerrel hozza létre a — legellentétebb magyarázatokat. Jókai halálának szomorú alkalmát két kiváló elmét ihletett egy-egy nagyszabású életrajzi mű írására. Eötvös Károly munkája (1906) a *Jókay-nemzetség*-gel, vagyis a nagy költőnek csupán az elődeivel foglalkozik; már maga ez a tárgyválasztás is mutatja, mily nagy fontosságot tulajdonít a szerző annak a vérségi köteléknek, mely Jókait őseivel összefűzi; hangoztatja, hogy „nincs oly apa és anya, ki rögtönözve tudna nagy lángelmét adni a világnak... Nem csupán az apának és anyának érdeme, hanem az ősök hosszú sorának érdeme is az a kincs, melyet a nagy költő lánglelke által élvez nemzetünk“, s igyekszik Eötvös minél több lelki-testi kiválóságot fölfedezni a Jókay-nemzetség tagjaiban. Mikszáth híres Jókai-életrajza (1907) homlokegyenest ellenkező következtetéshez jut el: „Általában sok jel van arra, hogy az úgynevezett isteni szikrák nem igen bántották a Jókayakat és majdnem kikerülhetetlen a megjegyzés, hogy a természet műhelyében ez a szellemiekben való takarékoskodás szinte készülődésnek látszik valami rendkívülinek produkálására; innen is, onnan is elcsíp és megtakarít valamit, hogy aztán pazar jókedvvel egynek adhassa...“ Íme, pozitív alap hiányában így válik egymásnak fonákvá a két életíró föltevése, és pedig olyan két íróé, akiknek az eszejárása egyébként erősen emlékeztet egymásra, nemcsak itt, hanem egész írói munkásságuk-

ban: mind a ketten az adoma szemüvegén át szeretik nézni a világot.

Kíváncsiságunk tehát valószínűleg örökké kielégítetlen marad arra a kérdésre vonatkozólag, hogy nagy mesemondónk megszületéséhez miért éppen azokra az ősökre volt szüksége a teremő természetnek, akiknek a nevét az ásvai Jókay-, illetve a banai Pulay-nemzetség családfája őrizi. A genealógiai látóhatár szélén két névre a katonai életnek és a vitézi érdeknek a fénye süt reá; az egyik név az apa-ági nemességszerző elődé, Jókay Sámuelé, költőnk negyedik őseé, kinek egy tüzéri remeklővése a nemesi címerpaizson is meg van örökítve; a másik egy Pulay-ős neve, aki II. Rákóczi Ferenc udvari embere volt. Költőnk büszke is rájuk s szereti kegyeletes dicsekvéssel fölemlegetni, hogy az ő ereiben „hamisítatlan Jókay—Pulay-chylus“ folyik. E drága chylus átöröklődési folyamata titok ugyan reánk nézve, de néhány csöppjére lehetetlen rá nem ismernünk az anya, különösen pedig az apa egyéniségében.

Költőnk édesapja Jókay József volt, Jókay III. Sámuel ó-gyallai birtokosnak és Veres Katalinnak a fia. József volt az első Jókay, aki diplomát szerzett s a tudományából igyekezett megélni. Egyénisége sok tekintetben emlékeztet lángeszű fiáéra. Jókay József is gyöngye testi szervezetű ember volt, egész alakja inkább csinos, mint erőlteljes, ennyiben tehát szerencsés gondolatnak kell tartanunk, hogy nem maradt gazdálkodónak, hanem az ész fegyverzetével akarta kivívni boldogulását; csakhogy az ő esze éppen a „boldogulásra“, a gyakorlati életben való érvényesülésre volt legkevésbé alkalmas. A könyvek között felnőtt, békeszerető, gyöngye tüdejű legény, aki belekerül az utolsó nemesi fölkelés háborújába s az azzal járó halálos veszedelmek kockázatába, valamint a gyakorlati életrevalóság nélküli, érzékeny, ábrándos poéta-természet, mely az ügyvédi pálya furfangos praktikáiban és marakodásaiban való részvételre szerzi meg (papíroson) a képesítést: mindez vajjon

nem ismétlődik-e meg később fiában? Aztán mintha Jókay Józsefben is jelentkeznék már az a sokoldalú dilettantizmus, mely a nagy regényíró egyéniségének is fontos jellemvonása s világcsoda-képzeletének kifogyhatatlan gazdagságú tartalékalapja; az apa is nemcsak szereti a zenét, hanem ügyesen kezeli a furulyát, talán a gitárt is; megpróbálkozik a festészettel is: mikor kedves költőinek a verseiből gyűjteményt ír össze magának, a lejegyzett szövegeket egyúttal illusztrálja is, szép színes képeket festvén pl. Blumauer travesztált *Aeneis*éhez vagy Csokonai *Karnyónéjához*; no és maga is áldozott a Múzsának egy-egy versikével. De legfeltűnőbb hasonlóság az apa és fiú tehetsége között: az elbeszélő művészetre való rátermettség. Egybehangzó hagyományok állítják, hogy Jókay Józsefnek pompás érzéke volt ahhoz, hogyan kell valami rövid történetet érdekesen és formásan elmondani. Ha az ilyen hajlammal megáldott ember az elmesélni való nyersanyagot nem csupán olvasmányaiból vagy mindennapias, jelentéktelen tapasztalatokból kénytelen meríteni, hanem olyan rendkívüli, országos érdekű élményre is tekinthet vissza, amilyen az 1809-iki nemesi inszurrekció: elképzelhetjük, mily nagy hatást gyakorolhatott arra a lelkétől lelkedzett másik egyéniségre, kiben ez az öröklött mesemondóhajlam a teremő lángelme fényétől meg-aranyozódva szórja majd kincseit két emberöltőnyi időn keresztül.

Jókay József 1812-ben vette feleségül Pulay Máriát. A két hitvestárs egyéniségének némely ellentétes vonása szerencsésen egészítette ki egymást. Ha már a férj jelleméből hiányzott az a férfias erély, mely nélkül legjobb szándékaink is gyakran válnak eredménytelenekké: hát a jó sors a szerencsés megoldásnak ahhoz a ritka módjához folyamodott, hogy ezzel a gyermeknevelésben nélkülözhetetlen tulajdonsággal a feleséget látta el a szokottnál sokkal nagyobb mértékben. Minden bizonnyal magára Jókay Józsefre nézve is kitűnő segítség volt élettársának szilárd

akaraterője, mely néha a puritán szigorúság felé is hajlott, de különösen döntő, egész életre szóló fontosságú tényezővé vált ez fiuk nevelésében. Jókainál tehát az anyai hatás inkább erkölcsi értelemben veendő számításba, nem pedig mint vérszerinti örökség, bár alig útasíthatjuk el magunktól azt a föltevést, hogy az anya szívós, erős természete volt az az orvosság, mely Jókait megmentette az apai örökségként reá is leselkedő korai haláltól. Jókai egészségi állapota a gyermekkorban többször adott okot aggodalomra, később meg súlyos természetű tüdőbántalmak léptek fel, úgy hogy méltán lehetett tartani közeli katasztrófától — és mégis megérte nagy regényírónk a nyolcvanadik életévet; s az az írói munkásság, melyet Jókai e hosszú idő folyamán kifejtett, fizikai tekintetben is olyan teljesítmény, az idegrendszernek olyan bámulatos erőpróbája, hogy ezt nem lehet egyszerűen erkölcsi forrásból leszármaztatni... Ennek az anyának az egyéniségében lehetetlen meg nem érezni a nagyszabású jelleget, a lenyűgöző erőt, mely uralkodik is azon, akit magához vonz; az ilyen jellem pl. a szeretetet nem az elnéző becézés kényelmes hanyagságában gyakorolja, hanem azon kötelességek fokozott teljesítésében, melyek a szeretett lénynek ha nem is mindig kedvére, de mindig hasznára irányulnak. A Jókai emberi egyéniségének kifejlődésében mindenestre az anyai befolyás a legdöntőbb, leghatalmasabb erkölcsi tényező. Jókai több ízben meg is rajzolja a költészet eszközeivel anyjának impozáns egyéniségét; persze túlzás volna részünkről, ha ezekben a költészeti alakokban egyszerűen arckép-másolatot akarnánk látni; de kétségtelen, hogy pl. az özv. Baradlayné, özv. Lávayné, özv. Jenőyné alakjaihoz a fővonásokat anyja jelleméből kölcsönözte írónk; mindahárom női jellemet a férfias akaraterő heroizmusa teszi fenségesse, de a feltüntetett sorrend szerint mind jobban-jobban hangsúlyozva van bennük egy lényeges jellemvonás: a szilárd meggyőződésnek és elszántságnak néha hajlíthatatlansággá való merevedése.

Jókay József ifjú nejével Komáromban telepedett le. Így lett Komárom városa a Jókai-név később kivirult dicsőségének örök osztályosává. Az ügyvédkedésen kívül még egy másik munkakörben is szorgalmatoskodott Jókay József; ez az utóbbi munkakör jobban is illett szelíd kedélyéhez és altruista hajlamaihoz: éppen akkoriban, mikor Móric született, megválasztották a városi árvaszék ügyeinek intézőjévé, népiesen szólva: árvák atyjává. Különben a Jókay József gyermekei között nem Móric volt az elsőszülött; Károly volt a legidősebb, utána következett Eszter, majd a korán elhunyt két Lajos. Ötödiknek és utolsónak született Móric, 1825 február 18-án.

Nevezetes esztendő ez, Magyarország művelődési életének legtermékenyebb negyedszázadát, az ú. n. reform-kort nyitja meg. Egyelőre persze nem igen sejti senki ennek a rövid korszaknak történeti nagy jelentőségét. Az idő kereke csöndben fordul néhány évnýt. Csöndes boldogságban telik el néhány év a Jókay-család életében is. Forró szeretet övezi különösen a legifjabb családtagot, és a kékszemű, finom arcbőrű, leányos szépségű fiúcska meg is érdemli ezt a nagy szeretetet. Kedves szelídsége és lángelméjének fel-feltűnedező első nyomai kivételes jelenséggé teszük őt már zsenge gyermekkorában. A szülői tekintély üdvös hatása mellett kitűnően érvényesült a kis Móric nevelése terén a kilenc évvel idősebb leánytestvérnek, Eszternek szerető gondossága. A gyér adatok betűi mögül is a nemes nőiség eszményeképpen bontakoznak ki előttünk Jókay Eszter egyéniségének körvonalai. Mikor már asszonnyá lett s neki magának is gyermeke volt, akkor sem szűnt meg szinte anyai gyöngédséggel örködni öccse sorsán. Különben a kis Jókay Móricra való felügyelet éppen nem volt valami hálátlan, keserves munka, inkább csupa gyönyörűség lehetett figyelemmel kísérni a gyermek rohamos szellemi fejlődését. Mikor iskolába föladták, az ötéves kis fiú már folyékonyan tudott

olvasni. Tehetségében már ekkor is uralkodó, néha majdnem azt mondhatnók: túltengő elemként jelentkezik a képzelőerő. Az alig hét-nyolc éves gyermek lelkivilága olyan rögeszmék, olyan furcsa kényszerképzetek zsarnoksága alá kerül, hogy ez már a beteges exaltáltság határát érinti s azzal az eredménnyel jár, hogy az örök nyughatatlanságú képzelet a testi és lelki szervezet minden energiáját a maga céljai számára használja föl s nem igen hagy belőle a külső, gyakorlati életcélok kiverelkedésére. A sokoldalú, mohó ismeretszerzés is szemlátomást arra való Jókainál, hogy ezt a kielégíthetetlen éhségű képzeletet mindig újabb és újabb táplálékkal lássa el, mert az ilyen fantázia képes ugyan a semmivel is naphosszat eljátszadozni, de igazi elemében akkor van, ha a tapasztalati ismeretek termőföldjéből varázsolhatja elő a mesevilág kábító illatú és csodás színpompájú exotikus növényzetét.

Az ismeretszerzés munkáját a fiatal Jókai a tanulóévekben példás buzgalommal és jeles sikerrel végezte. Koraérettségét sok adat bizonyítja, de ezekre most nem térünk ki. Hét-nyolc éves korában már néhány sorból álló versikékkel is megpróbálkozik, palatábláján pedig fantasztikus alakokat rajzol. Tízéves korában németül is megtanul Pozsonyban, ahol úgynevezett csere-gyerekként töltött két esztendőt Zsigmondy Sámuel ev. líceumi tanár családja körében, elvégezvén egyúttal az iskola megfelelő osztályait. Tehát a könyvekből szerzett tudáshoz már egy kis világlátottság is járul a tízéves komáromi fiúban, de a lázas tevékenységű költői képzelet számára a rohamosan szaporodó tapasztalati kincsek között mégis csak a komáromi élet szemléletének közvetlen és friss benyomásai lehettek a legbecsesebbek. A gyermek- és ifjúkori benyomások soha még emberben olyan maradandó, örök tartalommal nem váltak, mint Jókai-ban. Talán az egész világirodalom sem tud felmutatni még egy másik nagy regényíró, aki annyira megőrizte volna késő öregségéig a gyermek- és ifjúkor

naiv világszemléleti módját, mint Jókai. Szemünk a gyermekkorban sohasem tudja magát függetleníteni képzeletünktől, később aztán jóformán egyebet sem tesz, mint hol bosszankodva, hol kiábrándultan mosolyogva veszi revízió alá régi szemléleteit. Jókait a sors különös kegyelme olyan természettel áldotta meg, hogy hosszú életének kilenctizedrészén át nem volt kénytelen a világszemlélés és az életértékelés gyermekkori módját komolyabb revíziónak alávetni. A családi környezet erkölcsi tisztaságából s a kissé tágasabb komáromi környezet állandó szemléletéből gyúrta össze a fantázia rejtelmes keze Jókai egész lelki egyéniségének a magvát. A tiszta naivságú ideáлизmus melege volt ennek a lélek-magnak az éltető ereje, mely termékennyé tudta tenni a reá-rakodó ezerféle tapasztalati anyag folyton növekvő rétegeit, de persze csak az említett eszményies élet-felfogás szolgálatában. A forrongó képzelet feszítő ereje meg is kívánta, kivált eleinte, hogy a tapasztalati ismeretek rétege minél tömegesebbé szaporodjék. E tekintetben igen kedvezőnek mondható Jókai gyermek- és ifjúkori nevelődése, egészen az egyéniség teljes kialakulásáig.

Mikszáth színes és eleven képet fest „az akkori Komárom“-ról, amikorra Jókai gyermeksege esik. Mi nem akarjuk igénybevenni a korrajzíró szabadságát, csak útalunk Komárom virágzó helyzetére, a benne pezsgő városi élet forgalmasságára, a lakosok gazdagságára a reform-kor kezdetén. Az igazi magyar városok közt talán egy sem mérkőzhetett Komárommal a kereskedelem élénksége, az ebből táplálkozó anyagi jólét s a társadalmi típusok érdekessége és változatossága tekintetében. A gyermek-Jókai emlékezetének tudat fölötti és tudat alatti részében olyan özöne raktározódott el a millióféle hang- és színbenyomásoknak, a meglepő helyzeteknek, érdekes alakoknak, a kuriózumok számtalan fajtájának, hogy ezek az ő kivételeket kedvelő és túlzásra hajlandó képzeletének legkedvesebb csemegéivé válhattak, de

anélkül, hogy a tapasztalati élmény valószerűségének varázsát elveszítenék. Már itt meg kell kezdenünk a hangoztatását írónk jóhiszeműségének, mely ha nem is mindig, de számtalan esetben menti vagy legalább magyarázza képzeletének szeszélyes, sőt szertelen kedvteléseit. Az ő szeme a furcsaságok, a rendkívüliségek meglátására volt berendezve, tehát, mikor olyesmit rajzol, joggal hiszi és jóhiszeműen mondja magáról, hogy témái az életből vannak ellesve, persze az ő látásmódja szerint ellesve. Elismerjük, hogy Jókai képzeletének túlzásainál és kisíklásainál nem mindig lehet szó ilyen jóhiszeműségről, ez a rakoncátlan kedvű képzelőerő néha a sziklából is vizet akar facsarni, de gyakran a legmerészebb eszményítés iránt is illúziót tud kelteni bennünk az élményi alapnak, legfőképpen a fogékony gyermekkor komáromi emlékeinek megvesztegető realitása, belső igazságának szuggesztív hatalma. A komáromi felejtethetlen benyomások a Jókai-fantázia szálguldó léghajójának legmegbízhatóbb nehezékei, melyek a magas szárnyalást nem akadályozzák, csak a fantazmagória veszélyeit teszik kikerülhetőkké, amint ezt alkalomadtán a későbbi fejezetekben nem egyszer látni fogjuk.

Az ismeretszerzésnek azt a véletlen módját, melyet az élettapasztalatok jelentenek számunkra, Jókainál szerencsésen egészíti ki a fiatalkori buzgó és tervszerű tanulás. Ez tulajdonképpen visszanyúlik az apától elsajátított érdekes és hasznos tudnivalókig, vagy legalább az elemi iskola és gimnáziumi alsó osztályok padjaiig, de a szellemi kibontakozás folyamatának ellenőrizhető része nem igen kezdődhetik ennyire *ab ovo*. Hogy iskoláztatásának első hat-hét esztendejében kik és milyen irányban járultak hozzá Jókai egyéniségének kialakításához, erre a kérdésre hozzátéve leg sem tudunk megfelelni azon két-három ember nevének az anyakönyvből való kikeresésével, akik az illető években Jókainak a tanítói voltak akár a komáromi, akár a pozsonyi iskolában (Mikszáth kiemeli az egyik komáromi tanárnak, az egészséges humorú

Sörös Lajosnak jótékony hatását). Jókai rendszeres tudományos előhaladását körülbelül attól az időponttól kezdve kísérhetjük figyelemmel, mikor Pozsonyból visszakerült szülővárosába. Ez az időpont egyébként igen szomorú dátum írónkra nézve, mert édesapja halála is ekkorra esik (1837). E nagy szerencsétlenség közepette, mely Jókait súlyos testi betegségbe is dönté, kétszeres jótétemény volt reá nézve a komáromi iskola egy kiváló tudású és jellemű tanárának, Vály Ferencnek a Jókay-családhoz való közeledése, mely pár év múlva a Jókay Eszterrel kötött házassági frigyben érte el boldogító célját és jutalmát.

Jókai az ő öregkori visszaemlékezéseiben méltán nevezi „mentor“-ának ezt a derék férfiút. Amiben ő Vály Ferentől éveken át részesült, az nemcsak tanítás volt, hanem több annál: nevelés. Jókai egyéniségének engedelmes viaszát eddig egy erős akarat idomító keze formálgatta: az anya föltétlen tekintélye. Ez az erőteljes anyai fölügyázat egyik-másik vonatkozásban még sokáig elegendő lesz a fiú fejledező lelkének fegyelmezéséhez, de nyilvánvaló, hogy az értelmi kiképzés magasabb fokozatain a szakszerű vezetés követelménye lép előtérbe s az ilyen vezetés jó vagy rossz minőségének még erkölcsi tekintetben is igen fontos hatásai származhatnak a növendék egyéniségére. Vály Ferenc is tudatosan törekedett az értelem élesítése és gazdagítása mellett a jellem nemesítésére is. Három év alatt megtanította Jókait három világnyelvre, a kötelező házi olvasmányok között pedig egyaránt helyet juttatott külföldi és hazai szépirodalomnak, történelemnek, bölcsészetnek, természettudományoknak. Jókai, hogy mindezt elvégezhesse, kénytelen volt mindennap, télen is, korán reggel fölkelni s jó időben, rossz időben megjelenni a Vály Ferenc lakásán, mert a nagy elfoglaltságú tanár csak ilyenkor szakíthatott magának időt leendő sógora iskolán kívüli oktatására.

Ezt a rendszeres és bizony nem könnyű önképzést

ideiglenesen meg is sínylette Jókai fejlődésben levő testi szervezete, de végeredményben a testi szervezetnek is javára vált s a folytonos, rendszeres elmemunka igájához való ez a hozzáedződés is valószínűleg egyik magyarázó oka annak, hogy költői termékenység és általában szellemi munkabírási tekintetében Jókai — mondhatni — világrekordot teremtett.

Ez a tanulás rendszeres volt és sokoldalú, vagyis olyan, amilyenre a serdülő léleknek szüksége van. Az egy bizonyos irányban való elmélyedés csak később szokott bekövetkezni. Jókainál azonban ez a szakszerű, állandó elmélyedés később sem következett be, ő a tudomány világát mindig csak kellemes vagy hasznos kirándulóhelynek tekintette, az ő életfelfogásának de-lejtője más tájak felé mutatott ideges remegéssel: a tapasztalaton túli világ eszményi hona felé. A tudomány és költészet e kétféle területének áthidalására irányuló kísérlet a legkockázatosabb sikerű foglalkozás, de a Jókai költői lángelméjének egyik legállandóbb becsvágya efféle kísérletekben merül ki, s tagadhatatlan, hogy a sok kisebb-nagyobb kudarc között senkitől mástól nem utánozható vakmerő sikereket ér el ezen a téren is. Az effajta kísérletekhez szükséges tudományos ismereteket — annyit, amennyi éppen kell neki — bámulatos sokoldalúsággal tartja készletben az emlékezete, melyet a diákkor módszeres szorgalma rendezett be kifogyhatatlan raktárrá; később már inkább csak kuriózumokra vadászott, tudományos álláspont dolgában egész írói pályáján megélt jóformán abból a tőkéből, melyet tanuló korában gyűjtött.

Sokoldalú tudásvágya kiterjedt a művészetek és ügyességek nem egy ágára is; rajzoló kedvét látva apja, akinek szintén voltak efféle hajlamai, már tíz éves korában tanítómestert fogadott mellé; később — tudvalevő — a szoborfaragás terén is műkedvelősködött Jókai, aztán táncolni is szépen tudott, a kertészkedést meg valóságos szenvedéllyel foly-

tatta... de most még a Vály Ferenc mentorsága idejénél járunk, itt tehát azt említsük meg, hogy ebben az időben tanulta meg nagy áhítattal énekelni a zsoltárokat s ezzel mintegy az ő ösztönszerű zenei műérzékét kielégíteni; a diák-kántusnak lelkes tagja volt s szép alt hangja kellemesen érvényesült; retorikai és poétikai külön leckéivel Vály Ferenc az előadóképesség kifejlődését is nagyon elősegítette kedves tanítványában, aki aztán néhány évvel később már olyan ügyességre tett szert ezen a téren, hogy ezt is bátran nevezhetjük általános szóhasználat szerint művészetnek.

Mindez együttvéve bizony ritkaszép eredmény egy gyermekifjúnál. Az ilyen sokoldalú, korai képzettségnek erkölcsi irányban sem maradnak el a gyümölcsői. Ezek a gyümölcsök éppen nem mindig nemesek; a legtöbb fiatalembert az ő kivételes képességeinek a tudata elbizakodottá s másokkal szemben követelővé teszi, vagy legalábbis többé-kevésbé *pózolóvá*, szerepjátszóvá. A követelőző elbizakodottságnál semmi sem állott távolabb Jókai egyéniségétől, szerény és szeretetreméltó maradt egész életén keresztül. De azt már nem mernők állítani, hogy a pózoló hajlam nyomaival sem találkozunk nála. Mikszáth igazi éleslátással veszi ezt észre s jogosan hívja fel rá figyelmünket.¹ Tagadhatatlan, hogy már a diák-Jókaiban is jelentkezik ez a vonás és hogy valamint Petőfi, úgy Jókai sem tartozott a jellemnagyságoknak ahhoz a fajtájához, mely a népszerűséget megveti vagy éppen kerüli s teljesen közömbös azíránt, vajjon miként vélekednek róla az emberek. Annak az időszaknak, melyre a Jókai ifjúkora esik, általános jellemvonása volt a romantikus pózok kedvelése, ebben a tekintetben élet és irodalom kölcsönös hatással volt egy-

¹ Petőfi egyéniségének meg éppen egyik sarkpontját fedezi föl Horváth János ebben a szerepjátszó kivételesség-érzetben.

másra s az ilyen hatás iránt annál fogékonyabb a képzelet, minél lobbanékonyabb. Jókai lobbanékony képzeletének föltűnni vágyó hajlamát maga a „mentor“ is táplálta; Vály Ferenc — hogy utoljára még egyszer visszatérjünk ehhez a derék Jókai-nevelőhöz — ügyesen tudta növendéke becsvágyát a szorgalom fokozásának szolgálatába állítani; ha valami nem tetszett neki a Jókai viselkedésében, ilyenformán igyekezett a lelkére beszélni: „Hát illik ez egy Jókai Mórichoz? Egy Jókai Móricnak kivételes embernek kell lenni! ...“

Tizenhatodik évét töltötte be Jókai, mikorra a komáromi iskola osztályait elvégezte. Anyjának meg kellett barátkoznia azzal a gondolattal, hogy fiát idegenbe adja tanulmányainak folytatása végett. Egyszer már töltött ugyan Móric két évet távol az anyai háztól, de a cseregyerek voltaképen nem vesztí el anyját a távollét idejére sem, csak „elcseréli“; különben is akkor még nagyon kis gyermek volt ő, az olyan korú gyermekre nézve még — akár otthon tartózkodik, akár idegenben — nem is léteznek a kamaszodó életkorral együtt fölmerülő különféle problémák. Jókai kivételes lény volt, de olyan értelemben, hogy ő belőle a kamasz-típus közismert jellemvonásai majdnem teljesen hiányoztak. Ő nem várta türelmetlenül az önállóságnak azt az alkalmát, melyet az anyai vigyázat alól való kiszabadulás jelent. Az édesanya és a „mentor“ a rendkívül gondos neveléssel sok szépre és jóra, de egyúttal némi bátoratlanságra és önállótlanyságra is rászoktatták kedvencüket. Ideje volt, hogy a korához képest rendkívül kiművelt szellemű ifjúnak az egyéniségét, ha egyelőre csak szűk határok között is, maga az Élet vegye már próba alá s kényszerítse őt a maga lábán járni.

Igy került a pápai nagymultú református kollégiumba az 1841 év őszén. Különben ez a kollégium nemcsak többszázados multjának köszönhetette hírnevét és vonzóerejét, hanem akkori tanárai között is akadtak tekintélyes, jeles tudósok és nagyhatású pe-

dagógusok. A sors különös véletlene vagy kifürkészhetetlen akarata úgy intézte a dolgot, hogy a Jókai és Petőfi (akkor még Petrovics) rövid pápai diáksága egyidőre essék. Az 1841—42-iki iskolai évben a nyugati országrész ódon kollégiumának növendékei között együtt látja visszapillantó kegyeletünk azt a két magyar költőt, akikkel egész irodalmunkban, mindmánapiglan számítva sem versenyezhet senki világhírnév tekintetében. A pápai esztendő csupán az egymásról való tudomásvételnek, a diák-ismeretség megkötésének az ideje e két magyar költői lángelme életében, egymáshoz való viszonyuk utolsó hónapjainak emlékét pedig a kölcsönös félreértés borúja árnyékolja be... de a két dátum közé olyan csodálatos bensőségű barátság évei esnek, amilyenre — csak ellentétes vérmérsékletű jellemek képesek egymás iránt. A Jókait ért élethatások közt alig van még egy olyan roppant jelentőségű, mint az, melyet a Petőfi barátsága gyakorolt reá. Ez a mindinkább bensővé váló lelki testvériség éppen azt a változást teszi majd teljessé, vagy inkább fejleszti végletessé Jókaiában, amelynek első feltetele az otthoni örökös felügyelet alól való ideiglenes megszabadulás volt: t. i. a nyilvános szerepléshez szükséges bátorságot, azt a lázas becsvágyat, mely az élet mozgalmait nemcsak szemlélni, hanem cselekvőleg irányítani is akarja.

A tizenhat éves, félénken szerény komáromi diákból egyelőre még nehéz volna kinézni ezt a néhány év múlva elkövetkezendő nagy változást, pedig volta-képen ehhez szerzi meg a képességet és kedvet az önállóságnak azokkal az apró első lépéseivel, melyekre a pápai környezet bátorította s melynek nyomai — ma már nemzeti ereklyék — ott látszanak egyévi pápai életének ösvényén. Hogy a Jókai költői fejlődésének ezek a fel-feltűnedező nyomai elvezethetnek pl. a Jókai szállásadójának, a zamatos beszédmódú Klára Sándornak az egyéniségéhez is, ezt a Mikszáth-féle föltevést nehéz volna akár megcáfolni, akár be-

bizonyítani. Sokkal világosabb nyomok látszanak azon a területen, ahol az önállóság illúziójával mozgathat a diák-élet, anélkül, hogy az iskola védőfalai mögül elő kellene lépnie. A tanuló-ifjúság önképzőköre („képzőtársaság“-a) volt ez az alkalmas gyakorlótér. A Vály Ferenc keze alól kikerült Jókai Móric tehetsége kitűnően fel volt szerelve ismeretekkel ahhoz, hogy egy idegen kollégium diákjainak szellemi torna-versenyén becsülettel megállhassa a helyét, sőt hamarosan a nyertesek sorába emelkedjék. A pápai önképzőkör élén is olyanféle derék tanár állott, amilyen Vály Ferenc volt; Tarczy Lajosnak hívták ezt az érdemes pedagógust, aki tanítás közben távol tudta tartani diákjaitól a legkártékonyabb ellenséget: az unalmat, mert önerejükkel való próbálkozásra serkentette őket, így aztán ezek mohón keresték a tökéletesedés módjait s a nyert ismeretekben a saját szerzeményüket becsülték meg.

Ez az eleven önképzőköri élet jótékony ösztönzéssel hatott Jókai kedélyére. A kör munkásságában ő is részt vett szavalatokkal, versek és novellák írásával, bírálatok készítésével s bizonyára szóbeli vitatkozással is, mely utóbbira különben gyakran adott alkalmat otthon is az ő lakótársa, az erős dialektikájú Kerka-poly Károly, a későbbi miniszter. Közelebb állott azonban lelkéhez az önképzőkör két másik tagjának, Petrovics Sándornak és Orlai Petrich Somának működési genreje. Mindketten a költészet múzsájának udvaroltak, Orlai főképp elbeszélésekkel, a Petőfivé leendő Petrovics pedig versekkel, melyek közül egy már helyet is kapott a legtekintélyesebb kritikus folyóiratában, Bajza *Athenaeum*-ában. Azonkívül Petőfi szenvedélyes vágyat érzett egy másik művészetnek, a színpad festett világának dicsősége és gyönyörűségei után, mint ahogy Jókai meg a festészet terén álmodozott ekkortájt halhatatlanságról. Hogy e három lelkes ifjú között szövődött-e már Pápan bensőbb barátság, nem tudjuk. Nem valószínű, Petőfi külön nyersesége és

Jókai merengő csöndessége egyaránt késleltethette a szorosabb baráti viszony megérlelődését. De ha előbb nem, hát az iskolai év végén a közös írói dicsőség, az iskolai pályadíjak megnyerése, okvetetlenül egymás karjába hajtotta őket s az önképzőköri ismeretség ettől fogva kezd mélyebb tartalmat nyerni. A tanév végén ugyanis a balladára kitűzött pályadíjat Petőfi, a novella első díját Orlai, a második díjat Jókai nyerte el. Ez a siker Petőfire és Jókaira nézve a hazát, sőt a művelt világot betöltendő költői dicsőség első fény-sugara volt. Ettől fogva a hírnév ragyogása egy felejthetetlenül szép és mozgalmas félévtizeden át közös glóriával övezi kettőjük alakját. A pápai tanévzáró ünnepkor még maguk sem sejtik, hogy a sors milyen szoros lelki kapcsolatot teremt majd közöttük; néhány nap múlva a Pestre igyekvő Petőfi útba ejti ugyan Komáromot s három kedves napot tölt el Jókainál, de aztán most még elszakadnak egymástól, hogy nem-sokára véletlenül ismét találkozzván új környezetben, mélyebb pillantást vethessenek egymás lelkébe. Ez a két lélek ettől az időtől fogva egyforma becsvágynak a tüzetől fog hevülni, egyforma életmámortól fog megittasodni.

Tanulmányi előhaladás tekintetében a Pápán eltöltött esztendő nagyon szép eredményű volt, de ami a Jókai testi egészségét illeti, erre nézve nem bizonyult kedvezőnek a levegőváltozás. Lesóványodás, vérszegénység, mell-fájdalmak bántották a serdülő ifjút s gyakran komor sejtelmekkel töltötték el amúgy is képzelődésre hajló lelkét. Károly bátyja és édesanyjuk tehát jobbnak látták egészségesebb, napsütöttebb vidékre küldeni Móricot a jogi tanulmányok elvégzése végett. Így lett Jókaiból kecskeméti jogász. Ez a másodszori levegőváltoztatás nagyszerűen bevált. Jókai meggyógyult testileg s egyidejűleg mindjárt kedélyileg is. Talán csakugyan maga a száraz, meleg alföldi levegő is jó orvosság volt, de a javulás legfőbb okát Jókai egészségesebbé vált életmódjában kell keres-

nünk. Szállást a város főmérnökénél, Gyenes Mihálynál kapott s együtt lakott házigazdájának a fiával, Gyenes Palival. Ettől az erős, edzett lakótárstól Jókai is eltanulta és megszokta a rendszeres testgyakorlást. A tornázás eredménye aztán nemcsak izmosodás lett, hanem bátorság és kedélyi felfrissülés is. Igazában csak most ismerkedik meg a diákélet örömeivel. Most már nemcsak részt mer venni a kollégiumi ifjúság jókedvű szórakozásaiban, hanem egy-kettőre vezérré emelkedik. Sok jó tulajdonsága, melyeket eddig az önbizalom hiánya meddőségre kárhoztatott, most hirtelen érvényesülni kezd s Jókait a kollégiumnak, sőt a városnak első gavallérjává avatja. Választékos szépségű arca és alakja, ildomos viselkedése, sokoldalú tudása, a szavalatban, énekben, táncban, festészetben való ügyessége, családi nevének tisztos híre és az ilyen előnyökkel legtöbbször együttjáró elbizakodottságnak és kötekedő nyegleségnek teljes hiánya — mindez kezdi a való életet olyan szépnek mutatni Jókai számára, amilyennek eddig legfeljebb ábrándjainak délibábos képeit hitte. A fiatalos életkedv tartja édes izgalomban szívét s a táncmulatság gyönyörűségét bravúros legénykedéssel fokozza. „Télviharban, hófúvatban elszánkáztam a pajtásaimmal Szentesre a kaszinó-bálba s a reggelig tartó csárdás után megint vissza Kecskemétre, hogy leckét ne mulasszunk. Meg sem látszott rajtunk a korhelykedés.”

De ez az újjongva kibontakozó, ez az önmagától megmámorosodó életöröm korántsem merül ki a „korhelykedés”-ben, hanem gyakran átalakult alkotó ihletté, mely a Jókaival veleszületett s immár többé-kevésbé iskolázott művészi tehetséget munkába fogja s különféle diákos kedvteléseken túl néha merész és nagyratörő kísérletekre is kezdi csábítani. Nemcsak színelőadásokat rendez, melyeken a női szerepeket síma arcú, vékony hangú jogászok játsszák, nemcsak folyóíratot szerkeszt, melyet kézírással sokszorosítanak az ifjúság körében s melybe az illusztrációkat is

maga a szerkesztő rajzolja, hanem az iskola padjaiból egyenesen föl mer tekinteni az igazi dicsőség napjába s versenyt akar repülni a nagyokkal a költői hírnév magaslatai felé. A tizenhét éves jogászgyerek titokban drámát ír, ötfelvonásos történeti tragédiát s meg akarja vele nyerni a Nemzeti Színház száz aranyas pályadíját, vagyis inkább az ezáltal jelképezett isteni gyönyörét a koszorús költők közé való felavattatásnak.

Mire ez a jambusos páthoszú zsenge dráma (*A zsidó fiú*) elkészült, éppen akkortájt vetődött Kecskemétre a pápai diák-kolléga, a multévi önképzőköri pályadíj elnyerésében Jókainak osztályostársa, az azóta vándorszínésszé, de egyszersmind már „Petőfi“-vé is lett Petrovics Sándor. A dicső hírnév homályos vágyától hevülő két ifjú lélek most forrott össze a fennkölt célú szolidaritás rajongó érzetében. Mindketten érezték, hogy nagyra vannak hívatva, de még egyikük sem volt egészen tisztában a maga hivatásával. Petőfi erőnek erejével a színpadon akarta magára vonni a közfigyelmet s más költők ihletének átélésében kereste a felmagasztosulást, Jókai meg sorban lefestette Kecskeméten valamennyi professzorát, azután néhány kecskeméti szép leányt s diák-pajtásai közül is többet. Igen rövid idő múlva be fogja látni Petőfi, hogy hivatása őt csakugyan az állandó nyilvánosság színpadára teremtette, csak hogy nem testét, orrhangját, igénytelen természetét, hanem a minden idők legabszolútabb lírai temperamentumát, mely azt az ifjonti halálra született igénytelen testet választotta volt földi lakásul; ennek a temperamentumnak fogja minden nyilvánulását a világ szeme elé tárni, reális élményeit, mint a jelleméből folyó szerepek káprázatos játékát fogja megörökíteni költeményeiben, olyan őszinteséggel, hogy eleinte csaknem akkora meghökkenést okoz majd a közönség körében, mint amekkora elragadtatást később. Hamarosan el fogja tölteni a Jókai szívét is a nagyszerű reveláció, megmutatván neki a halhatat-

lanság igazi útját; az első költői diadal fényénél eszmél rá arra az igazságra, hogy nincs az a festői paletta, melynek színpompája vetekedni tudna az ő stílusáéval, ha megfürösztí ezt képzeletének szívárványos világításában.

Ez az első költői diadal éppen a most szóban forgó drámai kísérlethez fűződik és egy külső körülmény itt is összekapcsolja Jókait Petőfivel. A pályaműnek készült drámát idegen kézírásban kellett beküldeni a Nemzeti Színház bíráló bizottságához. Ezt a másolói munkát nem kisebb ember keze végezte el, mint a Petőfié; az ő gyöngysor-írásában ma is megvan ez a pályázati példány. A *Zsidó fiú* nem nyerte el a száz aranyat, de dicséretet kapott, sőt az öt bíráló közül a két legkiválóbb, Vörösmarty és Bajza állítólag ennek akarták az első jutalmat odaítélni. Óriási diadal volt ez a kecskeméti csinos jogászra nézve s örökre eldöntötte jövődjének irányát. Jogai tanulmányait nem hagyta ugyan félbe, de egész lelke költői ábrándokkal volt már megigézve. Ettől az időtől fogva hat évtizeden át az író toll úgyszólván meg nem áll a kezében. Mindjárt a *Zsidó fiú* pályázati sikere után belekezdett egy regény megalkotásába, melynek cselekvényéhez színhelyül Kecskemét város és vidéke szolgált (Hétköznapiak). Most már egészen jó úton van; az utókor kegyeletes meghatottsággal néz bele abba a szédítő perspektívába, mely a nagy mesemondónak ez első tervezgetése mögött két emberöltőnyi messzeségig mélylik. Míg a *Zsidó fiúnak* már a témája is olyan, hogy ennek kialakításában Jókai legfeljebb holmi iskolai, vázlatos történelmi reminiscenciákra támaszkodhatott és a drámai műforma is mindvégig legkevésbé volt alkalmas arra, hogy a Jókai előadó művészléte érvényesülhessen: a *Hétköznapiak* határozottan szerencsés fordulatot jelent. Szerencsés már maga a tárgyválasztás, mellyel írónk — legalább a helyrajz tekintetében — a legközvetlenebb tapasztalati valóság körébe nyúl; és nagyon szerencsésen van

megválasztva a műforma: Jókai megérezte, hogy az ő stílusának összehasonlíthatatlan szépsége, gazdagsága és kedvessége nem versben nyilatkozik meg, hanem prózában és hogy a költészet műzsája őt egy műformának tette halhatatlan mesterévé: az elbeszélésnek, az ösztönös művészetű mesemondásnak. Ezt a nagyobb szabású munkát nem lehetett egy-két hét alatt nyélbe ütni még az ő gőzerejű alkotókedvének sem. Eljött az iskolai év vége s Jókai, befejezven jogi tanulmányait, 1844 augusztusának elején hazament Komáromba, hogy legkedvesebb vállalkozását: első regényének épülőfélben levő cselekvényét az otthon csöndes nyugalmaiban juttathassa szintén szerencsés befejezéshez.

Az alatt a háromnegyed év alatt, melyet ekkor Komáromban töltött, egyúttal joggyakorlaton volt Asztalos István komáromi ügyvédnél. A regényén dolgozó húszéves joggyakornok, Mikszáth szerint, egy másik „regényt” meg a valóságban élt át; a csinos és kedvesen szelíd fiúba beleszeretett a principálishoz a leánya, Etelka s ez az eszményi vonzalom bizonyára édes gerjedelmet kezdett oltani a mi kis jogászunk ábrándos lelkébe is. De az idillnek holmi rosszakaratú szóbeszéd végét szakította, Etelka nem sokára meghalt s Jókai is elhagyta rövid szív-regényének bús emlékü színhelyét, kedves szülővárosát, bár ekkor maga sem gondolta, hogy Komáromból való ez az elköltözése mindörökre szól.

A komáromi patvaristából pesti jurátus lett a Molnár József, majd a Wrhowsky Sándor ügyvédek irodájában; így haladt végig az ügyvédséghez vezető lépcsőkön, míg aztán egy év múlva, huszonegy éves korában meg is szerezte a diplomát. Ügyvéd lett tehát, mint ahogy édesapja is az volt, de belőle az ügyvédi pályához való vérmérséklet, kedv és gyakorlati érzék még inkább hiányzott, mint annak idején apjából. Hanem a fiú egyéniségében ez a hiány csak árnyéka, csak visszája egy nagyszerű pozitívumnak: az

álmodozó költői intuíciónak, mely lépten-nyomon megbotlik a mindennapi élet kicsinyességei között, de fenn tud szárnyalni egy eszményi világban, melyből mihozzánk csak néha jut el egy-egy sejtelmes fénysugár s ahova tisztultabb pillanatainkban mindnyájan vágyakozunk.

A léleknek ilyen irányú hajlamossága, melyet a gyakorlati észjárás egyszerűen lelki rendellenességnek tart és kíméletképen exaltációnak nevez, mindig megvolt Jókaiiban, de az anyának és Vály Ferencnek ellenőrző erélye mérséklőleg hatott reá. Attól kezdve, hogy a költészetben igazi hivatását fölfedezte s a szülői otthon befolyása alól szabadulva, mindinkább egy nála is sokkal exaltáltabb léleknek, Petőfi egyéniségének hatalma alá kerül: a kedélynek ez az erős átszellemültsége adja meg a kulcsot nemcsak költészetének, hanem a reális életben való szerepjátszásának is a megértéséhez. Az ügyvédi diplomát háborítatlanul rághatta a moly, Jókai egészen más életprogramnak jutott a varázskörébe. Mikor 1845-ben, március elején Pestre került, már akkor is sokkal inkább érdekelte őt a *Hétköznapiak* kéziratának a sorsa, mint az ügyvédi cenzuráé. Ezt a drága kincset kinek is mutatta volna meg másnak, mint annak, aki már a két évvel azelőtti drámai kísérlet kéziratának letisztázásával közreműködött volt a dicsőségvágyó fiatal jogász első álmainak megvalósulásában — Petőfinek? Petőfi azóta híres emberré lett, huszonkét éves létére már megkezdte lírai költészetünkben a legdiadalmasabb forradalmak egyikét, de ő nem elégszik meg ennyivel, szemlátomást halad távolibb cél felé is, forradalmi gyökeres tisztítást akar az egész közéletben is végrehajtani. Már vezére a pesti ifjúságnak, mely a Pilvax-kávéház „közvélemény asztalánál” mohón fogadta magába a fiatal költő és agitátor lelkének gyújtó szikráit.

Ilyen tüzes energia-forrástól hogyan lobbant volna lángra a Jókai exaltált fogékonyságú lénye, melyből

csupán a kezdeményező aktivitás hiányzott. Kissé puha volt a Jókai egyénisége, mint — a színarany; nemesebb anyag nem is kerülhetett volna Petőfi lánglelkének kohójába. Meg is érezte Petőfi, mily engedelmes és egyúttal milyen tüneményes talentumú tanítványra lelt az ő apostoli térítő buzgalma Jókai-ban. Csak exaltált lelkek között fejlődhetik olyan benső, csaknem rajongásig menő barátság, amilyen Petőfit és Jókait egymáshoz fűzte éveken át s amilyenre Petőfi csakugyan nem volt képes senki-mással szemben.

Ez a legfelsőbb fokú baráti összeforrás úgy vált lehetségessé, hogy Jókai mintegy médiumává lett Petőfi delejes akarátának. Petőfi mindjárt az első napon megkezdi pártfogói szerepét és irányító befolyását. Jókai Pestre költözése idejében Petőfi Vahot Imre *Pesti Divatlapjának* segédszerkesztője volt; mikor tehát Jókai megmutatta neki a *Hétköznapiak* kéziratát, Petőfi megdicsérte a futólagosan átnézett munkát s a *Pesti Divatlapban* mindjárt közre is adott belőle mutatványként egy részletet, megtisztelő szerkesztői megjegyzés kíséretében. Kisebb elbeszéléseit is majdnem mindet ebben a lapban helyezte el Jókai mindaddig, míg az *Életképek* szerkesztését át nem vette. Petőfi igaz baráti, sőt testvéri szeretettel örült kedves „Marci”-ja sikereinek; a *Nepean-sziget* c. novella megjelenése (1845 szept.) alkalmával, mellyel először keltett nagy feltűnést a novellairó Jókai, Petőfi *Egy fiatal íróhoz* c. költeménnyel üdvözölte költő-társát, ki iránt a kezdettől fogva érzett szolidaritást még erősebbé fokozta az a sok csalódás, mely az indulatos természetű és mindinkább végletek felé hajló Petőfit többi barátai részéről érte már ekkoriban is.

Petőfi ösztönzése és szinte kényszerítő példaadása nélkül el sem lehetne képzelniünk Jókai életének azt a pár évre terjedő lázas, mámoros, kockázatos korszakát, mely most következik. De ép oly kétségtelen, hogy Jókai azért tudott olyan jó tanítvánnyá, sőt ve-

zértárssá válni, mert a kezdeményező aktivitás hiányát leszámítva, az ő lelke is tele volt gyúlékony anyagokkal, melyeket a népszerűsége és dicsőségre való kilátásnak legkisebb szikrája is egyszerre lángba tud borítani. Jóкаи fantáziája már elemi iskolás korában is sárkányokkal viaskodott — a palatáblán; a pápai diákot vérszegénnyé betegíti az a belső exaltáltság, melyet csak a másokra, a nagy tömegekre gyakorolt imponáló hatás boldogító átélésével lehetne levezetni, de ehhez az emésztő vágyhoz még nem adta meg a sors a kielégülés lehetőségét, legfeljebb önképzőköri méreteken; a kecskeméti jogász már diákpajtásokat, szép leányokat és városi notabilitásokat fest olajba, társasjátékokat és táncmulatságokat rendez, drámaírói dicsőségről ábrándozik (*s majdnem megnyeri*)... íme a testi-lelki gyógyulásnak megannyi mozzanata.

De mindez eltörpül azokhoz a mámorító benyomásokhoz és csodákká hatványozott élet-lehetőségekhez képe, melyek Pesten, a Petőfi oldalán tárulnak föl előtte. Valóban szédületes gyorsasággal és merészséggel ívelődik fölfelé Jóкаи élete-pályájának a vonala. Húszéves korában általános feltűnést kelt egy novellájával, huszonegy éves korában ügyvédi oklevelet kap és megjelenik kétkötetes első regénye, huszonkét éves korában Pest három szépirodalmi lapja közül az egyiknek, a legjobb ízlésűnek: az *Életképek*-nek a szerkesztőjévé lesz s az általa szerkesztett évfolyam nemcsak a főmunkatárstól és névleges szerkesztőtárstól, Petőfitől közöl sok költeményt, hanem tartalomjegyzéke valóságos kincsesháza az akkori legkiválóbb írók neveinek. Mindez Jóкаи tekintélyét bizonyítja, még pedig nemcsak irodalmi, hanem társadalmi vonatkozásban is. Petőfi mellett ő az 1847—48-iki pesti intelligens ifjúság forrongó nemzedékének, hogy úgymondjuk, a reprezentatív alakja.

1848 március 15-ike lesz majd az a nevezetes nap, mely a Petőfi—Jóкаи-féle vezéri tekintélynek és sikernek

a zenitjét jelzi. Már előbb is megpróbálja Petőfi, s az ő sugalmazó hatása alatt Jókai a szellemi élet irányítását; ilyenforma cél vezette őket pl. abban a sikertelenül megkísérelt írói szervezkedésben is, melyről a „Tízek társasága“ néven szoktunk megemlékezni. Ezt a fiatalos önbizalommal elgondolt tervet főként azért nem lehetett gyakorlatilag kipróbálni, mert a helytartótanács nem adott Petőfiéknek engedélyt új szépirodalmi folyóirat megindítására. Ez az egy konkrét eset is eléggé megérteti velünk, hogy Petőfi, Jókai és a többi fiatal óriás mindinkább nyomasztónak, sőt tűrhetetlennek kezdte érezni a cenzura nyűgét s általában a bécsi kormánynak minden szabadabb eszmétől irtózó, tespedt maradiságát, magyar-ellenes gyanakvását. A pesti szellemi élet is, melybe titokzatos csatornákon mégis csak átszűrődnek Nyugat szabadabb gondolatai és törekvései, így hozza közös nevezőre a költészetet és a politikát, s a huszonhárom éves Jókai farkasétvágyú képzelete így áhítja meg az írói és társadalmi népszerűségeen kívül a politikai dicsőségnek talán minden egyébnél mámorítóbb csemegejét is.

Jókai 1847 ősze óta még nagyobb mértékben hatása alá került Petőfinek, mint azelőtt; Petőfi ugyanis, mikor nőül vette Szendrey Juliát, a Dohány utcában egy háromszobás lakást bérelt ki s ebből egy szoba a Jókaié lett, aki előbb a Szigligeti Ede családjánál lakott. Ettől az időtől fogva tehát Jókai együtt lakott a Petőfi-házaspárral s a két exaltált hajlamú poéta lelkes képzelgéseire a hasonló természetű fiatal menyecske nemhogy csillapítólag hatott volna, hanem még szilajabbá tüzelte. A februáriusi párizsi forradalom híre annyira izgalomba ejtette Petőfit és baráti környezetét, hogy már nem volt türelmük a reformok alkotmányos úton való tovább sürgetéséhez, elégedetlenül nézték a pesti Ellenzéki Kör óvatos viselkedését s mikor március 14-én a bécsi forradalomnak is elérkezett a híre Pestre, ettől a tüzes szikrától hirtelen felrobbant a fiatalság szívében felhal-

mozódott feszítő indulat. Másnap, március 15-én megcsinálták Pesten a „vérnélküli forradalmat“, kiáltványban szögezték le a liberális reformokra vonatkozó követeléseiket, a kikiáltott sajtószabadságot egy pár rövid nyomtatvány (a tizenkét pont, a *Talpra magyar*) erejéig rögtön fel is használták, tüntető felvonulással sarokba szorították a városi tanácsot, a helytartótanácsot, kieroszakolták egy sajtóvétség címén elítélt rabnak a szabadon bocsátását, ingyenes *Bánk-bán*-előadásra nyitatták meg a Nemzeti Színházat a szabadsággal megajándékozott lakosság előtt stb. Van valami meghatóan naiv vonás ennek a nagy napnak az arculatán; valóban vérnélküli volt.e nap forradalma s fegyveres erő nélkül csinálta meg pár ezer lelkes, de egyébként békeszerető ember, néhány heves vérmérsékletű vagy lobbanékony képzeletű ifjúnak a vezetése alatt, akiknek eznap szerepét a tapasztalatlanságnak és heroizmusnak valami sajátos vegyüléke teszi oly kedvessé. Véletlen szerencse, hogy a vezetőkre nézve rosszul nem végződött ez a dolog, de ők ezt egyszerűen az isteni és emberi igazság természetes győzelmének tekintették s tovább dajkálták rajta ábrándos optimizmusukat.

Mindenki ismeri e nap történetét s benne Petőfi vezértársának, Jókainak szereplését. Ő olvasta fel a nemzet követeléseit tartalmazó kiáltványt előbb a Pilvax-kávéházi korareggeli értekezleten, azután az egyetem udvarán, lelkesítő beszéd kíséretében; a „Landerer és Heckenast“ könyvnyomda előtt ő kiáltott rá az összegyűlt tömegre, hogy egy kis esőtől ne ijedjen meg és ne bújjon el az esernyő alá; ő volt az Petőfivel s még néhány társával együtt, akik erőszakot alkalmazva, lefoglalták a nyomda egyik gépét, hogy a nemzeti kiáltványt s a *Talpra magyar*-t a szabadsajtó első termékei gyanánt kinyomassák; a betűszedés ideje alatt ő is szónokolt a nyomdaépület előtt, hogy az ott ázó-fázó embertömeg el ne széledjen; ő is tagja volt a városi tanácsot és a helytartótanácsot megfélemlítő küldöttségnek; az aznap esti

ingyenes előadás alkalmával a Nemzeti Színház színpadáról ő intézett csillapító szavakat a Táncsicsot mindenáron látni akaró közönséghez...

Mind megannyi dicső élmény, melyek feledhetlenné tették ezt a napot Jókai számára. De őreá nézve ennek a napnak volt még egy mindezeknél sorsdöntőbb pillanata. A színpadra menetele közben történt vele, hogy a Nemzeti Színház drámai művésznője, a királynői megjelenésű, szépséges Laborfalvi Róza oda lépett hozzá s mámorító pillantást vetve reá, nemzeti-színű kokárdát tűzött a mellére, melyet a saját kebléről vett volt le.

A politikai dicsőség és a szerelmi boldogság együttes gyönyöre volt benne ebben a percnyi élményben — nemsokára kegyetlen bűnhődéssel kell lakolnia mindkettőért, különösen hamar az utóbbiért. A szép színésznő perzselő tekintete csakugyan heves szerelemre gyújtotta szívét, de legott kiderült, hogy szerelmi boldogságának teljesülését az irigy sors a legkegyetlenebb föltételhez kötötte: mindazok szeretetének elvesztéséhez, akik eddig legközelebb állottak lelkéhez.

Jókai — tudjuk — ezidőtájt Petőfiéknél lakott, érthető tehát, ha Petőfi neszelte meg legelőször Jókai rohamosan elhatalmasodó új szenvedélyét. Petőfi megbotránkozott ezen a dolgon s hogy a házasságot megakadályozza, értesítette Vály Ferencnét öccsének aggasztó irányú szívügyéről.

Mikor Petőfi ehhez a lépéshez folyamodott, akkor már csak romjai voltak meg a kettőjük között éveken át tartott benső barátságnak. A március 15-iki nagy nap estéje óta Jókaival szemben megszűnt Petőfi egyéniségének addigi — mondhatni — hipnotizáló hatalma, vagy legalább is olyan erős versenytársra akadt a Laborfalvi Róza iránti, egyre hevesebbé váló szerelmi szenvedélyben, hogy e két ellenkező irányú hatóerő küzdelme rövidesen az utóbbi győzelmével végződött. Pünkösöd táján már annyira meglazult a barátság köteléke, hogy

Jókai valami összeszólalkozás következtében elköltözött Petőfiéktől s abban az épületben vett lakást, ahol Laborfalvi Róza is lakott. Augusztus második felében Petőfi és Jókai között mint lapszerkesztőtársak között is nézeteltérés merült fel Petőfinek *Vörösmartyhoz* c. költeményével kapcsolatban. Ezt a végletes politikai elfogultság sugalta költeményt a Jókai akarata ellenére és az ő távollétében adta ki Petőfi közös lapjukban, az *Életképekben*; mikor pár hét múlva Jókai emiatt rosszalását fejezte ki Petőfi eljárás módját illetőleg, a két szerkesztőtárs közötti ezen áldatlan torzsalkodást áthidalhatatlan szakadékká növelte az a körülmény, hogy Jókai ekkor már — a Laborfalvi Róza férje volt. Az a mód, ahogyan ez a házasság megkötöttet, egyszerre bizonyítja Jókai szerelmének erejét és a döntő elhatározások idején őt jellemző gyöngeséget.

Petőfi kérlelhetetlen bíróként lépett föl legkedvesebb barátjával szemben. E két nemes jellem egymáshoz való viszonyában ez a kínos összezőrdülés, késégtelenül csak múló epizód lett volna, de — sajnos — a sors nem engedett időt a kölcsönös kibékülésre; Petőfi nemsokára eltűnt s ettől fogva Jókai egy hosszú életen át igyekezett a Petőfi-kultusz buzgó ápolásával levezekelni lelkéről az egykori harag emlékének nyomasztó terhét.

De nemcsak barátja tagadta meg házassága miatt Jókait, hanem még a saját édes szülőanyja is.

Íme, ilyen szomorú mézeshetekkel kezdődött Jókai házassége s a mézeshetek időtartamán túl is hosszú sora várt még reá a szenvedéseknek. Az anyjával való szakítás nemcsak erkölcsi csapás volt reá nézve, hanem súlyos anyagi kárt is jelentett. A szülői segítségre sohasem volt annyira rászorulva Jókai, mint éppen ekkor, midőn családi tűzhely alapítása vált kötelességévé s midőn ezt amúgy is kezdte mindinkább megnehezíteni a forradalomba kergetett nemzet politikai helyzete. Erről a lázas politikai közhelyzetről rohamosan áttekintett a beteges izgalom szellemi éle-

tünk egész szervezetére, talán sehova se gyorsabban és uralkodóbban, mint az irodalom szerveire. A Jókai folyóirata, az *Életképek* is kénytelen volt a minden másfajta érdeklődést elnyelő politikai morajlásnak a a visszhangjává lenni, ami egyúttal azt is jelenti, hogy tehát a művészeti szempont rohamosan sorvadni kezdett benne; de még így sem versenyezhetvén a veres-szájú politikai agitáció leghathatósabb eszközeivel, elvesztette az olvasóközönségre addig gyakorolt vonzó-erejét s rövid haldoklás után megszűnt az *Életképek*, vagyis Jókai kenyér nélkül maradt; a felesége színésznői fizetése volt egyideig az összes keresetük.

Jókaira nézve a kényszerű tétlenség közepette mindössze a kötelező nemzetőri szolgálat és sáncmunka jelentett némi változatosságot. Mikor tehát a *Pesti Hírlap* kiadója a Csengery Antal eltávozásával megüresedett szerkesztői állást újévtől kezdődőleg Jókainak ajánlotta fel, ő örömmel engedett a felszólításnak s már előre el is készítgetett néhány cikket, hogy legyen majd mire támaszkodnia a szerkesztői elfoglaltság első heteiben. De a felcsillant reménysugár hirtelen beleveszett a nemzetre zúduló csapások éjszakájába. Vereség vereség után érte a gyakorlatlan, újonc magyar seregeket s Windischgrätz előtt megnyílt az út Pestre. Menekült a kormány, az országgyűlés, menekült mindenki, aki nevét gyanússá vagy éppen gyűlöletessé tette az alkotmánytipró császári kamarilla szemében. Teljes joggal sorozhatta magát közéjük Jókai is, jó oka volt neki is a Pestről való elmenekülésre. Felesége otthon maradhatott volna, de a Laborfalvi Róza erkölcsi jelleme és hitvesi hűsége éppen az ekkor kezdődő rettenetes esztendő tűzpróbájában bizonyult valódi aranykincsnek, bármi egyéb-nél többet érő hozománynak; ekkor mutatta meg, hogy nemcsak a színpadon tud hősnő lenni, hanem az életben is.

1849 első napjain, kemény téli időben vergődött el a Jókai-házaspár is vasúton Szolnokig, onnan pedig gyékényernyős szekéren Debrecenig. A nem rég még

lelkesen ünnepelt március 15-iki népvezér és a Nemzeti Színház ünnepelt művésznője Debrecenben egy egyszobás lakásban húzták meg magukat, szegényen, mindenkitől elhagyatva, tervek nélkül, sőt szinte remény nélkül. A szobában volt egy belül fűthető kemence, annak a tüzenél főzögetett a gazdasszonyi szerepre kényszerült drámai hősnő; becsületére válik, hogy nem riadt vissza ettől a prózai szereptől, hanem ellenkezőleg: megélhetésük alapjává tette azt a megpróbáltatás első, legnehezebb heteiben, mikor férjének nem volt még semmi jövedelmi forrása; ebben a legszomorúbb időszakban Jókainé kosztost fogadott s igazán a két keze munkájával tartotta el nemcsak magát, hanem férjét is. Egyszer aztán mégis csak hivatalhoz jutott Jókai; a debreceni kormány belügyminisztere, Nyáry Pál besegítette a hivatalos laphoz, a *Közlöny*hez szerkesztőtársnak Gyurmán Adolf mellé.

Nyáry Pál azok egyike volt, akik jellemük kiválóságával vagy érdekességével rövidebb-hosszabb időn át szinte ellenállhatatlan vonzóerőt gyakoroltak Jókai izgékony képzeletére (ilyenek pl. Petőfi, Nyáry Pál, Deák Ferenc, Tisza Kálmán, Rudolf trónörökös). A Nyáry Pál egyéniségében könnyen fölismerhetjük a Jókai-regényhősök egyik legtípikusabb jellemvonását: a fölényes úri egykedvűséget, mely azonban a kedélyéletnek titokzatos mélységeit sejteti s váratlan, sőt megmagyarázhatatlan öngyilkosságával is egy óriási kérdőjelt ír bele a megdöbbszent emberek lelkébe. Az ilyen kivételes egyéniségek megbabonázó hatással vannak a romantikus hajlamú képzeletre; Nyáry Pál közvetetlen befolyása teljes mértékben érvényesült is Jókain Debrecenben, nem költészeti vonatkozásban ugyan, mert ilyesmire igazán nem volt alkalmas az idő, hanem a politikai hírlapírás terén.

A *Közlöny*-ben egyszerre csak elkezdtek jönni olyan cikkek, amelyek a szabadságharc fegyverzajának kellő közepében a mérsékletet, a józanságot emlegették, a törvényesség és törvénytelenység fogalmkörét tették a disztíngváló kedvtelés tárgyává, han-

goztatták, hogy a magyar nemzet nem akar mindenáron szakítani a dinasztíával, csak alkotmánytiszteletre akarja azt bírni... Ezek a cikkek persze nagy feltűnést keltettek, mindenkit megleptek, sok embert megbotránkoztattak. Ez utóbbiak közt egyaránt voltak jó és rosszhiszernűek. Voltak, akik a nemzeti érdek szempontjából látták veszedelmesnek azt az álláspontot, mely nyíltan hirdeti, hogy az esetleges győzelmet nem akarja a nemzet a teljes függetlenség megszerzésére kihasználni, hanem a harc hevében kijelenti már, hogy lehet vele majd alkudni. De legdühösebbek voltak a *Közlöny* új szerkesztőjére azok, akik semmiáron, még az alkotmány biztosítása árán sem akartak kibékülni Ausztriával, mert a kibékülésben hatalmi érvényesülésüknek az akadályát látták. Noha ilyen önző becsvággyal sokan magát Kossuthot is gyanúsítják, el kell ismernünk, hogy Jókaival szemben Kossuth lovagiasan viselkedett, nemcsak maga nem tett megtorló lépéseket, hanem Jóкаи bosszúvágó ellenfeleivel szemben is a tárgyilagos igazság álláspontjára helyezkedett, jóllehet az illető újságcikkek érvelése bizonyára neki sem tetszett.

A nagy kavarodásnak különben az lett az eredménye, hogy Jóкаи mégis lemondott a *Közlöny* szerkesztéséről, de hamarosan megindított egy másik politikai újságot: az *Esti Lapokat*, melyet hova-tovább mindenki a „békepárt“ szócsövének kezdett tekinteni. Hogy a lap szellemét Nyáry Pál irányította, ez a köz tudomású körülmény nem csökkentette a túlzó forradalmi politikusok gyűletét a fiatal szerkesztő iránt, sőt még elkeseredettebbé tette hajszájukat, mellyel Jókaiban magát Nyáryt akarták hazaárulónak bélyegezni és láb alól eltenni. Jóкаи tehát, eleinte talán anélkül, hogy sejtette volna, milyen veszedelmes kockázatnak teszi ki magát: nemsokára tisztán láthatta, hogy életre-halálra szóló párbajba sodródott bele, melyben vagy neki, vagy legbőszültebb ellenfelének: Madarász László rendőrminiszternek áldozatul kell esnie. Azé lesz a győzelem, amelyikőjük hamarabb

fel tudja robbantani az ellenfélnek pozíciója alá elhelyezett aknákat. Madarásznak egy pár ilyen robbantó kísérlete csütörtököt mondott, a további kísérletezésnek pedig véget vetett az a villámcsapás, melyet Jókai a sikkasztási vád alakjában gyilkos sikerrel irányított Madarászra, úgyhogy ez erkölcsi halottként tűnt el közéletünkől s Amerikába vándorolt ki.

Mikorára Jókai megvívta ezt a halálosan komollyá elmérgesedett párbajt, mikorára elégtételt szerzett magának és becsületet a hazaárulással vádolt békepártnak: a magyar politika iránya végzetesen vakmerő fordulatot vett, az országgyűlés április 14-én trónvesztettnek nyilvánította a Habsburg-családot. S Jókai, aki az imént még élete kockáztatásával hirdette a józan mérséklet szükségességét, most egyszerre elkezdte dicsőíteni a forradalmi radikálizmust, vagyis megint olyan útra lépett, melyen előrelátható volt, hogy igen rövid idő alatt a halál veszedelme várakozik az emberre. Így jár a költő, ha politizál. Van valami meghatározó a gyakorlati élelmességnek, a politikai „szimat”-nak abban a szinte teljes hiányában, mely Jókait ekkor is, később is jellemzi. Mihelyt mesemondó szándékkal veszi kezébe a tollat, azonnal megjön a szimatja, kitűnően megérzi — a feldolgozandó témák politikai vonatkozásait illetőleg is — hogy miről és hogyan kell írnia az olvasók százezreinek bűvöletbe ejtésére, de a gyakorlati politika útvesztője nem neki való, ott minduntalan zsákutcába jut költőies szórakozottsága, mely a képzelet tündérhonában szárnyal legszabadabban és legügyesebben. Ez a fellengős képzelet az április 14-iki trónfosztó merészségben is meglegelte a maga táplálékát, még jobban megmámorosodott Budavár elfoglalásának a dicsőségétől, melynek a Jókai-házaspár is szemtanúja volt... azonban a történelem kerekét nem lehetett megállítani (kivált azzal az összevissza való kapkodással, amilyenné a magyar politika vezetőinek versengése fajult), szabadságharcunk ügye feltartóztathatatlanul közeledett a bukás felé.

A rövid pesti tartózkodás után megint menekülnie

kell Jókainak. Most is a menekülő kormányt kíséri, eljut Szegedre, Aradra, már-már nem marad számára más választás, csak az öngyilkosság vagy az osztrák akasztófa, — de ekkor ölébe veszi és megoltalmazza a hitvesi szeretet nagyszerű lélekjelenléte, mely mindig ott örködött körülötte a veszedelmek idején, azóta, mióta először kellett a földönfutók sorsának keserűségét megízlelnie. Jókainé most is utána sietett férjének s Gyulán összetalálkozván vele, álruhába öltöztette s egy jóbaráttá lett egykori politikai ellenfél szíves segítségével kocsin elvitte egy borsodmegyei félreeső kis faluba, Tardonára, ahol a Laborfalvi Róza egyik színésztársának, Telepi Györgynek a sógornője, Csányiné lakott. A Csányi Benjámín házában lelt vendégszerető otthonra a szegény bűjdöső, aki ezidőszertint más otthonra sehol sem számíthatott, még az édesanyai otthonra sem. A tardonai pap Csányinak a sógora volt s ez a két derék család közösen gondoskodott a már akkor is népszerű írónak a védelméről és — amennyire lehetséges — szórakoztatásáról.

Különben a Jókai szórakozása ekkoriban inkább csak szórakozottság volt; a sakkjátékban redszerint kikapott papi ellenfelétől s aztán átadta magát a fielig öntudatlan szemlélődésnek, melyben a valóságtól megcsömörlött ábrándos képzelet önmagát próbálta álomba ringatni. Ehhez a hangulathoz kitűnően alkalmas színhellyé tették Tardona vidékét a Bükk-hegység megragadó természeti szépségei; ebben a környezetben a Jókai romantikus hajlamú kedélye úgy elmerült a sorscsapások friss emlékeinek vezeklésszerű átélésébe, mint valami jótékony fürdőbe, mely egyidőre elernyeszti a szervezetet, de éppen ezáltal gyógyítja meg.

A szegény menekült költő a vadregényes természet magányában egy szépen indult életpálya korai végleges lehanyatlását siratta, pár évig tartó mámoros dicsőségnek a romjain kesergett... s maga sem gondolta, hogy az ő jövődjére nézve minden úgy van legjobban, ahogy történt; mintha a nemzeti nagy ka-

tasztrófa romhalmazára is azért lett volna szüksége a végzetnek, hogy olyan trónt emelhessen belőle egy „költő-király” számára, egy mesemondó magyar lángelme számára, amelyenről sem azelőtt, sem azóta nem lehet szó szépprózai irodalmunkban s kevés hozzáfoghatót találunk a világirodalom roppant területén is. A közélet szabadversenye egészen másnemű képességeket kíván, mint amilyenekkel Jókai volt megáldva. Ezt az igazságot ő nem akarta észrevenni, vagy legalább nem tudott ebbe belenyugodni, pedig végső eredményben mindig kudarc és méltatlanság lett effajta szereplésének a jutalma. Igaz, hogy a nyilvános élet lüktető elevenségének közvetlen szemlélete megbecsülhetetlen értékű nyersanyagot szolgáltatott az ő költői képzelete számára, de ez a képzelet, mint valami kiveszőfélben levő ragadozó-faj ritka példánya, akkor tudja kedve szerint élvezni és nyugodtan megemésztetni a gazdag zsákmányt, ha bevonszolhatja a maga exotikus búvóhelyének hozzáférhetetlen rejtekébe. Huszonöt éves korára ez a ragadozó képzelet a felhasználni való nyersanyagnak bámulatos tömegét hordta össze, részint a maga szorgalmából, részint a sorsnak titkos eredetű és célú segítségével. Egészen fiatalon belekerül egy világgraszoló nemzeti mozgalomnak, majd katasztrófának olyan forgatagába, mely nem évek, hanem hónapok alatt agyon szokta zúzni, vagy legalább le szokta jártni a legerősebb és legügyesebb embereket is. Jókai is így járt 1849 végén s ez a sors: a politikai megörlődés — nagyon sokszorosan letompítva és meglassúdva — meg fog ismétlődni rajta félévszázad múlva. De közbeesik az ő írói dicsőségének káprázatos ragyogású korszaka, amelynek fényessége részben az egykorú nemzeti közhelyzet vak sötétségéből táplálkozik. A „tettek” mezején Jókai éppen nem tartozott a legrátermettebb emberek közé, hanem aztán az is bizonyos, hogy a tettek mezejéről leszorított magyar nemzetnek soha még olyan istenáldotta tehetségű szórakoztatója nem volt s talán nem is lesz, mint Jókai. De csodaszerű hatásának legfontosabb

eszköze hiányzott volna, ha ő is végig nem szenvedti szabadságharcbeli szerepének következtetéséppen azt a martíriumot, mely a halálra keresett bűjdöső hazafiak alakját vonja glóriába. A tardonai pár hónapi szenvedés csak arra való volt, hogy a sors ne egészen ingyen adja majd neki a költői halhatatlanságot. Ettől az időtől fogva Jókainak, hogy magasztos hívatását teljesítse, alig kell egyebet tennie, mint — behúnynia a szemét s eddigi élményeinek kincstárára rávetítnie a világ legszemképráztaóbb reflektorának, a Jókai-fantáziának sugarát...

De ez a megállapítás már egyúttal azt is megérteti velünk, hogy ettől az időpontól kezdve miért válik rendkívül bajossá Jókai életírójának a helyzete. Az eddig megtett út a fejlődés útja volt, a zsenge gyermekkortól a férfikor küszöbéig úgyszólván minden helyváltoztatásról, minden fontosabb élményről ki tudjuk mutatni, miféle szerepe van Jókai egyéniségének kialakulásában. Lángelméje már ekkor is sokat ígér s a jellemében fölfedezhető apróbb fogatkozások — feltűnési vágy, könnyen rászedhető naivság stb. — nemcsak az ő fogatkozásai, hanem a fiatal életkor tipikus jellemvonásainak mondhatók... De Jókai ekkor mindössze huszonöt esztendő, életének több mint kétharmadrésze még hátra van — s az életrajzíró érezni kénytelen, hogy az eddigi szédületes iramot abba kell hagynia, illetőleg Jókai pályájának méltatásában a súlypontot máshova áttennie. A Jókai világnézete megáll a fejlődésnek azon a fokán, ahova huszonöt éves korára eljutott s ez a körülmény a további ötvennégy esztendő rengeteg adat-tömegének dokumentumszerű érdekességét igen megcsökkenti. Egy kis túlzással azt mondhatnók, hogy Jókai költészetére nézve semmi lényeges változást nem jelentett volna pl. az, ha ezt a félévszázadot — mondjuk — fogolyként, teljesen elzárva a világtól, négy fal között kell vala költőnknek leélnie. Az ő lelke ebben a vonatkozásban az amethyst-kristályhoz hasonlítható: ha egyszer végbe ment rajta a kijegecedés és megszíneződés titokzatos

folyamata, sem alakjában, sem színében nem változtathatja meg a napsugaras levegő, csak ragyogó fényjátékok eszközévé teheti. Egy-egy jellemvonását, mely az ifjúban kedves és természetes, vagy legalább szívesen megbocsátható volt, a meglett férfiúban inkább érheti gáncs vagy legalább mosoly. Így történt, hogy Jókaival, aki mindvégig huszonöt éves maradt a világ szemlélete s értékelése terén, az életrajzíró szinte akaratlanul is olyanformán kezd bánni, mint valami nagy gyermekkel, akit szeretünk, de nem tartunk elég komolynak — magunkhoz képpest. Tagadhatatlan, hogy Jókaiban mindvégig benne lakott ez a nagy gyermek, s az életrajzíró kíváncsiságának alig is sikerül Jókai egyéniségéből egyebet meglesni és élénk állítani, mint azt a nagy gyermeket, aki irigylésreméltó ártatlansággal engedte (sőt óhajtotta), hogy az ezerszemű nyilvánosság szakadatlanul feléje fordítva tartsa fényképező gépét, ennek a kedvéért szívesen vágta magát pózba is... a nagy gyermek aztán odabenn, dolgozószobájának magányában egyszerre átváltozott *nagy emberré*, a költői teremtmény képzelet hőroszává, aki ihletett tehetségének mohó fiatalságát hatvanévi pihenéstelen munkával sem tudta nemcsak elpazarolni, de úgyszólván elbágyasztani sem. Egész légióvá szaporodtak költői művei, melyekkel a halhatatlanság kapuját ostromolta meg; a légióból elhullhat egy csomó, a megmaradottak sebhelyeket viselhetnek arcukon, de alkotójuk diadalmasan vonul be a halhatatlanság föltárult kapuján...

Tehát 1850-től kezdve Jókai igazi én-jéről az életrajzi adatok magukban véve igen halvány, néha szinte torzított képet adnak; inkább csak a többé-kevésbé stílszerű háttérrel szolgáltatják, melyből Jókai írói egyéniségének kell kidomborodnia. Ezért érzünk valami nagy ürességet az élet- és korrajzi adatok gazdagsága és színpompája ellenére is Mikszáth híres Jókai-biográfiájának második kötetében. Mi csak röviden tekintjük át Jókai életének következő részét, inkább csak azért, hogy lássuk a háttéri keretet,

melyben a világköltészet egyik legtüneteményesebb írói pályája helyezkedik el. Ebből az írói pályából eddig még csak az ifjúkori heves és salakos erjedés rövid időszaka telt el; most kezdődik a tisztulási folyamat, melyből majd gazdagon választódik ki a nektár (de persze ekkora óriási tömegnél mindig képződik *salak* is). Jó helyen felejtettük ott e hosszú kitérésünk idejére Jókait: az írói őszinteség iskoláját a tardonai erdők sűrűjében járatta ki vele a sors.

Négyhónapi szomorú és rettegő bujkálás után nagy öröm érte Jókait. Felesége, aki titokban azelőtt is meglátogatta egy párszor Tardonán, 1849 karácsonyának szombatján boldogságtól ragyogó arccal jelent meg a Csányi-házban s mutatta meg azt a katonai „Geleitschein“-t, melyet Szigligeti testvére, a derék Szathmáry százados Komárom-vár kapitulációja alkalmával a Jókai számára megszerzett s így őt az amnesztiában részesültek közé csempészte.

Vissza is ment Jókai mindjárt a feleségével együtt Pestre, egyelőre azonban jónak látta ott is rejtve maradni. Egy ideig a *Sajó* álnevet írta elbeszélései alá, de az olvasóközönség hamar kitalálta, hogy kicsoda rejtőzik a Sajó-név mögött. Ekkor kezdődik meg igazában Jókai csodálatraméltó írói termékenysége. A nagy szaporasággal születő rövidebb-hosszabb életű lapok, folyóiratok, alkalmi kiadványok és egyéb irodalmi vállalkozások között nincs úgyszólván egy sem ekkortájt, amelyiknek ne ő volna a főmunkatársa, egyszerre kettő-háromnak ő a szerkesztője is, nem névleg ugyan, mert a hivatalos hatóságok előtt egyelőre nem jó hangzású a Jókai-név, hanem a valóságban ő végzi a szerkesztés munkáját. Ez a roppant arányú tevékenység nem csupán a dicsőségre szomjazó, lázas alkotó kedv eredménye (bár mindenesetre egymagában is képes lett volna reá Jókai bámulatos erejű és szívósságú munka-ösztöne), hanem a megélhetés gondjai is minél fokozottabb szorgalomra sarkalták írónkat, mert a maga erején és a felesége színésznői

fizetésen kívül még ekkor sem volt egyéb jövedelmi forrása az anyai tattós harag következtében.

De a legmakacsabb anyai szív haragja sem tarthat örökké; éppen ekkortájt, az 1850-iki esztendő második felében sikerült Jókainak elnyerni anyja bocsánatát s megtörtént a kibékülés a család többi tagjával is. Ez a kedvező fordulat jótékonyan hatott Jókainak a kedélyére is; de anyagi előnyökkel is járt reá nézve, mert anyja a kitagadó végrendeletet sutba dobta, az örökséget a három gyermek között egyenlően osztotta meg; a vagyon egyelőre persze az anya kezében maradt, de a figyelmes anyai szeretet ezentúl gyakran módját lelte annak, hogy kiengesztelődöttségét különféle szívességekkel bebizonyítsa a legkisebb gyermek iránt is, akinek költői hírneve ekkoriban már alig fér meg az ország határai között. Az öreg Jókayné különben menyére is kezdett más szemmel nézni, mint azelőtt. Laborfalvi Róza talán éppen ez időtájt volt művésznői dicsőségének tetőpontján és asszonyi szépségének is teljességében. A házaspár frigyét a művészi hírnév közös napjának fénye aranyozta be, a lángelme testvériségének köteléke tette még szentebbé és szorosabbá. Idősb Jókaynénak igazán nem volt oka az ifjabb Jókainé miatti szégyenkezésre. Teljessé tette az anya örömét, hogy Laborfalvi Róza nemcsak kiváló szépségű és tehetségű színésznő volt, hanem hű feleség és jó gazdasszony is, aki a mindennapi élet közönséges gondjaiban ép olyan jó segítségére tudott lenni férjének, mint amilyen bátor elszántsággal szabadította meg őt annak idején a halál veszedelméből. Voltaképpen a két Jókainé egyénisége több tekintetben egymásra emlékeztet s írónk oldalán a feleség mintha az anya szerepét is folytatná, ami már csak azért sem tűnik fel természetellenesnek, mert Laborfalvi Róza nyolc évvel idősebb volt a férjénél. Jókai feleségének az egyéniségében is, akárcsak az özvegy Jókay Józsefnéében, volt valami felsőbbbséges erély s ez sok esetben szerencsésen kipótolta azt a fogyatékossgot, melyet éppen ezen a ponton a Jókai jellemében meg kell

állapítanunk. A gyakorlati élet ügyeinek intézése terén Jókai — ismételjük — sohasem tudott felszabadulni bizonyos szórakozottság alól, kék szemének tekintetében mindig ott vibrált valami a költői képzelet szivárványos álmképeiből. Az ilyen ember földi otthonában bizony kétszeres szerencse egy erélyes feleség. Igaz ugyan, hogy társadalmi fogalmaink az erélyességet helyénvalóbbnak tartják a férjben, mint a feleségben, s érthető, hogy az életrajzíró — kivált ha humorista hajlamú — könnyven beletéved az ilyen hősnek kisszerű genre-alakká való letörpítésébe, esetleg anélkül, hogy írás közben ő maga ezt észrevenné. Mikszáth sem tudott ment maradni ettől a túlzástól, de tagadhatatlan, hogy valóságot túloz, mikor Jókainak gyámságra szoruló, naiv jószívűségét és erélytelenségét emlegeti, valamint bizonyára akkor is, mikor rámutat arra, hogy idő haladtával Jókai a nála különben is jócskán idősebb feleségnek ellenmondáshoz nem szokott és hovatovább fanvarrá s talán féltékenné váló természetét néha nyüggént is érezhette... De ez az idő még messze van, a Jókai-pár házasság életében voltaképpen most kezdődik a nyugalmas boldogság korszaka.

Az az óriási termékenység, melyet Jókai mindjárt az ötvenes évek elején kifejtett, nemcsak az országos hírnévben lelte jutalmát, hanem tisztos megélhetést is biztosított a pazar tehetségű és szorgalmú mesemondó számára még a kezdetleges magyar irodalmi közviszonyok között és a maga hasznát néző könyvkiadói élelmesség ellenére is. Például a Kárpáthy-családról írt két regényért annyi tiszteletdíjat kapott Jókai, hogy abból a budai Sváb-hegyen telket vásárolhatott s rá csinos nyaralót építtethetett. De a pénznél többre értékelte és nagyobb örömmel élvezte azt az erkölcsi jutalmat, mely az olvasóközönség egyre hangosabb lelkesedésében jelentkezett. Ez a népszerűség olyan nagyfokúvá, olyan egyetemessé és olyan tartóssá fejlődött, hogy egész irodalmunkban mind a mai napig páratlan. Évtizedeken keresztül valóságos Jókai-imádat, kritikátlan magasztalás kapott lábra a magyar

olvasóközönség körében s ez a végletes népszerűség, egy igen örvendetes kulturális jelenségnek ez a túlzásba tévedése nem maradt kártékony hatás nélkül Jókai költői művészetére, viszont óriási termékenységeinek egyik főtényezője lett. Szomjazta a tapsot, s képzeletének fáradhatatlan tevékenységével fizetett érte. Mióta országszerte ismeretessé tették nevét munkái, szívesen indult körútakra az országnak hol egyik, hol másik vidékére s miközben hasznos tanulmányokat végzett és sok érdekes tapasztalatra tett szert: egyúttal boldogan vette tudomásul azt az igazán rendkívülinek mondható szeretetet és lelkesedést, mellyel a magyar társadalom mindenik rétege körülövezte, ahol csak alkalma nyílt erre.

Az ötvenes években pl. kétszer is ellátogatott Erdélybe; bízvást mondhatjuk, hogy szülőföldje mellett a székelyföld és a székely nép férközött szívéhez és képzeletéhez legközelebb. Nagyon szerette azonkívül a Balaton mellékét és a nagy Alföldet, de az országnak minden nevezetesebb vidékét fölkereste egyszer vagy többször s különösen a vadregényes helyeken szerzett benyomásai feledhetetlen szépségű tájképek festésére ihlették. Utazásait nemcsak ismeretek gyűjtésére, hanem ismeretségek szerzésére is felhasználta, valósággal személyes viszonyba igyekezett jutni nemzetével, vagy legalább ennek könyv- és újságolvasó tagjaival s bámulatos szellemi mozgékonytságot fejtett ki hírlapjai, naptárai, mulattató kiadványai útján a magyar társadalom nemzeti öntudatának, a hazafias magyar közszellemnek kifejlesztése és ébrentartása érdekében. Nem elégedett meg azzal, hogy az egykorú magyar időszaki sajtó mindenik szervének vagy munkatársa vagy kisebb-nagyobb hatáskörű szerkesztője volt; ő valami új vállalkozással is meg akart próbálkozni: 1858-ban megindította az első magyar képes élelappot, melybe eleinte nemcsak a szöveget írta maga, hanem a képeket is neki kellett rajzolgatnia. Akkoriban (akárcsak manapság) a magyar emberre nézve két-

szeres jótétemény volt, ha aggodalomülte, kesernyés kedélyét valaki jóízű, önfeledt nevetésre tudta földeríteni. A bohóc csörgősipkája alatt ugyanaz a hazafiúi gond borong Jókai homlokán, ugyanaz a titkos remény settenkedik szemének csillogása mögött, amely ekkori komoly tárgyú műveit — köztük pl. egy-két nagyhatású drámáját is — átlengi s elsőrendű eszközeivé avatja a nemsokára beköszöntő politikai szerencsés átalakulásnak.

Ez átalakulás útját persze minden egyéb körülménynél hathatósabban egyengették azok a csatateri súlyos vereségek, melyek mint megannyi rút kelevény hirdették az osztrák erőszakos politika belső betegségét. Az 1859-iki olaszországi kudarc arra kényszerítette a császárt, hogy keresse a közeledés módját a politikai sztrájk mellett állhatatosan kitartó magyar nemzethez. Az ezeréves jogalapú nemzeti követelést azonban Ferenc József csak felében-harmadában akarta teljesíteni az ú. n. októberi diplomával, így aztán az 1861-iki országgyűlés feliratilag kifejezett akaratát egyelőre elfogadhatatlannak tartotta s tovább haladt az erőszak útján mindaddig, míg egy újabb nagy vereség meg nem győzte őt a magyar nemzettel való őszinte kibékülés multhatatlan szükségéről, — de azért már az 1860—61-iki kóistoló egyszerre meghozta a magyarság számára nemcsak az étvágyat az alkotmányos állami élethez, hanem a bizakodó reménységet is ennek a vágnak mielőbbi megvalósulását illetőleg.

A hazafiúi reménységnek ez a tavaszi fuvalma édes melegséget lopott bele a lelkekbe országszerte, de senkire sem volt vérpezsdítőbb hatással, mint Jókaira. Kezdte mintegy ugyanazt a mámort érezni, amely 1848 tavaszán töltötte el lelkét. Képzelőereje a szabadságharc utáni szomorú évtizedben is százféleképen ki tudta volt játszani a zsarnok erőszak rendszabályait, de azért a derengő politikai látóhatár mégis csak pompás új lehetőségeket mutatott Jókainak arra, hogy

kiépíthesse azt a mohó és szünetlen vágyát, melyben úgyszólván egész életösztone összpontosult: t. i. a nagy tömegekre való hatásnak, a tömeglélekkel való ölekezésnek a vágyát, mely a kielégülés gyönyörét abban az édes hitben leli meg, hogy egy-egy szép eszme pórázán ő ragadja magával a föllelkesített embermilliókat, pedig lehet, hogy néha éppen az ellenkezője az igaz.

Mikor a politikai helyzet odáig érlelődött, hogy a monarchia uralkodója 1861 április 2-ára összehívta a magyar országgyűlést, Jókai sietett addigi temérdek irodalmi elfoglaltsága mellé még a politikai szerepléssel járó izgalmakat és kötelességeket is magára vállalni. A siklósi kerület képviselőjeként került be az 1861-iki rövid életű magyar parlamentbe és ott a gróf Teleki László köré tömörülő ú. n. határozati párthoz csatlakozott. Ez az állásfoglalás — el kell ismernünk — természetesen következett Jókai egyéniségéből és politikai multjából. Hajlama az exaltációra, túltengő erejű képzelete, forradalmi szereplésének dicsőséges és gyászos emékei, mindez ellene hangolta Jókait a megalkuvás politikai programjának, bármilyen józan és bölcs mértéktartással jelölte is ki Deák a szükséges megalkuvás határait. Jókai nem igen mérlegelte a gyakorlati lehetőségeket, ilyesmivel nem szeretett törődni, ő az eszmei és hangulati szempontok ábrándos híve volt, aminthogy különben ilyen politikusokra is szükség van a politikai eszmék és elvek parlamenti küzdőterén. Jókait a politikai kérdésekkel foglalkozó beszédeiben és cikkeiben is nemes páthosz, költői szárnyalás és fennkölt ideáлизmus jellemzi s ezzel a „mentalitás“-sal a pártpolitikai gyakorlat terén Jókai állásfoglalása ekkoriban mindenesetre illúzió-keltőbb összhangban volt, mint később. Az egykori március 15-iki hős, a közelmúlt politikai eliteltje és földönfutója most is kuruc legény még, rossz híreből ismerik őt a birodalmi kormányzat hivatalnokai s csak gyanakodva adják meg neki az engedélyt 1863-ban a *Hon* című

politikai napilap megindítására. A gyanú csakhamar alaposnak bizonyult s Jókai a *Hon*-ban megjelent egyik közleményért, melynek szerzője gróf Zichy Nándor volt, fogságba került, ami persze még jobban növelte amúgy is rendkívül nagy népszerűségét. Mikor aztán 1865-ben megint képviselőválasztásra került a sor Magyarországon, a siklósi kerület ismét Jókait küldötte fel a parlamentbe, az 1869-iki választás alkalmával pedig Budapest egyik kerülete tüntette ki őt a képviselői mandátummal, pedig miniszter volt az ellenjelöltje.

Ekkor állott politikai dicsőségének tetőpontján. Pár év múlva meg kell érnie az első bukást s a politikai hanyatlásnak ezekkel a — hogy úgy mondjuk — külsőleges jeleivel egyidejűleg csakugyan megkezdődik Jókai érzés- és gondolatvilágában is valami ingadozás, majd pedig megalkuvás, mely aztán — származott legyen bármennyire tisztességes forrásból — fokozatosan aláásta az olvasó nagyközönség százezreinek véleményében Jókai addigi roppant népszerűségét.

A nemzet és az uralkodó közötti 1867-iki kiegyezés volt az a nagyfontosságú államéleti fordulópont, mely sok kuruclelkű magyar ember gondolkodásában változást idézett elő. De Jókai lelkébe nem annyira az értelem, hanem inkább a szív útján és a képzelet segítségével férközött be ez a változás is. Elbűvölte őt Erzsébet királyné egyénisége, a női szépségnek és jóságnak egy nagy birodalom trónján egy ezeréves nemzet javára kivívott áldásos sikere. A királyné már 1868-ban magánkihallgatáson fogadta kedves regényolvasmányainak íróját, elragadó szívességgel és kegyességgel tüntette ki. A közvetlen megismerkedés varázsos melegében leolvadt a Jókai lelkéről minden bizalmatlanság, elpárolgott, vagy átalakult a szomorú politikai multnak számos emléke s ettől az időtől fogva nem volt nála őszintébb hódolatú alattvalója a Habsburg-családnak, 1875-ben Tisza Kálmánnal együtt ő is

elfogadta alkotmányos állami életünk alapjául a Deák-féle kiegyezést.

Igy vált teljessé Jókai lelki világában az a sajátos duálizmus, mely a költészet terén már azelőtt annyira jellemző volt reá nézve. Jókai költészetében a reális tapasztalatoknak, igazi élményeknek, éles megfigyeléseknek óriási gazdagsága van felhalmozva, de mindez csak egyik felét teszi e költészet országának, a másik felébe szabad bejáratuk van a tapasztaláson túli mesevilág lakóinak és e kétféle elem között bizony mindennapos a határvillongás, a kritika részéről pedig — mely a költészet birodalmában a közrendet igyekszik fenntartani — mindennapos volt e miatt a kétlaki álláspont miatt a szemrehányás Jókai ellen. A kritika ráncsoló szavai eddig mindig elvesztek az óriási többségben levő olvasók változatlan lelkesedésének a tapsviharában... de 1875-től fogva éppen a rajongó olvasók százezrei kezdtek csalódottságot érezni, hiszen ezek a naiv olvasók sohasem *csak* a költő-Jókaiért lelkesedtek, hanem az ábrándos hazaszeretet egyik hőst is tisztelték benne és most rájuk nézve illúzió-vesztés volt Jókait annak a pártnak a kebelében látni, amelyet Kossuth az önző, kényelmes elv-feladás (tehát majdnem a hazaárulás) vádjával bélyegzett meg. A közvélemény kénytelen volt — hogy úgy mondjuk — összeférhetetlenségét megállapítani Jókainak nemcsak régebbi és mostani politikai szereplése között, hanem mostani (1875 utáni) szereplésének költészeti és politikai oldala között is.

Mert Jókai, akit pártszempontok és országos érdekek gyakran kényszerítettek a gyakorlati politikában arra a szerepre, hogy hálátlan és népszerűtlen álláspontot védelmezzen: regényeiben és visszaemlékezéseiben továbbra is ép úgy dicsőítette a Kossuthi lelkétől lelkezett szabadságharcot s az utána következő társadalmi hazafias ellenállást, mint azelőtt, bújdosása idején, vagy ellenzéki politikus korában. Regényeit lehetetlen volt élvezettel nem olvasni kor-

mánypártivá létele után is, de az utcán vagy a nyilvános élet egyéb helyein való megjelenésekor Jókait korántsem fogadta olyan általános lelkesedés, mint régebben.

Különben a naiv, eszményeknek szóló lelkesedés egyáltalán is kezdett kimenni a divatból, a gazdasági életben kifejlődött szabadverseny nyomán hatalmas lendület mozgatta meg országunk addigi fülledt levegőjét, de egyúttal végképen belénk is oltotta az anyagi világnézet bacillusait. A Jókai-regények eszmévilága azelőtt is csak félig-meddig egyezett meg a mindennapi élet átlagos embereinek gondolkodásmódjával, a század vége felé pedig mindinkább áthidalhatatlan szakadék választotta el am azt emettől s egy szersmind a Jókait is magában foglaló politikai párt világnézetétől és törekvéseitől. A kortársak szemében egyre halványodott a Jókai nimbusza, 1875 után már sem a fővárosban, sem a tősgyökeres magyarság körében nem számíthatott a választók többségének a politikai bizalmára; de 1892-ig még kapott mandátumot hol Erzsébetvároson (Küküllő m.), hol Kassán, hol Oravicán (Krassó-Szörény m.) 1896-ban a pártvezetőség a legjellegzetesebb alföldi magyarság egyik fészkeében, a karcagi választókerületben léptette föl, itt aztán meg is bukott a helybeli református pappal szemben. Ezzel a szomorú finaléval végződik be Jókai tulajdonképpeni politikai szereplése, mert a főrendiházi tagság, melyet bukása után kapott, már nem igen tekinthető címnél egyébnek.

Irodalmi téren is jó két évtizedes korlátlan uralkodás után lassan, de fokozatosan fogyni kezd népszerűsége. Elsőségét még hosszú időn át kénytelen mindenki elismerni, reprezentatív szerepekre igen gyakran használják fel és ki az ő világhírű nagy nevét, 1876-ban a Petőfi-Társaság a Jókai tekintélyében lelte meg a megalakuláshoz szükséges erkölcsi tőkét, Rudolf trónörökös őt választotta ki a monarchia viszonyait ismerető nagyszabású irodalmi vállalat szerkesztőjévé, színházfelavatás alig történhetett meg Jókai alkalmi prólogja nélkül stb. stb... de az ő egész költészetének

friss alkalomszerűsége megszűnt, munkái nem voltak többé olyan — hogy úgy mondjuk — közszükségleti cikkek, mint azelőtt.

De a parádés ünneplésre mindig hajlandó magyar társadalom még egyszer kitett magáért egykori kedvencének megtisztelésében. 1894 január 6-án folyt le a fővárosi Vigadóban a főaktusa annak az igazán nagyszerű jubileumnak, mellyel Jókait írói munkásságának ötvenedik évfordulója alkalmával az egész nemzet hódolta körül. Szerzte az ország minden vidékén is megünnepelték ezt a jubileumot, a fővárosban pedig a hivatalos Magyarországnak úgyszólván mindenik tényezője hozzájárult a jubileumi ünnep fényének és jelentőségének emeléséhez. A király, a kormány, a főváros, a megyék, a városok, tudományos és művészeti egyesületek szerencsekívánatait fogadta a fiatal lelkű öreg költő s hálás meghatottsággal mondott azokért köszönetet. A budapesti tudományegyetem tiszteletbeli bölcsészetdoktorrá avatta; elhalmozták őt az ország minden részéből üdvözlő iratokkal, emléktárgyakkal. De a legszebb ajándék s az egész Jókai-jubileum legértékesebb és legmaradandóbb emléke az a száz kötetből álló, egységes, nagyszerű gyűjtemény, mely Jókai addigi összes költői munkáit magában foglalja. Ez az ú. n. Nemzeti Kiadás a Révai Testvérek érdeme. Nemcsak nyomdatechnikai szempontból kell elismeréssel adóznunk e hatalmas vállalkozás iránt, hanem méltánylást érdemel mint nemzeti kultúránk akkori állapotának egyik legérdekesebb és legmegnyugtatóbb adaléka, mely teljes sikerrel tudott egyszerre szolgálni két egymással — sajnos — nehezen összeegyeztethető célt: a minden vállalkozás alapját tevő üzleti számításnak s egyúttal a magas nézőpontú, önzetlen kulturális programnak az érdekeit. E jogügyi vonatkozásaiban is meglehetősen bonyolalt könyvkiadói terv sikere tehát kettős haszonnal járt: a magyar olvasóközönség hozzájutott a gyönyörködtető költői műveknek olyan gyűjteményéhez, mely

azóta is páratlan irodalmunkban, a jubiláns öreg költő pedig nemzeti tiszteletdíj gyanánt százezer forintot kapott a százkötetes kiadás előfizetési árából.

Kinek ne jutna itt akaratlanul is eszébe az a másik írói jubileum, mely tizenhat évvel később zajlott le s melynek hőse éppen a Jókai „utóda”: Mikszáth volt? Főmozzanataiban a két ünnepség testvériesen hasonlít egymáshoz; a Mikszáth-jubileum is megtermelte a két maradandó emléket: az ünnepelt író műveinek egy-séges, szép kiadását és a nemzeti ajándékot. De a két ünnepség rendezésébe a Sors nem egyforma jóakarattal avatkozott bele. A Mikszáth-jubileum alkalmával gondja volt rá, hogy a nemzeti örömnép drámai csattanóval végződjék: Mikszáth feljutott a hírnév tetőpontjára, meghordozta tekintetét a néki hódoló, há-lás nemzeten, mámoros örömmel győződött meg arról, hogy népszerűségben senki sem versenyezhet vele, ki is buggyant a szívéből a köszönet vágya ezekben az írigylésreméltó szavakban: „Mondjátok el, hogy lát-tatok egy boldog embert!” — és pár nap múlva meg-halt, mintha az embermilliók elismeréséből felhalmo-zódott boldogság repesztette volna meg a szívét. Most már minden bizonnyal Solon is a boldog emberek közé sorozta volna ... Jókai iránt nem volt ilyen kegyes a Sors. Az ő írói pályáján „minden jó”, csak a „vége” nem jó. Ő még magasabbra hágott a dicsőség útján, a legesleg-felsőbb csúcsokig emelkedett s példátlanul hosszú időn át meg tudott abban a szédületes magasságban ma-radni — de a Sors nem engedte meg neki, hogy onnan egyenesen átrepülhessen az örökkévaló boldogság ho-nába, meg kellett előbb ismerkednie azzal a gyötrelmes érzéssel, mely az önmagát túlélő költő lelkét keseríti el, mikor törődött, öreg tagjaival kénytelen lefelé bo-torkálni arról a meredek magaslatról, amelyet fiatal korában oly tüneményes gyorsasággal ostromolt meg.

A karcagi bukás megfosztotta Jókait a közéleti szereplésnek, általában a nyilvánossággal való közve-tetlen érintkezésnek legrégibb, legmegszokottabb, leg-

kedvesebbé vált módjától és alkalmaitól, a szabadelvű párt kedélyes társaskörétől, mely lassanként második otthonává lett. Emberileg érthető, hogy elhagyottnak érezte magát s hogy második otthonának elvesztéséért az igazi otthon melegebbé tételével igyekezett magának kárpótlást szerezni: a hetvennégy éves öreg költő, tizenhárom esztendei özvegység után 1899 őszén megnősült.

Házasságát az ő magánügyének kellett volna tekinteni, de az emberek nem voltak ezen a véleményen s Jókai cselekedetét megütközéssel fogadták és bírálgták. Persze vannak erős akaratú egyéniségek, akik egyszerűen nem törődnek a közvélemény szeszélyes változásaival s igazságuk érzetében találják meg az erkölcsi elégtételt az őket ért esetleges méltatlanságért. Jókai sohasem tudott ilyen lenni s élete utolsó éveinek néhány keserű tapasztalatában mintegy a kegyetlen Nemezis beavatkozását láthatjuk, megtorlásul annak a részlelhajló engedékenységnak, melyet ez az egyébként oly nagy szellem, ez a világraszóló költői tehetség a gyógyíthatatlanul csapodár közvélemény tapsai iránt tanúsított félévszázadon keresztül.

Hogy egykori népszerűsége, közkedveltsége mennyire odalett, affelől még csak nem is áltathatta magát Jókai. Bár írói ösztönét, sőt termékenységét az elkésérítő tapasztalatok sem tudták megfogyasztani: hova-tovább azoknak a sorsa kezdte fenyegetni, „akik kétszer halnak meg”. Végre 1904-ben megszűnt az egyre illúzió-rontóbb anyagi kapcsolat Jókai költői szellemének csodálatos örökifjúsága és azon testi létezés között, mely mindenkinél alá van vetve az előbb-utóbb való megöregedés és elmúlás törvényeinek. 1904 május 5-én este, rövid betegség után csendesen elhunyt. Temetésén, május 9-én, a nemzet részvéte ünnepies külsőségek között nyilvánult meg. Majd, jó néhány évnyi időköz mulva szobra is elkészült s ezt a főváros egyik — azóta Jókai nevét viselő — terén 1921 május 21-ikén országos ünnepség keretében leplezték le.

Írói pályája.

I. Ifjúkor 1843—1849.

A „nonum prematur“-féle jó tanácsot bizony nem Jókai számára találta ki Horatius. A nagy magyar mesemondó a születésétől számított első kilenc esztendő elteltét is alig bírta „hallgatva“ kivárni. Kilenc éves volt, mikor a *Regélő*ben, illetőleg a *Társalkodó*-ban már egy-egy „költemény“ jelent meg tőle. Még nem volt tíz esztendő, mikor már ötfelvonásos szomorújátékot csinált és ezt el is játszották egy kocsiszínbén a szerző és konjugista diáktársai. Jókainak tehát — saját szavai szerint — gyermekkori játékszere sem volt más, mint a palatábla, meg az „íral“; amit írt, ahhoz rajzolt is s amit rajzolt, ahhoz valami történetet is írt. Bizonyára nem nagy kár, hogy ezek a „munkák“ elvesztek. A pápai diákoskodás idejében is egyre-másra írta költőnk a verseket és elbeszéléseket, de ezeket is jónak látta a feledés fátyolával letakarni, kihagyva őket az Összes művek jubiláris kiadásából. Hanein *A zsidó fiút*, melyet tizenhét éves korában írt s mellyel dicsőséget is szerzett magának, már szelleme igazi szülöttének ismerte el, ettől kívánta számíttatni költői pályáját, s minthogy e színmű Petőfi másolta egyetlen kéziratát elveszettnek hitte, képes volt ötven esztendő múltán hozzáfogni emlékezetből való újraírásához, hogy első műve ki ne maradjon összes munkái nagy gyűjteményéből; két jele-

netet meg is csinált, de időközben megkerült az említett kézirat s Jókai örömet bókol saját ötven év előtti énjének, megvallván: „az ötven év előtt írott munkámat jobbnak találtam, mint a mostanit“. Íme, ennyire nem tagadja meg azokat a fiataalkori alkotásait, melyek *A zsidó fiúval* kezdődnek.

Mintegy az első szerelem édes emlékével ér föl Jókainak az ifjúkori zsenyéire való gondolás, melyekkel először ébresztett figyelmet maga iránt. Vörösmarty és Bajza elismerő véleménye *A zsidó fiúról* a felejtethetetlen első csöpp volt költőnk számára a dicsőség gazdag kelyhéből, mely ettől kezdve évtizedeken keresztül oly sok gyönyörrel kínálta. Mint minden élményéből, ebből is önkéntelenül valóságos kis legendát alakított ki magának, melyben a tények körvonalait költői szempontok egyengetik vagy színezik. A Vörösmarty és Bajza neve Jókai lelkében azt az emléket rögzítette meg *A zsidó fiúra* vonatkozólag, mintha ő ezzel a darabbal a M. T. Akadémia pályázatán nyert volna dícséretet (pedig nem ott, hanem a Nemzeti Színházén), úgyhogy egy helyen már azt is tudni véli, hogy a Teleki-pályázaton vett részt a szóban forgó színmű, sőt ezzel kapcsolatban — egy 1888-ban megjelent regényében — érveket ad a Petőfi szájába az Akadémiánál való újabb pályázás megkísérlése ellen. Mindvégig kedves maradt szerzője előtt ez a diákkori munka; vannak benne gondolatvillámok — mondja ötven évvel később, — aminőkre most nem volnék képes.

Ugyanilyen szeretettel gondol vissza legelső regényére: a *Hétköznapiakra* is (1846). Legnagyobb részét tizenkilenc éves korában írta s erről szintén megállapítja hatvannyolc éves korában, hogy gyarlóságai ellenére is jeleskedik itt-ott olyan leírásokkal, hogy „most“ nem tudna hasonlót írni. Ezzel a munkával lépett Jókai az ő tehetségének igazán megfelelő műfaj terére s később is, mint a magyar regényírás ünnepe

fejedelme, szinte meg-megifjodott, valahányszor első regényéről alkalma nyílt megemlékezni.

De nemcsak az első dráma és az első regény, egyéb e korbeli művei is mind kedvesek maradtak a Jókai szemében. El-elemlegeti a *Nepean-szigetet*, amely megjelenésben a *Hétköznapiakat* megelőzte s amely — modernül szólva — szenzációt keltett. A pompás *Sonkolyi Gergely* keletkezésének is érdekes okát adja vagy költi a *Tengerszemű hölgyben* s jól esik fölemlegetnie, hogy ez az „eredeti magyar kép“ hány kiadást ért és hogy Stuart grófnő angolra is lefordította. A *Nyomorék Naplójáról* azt állítja, hogy Peőfi ennek hatása alatt írta a *Hóhér kötelét*.

Saját ifjúságát szerette írónk ezekben a zsenge alkotásokban s hiába próbált megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy összes műveit a jubileumi kiadás előtt a kritika rostáján átverje: csupán a forradalom alatt írt cikkeire nézve valószínűtlen, hogy a költői művek megrostálását későbbi időre s avatottabb kézre hagyta, „mikor már neki nem fáj“. Első költői zsenyéi ifjúkorának eszméit és hangulatát örökítik meg, ez utóbbiak pedig felejtethetetlenek maradtak előtte mindvégig. Az ügyvédi pályától ezek által vonta el a költészet műzsája, de Jókai nem bánta meg ezt soha. „Ha még egyszer visszatérhetnék az életem útkezdetére, megint újra azokba a lábnyomokba lépnék bele, amiket már egyszer hátrahagytam“.

Ez első zsenyéi kora, melyet Jókai írói működése első korszakának vagy ifjúkorának is nevezhetünk, szabadságharcunkkal együtt ér véget. Ez az 1843 és 1849 közé eső lustrum a sokoldalú Jókai tehetségének majdnem mindenik legfontosabb vonásához szolgáltat adalékot. Hiszen e néhány év alatt Jókai írt verseket, drámát, két regényt, komoly és víg, hazai és exotikus tárgyú, mondai háttérű és társadalmi elbeszéléseket, fantazmagóriát (*Az üstökös útja*), a vezércikktől a pamfletig mindenféle hírlapi közleményt. Egy 17—24 éves ifjútól ennyi minden-

esetre több az elégnél, kivált ha meggondoljuk, hogy a tárgyalandó korszak két utolsó évében: 1848—49-ben aránylag nem sok szépirodalmi művet írt, részint lapszerkesztői elfoglaltsága, részint a mozgalmas politikai viszonyok miatt. Maga mondja később (szokása szerint túlozva), hogy a szabdságharc egész ideje alatt nem volt képes költői művet írni, mert költői vénája jegeccé fagyott: a politika gálicköve lett belőle. Vagyis a szóban forgó szépirodalmi dolgozatainak legnagyobb részét huszonkét éves kora előtt írta! Előre gondolhatni, hogy az értékelésnél a minőség szenvedni fog a mennyiség miatt; viszont azt is el kell ismerni, hogy Jókai nagyságához valóban hozzátartozik a szinte hihetetlen mértékű szellemi munkabírás, a „quantity of production“. Jókai több ízben kedvtelve számolgatta össze művei kiadásainak, példányszámának, a fordításoknak stb. meglepő statisztikáját. Ez az ártatlan hiúság nagyon megbocsátható. Jókai bizonyára a saját szellemi pazarlására vontkozólag is hitte annak a mondásnak az igazságát, mellyel ő később Nyáry Pálnak éppen a takarékoskodó miniszterségét magasztalta: „A számok a legjobb panegiristák“.

2.

Jókai voltaképeni költői felavatása egy „tragédiá“-hoz fűződik: *A zsidó fiú* c. ötfelvonásos drámához.

A zsidó fiún rajta van a tizenhét éves diák-poéta-egész naivitása. De a naivitás sohasem ellenszenves, itt sem az, mert nem vegyül bele afféle számító, sőt követelődző hatásvadászat, amilyen Jókai későbbi drámáiban itt-ott mutatkozik. Meglátszik ezen a szűzies naivságú színdarabon, hogy ezt szerzője az iskola padján ábrándozta össze magának, a történeti kézikönyv lapjai mögül vakmerő nekifohászkodással átkelkelődve Shakespeare és Vörösmarty költészetének virágoskertjébe. A keresztyén-gyűlölő gazdag vén zsidó, Izsák, kinek fia keresztyénné lesz és anyagilag

is tönkreteszi apiját, olyanforma gyöngö Shylock-reminiscencia, mint mikor a kis diák átlátszó hártyalapon keresztül leorozza egy érdekes kép néhány vastag vonalát. Mórt, az eszményi lovagot, aki megissza azt a mérget, melyet az eszményi leány, Judit meghagyott az üvegben: ezt az öngyilkos szerelmespárt a költő képzelete Romeóról és Júliáról mintázta; hogy milyen sikerrel, azt kíméletlenség volna kutatni. Az is csoda volna, ha Shakespearétől legelsősorban nem a gyakori színtérváltoztatást tanulta volna el; az öt felvonás alatt tizenhatszor változik a cselekvény színhelye. Nagyobb baj ennél az az egy változás, mely derékban töri ketté a hős jellemét. A tragikus alaknak induló hős a darab közepén hirtelen átváltozik elvetemedett gazemberré, elfelejtkezik egyetlen érdekkeltő jellemvonásáról: az egész valóján úrrá lett szerelmi szenvedélyről s mikor már összelopott kincsei útján tárt karokra találna a leány apjánál, piszkos hazaárulási üzletekkel foglalkozik s rajtaveszt. A bukás tehát nem onnan terem, ahova a tragikum magvát vetette el szemünk láttára a költő. Ki gondolta volna, hogy a szerelmes szörnyeteg álarca alól közönséges hazaáruló sikkasztó bújik elő? Ha tudtuk volna, egy percre sem érdeklődtünk volna iránta. Miért nem magyarázza a költő a Szerencsés hitváltogatását mérhetetlen kapzsiságból vagy hatalomvágyból? Így legalább ha nem tragikai is, de valamilyen jellem válhatott volna belőle. No de Jókai éppen is csak a szerelmi kiindulóponttal volt a darab megkezdésekor annyira-amennyire tisztában; a többit a véletlenre bízta.

Folytathatnók a színdarab gyarlóságainak felsorolását, de mire való volna ez? Szívesebben emeljük ki a tizenhét éves Jókai stílusának lírai szépségét. Csupa Vörösmarty-stílus. Színes, zengő nyelv, még a szenvedély kitöréseiben is szabályos, ünnepélyes hullámzású mondatok, lírai szárnyalás, hosszúvá áradt monológok, hat, sőt tizenkét sorra terjedő „félre“-szólások. Nem előadásra való mű, legfeljebb olvasásra.

3.

A *Nepean-sziget* az, mely Jókai nevét egy csapásra ismertté tette. Szimbolikus jelentősége van e csodálatos elbeszélésnek az egész Jókai megismeréséhez. A *Nepean-sziget* lényegileg képtelenségnél alig egyéb, mégsem vitatható el tőle bizonyos genialitás. A kritikus egy darabig meghökkenve áll meg e kompozíció gyermekes vakmerősége előtt, de csakhamar oszladozni kezd a rejtély s a szfinksz lenyűgöző vonásai szép lassan átsimulnak egy ismerős arccá: a húszéves Jókai nefelejcs-kék szeme tekint reánk, elkáprázva a saját maga földézte csodás képektől.

Az a lelki fejlődés, melyen Jókai húszéves koráig átmént, nem ismeretlen előttünk. Az öregedő Jókai számtalan visszaemlékezése becses támasztékot nyújt nekünk ebből a szempontból. A *Nepean-sziget* című novella legfontosabb eleme, a káprázatos képzelőerő, Jókai veleszületett tehetségének általában véve is uralkodó vonása. Az effajta tehetség okvetlenül a tündérmesék szeszélyes lehetetlenségeihez vezette volna írónkat, ha ettől meg nem mentette volna őt lelki fejlődésének másik legfontosabb tényezője: az ifjúkori sokoldalú és rendszeres tanulás. A gazdag tudás az az erős kormányrúd, mely Jókai világljáró képzeletét ellensúlyozza és a lehetetlenségek zátonyai közül igen sokszor kimenti. A könyvekből való bármily buzgó tanulás persze csak félig pótolhatja az emberismereket s ezt fejére is olvassa minden kritikus Jókainak, de e hiány mellett annál mesteribbnek tűnik fel az az ügyesség, mellyel Jókai a fantasztikus mese iránti illúzió felköltésére tudja használni széleskörű ismereteit. A mai reális életnek, melynek Jókai is részese volt, a lehetőségeit és embereit az ő féktelen képzelete kisszerűeknek és unalmasaknak találja s ezeket merész kísérletek alá veti romantikus esztétikai célok érdekében. Az ilyen kísérletek nagyon kozkázatosak, de Jókai sokszor jelentékeny sikereket ér el. Tegyük föl pl., hogy a bennünket éltető levegő egy-

szerre csak tiszta oxigénné változnék, úgy-e bezzeg másképpen viselkednének az emberek (már ameddig bírnák) s mégis csak embereknek kellene őket tekintenünk! A valóságban ezt nem próbálhatjuk meg, de a költői képzeletet bizonyára nem lehet eltiltani az ilyesmitől, ha szerencsét akar próbálni egy-egy érdekes föltevés végiggondolásával. Persze a novellától a tündérmeséig számtalan fokozat lehetséges, aszerint, hogy a való élet viszonyaiból mekkora adag fordítottatik a kísérletezés céljaira. Ezeket a fokozatokat Jókai hosszú írói pályáján végigkísérletezte; a hosszú sorozatot a *Nepean-sziget* kezdi meg. Éppen ezért érdekes és fontos megfigyelnünk e novellában az író eljárását, mely Jókai alkotásmódjának titkaiba enged bepillantani.

A téma nagyon szertelen. Merész kísérletezést látnunk az emberi lélek legellentéteesebb elemeivel. Az író kiindulópontja körülbelül ez: Nézzük meg, milyen helyzetek és események származnának abból, ha két eszményi gondolkozású embert — még pedig egy szerelmes párt — a legiszonyúbb környezetbe, a világ legelvetemedettebb bűnösei közé vegyíték? S mint-hogy a körülünk zajgó mindennapi élet nem igen mutat fel egy-egy helyen ily mesterségesen összehozott ellentéteket és a maga végtelen bonyolultságával zavarólag hatna, ezért Jókai is úgy tesz, mint minden kísérletező: előbb *preparálja* a témájához szükséges tényezőket, hogy ezek engedelmes eszközeivé váljanak egy sokszorososan nagyító mikroszkóp: a Jókai képzelete számára. Az ilyen emberi preparátumokban bizony nem igen lehet már hús és vér, de lehetetlen észre nem vennünk, hogy csakugyan az örök emberi természet egy-egy rétege az, mely az élet millió egymásrahatásából kiszakítva s preparálva, a sokszoros nagyítás megdöbbentő világításában szokatlan méretű s mégis igaz erezeteket mutat. Arról persze lehet vitatkozni, hogy a regényíró az ilyen lélektani preparátumokkal tud-e kárpótlást nyújtani a regényírás legigazibb feladatának: az eleven emberi

lét rajzának elmulasztásáért vagy éppen eltorzításáért. Hogy azonban Jókai így tesz, abba bele kell nyugodnunk. Érdeemes közelebbről megnéznünk ezt az eljárást.

Hogy merész kísérletét végrehajthassa, Jókainak ki kell küszöbölnie a zavaró mozzanatokat. Olyan helyre viszi alakjait, melyen nem érvényesek az embervilág szokott törvényei. A nagyvilágból egy külön kis világba zárkózik, melynek lakói közül „senki vissza nem lép“, mely csak az esős időszakok előtti napokban közelíthető meg s melytől az út, ha kénytelen-ségből partját érintette, „siet távozni és szeméit behúnyja, hogy ne lásson... A Nepean-sziget ki van zárva a világból“. Ilyen módon igyekszik Jókai kordont húzni maga körül védelmül, a való élet nevében ellene támadó kifogásokkal szemben. Ő tehát eleve lemond arról, hogy elbeszélésében a mindennapi élet egy-egy darabját lássuk. Az ő célja: egy másik feladattal megbirkózni, azzal t. i., hogy elbeszélésének témája az írótól adott feltételek között egyáltalában lehetséges-e? Gyermeekmesévé vált-e a novella (ha igen, akkor Jókai kísérlete nem sikerült), vagy pedig elismeri az olvasó, hogy a reális életnek ellentmondó tényezők csupán az író szándékos módosításai, melyekkel, erős képzeletében bízva — hogy úgy mondjuk — vívisekciót végez a valószínűség határainak kényes problémáján?

Hogy ilyen, a művelt világtól távoleső hely csak-ugyan lehet, sőt van, ezt igazán megvesztegető ügyességgel iparkodik velünk elhíttetni Jókai képzeletének hű szövetségese: a gazdag reális ismeret. Ördöginek nevezhetjük Jókai képzeletét, melynek, mint Madách Luciferének, csak egy talpalatnyi kell a realitás szilárd földjéből, melyen lábát megvethesse s akkor egy új világ urának érzi és érezteti magát. A valóságból elég Jókainak egy vékony fonal, melyre fantáziájának csodás színű gyöngyei fűződhessenek.

Ez a módszer a *Nepean-szigetben* kétféle úton jelentkezik. Az egyik az, hogy Jókai valami „krónikát“

emleget, mint az elbeszélés forrását, de — hogy a „realitás“-ból kelleténél nagyobb adag ne feszélyezze képzeletét — siet hozzátenni, hogy „nem mond évszámot“ s hogy hősének „családi neve nem akar eszébe jutni, majd talán valakinek eszébe jő“ és szántszándékkal az olvasó kíváncsi hiszékenységének csupán felizgatására és nem kielégítésére törekszik. A megoldás nélküli, kesernyés befejezés is olyasmit sejtet, mintha a szerző ismerné valamely forrásból a szereplő szerelmes pár további sorsát, de ennek elmondásával „nem akarja a költői igazságtételt zavarba hozni“ s csupán annyit árul el, hogy „elvégre csakugyan boldogok lettek, ha nem is ezen, de legalább a másvilágon“. Íme, legelsőnek nevezhető művében már jelentkezik Jókainak az a rossz szokása, hogy a mesemondó önkényével vezeti mintegy orránál fogva az olvasót s egyszer csak magára hagyja, jelezve, hogy az író céljának meghatározásába az olvasó nem szólhat bele. Képzelete cél nélkül is repülni szeret s néha azt a talpalatnyi szilárd valóságot is ki-kirugja maga alól.

A „reális mag“ másik jelentkezési módja e beszélyben holmi földrajzi és természetrajzi tényeknek és adatoknak bámulatosan elhitető összeolvasztása a fantasztikus cselekvénnyel. Tulajdonképpen ez is csak fél-realitás; nem valóságos szemléleten, hanem olvasmányi ismereteken alapul, de az ilyesmi alkalmazása terén Jókai ügyessége, bizvást mondhatjuk, páratlan. Gyulai Pál 1869-ben szemére veti Jókainak, hogy exotikus helyeken szeret barangolni regényeiben, noha ő maga nem volt túl soha Magyarország határán (akkor még nem volt). Ez a kifogás természetesen nem alaptalan, de az is bizonyos, hogy a költői leírások értéke és sikere nem azon fordul meg, vajjon van-e a leírt helynek vagy tárgynak a valóságban teljesen megfelelő, szemtől-szemben látható párja. Azokat a jellemző vonásokat, melyekből a költői képzelet egységes képet alkot, a legkülönbébb vidékekről merítheti s olykor-olykor könyvek vagy rajzok

alapján is kiegészítheti az igazi tehetség. Tudjuk, hogy Jókai a betűvetéssel egyszerre kezdte gyakorolni a rajzolást, hívatást érzett hozzá, sikereket is aratott ezen a téren, sőt eleinte festőművészi ábrándjai voltak: az ilyen ember ösztönszerűleg is több megfigyelést tesz, mint más és azok gazdag tartalékként gyűlnek meg emlékezetében. Jókai képzeletének egyik legfőbb jelessége, hogy olvasmányait az analógia révén valóságos élményekké tudja tenni, mert mindakettőt ugyanazon képzelet tükrében látjuk. S hogy valóságos élményeit és tapasztalatait buzgó tanulással iparkodott gazdagítani Jókai, azt nemcsak mintaszerű diákkévei bizonyítják, hanem saját sokkal későbbi vallo-másai is.

A *Nepean-sziget* talán ebből a szempontból a legérdekesebb. Igaz, hogy ez a pokol-sziget ki van zárva a világból, Jókai mégis oly szemléletes, valószerű rajzát adja, hogy sok olvasó maga is mintegy élményként gondol rá vissza. Először is azon kezdi az író, hogy „százhusz mérföldnyire Botany-Baytől a napfordítókon felül fekszik három sziget: egyik a Norfolk, másik a Fülöp-, harmadik a Nepean-sziget”. Ennél már csak nem kell pontosabb földrajzi meghatározás?! A cselekvény ilyenén pozitív megalapozását nagyban segíti a szobanforgó exotikus vidék természeti viszonyainak könyvek alapján való ügyes ismertetése; a szaktudós talán fel tudna fedezni benne egy-egy tévedést, de a mű esztétikai céljának szempontjából még ebben az esetben sem kellene azokat hibáknak minősítenünk. Előttünk pompázik egy egész csodálatos flóra: a cebia, upasfa, theobromafa, kakaófa, mangava-erdők, acajou-levelek, virágos bananok, gobe- és liánfonadékok, batatak, gorgoniák, alcyonok, ftabellák, az óriási anserina s a százkarú állatnövényszerű csodák; még csodásabb állatvilág: madársereg szivárványtollakkal és csalogányhanggal, kiáltozó apias-ter, nyávogó ónka, százlábú skolopender, jaguár, maringoing-féreg, vampirok, jéghideg kígyók; különleges fizikai tűneménynek: az óceán tetején lebegő fata

morgana, délövi éj, melynek csillagai gyémántok, holdja nap, a tejút, mint az európai holdfény világít le rá; míg az esthajnal-csillag fényében árnyékot vetnek a fák. Íme ez a környezet éppen eléggé előkészített bennünket ahhoz, hogy a Nepean-szigeten az emberek se mindennapiak legyenek. Nem is azok. „Ez helye mindazon gonosztevőknek, kik vétkeket követtek el, miket titkolni kell az álladalomnak, nehogy a nép megismerje, hogy oly bűn is létezik“; a lakók közt van: méregkeverő, apagyilkos, a „szívevő“, a „nepeani hóhér“, a „jó ördög“, továbbá vérgyalázók, stellationátusok, fanatikus gyilkolók, lélekkalmárok, azután a „vakondok“, aki valaha a legtöbb oldalú genialis gazember volt a világban, ellenben a Nepean-szigeten nyolc évig — haláláig — nem mozdult ki önként választott odújából. Ilyen lények közé kerül a világ legeszményibb szépségű és jóságú szerelmes párja: Mária és Géza. Az ellentét tökéletes. A romantika múzsájának ma jó napja volt...

Jókai ezen első szemképráztató kísérletében nagy veszély rejtett. Mint minden kísérleti módszer, ez is mechanizmussá vált. A *Nepean-sziget* megalkotásának *receptje* úgy megtetszett Jókainak, illetőleg annyira megfelelt az ő sajátos képzeletének, hogy csekély módosítással derűre-borúra megismételgeti s a legbizarrabb erőlködés ellenére is sajnálatos egyhangúság lejtőjére jut. 1849-ig írt valamennyi elbeszélése, —három humoros darab és talán a *Büntárs* kivételével — tehát: *Márcze Záre*, *A nyomorék naplója*, *A gonosz lélek*, *A remete hagyománya*, *Az egyiptusi rózsa*, *Adamante*, *Hyppona romjai*, *Az átkozott ház*, sőt a *Hétköznapiak* is, mind a *Nepean-sziget* témájának ün-tig ismételt változatai.¹

Könnyű felismerni, hogy ezekben a beszélyekben Jókai képzelete nem végez egyebet gépiessé vált rutinnál. Az a tudós mechanizmus, mely ismereteinek

¹ Lásd ennek kifejtését Irodalomtörténeti Közlemények 1916. 283—285. l.

tartalékából most a Nepean-sziget délégi különlegeségeivel, majd a Fruskagorára vagy a Kárpátokra stb. vonatkozó természetrajzi tetszetős közhelyekkel igyekszik változatos öltözkéket adni egy lényegében mindig azonos témára: mindez nagyon is számító és kiszámítható eljárás és annál unalmasabb, minél hátrább van a *Nepean-szigettel* kezdődő sorozatban. A festészetnek is hódoló Jókai jut itt eszünkbe önkéntelenül, akinek van egy kedvelt kompozíciója s egymásután gyártja róla a változatokat, átfestve a tölgyfát egy-egy fenyővel, a krizantémumot — mondjuk — narancsvirággal.

Sajnos, az egyformaság, a gépszerűség nemcsak a témák megválasztásában nyilvánul. Az elrendezés, sőt az előadásmód technikája is egészen sablonos. Ezt már kénytelenek vagyunk szószerinti idézetekkel megvilágosítani, különösen a szerző gépiesen alkalmazott kérdő felkiáltásait az elbeszélések expozíciójában.

A Nepean-sziget bemutatásakor Jókai, mintegy az olvasó helyett, ezt kérdezi: „Kik laknak ez átkos híri helyen? Oszt-e jutalmat és büntetést itt is ama hatalmas kéz, melynek neve gondviselés?” — A „gonosz lélek” lakása közelében, az ősvadon belsejében emelkedő forradásos kérgű fenyőfánál így kiált fel az író, megint az olvasó helyett: „Ki volt az, aki ezt ide felvághatta? Miért ide és miért éppen ezt?” „Ki lakja ezt a házat ott az erdők mélységes rejtekében, melyhez nem vezet ösvény?” — Az „egyiptusi rózsa” műmiájának láttára felhangzik a kérdés: „Hát te szelíd angyal, mely nevet viseltél? Mily szép világ lehetett kebled édenén belül, midőn azt a halál ily ifjan bezárta?” Ugyanitt a harc-leírás megkezdése előtt: „Minő zaj lepte el Egyiptus határait? Mit ostromolja az eget a fegyveres csorda csataordításaival? ... Ki mondja meg, hol volt e királyi szék valaha felállítva?” A beszakadt Kárpátok egy titkos völgyében kisedet fehér ház van. „Kik laknak e rejtett tanyán s hogy járnak ide? van-e valahol útja e völgynek, melyen

mostani lakói ki- és bejárnak? Boldogságot jött-e ide rejtteni az ember, vagy magát rejté el a fátum kereső szemei elől e völgybe, melyet tán egy évtizedben egyszer lát meg idegen emberi szem?" (*Hyppona romjai.*) — A tengeren úszik egy titokzatos hajó, melyen az egyetlen élő lény egy „Adamante” nevet kiabáló papagály. „Mi van a némaság könyvében megírva e névről: Adamante és ez arcról, mely ifjú és halott és e hajóról, mely ormán Circe aranyozott mellképét viseli és e tengerről, melyen azt a kósza szellő fel és alá üzi?” (*Adamante.*) — A hóhér háza előtt állunk. „Milyen lehet egy hóhér háza belül? Milyen lehet egy hóhér szíve belül? Tudja-e őt szeretni valaki? Láthatja-e őt mosolyogni valaki? Van-e, ki őt, a bűnök büntetését, örömet lássa maga mellett ülni?” (*Szomorú napok.*) És így tovább.

Jókai módjára bennünk is akaratlanul fölmerül a kérdés: mi vonzotta íróinkat e rémségeikben is egyhangú témákhoz? Mit keres ez a végletes pesszimizmus és embergyűlölet egy 19—24 éves ifjúnál? Sajnálatos kivétel-e Jókai az őt körülvevő irodalmi légkör közepette, vagy éppen ebből szívta be az éltető elemmel együtt a különcködő modor káros miazmáit is?

4.

Mint majdnem mindenik kortársa, a fiatal Jókai is szívvel-lélekkel a francia-imádók felekezetéhez tartozott. Ezt nagyon könnyű volna meglátnunk akkor is, ha maga Jókai olyan érdekes módon nem hangoztatná is többször emlékezéseiben. Elmondja egyik helyen, hogy nem olvastak más író, mint Lamartinet, Michelet-t, Louis Blanc-t, Suet, Victor Hugót, Bérangert s legfeljebb még Shelleyt és Heinét, kik „csak nyelvökre nézve angol és német, de szellemökben franciák”. A visszaemlékezés messze távolából is a legnagyobb tisztelettel beszél a francia irodalomról, „mely Lamartinetől Hugó Victorig s Dumastól Bérangerig mindent

magában egyesített, ami eszmében szép, kivitelben mérész, érzelmekben megragadó, ami a szívet hevíti, ami a lelket fölemeli..” Így vélekedett a negyvenes évek egész ifjú nemzedéke. Petőfi a legnagyobb magasztalást akarván mondani becézve szeretett barátjáról, Jókairól, így mutatta be őt M. Rayének: „Ez valóságos francia regényeket ír magyarul”. Mikszáth az ő Jókai-életrajzában felfortyan Petőfi e kifejezése miatt és szinte hihetetlennek találja, hogy Petőfi meg nem érezte Jókai műveiben „a magyar föld szagát”; pedig ha jól meggondoljuk a dolgot, Petőfinak bizony lényegében igaza volt. Jókai szabadságharc előtti műveiben a magyar föld szagát majdnem teljesen elnyomja a francia romantika exotikus, buja növényzetének kábító illata. E romantika diadalravivőjének: Victor Hugónak erős hatása Jókaira kétségtelen. „Petőfi Bérangert imádta, én Hugo Victorban találtam eszményképemet”, mondja maga Jókai egy helyen s ugyancsak ő jelenti ki: „A franciák közt első volt Hugo Victor, akit megkedveltem”. Nyíltan elismeri azt is, hogy első művein észrevehető a Victor Hugo és Eugène Sue bálványozása, hogy a rendkívüliségeket, a soha meg nem történtekeket kereste, hogy becsvágya volt olyan helyeken járni, ahol még a Pegazus patkója nyomot nem hagyott. Kecskeméti jogász korában V. Hugo első regényét, a *Bug-Jargalt*, már eredetiben olvasta, a másodikat, a *Han d' Islandeot* is ismerte; a *Notre-Dame de Parist* szintén, hiszen már első, Kecskeméten megkezdett regényének, a *Hétköznapi*knak legelső fejezetében alkalmazza a fogalommal vált Quasimodo nevet.

E két nagy író — Hugo és Jókai — egyéniségében tagadhatatlanul vannak érintkező pontok, melyek megkönnyítették Jókaira nézve bizonyos eszmekörnek és modernnek az átívódását. A Victor Hugo tehetségén ép oly szertelen képzelet az úr, mint a Jókaién és ez a szertelen képzelet ép oly korán meglebbenti nála is a becsvágy szárnyait. A kilenc éves Jókai „saját színpada, színműve és társasága” élénken emlékeztet a

tizenhárom éves V. Hugora, aki szintén a drámaíráson látta jónak kezdeni s akinek szintén volt saját báb-színháza. Ha e téren az évek száma tekintetében a mi csodagyermekünké az elsőbbség, viszont az akadémikusok dicséretét („mention“) Victor Hugo tizenöt éves korában nyeri el, három évvel megelőzve fiatalságban Jókait. Egy-egy kedves eszmének ideig-óráig mind a ketten lelkesedve hódolnak; szeretik magukat ilyesmibe mintegy belehajszolni és saját csillogó retorikájuktól megittasodni, de semmi sem hiányzik belőlük jobban, mint a tárgyias nyugalom és a kitartó műgond. Amennyire jellemző V. Hugora az a körülmény, hogy legelső regényét fogadásból írta tizenöt nap alatt s hogy egyik drámáját a harmadik felvonás közepén félbehagyta, valószínűleg azért, mert mikor belekezdett, még nem volt tisztában a mű egészével, ugyanezt elmondhatjuk Jókairól is, aki a *Magyar nábob*-ért kapott ezer forintnyi előleget napi regényrészletekkel törleszti a *Pesti Napló*-ban anélkül, hogy kész volna ma a holnapi folytatás („könnyen beletörhetett volna a késem“, vallja be sokkal később, mint valami szerencsés kimenetelű csínyt, Jókai 1896-ban.) A gondtalan fiatalság ez írgylésreméltó korszaka, melyet V. Hugo „époque de sérénité, d'audace et de confiance“-nak nevez s melyben a „sérénité“ szó szereplését az ellentét szempontján kívül egyéb aligha okolhatja meg: ez az érdekes korszak egyaránt ott tükröződik a két fiatal óriás ünnepélyes arckifejezésén és pózolásán, noha egyikőjük klerikális-királypárti elveibe szerelmes és királyától jutalomdíjat kap s évjáradékot húz, hogy majdan a demokrácia száműzött áldozatának érezze magát, a másik pedig a forradalmi ifjúság egyik vezére, a *Szegény király* c. cikk szerzője s „Világos“ után a Bükk rengetegének bújdosója, hogy később az alattvalói loyaltás mintaképe legyen. Lám Jókai sokkal őszintébb és igazabb jellemzést ad — véletlenül — a fiatal romantikus írók különködő „époque“-járól: „Különös lelkiállapot az — írja — hogy mikor az em-

ber boldog, úgy keresi, kutatja a fájdalmat, mintha büszkeséget akarna belőle magának szerezni, mintha szégyenlené azt, hogy boldog s büszkélkedni akarna azon sivatag érzésben, melynek neve világfájdalom. S ez nem érdekessé lenni vágyás, ez természetes túlömlése minden érzőbb ifjúi kebelnek“ (*Vadon virágai* 1848. 203. l.). Tiltakozik is később, hogy azokat az életunalommal telt verseket, melyeket ő „Aggteleki“ név alatt *Visszhang szavai* címmel közölt ez időtájt az *Életképekben*, valahogy be ne iktassák munkái sorozatába, mert, noha azóta negyven év telt el, még mindig nem érzi magát olyan vénnek és „decrepitus“-nak, amilyennek azt a bizonyos Aggtelekít szenvelgik költeményei.

Mindenesetre józan ítélet mondatta Jókaival e sorokat, de ha következetesen végrehajtotta volna, akkor heródesi pusztítást kellett volna e korbeli írásain elkövetnie, melyek oly hű gyermekei koruk irodalmi divatának s melyeket oly félreismerhetetlen szálak kapcsolnak e divat irányítóinak: Viktor Hugónak és Eugène Suenek műveihez.¹

Hogy ez a két író milyen erős hatással volt a fiatal Jókaira, azt konkrét reminiszenciák is bizonyítják;² de sokkal fontosabb bizonyíték az az egész légkör, mely Jókai ezidei műveit körülveszi s azok az emberek, akiket csakis ilyen légkör tud életben tartani. Nem lesz érdektelen egy pillantást vetni Jókai fiatalkori műveinek eszmevilágára és jellemeire, melyek meggyőzően mutatják, hogy a tárgyalt korszak

¹ Alexandre Dumas père hatása Jókai e korbeli művein még nem igen mutatkozik; legfeljebb a Szomorú napokban a férfinak öltözött Kamienska grófnő boszorkányos ügyességű műveletei juttatják eszünkbe a *Trois mousquetaires* (1844), a *Comte de Monte-Cristo* (1844–45) stb. szerzőjét.

² Lásd ezeket Irodalomtörténeti Közlemények 1916. 288–292. l.

romantikus irodalmának nemcsak ideológiája, hanem frazeológiája is egy-egy szempontból mennyire közös.

Midőn V. Hugo siet első regényének színhelyét Saint-Domingue szigetére, a másodikét meg a XVII. századi Norvégiába tenni; midőn Eugène Sue a Behring-szortostól és Jáva szigetétől Spanyolországig a legexotikusabb vidékeken üti fel sátorfáját; midőn Jókai folytonos költözködést ró magára, próbaképen meglakván a Nepean-szigetet, a kétezer év előtti egyiptomi sivatagot vagy egy-egy megközelíthetetlen hazai hegyet és erdőt: mindez nem pusztá szeszély tőlük. Ezekre a különleges helyekre nekik szükségük van, hogy csodálatos embereikkel csodálatos történeteiket eljátszathassák. Ez az irány sajátos szabályt fejlesztett ki csupa kivételekből. Nem hiába Rousseau az, kihez a XIX. század romantikus irodalmának szálai visszavezetnek, ez az áramlat első sorban az egyéniség kultuszát szolgálja a társadalmi szokásokkal és intézményekkel szemben. Nem tagadja a civilizáció teremtetett társadalmi rend hatalmát, sőt nagyon is érezteti, de csak mint nyűgöt, mely évszázadról évszázadra mindinkább gátolja és lehetetlenné teszi az egyéni nagyság vagy egyéni boldogság érvényesülését. A civilizációt, mely mindent átlagossá tenni, a rend korlátai közé szorítani igyekszik, a romantika szereti mótelynek tekinteni, mely rohamos terjedésben van s mely ellen dacos pesszimizmussal keres lehetőleg „szűz“ vidékeket a nemes emberi szenvedélyek utolsó mohikánjai számára¹, olyan helyeket, ahol a szív természetadta hajlamait és érzelmeit nem kötik gúzsba a társadalmi szabályok paragrafusai. A szabad természet ölen remél menedéket a romantikus hős az emberi faj testi-

¹ „La civilisation, cette ardente et implacable ennemie... de la poésie de l'avenir et du passé.“ E Sue. — Jókai is megvetéssel fordul el „a mívelt világ korlátozott röptű szellemvonaglásaitól, mely önmagát költészetnek nevezi, pedig költészet nincsen sehol... a természetén kívül.“

lelki csenevészesezése közepette. Sőt nemes fájdalomban úgy veszi észre, hogy az emberrel együtt — jobban mondva: az ember munkája folytán — az ős anyatermészet is alá van vetve a satnyulásnak: korántsem olyan nagyszerű már, mint akkor volt, mikor a Teremtő kezéből kikerült; a civilizáció lassanként jármába fogja a világot. Csak figyeljünk a 20—22 éves lángeszű ifjúnak, Jókainak pathétikus hasonlataira: Ilyen lehetett a teremtés, hatodik napja előtt: vídám, viruló, boldog. A hatodik napon teremteték az ember. Az egyiptomi piramisok, templomok, múmia-mezők mind megannyi emlékek a föld fiatal korából, mikor még óriásokat tudott szülni a föld. A Moeris-sziget-hez fogható szépségű csak akkor lehetett a természet, mikor még nem volt matróna a világ, hanem ifjú menyasszony... A fiatal V. Hugo éppen így szokott beszélni¹ s vele együtt a többi romantikus is, hiszen ez volt az ő világnézetük egyik legfontosabb eleme. Szerintük az emberi kultúra ostoba érzéketlenséggel teszi tönkre lassanként a természet fenséges szépségeit, sőt a kivételes művészeti alkotásokat is.² Tehát a jelen a legprózaibb és legtűrhetetlenebb s minél messzebbre megyünk vissza a múltba, annál szebb és dicsőbb világ nyílik meg előttünk, mert — vallja a romantika — régente közelebb állott az ember a természethez, vagyis jobb volt, mint most. Érdekes látnunk, mily fokozódó arányban sarkantyúzza Jókai képzeletét az időbeli távolság. Például a jelenre vonatkozólag nagy keserűséssel megállapítja, hogy oly világban élünk, ahol az önzéstelen jólét a mesemondások közé tartozik; a jelent megelőző emberöltőről már elismeri, hogy akkoriban a „barát” szó még nem volt olyan kopott, mint

¹ Lásd pl. az erdőégés leírását Saint-Domingue elhagyatott vidékén, „où la terre est encore vierge, où la végétation est surabondante...”

² V. Hugo szerint „XI. Lajos korától Párizs... többet veszített a szépségéből, mint amennyit nagyságában nyert.”

most; mikor pedig képzelete az ó-kor letűnt világába osonhat, dicsőítő himnuszban méltatja a mult nagyságát a törpe jelennel szemben: „Ah! két ezred előtt jobban tudták érezni e szót, „honszeretet“, mint a fölvilágosodás művelt századában... Ah! kétezer év előtt istenség volt a szerelem; ahány szív dobogott, annyi világot teremte egy szavával...” Világos, hogy e felfogás szerint akkor volt legreímekebb az ember lénye, mikor először került ki a természet műhelyéből; ezért Jókai nem tud nagyobb bókot mondani első regénye hősnőjéről; Lilláról, mint azt, hogy: ilyen lehetett az első nő, ki az első szerelmet hozta magával az égből. Egészen a természet csodás adománya a költészet is, mely elsősorban és legtisztábban a primitív embereknél, a természet magányában fejlődik ki; példa erre ismét Lilla, ez a rousseaui ábrándkép, kinek „egész élete egy regény, melyben csak emberek nem visznek szerepet s ihletett magányát nem látogatja más, mint az Isten szeme és az álom...” s kinek ártatlan jó szíve „mesés maradvány a vadon ősidőkből”. Ugyanez a felfogás mondatja V. Hugóval azokat a sorokat, melyekben az afrikai néger „griots“-k sajátos költői talentumát méltatja D'Auverney kapitány, egy sorba helyezve őket a középkori angol minstrellel, a francia trouvèrekkel.

Ez írók szerint a természet sugalmas ösztöne tiszteletreméltóbb és nemesebb, mint holmi konvencionális vallásfelekezet; E. Sue a „religion naturelle“ ösztönszerű érzelmével egyik legkedvesebb regényalakját: Dagobert-t (*Le juif errant*) ruházza fel, aki nyárspolgári szempontból tekintve „un vrai païen”; Jókai még merészebb szavakat ad a Béldi Dávid szájába (*Hyppona romjai*), aki szerint a természetes szerelmi szenvedélynek még a vétke is szentebb és tisztább, mint az álszenteskedő emberek esteli imádsága.

Az életnek az a tárgyilagos képe, mely a regény és novella legfőbb célja volna, menthetetlenül elmerül a természet iránti rajongás lírai

áradatában. Ez helyrehozhatatlan árnyoldala a francia romantikának, de helyette némi kárpótlásul sokszor valóban gyönyörű lapokat olvasunk, melyeken az egész őstermészet a romantikus író alanyiségében megfürödve bontakozik ki előttünk. Ezek a lapok regénynek talán rosszak, de általában *költeménynek* elsőrendűek. A sok affektált érzelem között, melyekkel ez az irány átítatja alakjait, valóban a legkevésbé affektált a természet szenvedélyes szeretete. Ennek szárnyain szállt legelőször a magasba a mi nagy mesemondónk is. Tudjuk, hogy V. Hugo szenvedélyes utazó volt s versben és prózában egyaránt örökbecsű természetfestéseket adott; E. Sue is dicsekszik vele, hogy látta a világ legkülönbözőbb tájékait. De egyikőjük sem tud oly gyermekded hittel átolvadni a természetbe, mint Jókai. Az ő egész költészetének is — saját számos vallomása szerint — legfőbb ihletője, bámulatos termékenységének titka a természet magánya, melyet ember nem háborít. A *Tengerszemű hölgy*ben visszaálmodja első regényének, a *Hétköznapi*napoknak keletkezését, a költői teremtes misztériumát, melynek csak a természet lehet a tanúja. Alkotás közben nem látok egyebet, — mondja Jókai — csak „füvet, fát, virágot, gombát, fatörzset, szederindával befutott nádkunyhót. Azokhoz hozzákötöm a gondolataimat, mint a pókfonalat; hallok is sárgarigó-fütytyőt, cinege-csevegést, távol hajókról jövő túlkölést, szúnyograj zümmögését; az nekem mind sűg, mesél valamit, a döngő darázs kölcsönadja a szárnyát képezetemnek; hanem ha egy emberarccal találkozom, az kiver a gondolataimból s egy 'szervusz' szó szétfújja az egész fata morgánámat.“

Ez a rajongó szeretet a természet iránt s ez az ideges ellenszenv az ember prózai beavatkozásával szemben — ez van meg, egyoldalúan óriásilag kifejlődve, a francia romantika legjellegzetesebb regényalakjaiban. Természetsszeretetük csak másik neve embergyűlöletüknek. Kivételes egyéni-

ségek ők; nem férnek meg a többség csinálta nyomasztó szabályok nyűgében és a vad természet védelme alá menekülnek, lehetőleg olyan helyekre, ahol az emberi civilizáció még nem hagyott nyomot. Ezekkel a regényalakokkal rendszerint csak akkor ismerkedünk meg, mikor már az emberiséggel meghasonlottak s a magános természet balzsamával hegesztgetik rémes emlékeiket. Victor Hugo mindjárt első regényében megteremtette ezt az alakot D'Auverney kapitány személyében s a fiatal Jókai hősei is nagyjából a D'Auverney kapitány regimentjéhez tartoznak, ú. m.: Bálnai Körmös István, Dömsödi Góliáth Péter, Márcze Záre, Béldi Dávid, A „nyomorék“, A „remete“, Mado-csai Bálint, Rynn Tamás, Athaniel stb. Majdnem mindnyáján olyanok, mint D'Auverney: lelkük kialudt vulkán, nem éreznek vonzalmat senki iránt, legfeljebb talán — egy-egy hű állat iránt; mert az állat a természethez tartozik, tehát megbízhatóbb, jobb, mint az ember. A *Hétköznapiakban* számottevő regényalak egy meg nem nevezett derék szelindek, Álmay Manó házáat farkasok őrzik, a Béldi Dávid anyjának elrablóját pedig medve.¹ Csakúgy bugyborékolnak az épületes reflexiók az állatok erkölcsi felsőbbségéről az emberrel szemben.²

A romantikus regényíró akkor is kivételes lénynek tudja feltüntetni alakjait, ha nem viheti is el őket

¹ V. ö. V. Hugo Bug-Jargal-jában: Rask, a Han d'Islande-ban: a medve, E. Sue Le Juif errant-jában: Rabat-Joie (kutya) és Jovial (ló).

² B. Körmös István: „Még azon kutya is, mely az árok széliben neveli fel kölykeit, kész azokat életével is megvédelmezni; s az ember elég csúfolódó, apának hívatni magát attól, kinek hóhéja... Kígyó annak a leggalambja is...” *Hétközn.* — „Az ember, ez a világ mészáros, ez a mindent evő sáska, csak pusztítani tud...” *Árnyképek.* — Han d'Islande a medvéhez: „Nous nous ressemblons; car je ne suis pas homme, Friend, je suis au-dessus de cette

valami lakatlan szigetre. Pl. a *Notre-Dame de Paris* c. regény főképp annak köszönheti csodálatos szuggesztív hatását, mert V. Hugo a Párizs közepén levő híres székesegyházból igazi titokzatos, hogy ne mondjuk: exotikus külön kis világot tudott alkotni a szerencsétlen Quasimodo számára. A Madocsai Bálint háza is pontosan föllelhető a Vadkerttől Pusztamezőig vezető dűlőút mellett, mégis „átkozott ház“ a neve és kerüli mindenki; a Körmös Pista háza is ott állott a k...i sötlyék mellett, de ablaktáblái mindig be voltak zárva, falai korommal feketére voltak festve, ajtaja a háztetőn volt, úgyhogy hágcson lehetett csak bele föl- és lejárni: a romantikus hősöknek nem tetszenek a rendes lakásviszonyok. Ők jobbak vagy rosszabbak, szebbek vagy rútabbak a közönséges embereknel, különösen pedig szerencsétlenebbek. Valami végzetszerű átok nehezedik rájuk, mely kiközösíti őket az élet szokásos örömeiből. A rút külső: gyakori módja a végzet büntetésének. Mióta V. Hugo megteremtette Quasimodo szörnyalakját és kimondta, hogy „elhibázott testben elsenyved a lélek is“, a rút test meg nem érdemelt átkát nyögő emberi szörnyeteg alakja a romantikus költészet legkapósabb motívumai közé jutott s a „rút testben rút lélek“ közmondás szentesített.¹ De nemcsak a rútakat fogta meg születésükkor a végzet átka; ilyen a többi is csaknem mind. Pl. a testvér (és unoka-

espèce misérable, je suis bête farouche comme toi...“ etc. — „Il y a a des hommes plus bêtes et plus sauvages que les bêtes...“ E. Sue: *Deleytar*. — „Oh! oui, les bêtes valent mieux que les hommes...“ *Le Juif errant*. — „Les animaux sont quelque fois plus heureux que les personnes...“ U. o.

¹ „La laideur de l'âme naît souvent des conséquences de la laideur du visage“. E. Sue. — „Kit a természet megcsúfolt, rút még a lelke is annak“, mond az előítéletek szava. S az előítélettől nincs fölhívatkozás. A sors végre szokta azt hajtani.“ *Vadon virágai*.

testvér) iránti szerelem természetellenes bűnének bizarr eszméje — talán Chateaubriand *René*jének és V. Hugo *Lucrèce Borgia*jának hatásaképen — több alkalommal foglalkoztatja Jókai képzeletét (*Hétköznapiok, Márcze Zára, Hyppona romjai*). Nem csoda, ha ezeket a nagyra hívatott, jobb sorsra érdemes hősöket kivétel nélkül elfogja a Burg-Jargal betegsége: a „dégoût de la vie“; a halálvágy maniakusaivá lesznek, egyetlen szórakozásuk van: bosszúra készülnek; Góliáth János szerecsen szolgája például húsz évig készül rá, E. Sue Tepeleni Alija huszonnégy évig. Az ilyen kedélyvilág bizony megüregíti az embert; koravének ezek a hősök s Lord Byron chilloni foglyának bús panaszát variálják: „My hair is gray, but not with years“.¹ Innen a kesernyés, elkedvetlenítő befejezés az efféle elbeszélések legtöbbszörében; csak gondoljunk az ú. n. költői igazságszolgáltatásra a *Burg-Jargal*ban, a *Notre-Dame*-ban, a *Juif errant*ban vagy Jókai e korbeli műveiben! A szereplők szépsége és rútsága, dicső tulajdonaik és szomorú sorsuk stb. közötti hatásos ellentétekre kifogyhatatlanul kínálkoznak az alkalmak s az ellentét-hajhászás csakugyan családi betegsége ez irodalmi irány termékeinek, köztük Jókai munkáinak is. Ez az ellentét néha oly éles és rikító (pl. a *Hétköznapiok* „Cantus praeses“ vagy „Nagynéne és unokahúga“ c. fejezeteiben), hogy minden költői hatást lehetetlenné tesz. Érthető eredménye ez a borzalmas és nevetséges emberi különlegességek hajszolásának,² mely az elő-

¹ Kormös István: „Látod, én huszonnégy évemmel oly megaggott ember vagyok...“ *Hétközn.* — „Alors que le corps a trente ans, le coeur en a souvent soixante...“ E. Sue.

² „Un amour inné chez moi pour tout ce qui est extraordinaire...“ etc. E. Sue. — „Nekem is tetszett a csodálatos, a meglepő, a rendkívüli...“ *Életemből.* — „Kerestem a rendkívüliségeket, a soha meg nem történteket...“ *Az én életem regénye.*

adásmódra is szükségképen rányomja a maga bélyegét; a stílus is csupa ellentéteken épül fel; egy-egy hatásosnak látszó antithesis vesszőparipáján szívesen lovagol a mi Jókaink is: Az ember „átnézte hegyei ormáról a lábainál terülő világot s látta benne nagy-nak az Istent, nézte az alant mozgó törpék tömegét s látta bennük kicsinynek az embert...” (*Vadon virágai*); Szilárdy Leander is „volt Schweiz hóbércein és látta onnét kicsinynek az embert, volt a világtenger viharai közt s látta ott nagynak az Istent...” (*Hétköznapiak*). Mondanunk sem kell, hogy az efiéle portéka is megtalálható mindenik romantikus író háztartásában.

Nemcsak az eszmevilág terén mutathatók ki tehát nagy mennyiségben a XIX. századi romantika nemzetközi vonatkozásai, hanem az előadás modora és technikája terén is. Nem lephet meg ennél fogva bennünket annak a ténynek bebizonyosodása sem, hogy Jókai kérdés-föltevéseinek egyhangúvá váló modorossága egy-egy titokzatos körülménnyel kapcsolatban (lásd 59—60. l.): szintén közös vonás ebben az irodalmi áramlatban. Jellemzőbb példát — az ezer közül — nem idézhetnénk idevonatkozólag, mint a *Juit errant* prologját Petőfi fordításában: „Mi különös! Lábnyomokat lehetett látni a máshol mindenütt illetetlen hó fölött, mely a Behring útja által elválasztott két szárazföld széléit fődé... Vajjon kikéi e hatalmas léptek, melyek a természet harcai s rombolásainak közepette mindig biztosan, mindig nyugodtan, mindig halkán haladtak?... Honnan jött e két lény, mely az északi sark jéghegyei között, a világrészek legvégén ekkép találkoztak? Ki volt e két teremtmény, kik a csalóka légjáték által egy percre közel hozattak egymáshoz, kik azonban az örökléten keresztül egymástól elválasztva lenni látszának?”

Jókait a francia romantikus írók olvasásához a hazai közhangulat és az itthon uralkodó irodalmi divat vezette. Viktor Hugo, Eugène Sue és más romantikus

írók művei nem csupán közvetetlenül hatottak rá, hanem hazai közvetítéssel is.

Vajda Péter, kinek képzelete nem kevésbé merész a Jókaiénál, inkább a német romantika homályosabb, elvontabb, filozófikusabb levegőjét szívja, de végre is a két romantikai áramlat rokon egymással s kölcsönhatásban vannak. Vajda Péter költői egyéniségének is uralkodó vonása a természet szépségei és titkai iránt való rajongó szeretet és érdeklődés, ugyanazzal az elfogult csodálattal az őstermészetnek — a *zat*nak — mult korszakai iránt, mint Jókaiéknál. Jókaira félreismerhetetlenül hatott Vajda Péter képzelete az ázsiai témákkal, különösen India perzselő honával (melynek heve „nem tűr középszerűséget“), főként pedig a tudomány és költészet sajátságos összevegyítésével a világ előállítására és fokozatos változásaira vonatkozólag. Vajdának e téren Jókaira gyakorolt hatása igazában csak a szabadságharc után írt művekben nyilvánul, de már a nepean-szigeti, egyiptomi stb. fantasztikus témák körülbástyázása természetrajzi és természettani fejtegetésekkel: ebben legkivált Vajda Péter hatását kell látnunk, úgyszintén abban a sok ritmikus részletben, melyekben Vajda mintájára Jókai is ép úgy összevegyíti a prózát a verses formával, mint a költői képzelet feladatát a tudományéval.

A ritmusos prózára nézve különben elég sok példát látott Jókai a Kuthy Lajos műveiben is. Kuthynak E. Suetől eltanult tulajdonságai: a szociális célzatnak és a prófétai hangnak negélyezése itt-ott Jókainál is jelentkezik, bár szerencsére csak szórványosan. Egyes pathétikus feljajdulások, moralizáló intelmek szintén Kuthyra vagy ő rajta keresztül E. Suere látszanak visszavezetni, bár e téren Jókai korántsem esik olyan gyakori túlzásokba, mint amazok. Kuthy műveiben hatalmas képzelőerő nyilatkozik, mely őt is sokszor hanyatthomlok ragadja magával s nem lehetetlen, hogy ép ilyenkor hatott csábítólag a gyermek-ifjú Jókaira. Szerencsésebb úttörője Jókainak Kuthy Lajos a táj-

leírások terén, noha pl. a *Hétköznapok* pompás alföldi és vízi tájképeire a *Hazai rejtelmek* nem hathatott, hiszen egyszerre jelentek meg; vadregényes vidékekről azonban már előbb is nagyon szép festéseket találunk Kuthynál; műveiben az ilyesmik bírnak legmaradandóbb értékkel.

Nagy Ignác, kihez a pártfogó iránti hála is fűzte ironkat, szintén alighanem hatással volt Jókaira, írói egyéniségének különösen a mókázásra hajló vonásával, mellyel szerette ugyanazon régény vagy elbeszélés szövetének hol a színét, hol meg a fonákát muto-gatni s néha mintegy saját magát kiparódizálni. Ez a különös kedvtelés, mely az egységes esztétikai hatást annyira veszélyezteti, kezdettől fogva észlelhető Jó-kainál is, mint alaptermészet, melyet a hasonló példák még inkább kifejlesztenek. Egyes aktualitások csípős bírálata vagy gúnyos eltorzítása is Nagy Ignác módorára emlékeztet.

5.

Az életunalom és embergyűlölet szomorú képviselői között szemünkbe tűnik egynehány mulatságos és jóízű alak: a cantus praeses, Sonkolyi Gergely, a serfőző Hornyicsek Vendel, Keselyeő Péter. E látszólag oly ellentétes két csoport tagjain a családi testvérvonást könnyű felismerni. Ezek az emberek mind egy képzelet alkotásai s ez a képzelet teljesen azonos eljárással szövi meg egy kelmének színét és fonákát. Olyan végletek ők, melyek közmondásszerűleg találkoznak s egymásba ionódnak. A romantikus író képzelete ugyanis végletesen eszményítvén alakjait testi és lelki felükről egyaránt, az eredmény rendszerint egy-egy torzkép, mely ijesztő vagy nevetséges szerepre körülbelül egyformán alkalmas és e szerepeket az író alanyias szeszélye cserélgeti. A test eltorzítása, tudjuk, csaknem mindig a borzalmas és a nevetséges határvonalán van; ez a típus már V. Hugó első regényében olyannak van jellemezve (Habibrah), mint akit

szörnyetegnek lehetne mondani, ha nem volnánk kénytelenek nevetni rajta. De a lélek ferdeségeit, a külöködést is csak egy lépés szokta elválasztani a komikumtól. Hogy a képzeletnek mennyire azonos munkája teremti ezt a két végletet, arra nézve érdekes példákat lelhetünk Jókai első műveiben, melyek a jellemek árnyalatait még nem tudják rajzolni, hanem csupán egy-egy vonás van bennük végletesen hatványozva s éppen ezért gyakran egymás paródiáivá lesznek. Megfigyelhető, hogy vannak Jókainál tartalékban holmi „amphibiális” fintorok, taglejtések, helyzetek és kifejezések, melyekkel — mint valami tolvajkulccsal — a szív világának legellentétesebb zárait próbálja nyitogatni az író. Pl. a végletes harag vagy elkeseredés arcjátéka nagyon hasonlít a végletes jókedvéhez, mert a két hangulat közti ezerféle árnyalati különbségre a fiatal Jókai még nincs tekintettel. Körmös Istvánt kétségbeesett dühében csaknem megfojtja a „nem-emberi fuldoklás”, nem hall szót, neki-szalad a pusztának, röpülő hajzattal, kipirult homlokkal, — vagyis körülbelül úgy viselkedik, mint a búcsúztató kontraskríba, aki a temetésen megpillantva a cantus praeses feketére mázolt arcát, pukkasztó köhögössé próbálja változtatni óriási kacagását, alig bírja „kifuldokolni” az áment, félrerohan a néptömegből, hasra fekszik egy sírdomb mellett és „beteggé röhögi magát”. Íme két véglet, melyek éppen ezért rendkívül közel állnak egymáshoz; egyik a másiknak paródiája. A *Nyomorék naplójában* a nyomorék végletes elkeseredéssel jegyzi föl, hogy silány kunyhójába, mikor ő nincs otthon, egy gazdátlan, kivert kitya megy hálni, mely azonban elszalad, ha az ő jöttét érzi. Ez a részlet az olvasó szánalmának fölkeltésére törekszik; pesszimiztikus szenvedése ez annak, hogy az emberi társadalomból kitaszított, szerencsétlen nyomorék még az állatban is idegenkedést ébreszt maga iránt. Most nézzük meg ennek a jelenetnek a fonákát a *Szomorú napokban*. Kordé Mihály kántor holtrészegen, mikor már nem tud semmit meg-

különböztetni egymástól, befekszik egy kutyaólbába és elkezd horkolni; a kutya annyira meglepődik, hogy „magát semmiképen fel nem tudja találni“, féltében kívül az udvar közepére és ordít torkaszakadtából. Íme egy groteszk ötlettről így nyúz le két bőrt a romantikus író. Minthogy pedig a túlságig vitt torzítás mindig alkalmasabb a komikai hatás előidézésére, Jókainak is sokkal jobban sikerül a végletes tréfa, mint a végletesen komolykodó és erőlködő páthosz. Talán legérdekesebb példa idevonatkozólag a *Keselyeő Péter* c. satíra, mely nem egyéb, mint az *Átkozott ház* önkéntelen paródiája. Hasonlítsuk csak össze a két hős jellemzését, lehetőleg megtartva az író kifejezéseit. Madocsaai Bálintot egész életében üldözte a végzet; egyetlenegy ember sem szerette soha; kortársai, ha köztük megjelent, egyenkint szökdöstek meg előle, barátja nem volt egy sem; csak az ő arcát kellett meglátni, hogy a legvígabb társaságban megszakadjon a beszéd fonala; nyomasztva, lehangolva érzé magát mindenki a Bálint közelléte által; szemébe senki sem mert nézni; kutyáját hiába becézte, még az is irtózott tőle s nyöszörögve kéredzkedett ki meleg szobájából... Jókai mindezt nagyon komoly nekibúsulással beszéli el, holott az emberi jellemnek ily képtelenül erős torzítását a komoly novella műfaja meg nem tűri. Mikor azonban a Madocsaai Bálint keservesre torzult arcából egy-két ceruzavonással megalkotja a Keselyeő Péter torzonborz ábrázatát, ez a kacagtató figura már rávall a fiatal festő avatott kezére, aki patvarista korában a főispáni bálon leült egy szögletbe s a báli meghívó-levél hátlapjára karrikaturákat rajzolt. Íme az áalakított arckép; a Keselyeő Péter nevének hallatára szétszaladt a gulya, mint mikor a csordás kalapzsírt dohányzik; a legjobb sütő-főző gazdasszony kovásza keletlenül maradt, ha e név jutott eszébe, mikor bedagasztott; a gólya megsántult a levegőben, ha e nevet kiálták utána; a bika neki ment az embernek, ki ezt szemébe mondta; aki Keselyeő Péternek jónapot talált kívánni, szent igaz,

hogyan kihullott a kerékszege, vagy a pincetokja fordult fejtetőre; de vágtatott is ám előre minden jótét-lélek... Madocsai Bálint is lehetetlen torzkép, Keselyeő Péter is az, de az utóbbin legalább nevetni lehet, s ez nagy előny... Még egy utolsó példát legyen szabad említenünk: a koldússá lett, szerencsétlen öreg Rynn Tamásnak átkait senki sem merte meghallgatni, oly iszonyúak voltak; azt az egyetlen fiatal férfit, aki e vakmerőségre vetemedett, halálos búskomorság fogta el, elveszté mosolygását, álmatlan, csüggeteg lett s elhalt anélkül, hogy megmondta volna, mi bántja (*Adamante*). Ennek a „fiatal férfinak“ elmázolt alakjába is egyetlen egészséges torzvonással életet önt Jókai, s előttünk áll egy táblabíró, aki, miután végignézte az ellene Keselyeő Pétertől gyártott csúfondáros színdarabot, bűvában világgá bűjdosott s agyonitta magát (*Keselyeő Péter*).

De nemcsak az arcok és helyzetek terén lehet megfigyelni a borzalmas és nevetséges elemnek ezt a furcsa öllekezését. A romantikus novelláknak a *stílusa* is megért lassanként arra, hogy kiparódizáltassék. A túlcsigázott jellemnek rajza oly erőltetett hasonlatokat, metaforákat s általában oly ünnepélyeskedő, nagyképű beszédmódot váltott ki az írókból, hogy ennek a stílusnak kisszerű témákra való alkalmazása a legbiztosabb módja lett a nevetetésnek. Minthogy ekkoriban minden író romantikus volt, a legtöbben akaratlanul is önmagukat paródizálták ki a tréfás beszélyekben. Itt is megfigyelhető az az átmenet, amint egy-egy frázis állandósul, majd elcsépeletté, unalmassá válik: ettől már csak egy lépés kell ahhoz, hogy a paródia eszköze legyen belőle. A *Hétköznapi* Jókai még vésztióslóan vezeti elénk a gonosz Gyékény Mártont, aki „jött szívében iszonyú bosszúval, hóna alatt korbáccsal“, — az ilyen kifejezéseknek azonban már régóta komikus mellékízük van. A nagyképűsködő romantikai novella-stílus lejárására, nevetségessé tételére a legismertebb kísérlet Petőfi *Helység kalapácsa*, bár ez sem előzmények nélkül

született meg. E „hősköltemény“ frazeológiája és modora állandó fogyasztási cikke lett a humoristáknak s Jókai tréfás beszélyein is szemmeláthatólag ott van a *Helység kalapácsa* stílusának a hatása. Felesleges volna belebocsátkoznunk az idézetek tömkelegébe s előhordani a sok alantas metaforát a komolyság cserépedényének eltöréséről, a vargabetű kikanyarításáról az emlékezet tarlóján, a serfőző leszállásáról képzeletei csillagvizsgálótornyából stb. Bárki meggyőződhetik róla, hogy a fiatal Jókai humorizáló stílusára — kezdve a *Hétköznapiak* legelső sorain — legmegjelölhetőbb hatást Petőfi *Helység kalapácsa* gyakorolt. A népmesék modorára emlékeztető tréfás torzítás és nagyotmondás terén is rokon egymással a Petőfi és Jókai képzelete. Mintha versenyeznének egymással a minél képtelenebb túlzásban. Az ilyesmi mindenesetre mulatságos, de az így rajzolt alakok a túlságos torzítás folytán sehogysem tudnak komikus *jellemekké* válni. Midőn pl. Fegyveres Tamás hasáról ilyen hasonlatot mond Petőfi:

Ki látta a Gellérthegyet életébe?

Ama hegy e hasnak miniature-képe —

ez egészen a Jókai eljárás módja, aki szerint a Hornyicsek Vendel orrának nagysága előtt szégyenelhetette magát az Ararát hegye, testének súlya öt mázsa és tizenkilenc font, ellenben pincérje: Hanzli oly ösztövé, mint egy felkiáltójel (*A serfőző*); Debora asszony vénebb a visegrádi várnál, még Mátyás királyra is vissza tud emlékezni (*Sonkolyi Gergely*). Szóval, Jókai humora ekkor még a tréfás alakok fogatkozásait, nevetséges tulajdonságait nem olyanoknak tűn-teti fel, mint amelyek mindnyájunkkal vagy sokunkkal közösek, hanem ezeket az alakokat is minél inkább el akarja az átlagos emberektől különíteni és úgy beszél róluk, mint múzeumba való látványosságról, „naturae curiosumok“-ról (ez Jókai kifejezése a *Serfőzőben*). Ezért mondtuk, hogy az ijesztő és a ne-

vetséges alakok Jókai első műveiben a képzelet azonos eljárásának testvéralkotásai. El kell azonban ismerni, hogy pl. a Sonkolyi Gergely és Esztiike, vagy Vica asszony jellemzésébe már általánosabb emberi vonásokat és bizalmasabb, valószerűbb hangot tud belevenni; Csallóközi Péter ártatlan fortélyai az Esztikével való találkozhatás érdekében: Kisfaludy Károly és különösen Kovács Pál beszélyeire emlékeztetnek. Az egyes szereplőknek olyan adomázását pedig, hogy: „Már túlestél rajta, átugrottad, mint a tinnyi leány a férjhezmenést“ (*Sonkolyi G.*), vagy „Nem tarthat minden örökké, mint ezt egy komáromi fazekas is megmondá, midőn reggel rakott kályhája estére összedült“ (*Hétköznapiok*), — mintha a *Pickwick-klub* ifj. Weller Samujától kedvelte volna meg Jókai. („Legkedvesebb könyvei“ közt említi egy öregkori emlékezésében Dickens *Pickwick-jét*). Valóban a *Hétköznapiok* egyes részletei, azután a *Házasságok desperatióból*, *A serfőző*, különösen pedig *Keselyő Péter* közelebről vett tárgyaikkal (népmulatság, temetési jelenet, kocsmái dorbézolás, rosszul sikerült házasság, a fűzfapoétaság ragálya stb.) afféle humoros életképeknek tekinthetők, amilyenekből a *Pickwick-regény* össze van állítva s amilyenek ekkortájban a mi irodalmunkat is elárasztották jó és rossz karrikatúrákkal.

* * *

Az a vázlatos arckép, mely Jókairól szabadságharc előtti művei alapján eddig elének tárult, méltán kelteti szintén a karrikatúra hatását bennünk mai olvasókban, kik Jókai írói egyéniségének későbbi gazdag kifejlődését ismerjük. De éppen ebbeli ismeretünk revíziója és szilárd alapra fektetése tette szükségessé, hogy megrögzíteni próbáljuk a genius alakító munkájának első eredményét ezen az arcon, melynek vonásain egy ideig határozottan a francia romantika ismert kifejezése honol. Ez a kifejezés végképpen nem tűnik el később sem, csak veszít kizárólagos jellegéből s összhangba lép Jókai egyéniségének fejlődő eredeti vo-

násaival, melyek közül egyiket-másikat már a szabadságharc előtti művekben is láthatjuk elő-előbújni, mint félénk tavaszi rügyeket. A *Hétköznapiok* a túlzó romantika görögtüzes világítása mellett is egész sorát mutatja azoknak a — hogy úgy mondjuk — fejlődés-képes csiráknak, melyek később Jókai költészetének legsajátosabb szépségeiként fognak kibontakozni. Az alföldi színmagyar népélet alakjai és jelenetei ennek a regénynek írásakor ragadták meg először képzeletét s ennek féktelenségét itt-ott már sikeresen ellensúlyozza is a kecskeméti megfigyelések nyers, de egészséges reálijzmusa. Jókai emlékei az évekkel együtt módosulni és megbízhatóságukból veszíteni szoktak ugyan, de lényegileg igaz az, amit ő kecskeméti jogászkodásának költőileg oly értékes tapasztalatairól elmondott 1893-ban; hogy t. i. derék házigazdája, Gyenes Mihály városi mérnök gyakran elvitte őt magával a határban levő erdőségekbe; parasztszekéren elkóborolt a Tiszáig, a Szikra-csárdáig, Fehértóig, megismerkedett a puszták, karámok, csárdák, halásztanyák népével, ennek eszejárásával, dalai-val, meséivel, közmondásaival, humorával; látta a „bikaharcot“ (melyet tehát közvetlen szemlélet alapján írt meg első regényében) s a „pünkösdi király“ parádéját (melyet néhány évvel később fog megörökíteni); mindezekre ötven év múltán is oly jól emlékszik, „mintha tegnap történtek volna“. A népdaljeligék, a népünnepek vaskos szórakozásai stb. csakugyan a népi elem térfoglalását mutatják, bár a paraszt-osztály a Jókai szabadságharc előtti műveiben is csupán a mulatságos torzítás eszközeiként szerepel. Azután a cantus praeses alakja! Hányszor vissza fog még térni Jókai a kálvinista diákélet kedves bohóságaira és tipikus alakjaira, hogy az ő aranyos humorában fűrössze meg azokat! Ugyancsak már a *Hétköznapiok*ban megjelenik az a tudós-típus (Rónai Gábor), aki az örökké égő lámpa titkain töpreng, a parsok naphta-forrásairól beszél s akinek utódai lesznek majd a Berend Ivánok és Tatrangai Dávidok. A letűnt

táblabíró-világ sok szeretetreméltóságából, a patvarista-„pálya“ furcsaságaiból is betévedt az első regénybe egy sugár, hogy később oly sok derűt árásszon még. Szóval az első regényben a humoros részek (és a szép leírások) azok, melyek leginkább rávallanak a későbbi Jókaira és amelyek ma is legkevésbé elavultaknak tűnnek fel. A beszédek közül is a humorosak a sikerültebbek s a jövőre nézve biztatóbbak; Sonkolyi Gergely a *Népvilág*ban és másutt több alakban fog megneemesedett életre kelni; a serfőzőnek és Hanzlijának idegenes beszédű figurái is társakat fognak kapni az „örmény és családja“-ban, Tallérosy Zebulonban stb. Mint említettük, a romantika eszményítő páthosza és színes világítása sem aluszik ki Jókai későbbi műveiben, de igazabbá válik, mert hozzákapcsolódik egy valóban átélt romantikus hőskorszakhoz; az azelőtti kölcsönkért világfájdalom retorikája egy gyászoló nemzet fojtott páthoszává magasztosul. Sokszor el fog még kalandozni keletre és nyugatra, de Palmyra és Spanyolország idegen nevei csak a cenzort tévesztik meg, a magyar közönséget nem. A szabadságharc után nemzetünkre új korszak, Jókaira új szerep következik.

II. Az 1848—49-iki szabadságharc hatása Jókai írói egyéniségére.

A fiatal Jókai tüneményes képzelő ereje egy darabig meglehetősen egészségtelen táplálékon tengődött; a beteg gyümölcsökön, melyeket termelt, aggasztó nyomokat hagyott a való élet fényes és meleg levegőjétől való külön elzárkozás. Az író gyakran beszél első személyben, mintegy saját magáról s minduntalan halált, temetőt, irtózatot álmokat, gyötrő képzeteket emleget, körmönfont mesterkéltséggel hajszolva az *effektusokat* az amúgy is félelmes témák hatásának fokozására, az olvasók idegzetének kegyetlen felkorbácsolása végett. 1847 végén, Czakó Zsigmond halálakor, már — hogy úgy mondjuk — egész

elmélet alakult ki a fiatal író lelkében az önmagára erőszakolt hagymázos eszmékből és az említett szomorú esemény hatása alatt egy — különben megragadó stílusú — cikkben egyenesen azt fejtegeti, hogy a legmagasabb költészet a halál költészete. „Csoda-e hát — kérdi Jókai — ha a költő a halált megszereti?... Az ábrándok országa rejtett tündérvilág. Kinek csak egy tekintetet hagyott ebbe vetni íhlő génusza, meg nem szabadul ennek képeitől soha. Örök vágyat fog érezni el nem érhetők után...”

Ennek a beteges szenvedésnek a forrása: a lázas fantázia kielégítetlensége. Korának divatos olvasmányai bódító hatást gyakoroltak írónk szeretlen képzeletére; örök vágyat érzett ő is „el nem érhető” nagy dolgok után: a dicsőség elképzelt sugaraiban fürdette ábrándos lelkét, a szivárványos mult hősi jeleneteinek óhajtott kobzosa lenni, kivételes emberpéldányokban gyönyörködni, egész fajok és nemzetek diadal-mámorát vagy nagy-szerű fájdalmát szinte beteges mohósággal a maga szívében át meg átérezni. A körülötte zsongó kicsinyes, prózai élet hogy is érdekelné egyelőre az ilyen képzeletet? Jókainak ekkortájt egészen be kell húnynia szemét a valóság előtt, hogy a francia romantika lomtárában botorkálhasson. De önként fölmerülhet mindenki ben e zsengek olvasásakor az a gondolat, hogyha ez a megvesztegető hatalmú képzelet egészségesebb táplálékhoz jut, ha közelebbről meg tud ismerkedni a változatos emberi élettél, sőt — hogy sokat kívánjunk — ha maga az Élet is elég kegyes lesz kezére játszani Jókainak olyan rendkívüli korszak megszületésével, amilyenre az ő gyúlékony képzelete kezdettől fogva áhítozott: akkor ez a képzelőerő ellenállhatatlanul rabjává tehet egy egész nemzedéket, mely saját élményeire ismer rá a költői fantázia ragyogó képeiben, de a későbbi nemzedékek is gyönyörködni fognak e képzelőtehetség gazdagságában, mely néha igazabb, mint maga a nyers valóság s melynek még a játéka is érdekesek, mint ahogy pl. a

Hortobágy érdekességét is emeli a délibáb, pedig ennek egész létezése csak szemünkben van.

A kedvező fordulat elkövetkezett. Jókai személyes élményei 1848 március 15-én kapcsolódtak bele a nemzeti élet delejes áramába s jó részben ennek köszönheti azt a bűvös hatást, mely az elnyomatás idején megbecsülhetetlen nemzeti jelentőségre emelkedett. Jókai egész hosszú életén át soha többé nem tudott szabadulni az 1848—49-iki szabadságharc átélt emlékeinek varázsa alól. Ezek nélkül nem lehet Jókai írói egyéniségét kellőképen megértenünk, szükséges tehát már itt mérlegelni a maga egészében azt a döntő befolyást, mellyel a szabadságharc Jókai későbbi világnézetét — hogy úgy mondjuk — determinálta.¹

Közös vonása a romanticizmusnak, hogy a világi jelenségek magyarázatára nem tartja az ész elvét egymagában elegendőnek; de az elsőrangú romantikus prózaírók közt kevés van, aki ebben a tekintetben annyira túlságba menne, mint Jókai. Egészen nyilvánvaló, hogy ezért is az ő nyugtalan képzelete a felelős, mely örömet vállalkozik arra, hogy vakmerő szárnyalásával győzelmesen háta mögött hagyja a tapogatózó, óvatos megfigyelést. Mesemondásra kitűnően alkalmas az ilyen képzelet, de ha regényt vagy novellát csináltatnak vele, bizony minduntalan tilosba téved, a regényi motivációt mondaival helyettesíti, illetőleg rontja el, nem gondolva meg, hogy egy regényírónak nem szabad babonás személyei álláspontjára helyezkedni. Csakhogy a Jókai lelki szervezetébe kezdettől fogva be van oltva jókora adag abból a világszemléletből, melyet primitívnek, babonásnak, naivnak szoktak mondani. Az a sok hallucináció és káprázat, mely a *Hétköznapiakban*, a *Remete hagyományában*, az *Átkozott házban*, az *Üstökös útjában*,

¹ Mindez részletesebben ki van fejtve: Irodalomtörténet 1918. 31—37., 45. 46. l.

a *Szomorú napokban* stb. előfordul: nem az E. T. A. Hoffmann ördögös mesterkedése, vagy legalább nem egészen olyan; Jókai félig-meddig maga is hitt az első elbeszéléseit átlengő miszticizmusban; még a „*physica subterranea*“ is úgy látszik vonzani képzeletét, mint a szédülő embert a tátongó mélység...

Előre lehet gondolnunk, hogy egy ilyen idegesen képzelődő lélek, ha a valóságos életben rászakad valami rendkívüli esemény, ebben csoda-látó hiedelmének igazolását fogja látni, az illető esemény megfajtéseül naiv leigézettséggel fog feltételezni valami emberfölötti, titokzatos kútfőt. Az 1848—49-iki magyar szabadságharc csakugyan ilyen hatást gyakorolt Jókai titokzatosságkedvelő egyéniségére. Álmélkodva tapasztalta, hogy a legmerészebb kísérleteket, melyeknek a valószínűség, sőt hihetőség szempontját alávetette volt korábbi műveiben: megvalósítják, sokszor túl is szárnyalják az élet egymásra halmozódó eseményei. Csupán ami ő vele egymagával történt egy esztendő alatt (kivált az ő szemével nézve), sok volna akármelyik addigi fantasztikus elbeszélése számára. Kénytelen az emberiség felett virrasztó gondviselés kifürkészhetetlen akaratahoz, mint magyarázó okhoz folyamodni, mely egy országos vihar minden veszedelme között megőrizte az ő törekeny életét. Huszonöt évvel később is (1875) maga mondja, hogy 1849-ben annyi gondviselésszerű eset történt vele, hogy lehetetlen teozóistának nem lennie; egy még későbbi nyilatkozatában (1883) őszintén megvallja, hogy ő fatalista és teozófista, ómenekben, predesztinációban hisz, meg van győződve arról, hogy a földöntúli világ, az életentúli élet, az érzékeinktől felfoghatatlan lények befolyást gyakorolnak sorsunkra; megokolásul itt is azt a sok rendkívüli „csodát“ említi, melyek őt a veszélyek torkából megmentették.

Ilyen eposzi felfogás színes világításán át nézi az egész szabadságharcot is. Az ő szeme nem a Kemény Zsigmondé, aki az egész március 15-iki mozgalom eredetét határozatlan világszabadsági vágyra, megemész-

tetlen forradalmi olvasmányokra és burschi negédre vezeti vissza mindjárt 1850-ben. Jókainak sokkal később is „elvakul a szeme“, ha e nap „istenarcára“ visszatekint, amely napon — saját szavai szerint — látta ezredévek bálványait egyszerre leomlani, látott egy korszakot egy perc alatt megszületni, látta az Istent! Kemény Zsigmond nem tudja csodának minősíteni szabadságharcunkat, az ő szeme előtt már mutatkoznak is benne azok a stádiumok, melyeken az eszmékből kiinduló „minden nagyszerű mozgalom“ keresztül szokott menni s melyek közt az első az, hogy a forradalmak a vezetők részéről több önzéssel és kevesebb fanatizmussal szoktak kitörni, mintsem az avatatlanok képzelik. Jókai szerint a mi szabadságharcunk nem olyan volt, mint más mozgalmak, azt nem ismétli meg a sors, egyszer történt meg, soha többet; Magyarországnak fényesebb korszaka nemcsak nem volt (ez Jókainál még hagyján!), de nem is lesz soha! Az ő szemében a szabadságharc oly csodás jelenség, melynek okait az emberi ész nem is firtathatja, mert emberi akarathoz erősebb, titokzatos tényezők idézték elő. A magyar forradalom ideje meghazudtolja a lélektan rendét, a szokást, a szabályokat: az a lehetetlenséget teszi valóvá, a csudákat igaz történetté: a mesebeli királyfiak lesznek benne élő alakká.

Ismételjük, ez nem megtagadása az ő korábbi egyéniségének. Képzelete szinte kényszerűleg juttatta el őt ilyen világnézethez. Már 1845-ben (*Márcze Záre*) emleget „valami járvány-lelkesülést“, „valami őrzöngő vágyat ismeretlen álmokép után, szent dühöt“, mely régen — Barlavit idejében — a mare-capellai vidék lakóin „végig lázadt“. Ilyen epidémiát, „névtelen ragályt“, „népkórt“ állapít meg saját lázas élményeinek szülőoka gyanánt is. Szereti behúnyni a szemét a szabadságharc genezise előtt, hogy hittől hódolhasson a titokzatos kútforrásnak, melyet csak képzelete tud megközelíteni. Úgy érezte Jókai, mintha a földet valami jótékony lökés kizökkentette volna rendes útjából és

tizenöt millió mérfölddel közelebb hajította volna a naphoz, körülbelül oda, ahol most a Venus kering; másutt meg Galilei-rugást mond, mely ezt a földtekét 1848 március 15-én érte; új ég támadt az ország felett, új nap gyulladt ki az égen. A legnaivabb krónikaíró hitével hirdeti Jókai, hogy néha a külső természet világa „egész népeknek ad fenyítő tanítást“, hogyne tűnt volna hát fel 1849-ben olyan égi csoda, melyről a természettudósok „köteteket írtak volna békés időben.“ Látni való, hogy írónk képzelete siet a hitregei szemlélet nagyító távlatába vetíteni ki az egykorú eseményeket. „Írjunk mithológiát!“ mondja Jókai 1850-ben, azaz „írjuk le az év eseményeit híven, valóan“. Mert neki ez a két dolog egy és ugyanaz, ha a szabadságharc témájáról van szó. Az isaszegi ütközetben Palvics Ottótól olyan borzasztó kardvágást kap Baradlay Richard, hogy ha nincs teste belemártva azokba a bűvös forrásokba, mikbe az Iliás és Niebelungen hőseit mártották édes anyjaik, a nap fölkelését nem látja többé. Az Iliás, a Niebelung-ének, a keresztes háborúk, Bayard, Du Guesclin, Oroszlánszívű Richard, Horatius Cocles hőskora kelt új életre, Jókai szerint, nemzeti küzdelmünk jeleneteiben. E küzdelem végső heteiben — vallja Jókai — a komáromi vár védői nap-nap után átérték mindazt a gyötrelmet, amit Dante a pokol számára kigondolt, amit Laokoon a kígyók fojtó ölelése közben, a leláncolt Prometheus a saskeselyű karmai alatt, a sziklahengerítő Sisyphus pokolbeli bűnhődés képen, Hercules a Nessus-ing égető kinjai közepette elszenvedett.

Persze mindezek csak szólamok, ezt senki sem tagadhatja; de az is tagadhatatlan, hogy Jókai mindig hiszi saját szólamainak legalább a felét és csakhamar egészen megittasul tőlük. De sohasem annyira és oly könnyen, mint mikor a szabadságharc köréből meríti témáját. Ilyenkor a lehangosabb szólamokat meri előszedni, mintegy szándékosan, bizonyító erejének érzetében hívja ki maga ellen a kritikát, hogy aztán

„adatokkal“ feleljen neki. Jókai ezen igen-igen kedvelt módszerét már ismerjük korábbi műveiből. Már a *Nepean-szigetben* is szeret képzelete minél nyaktörőbb mutatványokat végezni, mert úgy érzi, hogy elég erős védőhálót feszített ki maga alatt megcáfolhatatalan természettudományi „adatok“-ból.

Az ilyen képzelet, az ilyen írói egyéniség igazán alig kerülhetett volna csábítóbb, kedvezőbb, kifogyhatatlanabb merész lehetőségek, bizonyíthatóbb rendkívüliségek közé, mint amilyenekkel az 1848—49-iki szabadságharc körülözönlötte. Több mint fél évszázaddal élte túl ezt a nevezetes esztendőt, de soha bele nem fáradt dicsőítésébe. Nemcsak saját képzeletét tudta meggyőzni arról, hogy csupa valóságos eseményeket és igazán élt embereket válogat ki a nagy harc történetéből, hanem — mondhatni — az egész magyar olvasóközönség szívét-szemét is, évek hosszú során át. A szabadságharc változatos képcsarnokából csaknem minden magyar család őrzött emlékében egy-egy kedves lemezt, melyeket aztán a Jókai képzeletének *laterna magicája* csodálatos tüneményekké varázszolt, anélkül, hogy a kép lényegének meghamisításáról panaszkodni bárkinek is oka lett volna. A hívők leg-hívőbbje azonban maga Jókai volt. Ha némelyek kétkedni mertek az ő regény-cselekvényeinek és jellemeinek élethűségében, a nagy mesemondó jóhiszeműleg, mondhatni fanatikus bizonykodással fordul hozzánk ekképpen: Hiszitek, hogy ilyen dolgok nem történtek a világon? aki kételkedik, jöjjön el, én elvezethetem még azokhoz a sírokhoz is, ahol ilyen emberek nyugosznak. Úgy érzi, hogy vértézve van minden effajta kételkedő jogosultság ellen, hiszen nem a képzelet túloz: maga a korszak tette csúffá a valószínűségről azelőtt táplált nézeteket. „Egy lehetetlen korszak“, hangoztatja maga Jókai, így akarván fölégetni maga mögött a hidat a kritikusok elől; e lehetetlen korszak akárhány szereplője egyetlen nap alatt az ellenkezőjére változtatta egyéniségét: ma hősök, hol-

nap földönfutók; ma a rémület szörnyetegei, holnap a nevetség karrikatúrái; népvezetők, aztán rabok; nagy nap földönfutók; ma a rémület szörnyetegei, holnap a mesék hősei, a sorstól jobbra-balra forgatva; óriási katasztrófáktól letiporva s megint fölelevenülve, egymással szembeállítva. Hogy rendkívüli alakokat, szokatlan helyzeteket rajzolok — mondja Jókai — az nem teszi sem a tárgyat, sem az egyént lehetetlenné: én azokkal együtt éltem s ami exorbitans fantáziának látszik, az visszaemlékező tapasztalat többnyire.

Azért védi írónk ily buzgón a maga igazát, mert éppen az effajta anyag az, melyhez legjobban ragaszkodik, melyről semmi szín alatt sem tudna lemondani. T. i. a Jókai ars poeticája azt minősíti *csip-csup igaznak*, ami akárkivel, akárhol és akármikor megtörténhetik, amit mindenki mindennap tapasztalhat; az ilyesmi őt ritkán érdekli. Jókait képzelete az eszményi értelemben vett költőnek, a *vates*nek szerepére sarkalja legelső föllépése óta, a vatesére, aki szintén igazságokat hirdet, de olyanokat, melyeknek megsejtésére nem elég az átlagos szemmérték s a kicsinyes valószínűségi álláspont. Úgy érzi, hogy a végzet neki a magyar történelem egyik legnagyobb szerűbb tényét engedte megsejmlélni és átélni s őt — a pusztulástól megóva — mintegy elhívta arra, hogy a nagy szabadságharc hősi korszakát, bevezetésével: a reform-korral és folytatásával: a gyászában fenséges ötvenes évekkel ihletének főtáplálékául válassza egy bámulatosan hosszú írói pálya egész tartamán keresztül. Megbecsülhetetlen történeti értékű kultuszt teremtett írásaival a magyar lélek eszményei és ábrándjai ápolására, a mosoly és a könnyecsepp elővarázslásával védelmezve a nemzet szívét a megdermedéstől, az elfásulástól. Leghíresebb nagy regényei s rengeteg számú kisebb elbeszélése és emlékeztetése mind egy közös nagy nemzeti alapeszme szolgálatában állanak s együttesen ép oly hatalmas méretű ciklust alkotnak az 1825-tel föllépett magyar

emberöltőről, mint pl. a Jókai esztétikai ellenlábásának: Balzacnak főművei a XIX. század első felének párizsi társadalmáról. Csakhogy persze mindkét író a maga egyéniségét érvényesíti. Míg Balzac kérlelhetetlen analízise a fertőben is szívesen, sőt különös kedvvel gázol, hogy „documents humains“-t halászhasson ki belőle, addig Jókai — ha szabad így kifejeznünk magunkat — „documents surhumains“-t gyűjt irigylésreméltó hittel és ideáлизmussal, keresi az isteni eredet feltűnedező nyomait az emberi arcon, átlagosodó fajunk meg-megújulódását az alkotó természet jóvoltából egyes rendkívüli, többé-kevésbbé tökéletes ember-példányok vagy egy kivételes nemzedék útján. A csodás látomás, mely — mint egykor a pogány Sault — az embergyűlölő szólamokkal hívalkodó, beteges költői lidérc-tüzeket kergető Jókait egész életre szóló nagy cél papjává avatta és törhetetlen hittel vértette föl: az 1848—49-iki szabadságharc volt, embereivel és eseményeivel. Egy darab nyers történelmet öltöztetett át Jókai a magyar nemzet szeme láttára s a nemzet azon vette észre magát, hogy tízszer annyi hőse és százszor annyi lélekemelő hagyománya van, mint gondolta; viszont Jókai meg volt győződve, hogy ő nem hamisított meg semmit, hiszen minden költőileg felhasználható részlet élményei garmadájaiból, történelmi dokumentumok közül válogatott ki.

A szabadságharc előtt tehát Jókai romantikus volt divatból, utánzási inger folytán, a kicsinyes jelennel való elégtelensége folytán. A szabadságharc után romantikus maradt a nagyszerű élettapasztalatok hatása alatt, melyeket képzelete a hit kifogyhatatlan energiájává dolgozott át, a magyar nemzet nagyra-hívatottságába vetett hit élő erejévé. Jókai ezentúl is képzelete prizmáján bocsátja keresztül szemléleteit, de a szabadságharc idején tanulta meg, hogy az igazi szemléletet beteges eszmeszörnyek nem pótolhatják, hanem csak az élet nyújthatja azt. Romanticizmusa

még azt is diktálta neki, hogy a magánélet sem elegendő magában a szemlélet-gyűjtésre, hanem az igazi költőnek ki kell lépnie a közélet változatos küzdőterére. B. Eötvös József fenyegető példákkal, elretentő dokumentumokkal igyekezett hatni regényeiben nemzetünkre a szabadságharc előtt s regényei nem maradtak hatástalanok a közélet szempontjából sem; Jókai viszont a nagy küzdelem gyászos vége után vigasztaló, lelkesítő, mámorossá tevő dokumentumokra hívta fel a magyarság figyelmét s regényei óriási sikerének nemzeti fontossága szinte kiszámíthatatlan. Eötvös és Jókai e nemes ideáлизmusuk egymásnak testvérei: mindegyik Victor Hugo költészeti programjából szívta első táplálékát. Eötvös közelebb áll Hugóhoz, mert mindketten kirívó célzatossággal szólaltak föl a „nyomorultak” társadalmának istápolása érdekében. Jókait sem elégíti ki a „l'art pour l'art” hideg szempontja s nemes meggyőződéssel vallja, hogy „ha van valami, amit még a művészi lángésznel is magasabbra lehet becsülni egy emberben: az a hazafiság”, — csak hogy Jókai nem lát sehol rút fekélyeket nemzetünk testén, ő a nép széles rétegeiben azt az őstalait ismeri fel, mely szüli a magyar ész és magyar jellem romlatlan, kiváltságos, néha kuriózumszerű példányait. Egyébiránt a szabadságharc tanította meg Jókait a szorosabb értelemben vett *nép* iránti komoly érdeklődésre is. 1848 előtt csak komikai hatás eszközeiül alkalmazott műveiben népi alakokat, a nagy háború idején azonban meghatottan ismerte el, hogy népünk túlnyomó része méltónak mutatta magát a néhány hónappal azelőtt kapott szabad polgárjogokra. Szóval a szabadságharc élményei Jókai pazar képzelete számára beláthatatlan kiterjedésű működési teret nyitottak, melyen ötvennégy hosszú esztendeig szakadatlanul dolgoznia frónknak, saját szavai szerint a „gyönyörök végtelensége” lett!

III. Uralomra jutása regény-irodalmunkban. (1850—1854.)

1.

Jókai tehetségének kialakulása, páratlan népszerűségének titka elválaszthatatlan a szabadságharc után következő szomorú esztendőktől. Csodálatraméltó az a rohamosság, mellyel Jókai génusza a maga részére hódította a magyar olvasóközönség szeretetét s ezzel természetszerűleg magára vonta a külföld érdeklődését is. Igaz, hogy már a forradalom előtti művei is ismeretessé, sőt — mondhatjuk — tekintélyessé tették nevét; de azért akkor még nem sejthette senki a következő évek diadalmas sikereinek szakadatlan sorát. A forradalom előtt és alatt, tehát 24 éves koráig, írt Jókai egy kétkötetes regényt s belefogott egy másodikba, kiadott két kötet novellát, dicséretet nyert egy színműve, előadásra is került egy másik, lapot szerkesztett s maga is írt egész csomó hírlapi cikket, költeményei jelentek meg: Mikszáth mégis azt mondja róla, hogy 1850-ig „alig produkált valamit“, mert csakugyan, más emberfiától éppen elég lett volna az előbb elsorolt írói tevékenység, de szinte elenyészik ahhoz a tobzódó termékenységhez képest, melyet Jókai 1850-től kezdve kifejtett.

Lassanként (azaz dehogyan lassanként, sőt nagyon is rövid idő alatt) Jókai afféle különleges tüneménye, becézett nevezetessége lett közönségünknek, amilyenekről addig csak a nyugati nagy irodalmakkal kapcsolatban lehetett hallani egyetmást. Azok a divatos külsőségek, igaz és nem igaz pletykák, bókók, szólalmok, melyek az újságolvasók számára az „európai hírt“ szokták jelenteni, hamarosan szárnyukra kapták egy magyar író nevét is: a Jókaiét, akinek ez ellen persze nem volt kifogása — de miért is lett volna? Míg a negyvenes években folyóirataink azzal igyekeztek mulattatni olvasóikat és jómagukat, hogy külföldi divatos írókról közöltek stasztikai vagy egyéb

kuriózus adatokat, 1850-től kezdve alig jelenik meg olyan újságszám, mely Jókairól ne említene hasonló apróságokat. A pajtáskodás és az őszinte hódolat nyilatkozásainak olyan özöne maradt ránk bennük csak az 1850—54. évekből is, hogy ennek a körülménynek irodalomtörténeti jelentőségét lehetetlen el nem ismernünk.

1854-ben Tóth Kálmán már közöl egy Jókai-statisztikát s tudatja, hogy Jókai munkái, „mint biztos számítás után állíthatni, összesen tesznek 45 kötetet, 611 ívet s mintegy 15,275.000 betűt. Ő eszerint, éveinek arányával, Európa legtermékenyebb írójának mondható, annyiival inkább, miután a neve alatt megjelent műveket mind maga írja“, nem úgy, mint Dumas vagy Sue. Beöthy László 1853-ban úgy nyilatkozik, hogy „Jókai jelenleg a legkitűnőbb egyénisége — *napja* a magyar szépirodalomnak; a közönségnek tenyerén hordozott kedvence s legolvasottabb írója“. Ugyancsak 1853 végén Lisznai Kálmán ilyen rigmusokban méltatja írónkat:

Beöthy Laci „dícsérte Jókait, e dicső lángelmét,
Az irodalomnak mostan fejedelmét.
Gazdag bőségszarva esze hatalmának,
Megfizethetetlen kincse a hazának.
Mégis néhány béresforintért odadja
Szelleme műveit, mely a hírt túlkapja...“

Akik az örökké tréfálkozó Beöthy, vagy a nagy mondásokat kedvelő Lisznai tanúskodása iránt talán nincsenek bizalommal, azok számára idézhetjük Vadnay Károly visszaemlékezését, aki ezt mondja; „arcomba gyűlt minden vérem, szemembe szökkent egész lelkem, midőn bemutatnak neki“ (Jókainak) 1854-ben. Ha Vadnaynak sem akarunk hinni, hinnünk kell Gyulainak, aki 1855-ben, meglehetősen kellettlenül, de a valóság előtt meghajolva, így szólítja meg egy vitatkozó cikkében Jókait: „Őn, a legnépszerűbb magyar író...“ Gyulainál hitelesebb tanút már szükségtelen

előkerítenünk, nehéz is volna; azaz hogy mégis van egy, kinek önkínzó igazmondásában benne zokog az elpártolt dicsőségtől való akaratlan búcsúzkodás egész vértanúsága: Jósika. Pár évvel később ugyan (1858), de a messze külföldről s így egy kis visszaható érvényességgel is, írja: „Ki most a legnépszerűbb magyar író? Erre könnyű felelni; ez nem más, mint Jókay. Ha van valaki más, ki ezzel magának hízeleg, vagy talán ezt *mondja magáról*, sajnáljuk. Roppant tévedésben van“.

Ime, már e néhány egykorú adatból is láthatjuk, mielőtt tüzetesebb véleményt alkotnánk magunknak Jókai költői értékéről, hogy az 1850-től 1854-ig eltelt öt esztendő elég volt neki a regényirodalmunkban való „uralomra jutás“-ra, ha ezen a kifejezésen nem értünk egyebet, mint amit érteni szokás. E kiváltságos szerep elnyeréséhez a tehetségen kívül mindenekelőtt bizonyos fokú termékenység szükséges, mely az olvasóközönség kíváncsi érdeklődését nemcsak felébreszteni, hanem folytonosan ébrentartani és táplálni is tudja. Már Walter Scott tisztában volt ennek a körülménynek fontosságával, fejtegette is ezt a kérdést. Seholsem meggyőződésesebb tanítványa neki, mint éppen ezen a ponton, Jósika Miklós, aki nem utolsó sorban termékenységének köszönheti azt az „uralmat“, mely jó egy évtizeden keresztül az ő nevéhez fűződött s a magyar regényirodalom megteremtésének érdemét, mely mindenkor az ő nevéhez fog fűződni. Eötvös terjedelmes regényeket írt ugyan, de mindössze négyet, novellát is alig egy párat, Kemény azonban szintén elég termékenynek mondható. Hanem mindez mily kevés a 24—29 éves Jókai költői tékozlásához képest, s hangban, tárgyban, műfajban is mennyivel változatosabb ez amazok működésénél! Jókai voltaképeni írói fejlődésének időszaka ez. Harminczéves korára oly gazdagon bontakozik ki előttünk műveiben Jókai költői egyénisége, hogy azontúl nyolcvanéves koráig aránylag kevés módosulás érvényesül rajta. *Csataképei*, exotikus tárgyú elbeszélései és drámái, *Erdély aranykora*

a *Török világ* c. folytatással, a janicsárokról szóló két regény — mind egy-egy fejlődési irány és fokozat (ha nem is mindig emelkedés) Jókai korszakos hatású írói pályáján. Ezt a rohamos kibontakozást aztán mintegy betetőzi egy hatalmas nekilendülés, az 1853—54-ben megjelent, egy egészet képező, két nagy alkotás: az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán*. Bizonyos tekintetben soha magasabbra nem emelkedett Jókai, mint e két regényben, különösen a *Nábob* egyes örök-szép részleteiben. Konceptió szempontjából határozottan legnagyobb szabású és legjelentősebb Jókai összes művei közt a két Kárpáthy-nemzedék története. Ez a korszak lesz az ő leghálásabb témája. Tehetsége az *Egy magyar nábob*-ban talált először igazán önmagára. Nem hiába mondta róla maga negyven esztendő múltán: „... azóta sok mindenfélét összeírtam, de most is ezt tartom a kedvenc munkámnak, s midőn a jelen kiadásnál újból át kell olvasnom az egészet: nem talállok benne kiigazítani valót, sőt meg kell vallanom, hogy „ma’ nem tudnám ezt így megírni, mint negyven év előtt“. Vannak, akik egyáltalán Jókai főművének, mesterművének, egész írói működése reprezentatív termékének nevezik. Meg kell tehát állanunk a fejlődésnek ezen a magaslatán, honnan végighordozhatjuk tekintetünket Jókai addigi költői kedvtöltésének csodatermő országán, egész irodalmunk legbujább változatosságú panorámáján.

2.

E korszakból származó legszebb művéhez, a *Magyar nábob*hoz később (1893) előszóképen visszaemlékezést csatolt Jókai, melyben saját írói tehetségének fejlődését igyekszik vázolni legelső próbálkozásaitól kezdve a *Nábob*ig. E visszaemlékezés elején az ő ötletes dilettantizmusával elméletet rögtönöz a költői teremő tehetség alkotó részeiről és ezek szerepéről. A magyar „költ“ szó — mondja Jókai — igen találó kifejezés, mert egyaránt magában foglalja a német

„dichtet“ és „brütet“ fogalmát, már pedig ez a kettő az írói működésnél együttjár: valamint a galambköltésnél a hím és a nő felváltja egymást a fészken, úgy melengeti életre az új költeményt a fantázia és a tapasztalat, emez a hím, amaz a nő...

A madarak életéből vett ez a hasonlat mindenestre szellemes, de talán még sikerültebbé válik, ha a tapasztalat nyers anyagát nem hímgalambhoz, hanem a fészekben heverő tojáshoz hasonlítjuk, melyen rajta „kotlik“ a fantázia, hogy művészi életre melengesse a szerves anyagban szunnyadó lehetőség-csirákat. És — hogy a Jókai kezdte hasonlatot tovább folytassuk — a fantáziának is, akárcsak az anyamadrárnak, meg van az az időszaka, midőn „kotlini“ kénytelen, akár van kikölthető tojás a fészekben, akár nincs; ha nincs, akkor képes bármiféle élettelen rög felett is gubbasztani, balgaságban is megható kitartással, az életadás ösztönének fenséges parancsa folytán. Jókaiban a képzelet titokzatos alkotó ösztöne olyan korán fölgerjedt s olyan roppant hosszú időn át megőrizte termőképességét, hogy ez a világirodalom legcsodálatosabb lélektani jelenségei közé tartozik. Csakhogy eleinte persze meglehetősen meddő marad képzeletének lázas erőlködése, mert hiányzik alóla az életképes tapasztalat, a reális élményi alap. A költői képzelet, ha egyszer elfogja az alkotás vágya, nem várhat tovább, s ha nem ölelhet szárnya alá kikölteni való élményeket, legalább olvasmányi mintaképeinek modorát mímeli, mint a fióka-madár a nagyobbakét, mert maga az ösztönszerű életműködés a fontos, az eredmény pedig majdnem közömbös reá nézve.

Ezt az igazságot példázza Jókai szabadságharc előtti költészete. Apróbb élményei természetesen neki is voltak már akkor is, de ezeknek alig egy-két esetben vette némi hasznát, mert ő nagyobbszerű élményekre vágyakozott, az olvasókat nemcsak szórakoztatni, hanem ámulatba ejteni és magával ragadni akarta, vagyis olyan hatást elérni náluk, amelyet öreá

vele incselkedő ábrándos poétát (de a kemény leckében üdvös tanulság is rejtett). Szegény, fejének utólagosan kellett amúgy istenigazában átélnie, amit előzetesen elmulasztott volt: azoknak a kivételes egyéniségeknek kivételes helyekhez fűződő sorsát, akik a szabadságharc előtt írt novelláiban szerepelnek. Visszagondolhatott a *Gonosz lélekről* szóló hátborzongató elbeszélésre (1846), melynek hőseit a törvény halálra ítélte, de holléte ismeretlen s csak az író tudja róla, hogy „az erdők mélységes rejtekében” lakik: a galambszívű Jókai ilyen „gonosz lélek” módjára lappangott a Bükk-hegység erdejének mélységes rejtekében, bújkálva a törvényt emlegető zsarnok bosszúja elől s bizonyára átszenvedve a halálfélelem borzalmait, melyekhez mint költői motívumhoz — a korabeli romantikus ízlés perverzítésának megfelelőleg — őt is oly sokszor vonta azelőtt a henye képzelődés. Mikor az *Adamante*-ban (1847) így modoroskodik: „A természet hallgatása nagyszerű, titokteljes tanítás... Én olvastam e könyvből, hallgatám e tanítást... Én jártam emberlaktalan földeken. Én jártam a legmagasabb sziklaormokon éjféli holdvilágnál...”, vagy mikor a *Remete hagyományában* olyasmit bizonygat, hogy naphosszant elbolyongott a beszkidí fenyveserdő úttalan rengetegében s hosszú fáradtság árán feljutva a legmagasabb bércoromra, megjelenő arca a kőösszáli sast zúgó repülésre ijeszté, stb. — az ilyen beszéden az olvasó annál jobban megérezte az affektáló erőlködést, minél jobban tájékozódva volt esetleg a Jókai valóságos életmódjáról. De mikor 1850-ben a *Bújdosó tanyájában* zokogott fel a panasza: „Nincsen maradásom. Vágyat érzek menni, menni, menni, elbújdosni. Embertelen, lakatlan pusztákon végigbarangolni, messze, messze kéklő hegycsoportok felé, sehol meg nem állni, nem pihenni, mint kinek az idő drága, felkapaszkodni meredek hegyormok csúcsára s ismét lekúszni hallgatóg sötét völgyek sűrűjébe s ismét tovamenni sietve, sietve!... A legmagasabb hegytetőn állok, egy meredek sziklaszálon.

A pásztor, ki idemászni látott, sokáig nézett utánam, gondolom, hogy mondhatta magában: „az Isten irgalmazzon szegény lelkének, mit akarhat ottan?“...“ — itt már a költői hatáshoz szükséges illúzió teljes mértékben érvényesült. Elég volt Jókainak éreznie írás közben, hogy képzelete ezentúl bőven el lesz látva feledhetetlen, igazi tapasztalatokkal, a magyar közönségnek is elég volt éreznie olvasás közben, hogy a szerzőnek, — aki becsületes nevét kénytelen a tragikomikus *Sajó*-ra változtatni (mint folyamnév tragikus, mint kutyanév komikus képzeteket kelet) — hogy a szerzőnek joga van *Naplót* közölni a bújdosás szomorúan regényes idejéről. A *nyomorék*, a *remete*, a *hóhér* (mind egy-egy valószerűtlen, modoros Jókai-téma a szabadságharc előtt) sajátos helyzeti energiát, művészi életképességet nyert egy gyászbaborult nemzet kivételes hangulata és képzetvilága körében. A *Csataképekben* (s főként a *Bújdosó naplója* c. darabban) sok megjelenik azok közül a különleges, exaltált kedélyű, rémes emléektől feldúlt lelkű, sohasem mosolygó, sorsüldözte, rejtelmes emberek közül, akiket már a *Vadon virágaiból* ismerünk; de míg emezekről nem láttuk és nem értettük, hogy miért nem lelik helyüket a világban, miért kerülnek embertársaikat, miért nem mosolyognak soha, mi rágódik a szívükön: a szabadságharc bukása utáni idő olvasói előtt az efféle különös viselkedés érthetővé és elérzékenyítővé lett. Az előbbi korszak Jókai-alakjainak arcán a francia romantika ködös levegőjének sorvasztó nyomai éktelenkednek, a *Csataképek* alakjai ellenben a lelkükön és testükön hordozott sebeket, mint megannyi közös szent fájdalom-emlékeket, hitelre és tiszteletre-méltókká tudták tenni a kortársak előtt.

A Jókai képzelete számára így teremtett a sors valószerű közéleti milieut; így magyarázta egy darab ideig a haza helyzete a legkülönösebb emberi egyéniségek lelki állapotát. Jókai mindig az erős hatást kereste műveivel, az *αισθησις* közege az ő nézete és óhajta szerint nemcsak a lélek, hanem az idegek is;

nos, lehet-e e tekintetben hálásabb, kihasználhatóbb, rajongóbb közönség egy gyászoló nemzetnél, mely néma bánatában szinte áhítozza az alkalmat, hogy kisérhassa magát? Jókai mindig szerette a csapongó képzelet merész túlzásait; nos, a legmerészebb eszményítésre, az érdemek megdicsőítésére, a hibák eltakargatására van-e kedvezőbb helyzet, mint egy ravatal fölött álló szónoké?

Egy-egy *laudatio funebris* a *Csataképek*nek csaknem mindenik darabja; a lezajlott nagy küzdelem egyik-másik megtörtént mozzanatát elevenítik fel, (a szolnoki csata, a Brády-család tragédiája, Komárom pusztulása, a háromszéki székelyek, a vörössipkások, Bem tábornok érdemei, egy-egy Görgey- és Perczel-epizód) de kiszínezve azokat a lírai képzelet ragyogásával, a dicsőség és gyász megkapó vegyítésével. A *laudatio funebris* műfajának esztétikai jogosultsága mindig kétes volt, Jókai e művének lírikó-epikai képsorozata is vádakkal terhelt áll a művészeti szabadság ítélőszéke előtt; de a költészet egyik legtermékenyebb lélektani forrásának: a fájdalmas kegyeletnek kellene kiapadnia, hogy ettől a műfajtól egyszer s mindenkorra megszabadulhassunk.

A *Csataképek* célzata és modora ellen mindjárt az első darabok megjelenésekor felhangzott a panasz az akkortájt megszülető *Pesti Napló* részéről. Ez a panasz jóhiszemű volt, de határozottan érezni lehet rajta, hogy benne voltaképpen nem a művészet leckézteti a tilos területre tévedt politikát, hanem a *Pesti Napló* politikája a Szilágyi Sándorék és Jókaiék politikáját. A *Pesti Napló* mindjárt legelső számának *Műtár* c. rovatában megállapítja, hogy az örök politizálás zsarnoki hatalma alá igázta a magyar irodalmat; követeli tehát s a maga számára — mint „politikai-irodalmi lap” számára — programként választja a politikának és a szépirodalomnak „egyenjóságát”; elítéli azt a dacosságot, „mely, mivel mindent, mit óhajtott, el nem érhetett, most az elérhető után törekedni nem akar vagy fél”. Heves haraggal kárhoztatja ez a lap Szi-

lányi Sándor céltudatos tevékenységét, aki az elbukott forradalom eszméit és hangulatát nem engedi feledésbe merülni, hiszen nemcsak megírta történetét azon melegében, hanem már meg folyóíratot is szerkeszt a forradalom számára s „hideg kebelrel és kezekkel turkál az elhúnytnak belei közt“. Őva inti a nevezett lap a magyar írókat és olvasókat, hogy mulatni igen szép dolog és szükséges is, de aki örökös ábrándokkal mulat, eszelőssé lesz; „meg kell válni az eszmétől, mely hiúságokra csábít és gyakorlatiatlan, búcsút kell venni valahára ez örökös forradalmazástól“. Felháborodik a *Gyémántos miniszter* sértő elfogultságán s a szerzőt egyenesen megfélemlíteni igyekszik azzal a célzással, hogy ismeri a Sajó név tulajdonosát. Majd a 115. számban az éppen akkor megjelent *Forradalmi és csataképek* c. gyűjteményről is igen hűvös ismertetést közöl, jó tanácsokat ad a szerzőnek és siet megdicsérni a könyvben itt-ott jelentkező játszi humor egészséges hangját...

Ismételjük, a *Pesti Napló* jóhiszeműen és okosan képviselte azt a politikát, mely az 1848—49-iki szabadságharcra úgy tekintett vissza, mint egy második mohácsi csapásra s mely egy újabb kockázattól irtózva, loyaltásunk bizonyítgatásával remélte kiérdemelni az eltíró hatalom részéről a szigorúság és bizalmatlanság enyhítését. De ép oly kevéssé szabad kétkednünk a Jókaiék hazafias érzületének és céljának tisztaságában és nemességében is. Ma már bizvást elmondhatjuk Jókairól és lelkes társairól: amit tettek, jól tették. A szépirodalom sok szolgálatot tett nálunk a nemzeti politikának, de talán soha nagyobbat, mint ekkor. Hogy ezt a szolgálatot csak a maga művészeti létföltételeinek kárával, a maga költői halhatatlanságának rovására tehette meg: ezt az esztétika a hibák rovatában könyveli el, némely kritikus egyenesen a népszerűséghajhászás megbélyegző címe alatt, a nemzeti történelem azonban alighanem a vakmerő, önfeláldozó hazafiúi tüntetések megtisztelő lapjain. Jókait már is delejes befolyása alatt tartja a szabad-

ságharc átélt hőskorának emléke. Áthatja az a tudat, hogy a magyar hazafi kezében az író tollnak kell a kihullt fegyvert helyettesítenie. Hogy tollát fegyverként használhassa abban a „fegyver-tilalmas“ időben: még súlyosabb engedményeket is kell tennie a tiszta művészeti szempont rovására.

Ha Jókai lélekbe markoló, tüzes bánatú csataképei csupán a kényes ízlésű műbírálat szemrehányását és aggóató fejcsoválását idézték volna fel maguk ellen, ez még hagyján lett volna; kellemetlenebb baj volt az, hogy az osztrák rendőri uralom csakhamar nagyon is sikerülteknek kezdte találni ezeket a csataképeket az írójuk kitűzte cél szempontjából. Prottmann ösztön-szerű vérebszimatiája felbőszült a *Magyar Emléklapok* és *Magyar Írók Füzetek* közleményeitől, köztük aligha-nem leginkább a Jókai dolgozataitól. A fölényes és rövidlátó engedekenységet, melyet néhány hónapon át Machio tábornok katonai cenzúrája tanúsított a magyar irodalom iránt, felváltotta az alacsonylelkű kémrendszernek zaklató, de az eredményt tekintve, talán még rövidlátóbb korszaka, mely a hazafias visz-szahatást annál jobban szította. Szilágyi Sándor visz-szaemlékezése (1876) érdekes képet fest erről a szo-morú időről. A csüggedést nem ismerő, derék Szilágyi a legmegértőbb és legszorgalmasabb munkatársat Jókai-ban lelte meg; „hát úgy írunk, amint lehet, mondá (Szilágyinak Jókai), addig terjeszkedünk, míg a lepedő ér, de írunk mindaddig, míg a tollat ki nem veszik kezünk-ből“. Bekövetkezett irodalmunkban a kénytelen titkolódzásnak, burkolt hazafiuú célzásoknak, sokatmondó allegorizálásnak emlékezetes kora. — Jó-kait — akit felesége hol Pesten, hol Budán rejtgetett a politikai bosszú keze elől — e korbéli munkásságának jellege méltán avatja az utókor kegyeletében Arany és Tompa osztályosává. E két nagy költőnek Jókai iránti szeretetét s tehetsége érdekes méltánylását különben egykorú adat is bizonyítja. Tompa mindjárt a Gyé-

mántos miniszter megjelenése (1850 márc.) után ezt írta Szilágyi Sándor lapkiadóhoz: „Mondja meg Sajónak, két sort olvastam el tőle csak és megesküszöm, hogy tudom: ki ő”. Arany is szerető érdeklődéssel fordul Jókaihoz egy Szilágyi S.-hoz címzett levélben: „És te Sajó! ezen pár sort egyenesen hozzád intézem. Hogyan élsz fiú? Krixkraxolhatnál valamit nekem, én nem válaszolnék, vagy kellő ildommal. Nagy ünnepem volt, hidd el, midőn száműzött lelkem lelkeddel egybe találkozott...” Jogos meglepődéssel kérdi negyedszáz év múlva Szilágyi a fenti idézetek kapcsán: „Nem volt-e ez becses kárpótlás neked barátom Sajó a *Pesti Napló* támadásáért?”

Sokszor megállapították már Aranyról, még inkább Tompáról, hogy tehetségük a lírában igen alkalmas volt a rejtett hazafiúi célzás költői kifejezésére. Bizvást elmondhatjuk, hogy a hazafiúi célzatnak a költészetbe való belopása terén senki sem volt inkább elemében, mint Jókai. Sietünk kijelenteni egyúttal, hogy Jókainak ez az irodalomtörténeti érdeme költői tehetségének olyan vonásával függ szorosan össze, mely önmagában hordja a művészeti szempont elleni vétségek csiráit. Jókai gyermeketeg fürgeségű képzelete kapva-kap mindenben, ami *játék* s a cenzúra kijátszása az ő számára egy módja a szellemi tornának, az örökké friss és ruganyos képzelőerő őrökölésének. Olyan novellát írni, hogy a gyászoló nemzetnek könnybe lábadjon a szeme, mikor olvassa, de ugyanakkor a bárgyú cenzor ne értsen meg belőle semmit: ez olyan valami természetes kedvtelés Jókai képzelete számára, mint mikor az ember fárasztó vagy unalmas munka közben jót nyújtózkodhatik. Hiszen öregebb korában is valósággal felcsillan Jókainak a szeme, mikor egy ilyenféle költői játékra ötlet merül fel eszébe. „...De már ezt magam is megpróbálom az *Ústökös*ben! Egy szerelmes történet, mely rendesen olvasva az; ami felfelé olvasva más valami, lefelé olvasva pedig egészen más valami. Ilyen még nem volt! Ez is meg lesz a jövő évben; majd talán a nyá-

ron...¹ Hej, sok ilyen „szerelmes történet“ termett az önkényuralom idején! Az egész *Üstökös* is volta-képpen ugyanezt a célt fogja 1858-tól kezdve szolgálni: ártatlan tréfák cenzorilag engedélyezett ostyájában keserű, de egészséges igazságokat és hevítő célzásokat árasztani szét a nemzet elalélt szervezetébe.

Tehát a költői hivatás hazafiúi kötelezettségét illetőleg Jókai legjobb költőinkkel egy véleményen volt; de elválasztotta tőlük, különösen Aranytól és Gyulaitól, az a könnyűvérűség, mellyel ennek a gyakorlatilag mindenestre fontos szempontnak sokszor habozás nélkül kész volt alárendelni az abszolút, művészeti szempontot. Idevonatkozólag igen érdekes példa a *Vérontás angyala* és a *Szőkevény* c. két elbeszélés; mind a kettő egyszerre bizonyítja Jókai tehetségét és írói könnyelműségét. A *Vérontás angyalának* eredetileg *Szenttamási György* volt a címe s ezzel a címmel meg is jelent a *Magyar Emléklapok* (1850) új folyamának I. füzetében; de a cenzúra elkobozta ezt a füzetet s Jókai novellája csak kihagyások és változtatások esetén s idegen cím alatt kapott engedélyt újabb megjelenésre. Gyulai hajthatatlan elvszilárdsága s Arany végtelen lelkiismeretessége ilyen körülmények közt vagy kiadatlanul hagyta volna művét, vagy komoly tanulmány tárgyává tette volna, hogy a cenzúra követelte változtatások a művészeti érdek sérelme nélkül megvalósíthatók-e. Jókait nem szokták bántani ilyen gondok; ő — majdnem azt mondhatnók — egészen kedélyesen fogta fel a dolgot: hirtelen átkelesztelte a *Szenttamási György* szereplőit spanyolokká és kreolokká, a helyneveket is átcserélte és az új cím alá odajegyezte: „A középamerikai szabadságharc idejéből.“ Legmulatságosabb ebben az egész ügyben a cenzor eszejárásának korlátoltsága; azt hitte, hogy most már a *Vérontás angyalában* senki sem fog ráismerni *Szenttamási Györgyre*, senki sem

¹ Jókai: *Életemből* II. k. 382. l. („Vámbéry egy estélyen.“)

veszi majd észre, hogy nem „Középamerikáról“ akar beszélni az író.

A kényszerű átvedlésnek ugyanilyen természetellenes folyamatán ment keresztül a *Szökevény* c. novella is. Ez is a magyar szabadságharc köréből vette tárgyát, ki is került már a sajtó alól, de a cenzúra a közzétételre nem adta meg az engedélyt s ebből is „pépet zúztak gyerekjátékokhoz“, mondja 1894-iki visszaemlékező jegyzetében Jókai. Ő aztán — teszi hozzá könnyed humorral — elővette a kéziratot s csinált belőle spanyol történetet: 1848-ból 1808-at, Budapestről Madridot, Budavárból Buen-Retirót, István nádorból Infantando herceget, március 15-ikéből március 18-ikát, V. Ferdinánd királyból „El rei Fernandot“, Metternichből Don Godoyt, a magyar liberális és pecsovics főurakból don Escoiquiz és don Aquiles de Mendoza grandokat, a *Szózatból* a *Mórok búcsúdalát Granadától*, az osztrák seregből francia sereget, a Dünából Tájót, Szent-Tamásból Ciudad Rodrigót s Görgeyből Wellington herceget. „Így lett belőlem spanyol író.“

Egyike volna a legkönnyebb feladatoknak, ráolvasni Jókai fejére (rá is kerül majd a sor), hogy az ilyen átöltöztetés idomtalanságot eredményez s a művészi alkotás érzékeny szervezete szenved az idegen köntös alatt. Itt most időszerűtlen és méltányosság nélküli dolog volna ezen lovagolni. Eljárásának művészetellenes volta felől tisztában volt Jókai is De valamint egy évvel előbb neki magának is inas-ruhába kellett bújni s felesége mellől a kocsi bakjára ülnie, hogy életét megmenthesse: szellemének proskribált szülötteit is inkább megalázta egy kissé és tarka maszkarába takarva, hátrább ültette őket az esztétikai maradandóság rangsorában, csak ne legyenek nyomtalan áldozataivá az egyelőre megfelebbezhetetlen, otromba politikai erőszaknak.

*

*

*

Mint ahogy az anyagi természet szerves életműködése, saját fennmaradása érdekében, ösztönszerűleg igazodik az általános létfeltételekhez, de persze egyes nagy elemi változások idején ez az alkalmazkodás csak az egyedek tömeges pusztulása árán sikerül: ezt a törvényszerűséget az emberi szellem világában is felismerhetjük. Az 1848-iki vészes kataklizma szétrombolta a reformkor hatalmas lendületű nemzeti művelődését s elszaggatta irodalmunknak talán legfontosabb gyökérszálát, azt, mellyel a közélet talajába fogódzik. Amelyik irodalmi termék nem akart alkalmazkodni, az hamaros, de nem természetes halállal mult ki. A költészet forrása azonban szerencsére elapadhatatlan; ha fő-kútfejét erőszakosan elzárják, a föld felszíne alatt annál többfelé tör útát magának s szapora felbukkanásai az egész környező talaj átívódottságát hirdetik.

Az ötvenes évek elején is hamarosan beletanult irodalmunk a viszonyok parancsolta alkalmazkodásba. Az irodalmi élet lehetőségének s az írói sikernek titka volt: úgy alkalmazkodni két ellentétes végletnek, az elnyomó cenzúrának és az elnyomott nemzetnek óhaj-tásához, sőt szeszélyeihez, hogy lehetőleg mind a két fél meg legyen elégedve. Annyira döntő szempont volt ez, hogy a Jókai bámulatosan rohamos irodalmi diadalrajutása, mint tünet, már egymaga csallhatatlanul jelzi számunkra az okot s magyarázatot is: az alkalmazkodás képessége ő benne volt meg leginkább.

Csakugyan így van a dolog. Jókai regényírói uralomrajutása nem véletlenül esik az ötvenes évek idejére; sőt az ennek egyik legokoszerűbb jelensége. Egy ezeresztendő nemzet leigázott tetteirejét és önbizalmát kellett megmenteni, hogy holtra ne verdesse magát bilincsei közt. A csodás hatású csillapító orvosságot, melyben a figyelmes vizsgálat az ópium kábító csöppjét is fölfedezheti, pazarló könnyűséggel termelte Jókai írói egyénisége, melynek alkotásait csakhamar

úgy kezdte tekinteni a magyarság, mint elkobzott, de egykor majd bizonyosan visszaváltható erkölcsi javainak záloglevelét. A nemzeti hangulat kezdett hasonlítani a harminc évvel azelőttihez. Az 1820-as esztendők magyar irodalmának remény- és kétségbeesés közt hányódó kedélyvilága a harmincas és negyvenes évek folyamán nekilázásodott, a szabadságharcban elérte a válságos tetőpontot, hogy utána bekövetkezzék a súlyos visszaesés. A harmincas évektől fogva a jövő kérdései foglalkoztatták az elméket, a forradalomnak nem volt ideje mással törődni a saját jelenét kívül (ezért nem szokott a forradalmaknak jó szemértékük lenni), az 1850 utáni nemzedék megint a mult szépítő tükrében keres kárpótlást a sivár jelenért, ép úgy, mint az 1820-as évek időszaka. Jókai ép oly született tehetség a szabadságharc utáni hazafias, ábrándos mult-kultusz tolmácsolása terén, mint volt a század harmadik évtizedében Vörösmarty ...

Lehet, hogy e két név egymás mellé állítása első tekintetre különösnek tetszik. Pedig abban az egyforma két ábrándos kék szempárban, mellyel a Dunántúl e két költői lángelméje — egész irodalmunknak legragyogóbb színpompájú két nyelvtehetsége — nézte a világot: sok érdekesen egyező látomás gyulladt ki a régi dicsőség s a tüzes képzelet sugaraitól. Mind a két költő képzelete valami végtelenbe vágyó, nyugtalan lendületet mutat, melyben mintegy a lélek ösztönszerű tüntetését kell látnunk a nemzeti közállapotok börtönszerű tespedtsége és kicsinyességei ellen. A „tehetetlen kor“ sötétje volt szükséges ahhoz mindkettőjüknél, hogy a fantázia bűvös vetített képei egész fényességükben érvényesüljenek.

E két eredeti képzelet kivetített képein legelőbb is bizonyos technikai hasonlóság vehető észre, közös nyomai a közös iskolának: a francia romanticizmus modorának. A Vörösmarty epikájának hőseivel, hősnőivel s a cselekvény főmotívumaival szoros rokonsá-

got mutat Jókai költészete már a szabadságharc előtt is.¹

Addig azonban, míg a végletes pesszimizmus uralkodik Jókai romantikájában, ez nem jut igazi belső közelségbe Vörösmarty epikájával. Hanem mikor a Jókai képzeletét is elkezdi izgatni az ősmagyar múlt, egyszerre csak meglepődve érezzük nemcsak azt, mennyire egy úton jár a két költő, hanem érezni véljük azt is, mennyire egyforma lelki közszükséglet várta tőlük kielégülését a húszas, illetőleg az ötvenes évek magyarsága körében. Mind a két nemzedék arcán ott borong valami rendkívül megható, mélabús ábránd: az árvaság tudata ez, mely képes volna életének egy darabját odaadni cserébe, ha ereklýtként őrizhetne néhány emléket ősi hitregéinek idejéből, mikor a magyar még nem volt testvértelen ága nemének, midőn a nemzeti istenatya szerető gondviselésébe vetett bizalom boldoggá tette és óriási közös célok szolgálatára ösztönözte vala őket. Valamint Vörösmarty epikája a Horvát István és Aranyosrákosi Székely Sándor naiv mitológizálásának eszmevilágához kapcsolódik, úgy esik együvé Jókai ősmagyar tárgyú költészete is a nagyszabású voltában mindmaig egyetlen magyar mitológiai szakmunka megjelenésével: az Ipolyi Arnoldéval (1854), melyből egyes mutatóványokat az *Uj Magyar Múzeum* már 1851-től fogva közölte. Mindkét nemzedék a Nyugatról való romantikus el-kivágyakozásban keres vigasztalást, „borús szemmel néz vissza keletre.” Soha olyan mély távlat nem árnyéklík a haza fogalma mögött, mint ebben a két korszakban. Ha ez a fogalom Vörösmartynak eszébe jut, képzelete azonnal száguldani kezd és meg sem áll a Volga, Etel, Kuma vizéig, a Siva végtelen fővenyéig s a csendes Aral-tónak zaj nélkül nyugvó árjáig. Valami kielégíthetetlen vágy hajtja térben és időben visszafelé, mesés

¹ Erre vonatkozólag lásd: Irodalomtörténeti Közlemények 1919—21. évi. 19—21. l.

titkok után, míthikus messzeségekbe. Ha pl. Mátyás király koránál állapodik meg (*Széplak*), akkor is érezteti a bevezetés lendületével, hogy szomjas képzelete sokkal távolibb célnak vesztette nyomát:

... az idő fut lelkem elől s vágyaimnak jelöle:

Elrohan a feledés honjába, hol a patak immár

Nem csörög, ősz partján a fáradt szép Rege szúnyad

S a rokon Álomnak szó nélkül nyugszik ölében...

Cserhalom multjában is eltörpül Vörösmarty képzelete előtt az a néhány évszázad, melyről a történelmi adatok tudnak; az *őskor lelke* megy néma borongással Cserhalom felett, melyet „még az erős természet szüle magából”. (Azóta a természet is folyton satnyul!) Az *Eger* kezdő soraiban is a haza már csak a szédítő távolságú mult dicsőségnek temetői emléke, „nagyságod nagy romja magad.” A *Hábador* c. drámai költeményben az agg Hábador így zengi bemutatkozását:

En régi jámbor énekes

Hangzó Meótis partiról

Eliöttem Zádorág felé...

Oda is jegyzi Vörösmarty a darab elé: „Idő: *a magyar előkor*.”

Igen, ez a kor az elárvahodott, csüggedező magyar nemzet önbizalmának ködbevesző menedékvára. A *magyar előidőkből* mesél Jókai is hol lelkesítő, hol elérzékenyítő történeteket (*Másik haza, Tsong-Nu, A varchoniták, Mahizet, Egy bukott angyal, Holtak harca, Az utolsó csatár*), melyekhez az ihlet útját szemmel láthatólag Vörösmarty hazafias költészetének édesbús romantikája mutatta meg. Kettőjük hangulata egymással ölelkezik, gondolatmenetük egymást kiegészíti; Vörösmarty *Áldozat* c. drámája elején az őshazából jövő fáradt Szabolcs kap a mai Magyarország földjén hűsítő italt hűgának, Csilárnak korsójából, Jókai Ju-

liánját (*Másik haza*), mikor már-már szomjan hal, az őshaza közelében hozza életre a bájos Delinke hűs itallal és áldott magyar szóval — voltaképpen pedig egy-egy eltikkadt magyar emberöltő üdítkezett így a Vörösmarty és Jókai Kelet-járó képzeletének csillogó harmatából. Az utánozhatatlan zamatot mindkét költő a maga stílusának varázsszeréből adja bele: a Vörösmarty hexameterai s jambusai és a Jókai prózája egyaránt korszakalkotó fontosságú a magyar költői stílus fejlődésében. A magyar hajdankorról szóló Jókai-elbeszélések lírai előhangjai határozott Vörösmarty-utánpotok; a *Csataképek* borongós elő- és utóhangjainak erősen *ossziáni* jellegét esetleg szintén nem Osszián közvetetlen hatásából kell magyaráznunk, hanem itt is Vörösmarty közvetítésére kell gondolnunk, sőt alighanem a *keleti* és *török* témák kedvelésében nyilvánuló byroni elemeknél is.¹

Persze, mikor egy novellairó — hacsak rövid időre is — egy eposz-költő hatása alá kerül tárgyválasztás és előadásmód tekintetében egyaránt: olyankor nagy esztétikai károkat okoz a különböző természetű két műfaj összekeveredése. Jókai is — majd látni fogjuk — a költői megokolás terén súlyos hibákat követett el azzal, hogy a kellő műgond hiánya folytán és a lelkesítő célzat zsarnoki uralma alatt eposzíró is, regényíró is akart lenni egyszerre; a mesemondó-süveget néha le sem tette a fejről, hanem azonmódon lépett a regényírás szigorúbb műfaji illemszabályokhoz szokott ítélőszéke elé, ahol már várta megbotránkozva Gyulai, Salamon és a többi kritikus. Ezek ítéletét csaknem minden pontban aláírja a mai kritika is, de — azt hisszük — az *enyhítő körülményeket* az irodalomtörténeti távlaton keresztül ma jogosan értékeljük többre, mint amennyire ők értékelték. Jókai a szóbanforgó művek írásakor némely „vétséget“ tudatosan követett el; ez méltán volt súlyosbító körülmény a Gyu-

¹ Minderről később lesz szó.

laiék szemében, de Jókai nyugodtan bocsátotta ügyét negyven év múlva az utókor esküdtszéke elé, elmondván pl. a *Dalma* keletkezésének történetét: alkalmazkodnia kellett a két cenzor egyéniségéhez s ilyen szempont döntött a *Dalma* és a *Varchoniták* két különböző műfajának megválasztása terén; a puffogó hazafias szólamokról is tudta Jókai, hogy művészetileg jogosulatlanok, de azt is, hogy a politika belevegyült a költészetbe s ha a nemzet politikailag elvész, akkor irodalmának sincs jövője. „Fenn is tartotta magát (a *Dalma*) egész addig, amíg a Bach-rendszer fennállt. Akkor aztán félretettük, mint ahogy kiteszük a szobából a vaskályhát, mikor a tavasz kinyílik.“

Igy van igaza Gyulaiéknak is és Jókainak is, természetesen más-más szempontból. Jókai hazafias romantikája a magyar nemzeti élet tényezője akart lenni; az élet pedig csupa alkalmazkodás; Jókai alkalmazkodott a cenzor tilalmához, hogy az alkalmazkodás leple alatt a magyarság nemzeti fennmaradásának ügyét szolgálhassa. Képzelete elkalandozott az ázsiai ősmagyarokhoz, a kínai birodalomba, Lappóniába, az Imaushoz, a Gangeshez stb. — s művein éppen az esztétikai fogyatkozások voltak azok a nyílások, melyeken át mesemondó tehetségét a hazafias izgatás aprópénzére válthatta fel és oszthatta szét.

Ez a hazafias romantika felöleli azt a két elbeszélést is (*Kelet királynéja*, *Carinus*, illetőleg *Manlius Sinister*), melyek nem régi magyarokról szólnak ugyan, hanem régi rómaiakról és ezek ellenfeleiről, de úgy, hogy a caesari zsarnokság és az erkölcsi züllöttség ellen vívott hőiesen tragikus küzdelem megragadó hévvel tudta a magyarság sorsát példázni s lelkesítő tanulságokat szolgáltatni. Palmyra és Róma az egykorú olvasók előtt átvitt értelmet nyert, akárcsak — hogy még egyszer visszatérjünk hozzá — Vörösmarty *Romjában* a jobb sorsra méltó pártusok szenvedése a perzsák zsarnoksága alatt. Hogy a hazafiúi keserv legmegragadóbb hangját Vö-

rösmartytól tanulta, azt Jókai maga is elismeri, még pedig igen szép szavakban. Igaz, hogy a Jókai gyöngéd szíve a hálanyilatkozatok terén könnyen esik túlzásba s visszaemlékezéseit általában óvatosan kell olvasnunk, de a Vörösmartyról szóló öregkori (1900) vallomásából csakugyan a tanítványi szeretet őszinte hódolata zeng ki: „... Nekem e naptól kezdve ez (t. i. a *Szózat*) lett az evangéliumom s később Vörösmarty munkái az egész szellemvilágom... Én szellemi apámat, bolygó útam vezérlő holdvilágát őrizem ő benne hálás emlékemben.“

3.

Ment, mendegélt az otthoni földről száműzött képzelet s minél tovább járta a Khokonor-hegy, a Kaf-hegy, az Imaus-hegy, a kínai birodalom stb. exotikus tájékait, annál jobban meggyőződött róla ő maga is, hogy hazafias célú expedíciójának útirányát az a sugalmas ösztön mutatta meg, mely az ilyen Vörösmarty—Jókai-féle szertelen képzelőerővel vele szokott születni s amelyet aztán évek gyakorlata és az általános divat nagyra növelt. Hiszen az őshaza képe is azért hatott olyan csábítóan, mert messze volt, Keleten volt, hozzáférhetetlen térbeli és időbeli távolságban, mintegy a világ túlsó felén, hová az itthoni zsarnokság keze el nem ért, ellenben a képzelet élvezhette a szabad ki- s bejárás gyönyörűségét. A mindennapi élet unalmas nyomorúságait sínylő emberiség ösztönszerű örök vágyakozása volt ez, de sürgető, kegyetlen alkalmoszerűséget kapva a magyar nemzet akkori politikai helyzetéből. Az Európaszerte divatozó romanticizmus szellemétől így termékenyült meg másodszor is (először a reform-korban) a hazafias magyar költői képzelet.

A romantikus képzelet útja nem vész kárba, ha a magyar őshaza kapuját egyszer-egyszer elkerüli is; maga a repülés már élvezet és cél az ő számára. A reform-kor Vörösmartyjának képzelete sem áll meg

mindig a Volga, Kuma, Aral vizénél, hanem elmerész-kedik a *Délsziget* és *Tündérvölgy* mesés honába, de mintha ez az útja is a hazavágyás egyik neme volna. Jókai szintén érzi, a szabadságharc utáni években is, hogy az ő kalandos képzelete, akárhová megy, minde-nünnen tud mézet gyűjteni az itthoni honfitársak szá-mára, mert a képzelet korlátlan, vakmerő csapongása már magában véve valami *szabadságot* jelent s a be-kalandozott idegen helyek és viszonyok rögtön érde-kesekké és kíváncsisággá válnak, ha azokat az ott-honiatktól merőben különbözőknek rajzolja az író; viszont a cenzornak is ínyére volt, ha minél messzebb kóborolt el hazulról a költői cselekvény.

Az adott helyzethez való alkalmazkodás tehát Jókai számára nem volt nehéz, hiszen voltaképpen saját egyé-niségének járt vele kedvében. Így lesz előttünk érthe-tővé az ő páratlan népszerűségének olyan gyors kiala-kulása. Szabadságharc előtti képzetvilágának romanti-kus elemeit a siker biztos reményében újíthatta fel. A közéleti tétlenségre kárhoztatott magyar középosztály ugyanis kénytelen-kelletlen megszokta a szenvedőle-ges viselkedést, az ölbe tett kézzel való ábrándozást, a maga és más szerencsétlenek baján való meddő saj-nálkozást. Kemény Zsigmond mély igazságú reflexiója: „A csalódott szív utolsó hiúsága: nagyszerű csalódá-son könnyezhetni” — az ötvenes években született s általános érvényén kívül különösen találó erre az egész nemzedékre. Ez a nemzedék részvétnél egyébbel nem igen fizethetett, de ezzel aztán nem is fukarkodott; könnyezésre mindig kapható volt és falta a hátbor-zongatóan regényes történeteket. Szóval mindinkább nyárspolgárrá lett, akinek jólesik, ha a maga kényel-mes zsöllyeszékében ijedezhet a színpadon elhangzó pisztolylövések zajától. Ez az osztály is megkapta szórakoztatóját Jókaiiban. Jókai mindenkinek az ízlé-sét (a nagyközönségről van szó) ki tudta elégíteni; szónoki páthosz, lírai érzélgés, elképpesztő csodák, kacagtató furcsaságok — mindez megjelenik már ekkori novelláiban több-kevesebb szerencsével. De

közös vonás ezekben valami lágy érzelmesség, mely a Rousseau-epigonok óta igen kedvelt írói világnézet s mely a környező világ fonákságait úgy igyekszik elfelejteni, hogy elmerül egy maga elé képzelt szebb világba, ahol az igazság még nincs letaszítva trónjáról, vagy ha megpróbáltatásokon át is, de végül győzedelmeskedik.

Ezek a többé-kevésbé szentimentális hangulatú novellák tárgyuk szerint két csoportra oszthatók. Az egyikbe tartoznak a történeti tárgyúak (*Perózes, Shirin, Rozgonyi Cecília, A kétszarvú ember, Koronát szerelemért, A nagyenyedi két fűzfa, A háromszéki leányok*), a másikba azok, melyeknek cselekvénye a jelenkorban, azaz az író korában játszódik le (*A munkácsi rab, Egy halálítélet, Az erdők leánya, A kalózkirály, A népdalok hőse, A falu bolondjai, Kedves atyafiak, A kalmár és családja, Sic vos, non vobis, Vándoroljatok ki, A láthatatlan csillag*).

A szentimentális alapeszme gyakran a meseszövésterén is egyformaságot okoz: a *Perózes, A nagyenyedi két fűzfa, A háromszéki leányok* cselekvénye lényegileg ugyanaz: a szerelem hőssé tesz egy-egy békés hajlandóságú vagy éppen gyáva ifjút; különbség mindössze a nevekben van, az egyiket Perózesnek, a másikat Zetelaky Józsefnek, a harmadikat Weimuth Józsefnek hívják. A csodaszerű változásnak, mely a gyáva legényt máról-holnapra hőssé varázsolja, nincs egyéb magyarázata, csak a szerelmi szenvedély; de hiszen éppen abban nyilvánkozik a szentimentalizmus, hogy a kritika kifogásainak hallatára meglepődve kérdezi az író: hát kell egy szerelmes ember cselekedeteit motiválni?

A *Shirin* c. novella is az egetvivő szerelem örületes hatalmát hirdeti; a szerelmes Ferhád lehetetlenebbnél-lehetetlenebb vállalkozásainak lélektani oka: a Shirin iránti végletes szerelem.

A *Koronát szerelemért* alapeszméje: a szerelem erősebb mindennél, a nagyravágyásnál is. Ifj. Apafi

Mihály inkább „elugratta“ az erdélyi fejedelemséget, csakhogy Betlen Katát feleségül vehesse.

A *Petki Farkas* leányai közül az egyik, Ilonka mindig szomorú volt, örökös mélabú árnyalta be kedélyét. Maga sem tudta, hogyan: egyszer csak felesége lett egy egyszerű juhászbojtárnak s valószínűleg ez a juhász-kunyhóban eltöltött idillikus néhány év volt az előkelő származású leány rövid életének legboldogabb része. Mosolyogni sohasem tanult meg, de a könnyhullatás hasonlíthatatlan édességét senki sem tudta jobban átérezni, mint az egykorú francia és angol szentimentális könyvek e neveltje.

A *Rozgonyi Cecília* hangulatában a középkor miszticizmusa a lovagregények önfeláldozó rajongásával egyesül. Vilmos herceg és Cserni Száva jellemét az eszményi szerelem önfeláldozó lemondása vértanúi magaslatra emeli, ahol aztán a szentimentalizmus rózsaszínű felhői takarják el őket a történelmi igazság ellenőrző szeme elől.

A másik csoport novellái között még jellegzetesebb példái akadnak a szentimentális világnézetnek.

Az *Egy hálálítélet* hősnőjét, Duforet Angelikát a gaz Taillard férjgyilkosság gyanújába keveri, hogy nejévé kényszeríthesse. Angelika egy egyszerű kereskedősegédet választ védőjéül: Arnould-t. Ezt Jókai rendkívül félénk, esetlen, zavarba jövő, szárnalmas alaknak mutatja be s a legravaszabb, legügyesebb közbádlót, Duvalt állítja vele szembe az esküdszéki tárgyaláson. Ne féltsük azonban Arnould-t, mert őt titkos (tehát annál eszményibb) szerelem hevíti Angelika iránt s ez a szerelem szónokká avatja őt, úgy, hogy a beszéd-párbajban fényesen legyőzi Duvalt. Akadozva, félénken kezdte beszédét Arnould; de „e percben Angelikára tekintve“ s egyszerre ékesszólóvá lett.

A *Kalózkirály* hősében szintén az érzelmes mélabú adja meg az egész jellem uralkodó vonását. William Rooberts, a kalózkirály „egy fillért sem adhatott családjának, pedig hajója kincsekkel volt tele; de az

rablott jószág volt mind s William nem vihetett átokterhelt vagyont azon föld alá, mely alatt kedvesei laktak szegényül, de lelki tisztaságban“. Ennek a vakmerő kalóznak „szíve fásult volt minden iránt, meg nem indítá semmi, de ha nőt hallott sírni, akkor futott onnan, azt nem birta elviselni...“ Dehát miért nem ment valami becsületes életpályára, hogy nyugodt lelkiismerettel részeltethette volna keresményében anyját és menyasszonyát? Hja, a szentimentális világnézet sohasem fintonítja el a száját szánakozóbb mosolyra, mint mikor ilyen nyárspolgáriasan együgyű kérdéssel untatja valaki.

Az *Erdők leányának* a cselekvénye fantasztikus, illetőleg mesei háttérbe olvad bele. Egy vad leány, akit medve nevelt föl, beleszeret egy léha grófi úriába s hozzá megy lakni medvéjével együtt. Csakhogy titokban egy parasztasszonytól megtanulván az emberi beszédet, tudomására jut neki a gróf hitványsága s ekkor a leány megútálja az ú. n. műveltség romlott mázát. „Miért tanult emberi hangokat érteni? miért kellett emberi szív mélyébe látnia? miért hagyta el erdejét, fenevadtársait?... a tudás nem boldogít:..“ Reszketve borult hű medvéjére s ezzel együtt visszamenekült a vadonba, de előbb a medve szétmarcangolta a csábító grófot. (Mondanunk sem kell, hogy a lélektani valószínűség is kegyetlenül szét van marcangolva; kiszívott belőle minden életnedvet a szentimentalizmus polipja.)

Az érzelgősség színes, cifra szemüvegén mindig kapva-kap a gyermekes ízlésű nagyközönség. Az ötvenes években nálunk — mint fentebb érintettük — társadalmi okok is elősegítették az érzelmeskedő életfelfogásnak, paradoxonnal szólva: a nyárspolgári ideáлизmusnak a kifejlődését s Jókainak ettől kezdve negyedszázadig ingadozás nélkül tartó írói fénykora közönségünk említett hajlamára támaszkodott, mint egyik főoszlopra. Ebben Jókai részéről lehetett (és volt is) egy kis számító ügyesség is, de az igazság az, hogy Jókai azért tudott egy egész nemzedéknek

bálványa lenni, mert a világ jelenségeit ugyanolyan érzelmes naivitással tudta szemlélni, mint a csodákon csüngő, titkos erőiben hívő s bennük bízó gyermeki lélek.

Közönségével, sőt egész korával közös lelki hajlandósága írónknak még ezidőtájt pl. az is, hogy a népies témák sugarait is az érzelgős romantika prizmáján szereti keresztülbocsátani. Jellemző példaként említsük itt meg *A népdalok hőse* c. elbeszélést. A népies és romantikus elemnek, a népi és úri osztály sorsának melodramai egybefonása ez, valóságos Szigligeti-népszínmű, még a népdal-betétek sem hiányznak belőle. Már maga a bevezetés csupa érzelgős: a népdalköltészet fellengző magasztalása. A szereplők valóságos rabjai túltengő érzelmeiknek. A főhős egy Endre nevű nemes származású úrfi, aki egy molnárnak az unokájába szeret bele. Előkelő, büszke anyja hiába akar belőle tekintélyes társadalmi állású hivatalnokot nevelni, Endre romantikusan-érzelmes ellenszenvet érez a nagyvilági élet nyűgeivel szemben, illetőleg vonzódást a természet ölében élő, romlatlan nép iránt; „én boldog vagyok, ha künn lehetek a mezőn, mely a kenyeret adja önként, a parasztok közt, akik szeretnek, az állatok közt, akiket szeretek. Nekem nyomasztó a lég ott, ahol e feszes, hajlongó emberek látom... Szabad vagyok, mint a madár...“ Ennek a jellemnek — bármily érzelgős is — gyökere van abban a talajban, melybe Jókai állította. Az ötvenes években csakugyan inkább választotta sok nemesi rangú magyar ifjú a falusi parasztember „természetes“ életmódját, mint a hivatalnoki érvényesülést: sok nagyrahívatott tehetséget és akaraterőt lenyűgözött a nemzetellenes politikai közhelyzet. A megáporodott, tétlenné zsibbadt testi és szellemi energia pedig ép úgy ágya az érzelgős mélabúnak, mint az ecetnek a poshadt bor. Endre is érzi, hogy nagyobb dolgokra született a paraszti idillek lusta élvezésénél; „ha harc volna, én is tudnám, mint kell szolgálni a hazának. Rosszkor születtem, békesség van... belő-

lem semmi sem lehet, fejemet lehajtva vallom meg, hogy semmi..."; így aztán bizony végül Angyal Bandivá, a hírhedt betyárrá lett Endre.¹ Eddig tehát még az egykorú élet szimptomatikus jelenségeiből merít Jókai. A lélektani komolyság alapjáról való lesiklás ott kezdődik, mikor ellágyult szívvel jegyzi meg írónk az Endre zsványcimboráiról: „körüle csoportosultak a vidék szegénylegényei, más körülmények közt tán megannyi hős és lángész!” No, ez már igazán elvetése annak a bizonyos „sulyok”-nak, dehát úgy-e milyen ellenállhatatlan észme egy érzelmes lélek számára egy rablóbanda, melynek minden tagja csupa hős és lángész, akiket azonban a végzet egy törpe nemzedék kicsinyes viszonyai közé vetett!

Ez időszak érzelmes genréjében legkiválóbb alkotása Jókainak a *Kedves atyafiak* (1853). Ugyanaz a friss és egészséges komikai ér buzog itt is, amelyet már az ifjúkori első kísérletekben (*Sonkolyi Gergely, A serfőző*) láttunk, valamint a most tárgyalás alatt levő időszak termékei közül pl. a *Kalmár és családja*-ban láthatni; csak hogy a *Kedves atyafiak*ban már nem holmi diákos adoma-féle születik belőle, hanem kerek novella. De a hatás módja és eszköze lényegileg az maradt, ami volt: a torzítás, hiszen a komikai költészet voltaképpen ebből él. Dickens költészete is a komikai torzítás és az érzelmes emberszeretet sajátos vegyülete, mely gyakran a legigazibb humorrá olvad s Dickens alakjai között is sikerültebbek a torzképek, mint az érzelmes jellemek. A *Kedves atyafiak*-ról bizton megállapíthatjuk, hogy szerzője ismerte és szerette Dickenst. A két író egyénisége egyes rokon pontokon könnyen találkozott egymással s Dickens

¹ A *Népdalok hőse* c. novellával a főmotívumokban (dalos szenvedély, dalszerző leány, a közismert nevű betyárrá züllött szerető) meglepő egyezést mutat Abonyi Lajos jóval későbbi (1864) regénye: *A mi nőtáink*. Mintha Jókai témáját dolgozta volna újra és bővítette volna ki Abonyi.

szellemének hatása nem veszélyeztette, csak gazdagította a Jókai írói jellemét. Mostani művében Sándor és Kálmán kacagtató, de megérdemelt felsülései, Liza és Linka kedves leányarcképei, Julia és Sós Kálmán jellem-gyöngeségei, a családi körben lejátszódó életképszerű mozzanatok (a Gyulássy-háznép útazása, a vendégszerető vidéki középosztály, a divatlapok szenvedő költészete) s az egész munkát átlengő derős hangulat Dickens *Pickwickjét* juttatják eszünkbe. (Konkrét egyezésekről természetesen szó sincs.) Jókai e kis regényének fővarázsa szintén a víg és az érzékeny elem művészi összeolvadása. A szereplők majdnem mind mulatságosak, de azért mekkora különbség van pl. Kassay Lőrinc, Berkessy Gábor, a Gyulássy-had, Júlia, Sós Kálmán, Hamvasi Ábrahám között! Az egyiket tiszteljük és szeretjük, a másikon jóízűn mosolygunk, a harmadikat kinevetjük vagy megvetjük. Az érzelmes elemet főként Berkessy Lina képviseli. az ő angyali jóságú, szelídségű és szerénységű jellemével (testvére Dickens kis Dorritjainak, Nickleby Kate-jeinek), de az egész könyv alapeszméje is telivérű érzelmesség: csak a „rétek, mezők, délibábos rónák, csendes fehér házak, pusztai karámok“ lakói a boldog emberek, mert az ő életük van összhangban az anyatermészet bölcs céljával.

4.

Az előbbi két fejezetben ismertetett elbeszélő művek eszme- és hangulatvilágához szoros testvéri kapcsolatok fűzik Jókai e korból való két drámáját: a *Dalmát* (1852) és *Manlius Sinistert* (1853).

1852-ben került színre a *Dalma* című négyfelvonásos „eredeti szomorújáték“. Tipikus Jókai-genre. Sok költőiség, kevés drámaiság, jól induló kezdet, elhibázott befejezés, zajos hatás a maga idejében a hazafias célzat miatt és a tragikus alapeszme teljes elsorvadása ugyancsak a hazafias célzat miatt.

Ez a hazafias célzat oly erős, annyira hangsúlyo-

zott és oly szívhez szóló, hogy méltán meglep benünket annak a cenzornak vagy jóakarata, vagy szörnyű korlátoltsága, aki ennek a darabnak előadását akkor megengedte (Jókai emlékezése szerint a cenzor nem korlátolt volt, hanem jóakarátú). A mesés multba menekülő honfibú terméke ez a színmű, melynek némi őstörténeti patinát igyekszik adni Jókai egy pár régies elnevezéssel és egy-két gyanús hitelű mitológiai hagyománnyal (avar chagán, rhabonbán, gyula, táltos, jósló szűz, teteimrehívás stb.). A tárgy: mítikus háttere, egész népfajok sorsára kiható vonatkozásai inkább eposzi feldolgozásra látszanak alkalmasnak s Jókai csakugyan azzal hibázza el művét, hogy a hősnék tragikai irányban induló jellemét és szerepét végül eposzivá változtatja.

A cselekvény jól indul, az expozíció hatásos. A néző, illetőleg az olvasó az igazi tragikum halálos fuvallatát érzi maga körül, egy véleményen van a haldokló Oldamurral: Dalma a sorsot hívta fel küzdelemre, midőn hazafias eltökéltségét kába elbizakodottsággal szinte a mindenség változhatatlan törvényei közé próbálja emelni; egy nő vállalkozik olyan feladatra, melyre a férfiak közt is alig akad méltó, egy tapasztalatlan gyermek merészeli Isten színe elé terjeszteni dacos kijelentését olyan hatalom ellen, melyet még nem is ismer. Minél magasztosabb cél érdekében akarja örök némaságra kárhoztatni fiatal leányszívét, annál mélyebb a részvétünk ez emberfölkötti, természetellenes elszántság iránt s annál erősebb a vészes katasztrófa bekövetkezése miatti aggodalmunk. Világos, hogy e dráma expozíciója nem egyéb, mint egy szörnyű harc bejelentése, mely a Dalma lelkében a fejedelmi elvszerűség és a szív joga közt fog lezajlani. Lehet-e a maga nemének szimbóluma — már pedig a drámai hős ez kell, hogy legyen — olyan nő, akinek lelkivilága győzelmesen kibírja ezt a harcot? Vagy hihetünk-e annak a harcnak drámai igazságában és komolyságában, mely — hogy úgy mondjuk — a status quo ante filiszteri álláspontján ér véget? Igazán cso-

dálatos, hogyan tévedhet le annyira Jókai a nyíl-egyenes útról. Dalma mint ellenség találkozik össze a nagy Ismeretlennel, a legáltalánosabb emberi szenvedéllyel: a szerelemmel s hogy el nem bukik, azt nem a harc diadalmas megharcolásának köszönheti, hanem a tulajdonképeni harc elől való félrehúzódnak. Elemérrel mindössze kétszer találkozik, mind a kétszer alig néhány percre; először úgy szabadul meg tőle, hogy a török chagánhoz küldi, másodszor úgy, hogy feleségül tukmálja rá Disabul török chagán leányát, Halilát. Elemér vértanúi engedelmességgel teljesíti mind a két parancsot, a szeretett lénytől való száműzetésnek mindakét módját: a követséget is, a „házasságot“ is, de ebben az utóbbi fájdalmas szerepben elhervad, akárcsak egy dércsípett gyöngye virág, akárcsak pl. Kármán Fannyja. Elemér, a hős vezér, belepusztul szerehmi szenvedélyébe, Dalma, a tizenhétéves leány csak *szenved, szenved*, de uralkodói esküjét szigorúan megtartja! Mikor leánysága kiderül is, nem igen jön zavarba, hanem — szépen kitérve a felelet elől — egyszerűen letorkolja a gyanút ezzel az önérzetes kijelentéssel: „Aki tudni akarja, férfi volt-e vagy nő az avar nép utolsó chagánja, annak e kard meg fogja azt mutatni! El a csatába!“ A függöny legördül.

A férfiszerepre vállalkozó nő jelleme tragikái irányban is, komikai irányban is kiaknázható. Jókai e két helyes irányról letérve, zsákutcába jut. Esztétikai képzelenség, hogy a legegyetemesebb emberi érzelem — a mitológiai istenségek egyik leghatalmasabbja — fölsüljön egy férfiruhába öltözött fehérszemély akaraterejével szemben. Az ilyen felfogás éppen az *emberi* vonástól fosztaná meg a jellemet, kivétellé, groteszk ritkasággá tenné, melyben nem látnók visszatükrözve egész halandó létünk mikrokozmoszát.

No, de éppen a tévedés nagysága keresteti meg velünk a magyarázatot. Jókai intuitív alkotó ösztönét valami különleges ok, azt mondhatnók: külső ok sodorta ilyen álútra. A *Dalma* koncepciójának sarkalatos hibáját az okozza, hogy Jókai egyszerre két külön-

bőző célt akar elérni: a tragikum megrendítő hatását a hazafias lelkesítés célzatával akarja egyesíteni s ez az erőszakos kísérlet a művészeti szempontnak csaknem életébe kerül. De a maga idejében életre galvanizálta a kivételes nemzeti közhangulat. Dalma, mint szerelmes nő, unalmas és drámaiatlan, de avar chagánnak annál dicsőbb. A honszerelmei apothéozisa ez a mű, a hazaszeretet szenvedélye az a drága kenet, mely a gyöngé nőt a hősök hőségévé, saját boldogságának vértanújává, fájának megváltójává avatja. E színmű ezekkel a szavakkal végződik: el a csatába! A prózai átírásban (*A varchoniták*) azt is megtudjuk, hogy a csatában Dalma hősi halált halt. Ime, az — *epikus* hős. Szavát megtartotta, fogadalmát megállotta, emberi gyarlóságán diadalmaskodott, a legszebb ügyért életét áldozta önként, a túlvilági jutalom boldog reményében: hát nem győzelem ez? hát nem eposz ez a „tragédia”? A szigetvári hős halálmegvető szenvedését és megdicsőülését juttatja eszünkbe, melyről kitűnő eposzt írt a költő Zrinyi, de elhibázott tragédiát Körner és — amint látni fogjuk — Jókai.

A *Dalma* prózában van írva, de ez a próza csupa költészet, túlságosan is az. Nem drámai, hanem melodramai stílus ez, melyben a lírai érzelmesség árja szelíden ringat eposzi motívumokat. Oldalmur halálát percnyi pontossággal megjósolja Fellengur táltos, a megégetésre ítélt Halila kétségbeesett fohászkodására Deus ex machinaként jelenik meg Elemér, sőt a tetemrehívás is szerepel büntető igazságszolgáltatásképpen; ezt az utóbbit úgyis lehetne a hitlenebb modern nézők számára föltüntetni, mint a bosszúálló Halila cselét Kubláj ellen, de Jókai nem hangsúlyozza ezt s alighanem valóságnak kell vennünk azt, hogy Kubláj kezének érintésétől vér fakad Elemér holttestéből. Különben talán így van jobban. Ezek a csodás, végzetszerű mozzanatok jól illenek e darab eposzias jellegéhez (az egész cselekvény végzetszerű: egy tizenhét évvel azelőtt elkövetett „gyermekcsere” kései okozata), sokkal kevésbé bántók, mint az a brutálisan

materialisztikus megokolás, hogy a török bálványisten szobrát a máguszok csövek segítségével, pneumatikus módszerrel bögetik a nép és a chagán megfélemlítésére!

A romantikus ellentétkeresés kezdettől fogva nyilvánvaló Dalma alakjának a rajzában. Egy férfi, aki voltaképen nő. Ez az ötlet nagyon kihasználható, de a fenséges itt is könnyen áthajlik az ellenkező végletbe. S mikor egy egykorú ismertetésben pl. azt olvassuk, hogy a Dalmát személyesítő Jókainé „igen szűk öltö-zete főkép a mell kidomborodásában nagyon elárulta női termetét” — nem operettszerűleg hat-e ez ránk, kivált, ha tudjuk, hogy az egykorú tudósítások egyhangúan kiemelik a pompás és ízléses „régi magyar” jelmezeket. Ime, a látványos nagy-operette, mely ha komoly is, csak érzelmességig emelkedhetik, de a tragikum magaslatáig nem.

* * *

A következő év (1853) végén megint új drámája került színre Jókainak: a *Manlius Sinister* c. ötfelvonásos „eredeti történeti szomorújáték.” Már az előzetes érdeklődés is nagy volt a népszerű író műve iránt s még fokozták azt pl. az afféle reklám-hírek, hogy ezt a „zenenyelvű” drámát a Nemzeti Színházban *súgó nélkül* fogják előadni. „Úgy tesznek vele színészeink, mint a zenészek valami jó dallal, melyhez nem kell hangjegy.” Az utólagos tetszés sem maradt el. Általában a *Dalmához* képest haladást lát benne az egykorú bíráló. A *Pesti Napló* szerint „legalább tízszer jobb” amannál; Kemény Zsigmond „nem mindennapi becsű műnek” ítéli, sőt Gyulai is azt mondta róla később: „Jókai néhány sikertelen kísérlet után *Manlius Sinisterével* méltán ébresztett figyelmet, de aztán itt meg is állapodott.” Hanem negyven évvel később Bayer József már úgy nyilatkozik, hogy „egy cseppet sem jobb tragédia *Dalmánál*.”

Annyi bizonyos, hogy veszedelmesen hasonlít a *Dalmához* két kényes pontra nézve. Az egyik: a legélesebb, szinte képtelen ellentétek beleerőszakolása

egy-egy alak jellemébe; Glyceria kéjhölgy és önfeláldozó tragikai hősnő egy személyben és egyszerre, Manlius a három első felvonásban a közromlottság közepette a régi római erények kivételes eszményképe, a két utolsóban bosszúterve sikeréért a leghitványabb viselkedésre képes. A másik egyezési pont: a látványosság segítségül hívása a hatás fokozása végett; csak pillantsunk a néma, mellékes szereplők lajstromára: „rabszolgák, lictorok, táncosnők, hárfások, Cybele papnői, histriók, praetorianus katonák, augurok, flamenek“; keresztyének titkos összejövele sötét katakombában.

Sajátságos, hogy a Jókairól szóló irodalomban sehol sincs hangsúlyozva, sőt talán megemlítve sem ennek a színműnek az az árnyoldala, hogy az egész második rész s benne a cselekvény voltaképeni magva, lényege, lelke Teleki *Kegyencéből* van kölcsönözve. A háttér: Carinus uralmának förtelmes romlottsága (Kr. u. 293) egészen megfelel a III. Valentinián udvarának. A császár alávaló bujasága ép úgy megkörnyékezi Manlius menyasszonyát, Sophroniát, mint a *Kegyencben* Júliát. Manlius ép úgy bosszút fogad uralkodója ellen, mint Petron Maxim és éppen olyan útlatos eszközökkel éri el célját: behízelgi magát a trón nyomorult birtokosának kegyébe, hízlalja ennek legalantasabb ösztöneit, bolondságokat követtet el vele, egy borbélyt neveztet ki vele a „hadak caesarjának“, egy tányérnyaló poétát küldet Diocletianhoz olyan örült parancssal, hogy lázadásba kergeti bele Diocletiant s végül Manlius a csatatéren párviadalra kényszeríti Carinust és megöli. Az ördögi bosszú végre van hajtva... A részletekben is sok az egyezés: Glyceriáról sem hiszi el apja, Mesembrius és a Sophronia vőlegénye, Manlius — akárcsak Júliáról fia, Palladius — hogy a császár romlott környezetében lelke ártatlan, célja nemes tudott maradni; ezért a Manlius lelkében is fölmerül — mint a Palladiuséban — a züllöttnek hitt nő megölésének gondolata. Glyceria is

maga kéri a halált Manlius kezétől, mint Júlia a Palladiusétól. Júlia megtört egyénisége szintén majdnem annyira meghatja és kibékíti Palladiust, mint Glyceriáé Manliust. Ami különbség akad a két dráma között, az is a *Manlius Sinister* rovására szolgál. Maxim tragikusabb alak, mint Manlius. A Maxim bosszúja — mint Júlia előre megérezte és megjósolta neki — nehéz kétélű pallos, mely csupán Isten kezébe való s ha dacolva nyúl hozzá az ember, egy csapásra sújt le bűnöst és büntetőt; Maxim kitöltötte bosszúját, de közben meg kellett tanulnia, hogy mennyi veszteni valója volt még! Ellenben Manlius minden kockázat nélkül érleli meg és hajtja végre tervét s Carinus holtteste felett a jól végzett igazságszolgáltatás elégségével békül ki egymással Manlius és Mesembrius. Manlius szándéka sikerült, ő maga nem igen szorul rá részvétünkre; aki olyan jól tudott közöm bösséget színlelni menyasszonya holttesténél, az az ember feledni is tud majd.

Ki hát a tragikus alak ebben a „szomorújáték”-ban? A tragikum fogalmát legjobban megközelíti Glyceria jelleme, de ez is csak a harmadik felvonás végéig, mert itt a tragikum megfullad az érzelmesség árjában. Glyceria az önfeláldozás vértanúja; apját az összeesküvés, nővérét Sophroniát a keresztyénség gyanúja és vádja ellen kell védelmeznie s ezt csak úgy teheti, hogy szépségének és kedvességének varázsát a hatalmasok közprédájává teszi. Apja nem tud semmit Glyceria viselkedésének nemes rugójáról s utálattal tagadja meg és átkozza el neve bemocskolóját. De ez még a kisebbik bűnhődés Glyceriára nézve; ő szintén Manliusba szerelmes, mint Sophronia és Manliusnak nemcsak szerelmét, hanem becsülését is nélkülöznie kell, mert Manlius is aljas néembernek hiszi Glyceriát.

Íme, ha egyáltalában föltehető valakiről ekkora — nem is nagyon szükséges — önfeláldozás, akkor Glyceria tragikuma erős és hatásos. Csakhogy a Jókai

szíve nem bírja ki azt a fenségesen zord fölfogást, mely sokszor bizony közömbösen gázol át a földi igazságszolgáltatás elvein; ő ilyenkor el szokott érzékenykedni s a tragikum jégszirtjét meleg könnyzáporban mállasztja szét. Egy érzelmes találkozás alkalmával Manlius belelát Glyceria nemes szívébe és bár szerelmet nem adhat neki, de bocsánatot, szeretetet s a menyasszonyának szánt első csókot — igen. Glyceria levetkezi eddigi énjét, megtisztulva Cybele papnőjévé s a megkörményezhetetlenül szigorú erkölcsök példaképévé lesz. A bűnös világra nézve elveszett tehát Glyceria, de a bűnnel együtt elveszett a tragikum is. Aki megtisztult, fölmagasztosult érzéssel hozzáfoghat bűnei levelezéséhez: az a tragikus jellemnek éppen az ellentéte. Így csinál Jókai a tragédiájából érzékeny drámát.

Glyceria és Manlius érzelmes találkozása: szakasztott párja a *Török világ Magyarországon* c. regényben Azraële és Feriz bég búcsújának; Azraële a Ghyka hercegné iránt tanúsított önfeláldozásával ép úgy kiérdemli a nem szerelem, hanem csak szeretet adta csókot és ettől a csóktól bűneiből épúgy megtisztul, mint Glyceria.

Az egész darabban mindenesetre Glyceria szerepe a leghatásosabb. Ebből jó tragikai szerep lehetett volna, ha a végét el nem rontja a szerző. Persze, ha Glyceriát tekintjük főszemélynek, akkor a IV—V. felvonásra semmi szükség. Az bizonyos, hogy a színpadon is Glyceria szerepe a leghálásabb. Jókainé természetesen ezt játszotta. Ha esetleg az író szándéka szerint nem a Glyceria szerepe volna is a vezéreszme, a Jókainé játéka bizonyosan azzá teendné, — írja az első előadásról a *Pesti Napló*; az előadás fénye Jókainé volt, a költő képzelődésének megtestesülése, — vallja a *Hölgyfutár*.

Ebben a darabban is buján tenyésznek a csodák, pedig ezek legfeljebb mondába vagy eposzba, nem modern drámába valók. Még az hagyján, hogy Gly-

ceria, lelki megtisztulása után, jósnővé válik s próféta i hlettel jövendőli meg a korhadt Róma hamaros összeomlását. Hanem nézzük csak, miket mond el Aevius a császárnak az elfogott keresztyén leányról, Sophroniáról. (Hogy Aevius talán hazugsággal akarná félrevezetni vagy felizgatni Carinust, annak nyoma sincs a darabban). Megtudjuk, hogy Sophroniát az oroszlánok vermébe zárták és íme, a kiéhezett fenavadak megszelídültek tekintetétől, hódolattal simultak lábaihoz, kezeit nyalogatva; ekkor a leányt átadták a legvadabb illyr legionáriusok élvezetének s mi történt? egy óra múlva a legionáriusok térden állva hallgatták bűbajos beszédét, kezeit könnyeikkel nedvesítették s mikor a tribunok el akarták tőlük ragadni a leányt, ellenük szegültek s az utolsó emberig le hagyták magukat aprítani érte... A modern drámából, lám — Katalin-legenda lett. A témának, az öskeresztyénség korának világtörténeti érdeke annyira hatalmába keríti Jókai gyűlékony képzeletét, hogy ő maga is beáll rajongó naivságú hívőnek. Szépen és találóan jegyzi meg Kemény Zsigmond e darabról írt bírálataiban: „A legnagyobb szerű drámai anyag, melyet az összes világtörténelemből kiragadni lehet, a keresztyénség és paganizmus küzdelme. De egyénítése oly óriási nehézségekkel jár, hogy szívemből örvendek, ha a valódi talentum által sem kísértetik meg.“ A drámaírás terén pedig Jókai nem is valódi talentum.

5.

Az előbbi három fejezet Jókai kisebb elbeszélő műveiben és drámáiban kísérte figyelemmel a költői képzelet tevékenységét. Láttuk, hogy ez a nyugtalan képzelet sokszor tapasztalati élményeket vetít elénk, még pedig néha azon nyersen, amint azok útjába akadnak; máskor meg el-elkalandozik az őshagyomány és a tündérmese titokzatos mezőire s visszatértekor különleges szépségű, ismeretlen virágokkal kedveskedik

nekünk. Ez a két útírány éppen ellentéte egymásnak, de tagadhatatlan, hogy a költői képzeletnek szabad járata van mind a két irányban. Csak az nem tetszik nekünk — egy biztos cél felé törekvő útasoknak — ha a magával ragadó költői képzelet a két irányt összezavarja, ha egyikből a másikba rángat bennünket s egyaránt veszélyezteti utazásunknak szórakoztató és tanulságos voltát. Jókai képzelete gyakran beleesik ebbe a hibába. Külső ok — a gúzsba kötött sajtószabadság — menti ugyan az ilyen eljárást, de csak történeti szempontból s még így is csak félig; mindig érezzük, hogy Jókai pajkos képzeletét kétszeresen csábítja az olyan ösvény, amely előtt tilalomfa emelkedik; „nitimur in vetitum semper...”

Ha tehát Jókainál a valóság és a mese egy-egy kisebb terjedelmű munka keretén belül is több ízben szeszélyesen összezavarodik, könnyű előre megjósolnunk, hogy a regény műfajában, mely megállapodottabb világnézetet, tárgyilagosabb felfogást és nagyobb műgondot követel, még több kisíklással, még több „szabálytalanság”-gal fogunk találkozni. Lehet, hogy ebből az előre kitalálható igazságból némelyek mindjárt fegyvert kovácsolnának s Jókai mellének neki-szegeznék, felelősségre vonva őt, hogy nyughatatlan, csapongó képzelete mit keres a regény zártkörű, komoly hajlékában. De szerintünk ez a kérdés nemcsak meddő, hanem körülbelül olyan igazságos is volna, mintha a hatalmas tengeri bálnára förmednének rá: emlős állat mit keres a — halak közt? A bölcs természet jónak látja időnként egy-egy kivétellel tenni feltűnőbbé az egyetemes törvényszerűséget. Jókai regényei is mindig magukon fogják viselni egy-egy műfaji botlás — sokszor igen feltűnő — esetlenségeit, de szerzőjük mindenkor egyik legnagyobbyszerű irodalmi megörökítője lesz a magyar léleknek. Hatalmas bálna a Jókai tehetsége, mely voltaképpen a tündérmesei képzelet mélységes kék tengerében, a csodálatos szörnyetegek és ragyogó korrall-zátonyok közt van otthon,

de időnként neki is föl kell jönnie az embert éltető le-
vegőre, hogy a történelem és a mindennapi élet reális
légköréből egy-egy hosszú lélekzetet véve, újra bele-
olvadhasson a képzelet kedvesebb elemébe s folyto-
nos zavarban tartsa a költői természetrajz osztályo-
zóit az ő se hal, se emlős, vagy inkább mindkétféle
szervezetével.

Jókai — úgy látszik — maga is érezte, hogy tehet-
sége a novellairásra legalkalmasabb. Regény a szabad-
ságharc előtt mindössze egy jelent meg tőle (*Hétköz-
napok* 1846; az 1848-ban megkezdett *Szomorú napok*
egyelőre félbenmaradt). A szabadságharc után azon-
ban, mihelyt élete biztosságáért nem kellett aggódnia,
nagyobbszabású költői tervek is kezdték foglalkoz-
tatni. Érdekes, hogy az a hat regény, mely 1851—1854
közt jelent meg tőle, páronkint összetartozik s három
többé-kevésbé egységes egészet képez. A sorozatot
egy „történeti“ regény nyitja meg a *Pesti Napló* 1851-
iki évfolyamának Tárca-rovatában, írónk legelső e
nemű műve: az *Erdély aranykora*. Ösztönszerűleg
érezhette Jókai, hogy a regényírói hírnév tetőpontjára
Jósika tetemén át vezet az út; őt kell tehát népszerű-
ségének legerősebb bástyájából kivetni, lehetőleg
ugyanolyan fegyverekkel, amilyenek Jósikát odasegí-
tették. Igen, Jókai fürge uralomrajutásával vált igazán
véglegessé és reménytelenné Jósika *száműzetése*. Az
uralomhoz vezető lépcsők között a *Csataképek* után
az *Erdély aranykora* következik; ez utóbbi lépcső job-
badán a Jósika forgalomba hozta divat szerint épült
s ez a körülmény ad neki önértékén kívül jelentékeny
irodalomtörténeti érdeket is.

Tévedés volna azt hinni, mintha az *Erdély arany-
kora* előtt Jókaira egyáltalán semmi hatást sem tett
volna Jósika. Kezdő író sohasem vonhatja ki magát
egészen az egykorú ünnepektől irodalmi nagyságok te-
kintélye alól, kivált ha olyan rendkívül fogékony
lelkű kezdő íróról van szó, mint Jókai. A negyvenes
évek novellái, de különösen a *Hétköznapiak* c. regény

némely mozzanatai — főként a személyek bemutatása, tömegleírások, egyes sablonos kifejezések stb. — már el-elárulják, hogy a fiatal mesemondó-lángész a Jósika nehézkes csizmájában tanulja a lépéseket; a felnőtteket utánzó gyermek ösztönszerű művelete volt ez. De az *Erdély aranykora* az első munka, amely mintegy kényszerítette az olvasóközönséget, hogy párhúzzamot vonjon a mester és a tanítvány között. Világosan ráismerhetett akárki Jókainál a téma rokonságán kívül a Jósika-féle technika egész szer-tárára, de azért lépten-nyomon kitetszett, hogy a két költői műhelyben más-más irányelvek a vezetők.

A különbséget semmi esetre sem szabad egyoldalúlag Jókai javára elkönyvelni. Műfaji korrektség, költői műgond, komoly céltudatosság, korhűség szempontjából az *Erdély aranykora* s ennek 1853-iki folytatása, a *Török világ Magyarországon* határozottan alatta marad Jósika első, sikerültebb történeti regényeinek. Jókainál a történelem biztos talaja össze-olvad a képzelet egének mesészerű tüneményeivel, mint ahogy a Feszty-körkép előterének kövei és gerendái belevesznek a festői távlatba, anélkül, hogy az átmenetet könnyen észre lehetne venni. Valahányszor Feriz béget és Azraëlet fellépteti az író, mintha mindannyiszor összeévesztené Apafi és Thököli korát a Hafiz ragyogó mondavilágával; viszont néhol egy-egy elfeledhetetlenül kitűnő alakot és jelenetet rajzol. Az anachronizmus nem az adatokban van, inkább a felfogásban, a cselekvény egész hangulatában, de ez az egyes korszakokkal keveset törődő mesei hangulat sokszor meglepő sikerrel aknázza ki a szív-világ általános emberi vonásait.

Igy változott át nálunk is a divatos, népszerű történeti regény a szabadságharc után; Jósika műfaja így lett könnyebb fajsúlyúvá, de egyúttal még érdekesebbé a Jókai kezében; a „magyar Scott Walter“-t így váltotta fel a magyar Dumas“. Ez az utóbbi elnevezés inkább csak tetszetős ugyan, mint igazságos,

de a Dumas-hatást, mint Jókai előadásmódjának fejlődési fokát tudomásul kell vennünk már itt, első világos jelentkezésekor.

Az *Erdély aranykora* és a *Török világ* c. munkáiból győződött meg az olvasóközönség, hogy Jósika immár a hazai tárgyú történeti regény terén sem pótolhatatlan; s ha szívesen ismerte föl bennük közönségünk azokat a tulajdonságokat, melyek addig a Jósika nevével voltak összeforrvá: még nagyobb örömmel állapította meg, hogy a Jósika-genreben is érvényesíteni tudja Jókai a színes képzeletnek és az előadás művészetének azt az egyéni varázsát, mely már szabadságharc előtti műveit is hatásosakká tette, legutóbb pedig a *Csataképek*ben ragadta el az olvasókat. A *Csataképektől* alig egy év választja el az *Erdély aranykorát*, nem csoda hát, ha ebbe is — sőt a *Török világba* is — átszivárgott valami a *Csataképek* motívumaiból és hangulatából; nem csoda, ha az író és a feltámasztott fejedelmi mult közé odatolakodik néha a közelmult rémes emléke, mely ott borongott a kedves Erdély fölött s a sötét ellentét révén még fényesebbnek mutatta a XVII. századi „aranykor“-t. Számos apróbb részleten kívül a nekibúsult lírai hevület tüze is több ponton összeforrasztja e két történeti regényt a *Csataképek* friss alkalmoszerűségeivel, a tárgylagosság művészi függetlenségét a hazafiúi célzat korlátaival.

6.

A XIX. század romantikus irodalma kapva-kapott akármiféle exotikus heilyen, hogy szembeállíthassa azt a maga otthonának megúnt civilizációjával. A sokféle exotikum között mégis legtermészetesebb és legállandóbb iránya a romantikus képzeletnek: a Kelet. E világnézet szerint az emberiség addig volt ártatlan és boldog, míg bölcsőjében, Ázsia messze ölén szendergett s azóta is olyan arányban méltó akármelyik ország és nép faj a költő érdeklődésére, amekkora tá-

volság választja el a rothadozó, elkorcsosodott Nyugattól. A romantikus költészet szemében a Kelet az elvesztett paradicsom, mely soha többé nem lehet ott-honunk, bár szívünk mindig sajogni fog utána. S ha esetleg Európa legnyugatibb szegletében van is az a vadregényes tájék, ahol a modern erkölcsöktől megundorodott ábrándos képzelet üdítő rejteket talál: Keletnek érzi és mondja azt az önmagával meghasonlott nyugatos lélek. Victor Hugo, hogy gyermekéveinek feledhetetlen spanyolországi emlékeit a regényes költészettan rovatában elszállásolhassa, a spanyolokat besorozza a héberek, törökök, görögök, perzsák, arabok közé ilyen okoskodással: Spanyolország félig afrikai, Afraki félig ázsiai jellegű, tehát Spanyolország még Kelet.¹ Ez a szillogizmus bizonyítja, hogy a romantikus esztétika mellett romantikus logika is lehetséges.

Ennek a Kelethez való holdkóros vonzódásnak, mely Jókai képzeletét is fogva tartotta,² egyik kike-rülhetetlen úti állomása volt a török faj sajátos világa. Az általános keleti jellegen kívül a XIX. század folyamán több ízben különösebb alkalmyszerűség is ráírá-nyította Törökországra a nyugati költők figyelmét. A két legfontosabb alkalom a török-görög és török-orosz háború volt; az előbbiben a török ellen, az utóbbiban a török mellett nyilatkozott meg a nyugati nemzetek rokonszenve, sőt amott egyesek önkéntes,

¹ „... l'Espagne c'est encore l'Orient; l'Espagne est à demi africaine, l'Afrique est à demi asiatique...” *Les Orientales*, Préface.

² „En nem tehetek róla, ha gondolataim mindig vissza-visznek Keletre, ahonnan támad a fény és minden, ami fényes, — ahonnan támad a nap is. Igaz ugyan, hogy illendőbb volna, a helyett, hogy azon földről beszélek, mely bölcsőnk volt, arról beszélnem, mely sírunk lesz! De mit tehetek én arról, ha álmodni szebb, mint ébren lenni...” *Délvirá-gok*, 13. l.

emitt a francia és angol nemzet hivatalos beavatkozása is. A leigázott magyar nemzet az ötvenes években érthető részvéttel érdeklődött a különben is rokon török nemzet iránt, mely 1849-ben emberségesen bánt a magyar bújdosókkal s melynek az orosz hatalom részéről veszélyeztetett létét is kezdte a magyarság a magáéhoz hasonlónak érezni. Jókai, kinek költői ihlete legjobban szerette a közhangulat forrásából oltani szomját, egész könyvnyi elbeszélés-gyűjteményt adott ki (*Véres könyv*) az orosz-török háború tárgyköréből 1855-ben, de ez az év már kívül esik e szakasz határain. Hanem a megelőző években is egyik legkedvesebb kirándulóhelye írónk képzetének a félhold birodalma; átnyúlik oda már a két erdélyi tárgyú regényének cselekvénye is.

Jókai képzelete, mely állandóan a valóság és a mese határpóznái közt kifeszített — néha agasztóan vékony — kötélén szeret hintázni, hogyne is vonzódott volna az ozmánok érdekes népéhez, Európának ehhez a kuriózumához? Ime egy egész nemzet, melynek három világrészbe nyúló birodalma még ekkor is szomszédos volt a mi országunkkal, történelmünk legnagyobb eseményei századokon át közösek az övéivel s mégis oly sűrű fátyol takarja el előlünk az egész népfaj lelkét és jellemét, mint amilyen védi hölgyeik arcát a hitetlenek kíváncsi tekintetétől. Ime egy egész nemzet, melynek vallása, mitológiája, öltözete, intézményei, szokásai, sőt még írásrendszere is elűt az európai művelt államok mindinkább egyenletesedő képétől. Egy egész nemzet, mely éppen attól érintetlen, amivel oly szörnyen meghasonlott a regényes pesszimizmus: a keresztyén civilizációtól; és éppen annak a világnézetnek hódol ez a nemzet, mely a romanticizmus legkedveltebb vesszőparipája: a fatalizmusnak, a titokzatos Végzet akaratlensyűgöző hatalmának. Tehát a tündéries mesemotívumok özöne kínálkozik a költői képzet számára, anélkül, hogy a világtörténelmi valóság adatairól le kellene ennek mondania.

A romantikus ízlés szempontjából a XIX. századi török történelem legnevezetesebb alakja Tepelenti Ali, a vérszomjas janinai basa. Azok közé a kevesek közé tartozik ő, akik erkölcsi érzésünk minden tiltakozása ellenére is esztétikai érdeket tudnak kelteni bennünk maguk iránt, önző becsvágyuk törhetetlen érvényesítésével. Nem egészen alaptalanul hasonlítja Victor Hugo Ali basát Napoleonhoz, mindössze annyi különbséget ismerve el, amennyi a tigris és az oroszlán, a keselyű és a sas közt van. Különben magáról Napoleonról sem olvashatunk egymásnak ellenmondóbb ítéleteket, mint erről a vad epiróta kalózról. Erre vonatkozólag elég, ha csak azt a négy romantikus író kérdezzük meg, akiket Jókai igen jól ismert s akik több-kevesebb hatással is voltak írói egyéniségére. Lord Byron, aki személyesen ismerte Ali-t, sőt vendége is volt Janinában: azt mondja róla a *Childe Harold*hoz írt jegyzeteiben, hogy a legnyájasabb emberek egyike volt, akiket valaha látott, rendkívülinek, elsőrendű tehetségűnek, udvariasnak nevezi őt s általában Albánia rettegett híré lakóiról is kedvezőleg nyilatkozik. Victor Hugo a *Les Orientales* c. kötetnek nemcsak előszavában emlékezik meg Aliról (az említett Napoleon-párhúzámmal), hanem több költeménye is foglalkozik vele (*Le derviche, Le château-fort*), erős erkölcsi felháborodással ítélve el őt kegyetlen vadságáért. Eugène Sue *Kardiki* c. elbeszélésének is Ali a hőse, anyjával, Khamcóval együtt; Ali vad hősiessége úgy van elénk állítva, mint az anyai nevelés eredménye s az anyától átöröklött bosszúterv végrehajtója; az író bámulattal adózik e család szenvedélyes jelleme iránt, de ez a bámulat olyanféle, amelyet az állatkert félelmetes vadjai láttán érzünk. Az idősebb Dumas Sándor tudtommal nem szerepelteti ugyan Ali-t közvetlenül egyik művében sem (egyébiránt ki bírná pontosan emlékezetében tartani a Dumas-társaság összes gyártmányait?), de leghíresebb regényének, a *Comte de Monte Cristonak* egyik főszemélye (Haidée) nem más, mint néhai Tepelenti Ali leánya;

ez a leány, csak kétéves volt, mikor apja elpusztult, de azért jól emlékezett később is apja elfogatásának, illetőleg Dumas szerint, elárultatásának részleteire (!). Dumasnál tehát — s még más íróknál is — a janinai vén tigris emlékét a romantikus szabadsághős dicsfénye veszi körül; ez a meg nem érdemelt kegyelet onnan magyarázható, hogy a szultán jóvoltából nagy hatalomra jutott Ali később a szultánnal is kikötött s így a görögök mellett őrá is úgy tekintettek sokan, mint a szabadságnak a pogány zsarnok ellen való védőjére.

E híres költők véleménye tehát Alira vonatkozólag meglehetősen különbözik egymástól, de művészeti szempontból mindegyik jogosult, mert önmagában mindegyik egy-egy következetes, kellőképpen tisztázott álláspont. Választhatott volna tehát közülök Jókai is, mert az ő szóban forgó két török tárgyú regényének egyike (*A janicsárok végnapjai*) szintén Tepelenti Alival foglalkozik. Jókai azonban — akár elfogatlanságra való törekvése, akár az elhamarkodottság folytán — nem foglal el határozott álláspontot regénye hőisével szemben. Az egész mű elolvasása után sem lehet megállapítani, mi hát a véleménye az írónak a véres emlékü basáról. Az egymásnak teljesen ellentmondó egykorú és későbbi adatokat mindet felhasználja, anélkül, hogy a válogató ítélet biztossága révén följük tudna azoknak kerülni. Ép olyan naivitással szemléli regénye tárgyát, mint azok a mondák, melyek Ali alakja körül felsarjadtak. Sablonossá vált lírai modora mindig amellé a fél mellé szegődik, akire éppen sor következik; ha Ali ellen készül támadás, akkor így fúj riadót: „Fel, fel, albánok! akiben még harci vér van...“, ha pedig Ali akar az ellene küldött seregre csapást mérni, Jókai így veri félre a harangot: „Fel, fel, Gáskho bey, fel Mohamed aga; lóra kapitányok! fogd kardodat Pehliván basa! itt a veszedelem...“ Az ilyen eljárás szubjektívizmus, mert sérti a regényírói szemlélet tárgyilagos hatását, voltaképen azonban nem is szubjektívizmus, csak modoros rossz

szokás, mert nem szoktunk egyszerre mind a két ellenfélért egyformán lelkesedni s hol az egyikért, hol a másikért aggódni. Ali jelleme oly hallatlanul rikító ellentétekből áll, hogy ezeket csak gondos megokolás tudná közös lelki gyökérből eredőknek feltüntetni; ha pedig ez nem sikerül: az egész alak s vele az egész cselekvény nem lesz egyéb, mint az előreláthatatlan esetlegességek zavaros egyvelege. Eminah jelleme is bosszantó ellenmondásokkal van tele. Ugyanezt mondhatjuk el a másik regénynek, a *Halil Patronának* (későbbi címén *Fehér rózsza*) férfi és női főszereplőjéről is. A mondai és tündérmesei valószínűtlenségekkel is hajlandók volnánk kibékülni, ha hideg zuhanyként nem hatna ránk helyel-közzel mindegyik regényben a történetírói tudósság szenvedése. Szóról-szóra beteljesülő jóslatok, szóról-szóra megálmodott jövő, Szűz Mária kimondott nevének csodatevő hatalma, láthatatlan kéztől mozgatott írónád, melynek hihetetlen fenyegetése percnyi pontossággal elkövetkezik: mindez talán érdekes volna, mint mese, de az effajta hangulatból alaposan kizökkent bennünket egy-egy ilyen nagyképű, tudákos megjegyzés: „A történelmi adatok itt ellenmondásban látszanak lenni, amiit a török történetészeti munkákban több helyen kénytelen voltam észrevenni...” Nagyon fiatalos képzeletűnek kell lennie annak az olvasónak, aki az ilyen rendkívüli egyenetlenségekben meg nem botlik s zavartalanul tudja élvezni e két regény kétségtelenül igen színes, tarka-barka, fantasztikus jeleneteit. Mikszáthtal is csak a revízió alá nem vett gyermekkori kritikátlan elragadtatás mondhat ilyen túlzó dicséreteket: „Semmi sem lehet csodásabb, mint e mesék szépsége, melyek a keleti napfény szemvakító ragyogásában látszottak születni, mint fiatalabb s üdőbb testvérei az Ezeregyéjszakának. E muzulmán világ festésében utólérhetetlen, szinte tökéletes...” Igen, vannak Jókainak török tárgyú kisebb művei, melyekben a keleti fatalizmus kényelmes világnézetének ügyes kihasználásával kitűnő adomai jellemeket tud teremteni s mostani két

regényében is akadnak jóízű alakok (az óriástermetű Halil Peliván, a tulipán-kedvelő Kapudán basa, a jámbor családapa: Gaskho bey, az álnok görög kalmár: Leonidas Argyrokantharides), de művészi egységes hatás szempontjából a *Fehér róza* és folytatása: A *janicsárok végnapjai* Jókai leggyöngébb művei közé tartozik. Megtörténik e regényekben, hogy az író erkölcsi állásfoglalásra készíti bennünket s azután kiábrándít belőle. Pl. a *Janicsárokban* egész valónk felázad a gaz görög kalmár ellen, aki a szabadságszerető, puritánlelkű cserkesz apától, Kasi Mollahtól ellopja ennek két gyermekét, Thomarát és Milievát. A két testvérnek azonban ugyancsak felvitte Allah a dolgát: Thomár az ekskendzsik Ferikje lett, Milieva pedig a szultán kedvese és boldog imádója s mindezt, mint igazán irigylésreméltó pályafutást tünteti fel Jókai. Így hát az a gonosz görög emberkereskedő nem is volt olyan rossz ember, amiért ellopta a két gyermeket! Kárbaveszett az olvasó lelkes rokonszenve Kasi Mollah iránt s haragja a hitvány kúfár ellen. Azt azonban ma sem értjük, hogy az ötvenes évek Jókaijának meggyőződése hogyan vállalkozhatik a Milieva eposzi hangú dicsőítésére, aki független cserkesz leánykából a szultán ágyasává „emelkedett“?!

A művészi céltudatosság forrását nagyon ügyesen tudja pótolni Jókai egyéb, erős hatású italokkal. Kitűnő érzéke pl. azt tanácsolta neki e két török tárgyú regény írása közben, hogy politikai alapeszmét rejtessen a költői cselekvénybe, még pedig olyat, amely iránt nem maradhat közönyös a magyar közönség. Ez az alapeszme az elavult török államszervezet megújulásának szüksége a fenyegető moskovita veszedelemmel szemben. Ennek az eszmének lett vértanúja Halil Patrona és fia, a dervisek főnöke: a jövőbe látó Behram s ennek az eszmének volt legfőbb akadály a türhetetlenné vált, pusztulásra megért, féktelen janicsárság. Jókai lírai melegséggel inti a törököket: „Félhold nemzetei! ... újjá kell születni vagy meg kell

halni immár!“ Az orosz zsarnokságtól létében fenyegetett török nemzet iránt őszintébb részvétet egy nép sem érezhetett a magyarnál; a török nép talán nem is tudta ezt biztosan, annál biztosabban tudta Jókai s a könyvétől remélt nagy hatásban nem is csalódott.

7.

Sok kalandozás után, 1853-ban végre megtalálta Jókai képzelete azt a tárgykört, mellyel legszebb és legméltóbb írói sikerei függnek össze. A fentebb ismertetett két török tárgyú regénnyel egyidőben jelent meg 1853—54-ben az *Egy magyar nábob* és folytatása: a *Kárpáthy Zoltán*. Ez a két utóbbi mű is napilap (a *Pesti Napló*) Tárca-rovatában jelent meg, mint amazok. Sőt most fejtett csak ki igazán nagy vakmerőséget Jókai tehetsége. A rendkívül népszerűvé lett író előre felvette Emich Gusztáv kiadótól a regényért járó tiszteletdíjat: ezer forintot, mikor az *Egy magyar nábob* még legfeljebb gondolatban s ott is csak nagyjából volt meg; napról-napra készült el belőle egy-egy folytatólagos részlet. Ugyanilyen módon született s ugyanannyi előleges honoráriumban részesült a *Kárpáthy Zoltán* is, melynek egy pár részletét állítólag kénytelen volt bal kézzel írni a szerző, mert jobb kezének hüvelykujja tövisszúrás következtében meggyült, a regényből pedig sohasem volt készen több, mint amennyi a *Pesti Napló* egy-egy tárcájába kellett. Bizony ez művészetellenes eljárás volt s nagyon valószínű, hogy több műgond jelentékenyen fokozni tudta volna a két regény esztétikai becsét; de így is

¹ Elég jellemző a következő szerkesztői megjegyzés is: „Jókai munkatársunk Janicsárok végnapjai regényével már most annyira előrehaladt, hogy ezután naponként 3—4 hasábot adandunk belőle.“ *Hölgyfutár* 1854. 76. sz.

nagy magasságban állanak a két janicsár-történet fölött.

Érdekes, hogy Jókai e legnagyobb szabású írói koncepciójának csirái már legelső regényében, a *Hétköznapiakban* (1846) benne rejlenek, melyet még kecskeméti jogász korában kezdett írni. A nagy magyar Alföld szabad levegőjét és távolbavesző látóhatárát a *Hétköznapiak* óta sehosem érezzük úgy, mint ebben a két regényben. Amott K* városa (Kecskemét) környékének homoktengerében süppedez képzeletünk, emitt körülbelül Kúnmadaras és Tiszafüred tájékát juttatja eszünkbe Szentirma és a stílszerűtlen nevű Kárpátfalva. A két egyforma alföldi háttérből az alföldi élet egy pár hasonló jelenete bontakozik ki előttünk. A kecskeméti népünnepre (*Hétköznapiak*) erősen emlékeztet a madarasi pünkösdi népmulatság (*Egy magyar nábob*), annál inkább, mert mindegyikben ott szerepel a „bika-hecc.” Az alföldi kálvinista iskolai és egyházi szokások és típusok meglehetősen burleszk leírása közös szemléleti forrásra vall; a *Hétköznapiak* cantus praesesének híressé vált torzképe a *Nábobban* is megjelenik; amott egy temetés groteszk rajzát kapjuk, emitt egy alkalmi istentisztelet megy végbe előttünk esperessel, szupplikánssal s a Csokonai elcserélt imakönyvéről szóló adoma megismétlődésével. Az ellentétekre alapított hatásvadászó írói módszer is ugyanazokat a fogásokat alkalmazza mind a két helyen; pl. a *Hétköznapiakban* az egész várost végigpusztító tüzvész ép oly hirtelen gyászra és siralomra változtatja a mezőn mulatozó kecskeméti lakosság jókedvét, mint ahogy a *Kárpáthy Zoltánban* a kiáradt Duna vet iszonyú véget Tarnaváry főispán fényes estélyének. De nemcsak ilyen részletkérdésekben jelentkezik a hasonlóság Jókai két írói vállalkozása közt. A téma elgondolása és az alapeszme a *Hétköznapiakban*, noha még igen gyarlóan, már olyan feladattal való birkózást jelent, amilyennek nagysikerű megoldásához az *Egy magyar*

nábobban és a Kárpáthy Zoltánban jutott el Jókai. Kétúrfalva egymással ellentétes két része, vagyis a Dömsödiek tunya, léha, züllött és a Szilárdyak okos, hazafias, tanulékony, áldásos életmódja egymás szomszédságában: a korrajzi tényeknek ugyanolyan — művészi szempontból szükséges — összetömörítése s az író világnézetének ugyanolyan célzatossága akar lenni, amelyet a Kárpáthy-család két, illetőleg három nemzedékének (a nábob — Abellino — Zoltán) rajzában érvényesít sokkal tökéletesebben Jókai. Az idősebb Dömsödi (*Hétköznapiak*) ép oly hóbortos életmódot folytat, ép olyan különc környezettel veszi körül magát, mint az öreg Kárpáthy, s Szilárdy Leander ép oly eszményi lélek, ép úgy külföldet járt tehetség, épúgy a haladás híve, csodás szellemi fejlettsége miatt gyermekifjú létére vármegyéjétől épúgy nagykorúsági engedélyt kap, mint Kárpáthy Zoltán. Íme, a fiatal Jókai, aki 18 éves korában írt színművében (*A zsidó fiú*) már az elnyomott zsidóság jaj-szavának igyekezett hangot adni, 19 éves fővel kigondolt első regényében is a lelkes szabadelvűség zászlaja alá szegődik s gyöngé keze már is fegyverként használja a pennát a közérdekű nemzeti eszmék szolgálatára. Nem hiába esik együvé írónk születésének ideje a reform-kor születésével s értelmi és érzelmi világának kialakulása a reform-kor legszebb évtizedével, a negyvenes évekkel. Széchenyi szellemének bélyegét hordják lelkükön e korszak tanúi holtukiglan. A reformkori átalakulás problémája egyaránt foglalkoztatta a közéletet és irodalmat (hiszen e kettő majdnem egy és ugyanaz) közel fél évszázadon keresztül. Az első magyar társadalmi regénynek, Fáy András *Bélteki-házának* (1832) nemcsak szelleme és célzata, hanem tárgya és koncepciója is örökségképpen szállt át az ifjabb nemzedékre. Fáy ez alaktalan, nehézkes művének legköltőibb visszhangja: Jókai szóbanforgó két regénye.

A tárgy megválasztásában most volt először iga-

zán szerencsés Jókai. Képzelete eddig rendszerint két ellenkező véglet között válogatott; vagy a térbeli és időbeli távolság csábította exotikus kirándulásokra s ilyenkor még magyar történeti témáknál is legfeljebb egy-egy naiv krónikát vitt magával útmutatóul, sőt néha énnyt sem tett meg, hanem östörténetünk számára egyszerűen kisajátította a hitregék tetszetős idegen területeit; vagy pedig a lázas jelen napi eseményeit megemésztetlen, nyers mivoltukban erőltette táplálékul művészi feldolgozó ösztönére (*Csataképek*), bár el kell ismerni, hogy eposzi felfogása néha ezeket a túlságosan közeli tárgyakat is hatásos költői távlatba emelte. Kiválóan alkalmasnak bizonyult azonban írónk képzelete számára a reform-kor nagyjelentőségű negyedszázada. Igaz, hogy ez is közeli tárgy volt, csak félig tartozott a múlthoz, az olvasók nagy részének személyes emlékei kötötték a jelenhez, de viszont ott tátongott közte és a jelen között egy iszonyú szakadék: a nemzet rombadőlt alkotmánya. Túl a szakadékon közelsége ellenére is mily ábrándos meszszeségnek látszott a nemzeti függetlenség dolgos, boldog mezeje, mily alkalmas volt arra, hogy úgy tűntesse fel a költői képzelet — kivált egy Jókaié — mint az elvesztett édent, mely azonban visszaszerezhető, ha el nem hagyjuk magunkat. Írónk eposzköltői hajlama jótékonyan érvényesülhetett e tárgy körében, mert eszményítő módszerét üdvös korlátok közt tartotta sok személyes élménye, emléke, tapasztalata, a köztudat ezerféle bizonyága, egy pár történelmi név és adat, melyeket mindet ügyes tapintattal használ illúziókeltésre. Egy-két jellemet (Szentirmayt, különösen pedig Kárpáthy Zoltánt) agyoneszmenyít ugyan, hanem a korrajzi háttér — noha ez is eszményített — bámulatosan csalódásba tud ringatni hitelessége felől és szinte elevenebb emlékü saját szemléleteinknél.

Egyébiránt a tárgy érdekes volta és a személyes élmények magukban még mindig nem volnának elegendők az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán*

szépségeinek és hatásának megértetéséhez. Hogy a legfőbb kelléket Jókai elbűvölő képzeletében kell keresnünk, erről megbizonyosodhatunk, ha e két regényt összehasonlítjuk pl. Vas Gereben regényes korrajzaival. Jókai szóban levő két regényével, mondhatni, lényegükben azonos tárgyú Vas Gereben valamennyi műve. Az öregségében megtérő nábob Vas Gerebennél különböző nevek alatt sokszor szerepel; még az öreg nábob léha cimboráira is rájuk ismerhetni Vas Gereben Józsa Gyurijának „bolond kompániá“-jában; Abellino elfajzása az ősmagyar jellemtől az idegen származású anya hatása folytán: egészen a Festetics-majorresco esete (*Régi jó idők*); a Nemzeti Színház felépülésének óriási jelentőségét Jókai (*Kárpáthy Zoltán*) és Vas Gereben (*Egy alispán*) egyaránt hangsúlyozza; a „tekintetes urak“ nemzetfenntartó érdemeit egyforma lelkesedéssel örökítik meg mind a ketten (Jókai: *Egy magyar nábob* II. 122. — Vas G.: *Tekintetes urak*); az 1825-iki híres országgyűlésnek külön fejezetet szentel mindegyikőjük (Jókai: *Egy magyar nábob* IX. feje. — Vas G.: *Régi jó idők* XXI. feje.); a *pörös atyafiak* közé méltán sorakozik Abellino is; a pusztai csikós életrevaló, romlatlan típusát mind a két író célzatos kedvteléssel rajzolja, a Kárpáthy Zoltán-féle csodagyermek Vas Gerebennél is majdnem mindenik regényben szerepel; a jurátus-élet, Széchenyi főbb elvei, jóízú tréfás torzképek stb. mind mutatja a két író gondolkodásának hasonlóságát; a tárgy és a gyakorlati célzat azonos voltán kívül a kitűnő elbeszélő stílus is igyekszik minél közelebb emelni Vas Gerebent Jókaihoz... És mégis mily óriási magasságban áll Jókai szóban forgó két műve Vas Gereben akármelyik művéhez képest! Vas Gereben regényeinek mindegyike egy-egy ragyogó fejezetté válik Jókai kezében s e fejezetekből két üde szépségű, szívünkig ható alkotás született, ellenben Vas Gereben egyszínű regényei mindig ugyanazt a nótát fújják s a szerzőnek igen sok unalmas tanítását kell lenyelnünk cserében azért a műélvezetért, melyet néhány tipikus jellemnek s egy-

egy élénk jelenetnek jól sikerült rajza nyújt. Minden adomázása ellenére is milyen csenevész a Vas Gereben képzeletvilága a Jókaiéhoz képest! Milyen szárazság, prózai józanság ott, milyen költőiség emitt! Milyen béna szárnyú érzelem Vas Gereben műveiben pl. a szerelem, milyen életnélküli bábok önála a házasság felé evező úriak és leányok! Jókai képzelete ellenben a Szaharában is tündértanyát tudna teremteni. Jókai fiatal hőseinél és hősnőinél az extázist lehet mintegy rendes kedélyállapotnak tekintenünk. Jókai lélektana olyan ország, melyben a nemes emberi szenvedélyek — főként a szerelem és a honszeretet — az akaratí tényezőktől, az átlagos lelki élet paragrafusokba szedhető törvényeitől nem korlátozva uralkodnak. Ezért a Jókai-hősök cselekedeteiben sok megokolatlanságot állapíthat meg a tudomány, de az olvasó — ha a mindennapiság cinizmusa ki nem ölt még minden ábrándot szívéből — irigykedve nézi ezeket a „következetlen“ regényalakokat, akik egy-egy *imponderabilis* érzelem ellenállhatatlan kényszere folytán olyan önfeláldozó nagy tettekre lelkesednek, amilyeneket magunk is szeretnénk végrehajtani, mikor kigyult arccal olvassuk azokat, de azután átveszi rajtunk uralmát a szürke józanság s megállapítjuk, hogy Jókai hősei következetlenek, mi pedig, hála Istennek, következetesek vagyunk — önmagunkhoz.

Az ötvenes évek szomorú korszakában nem lehetett célja egy magyar irányregénynek az, hogy az egymással szemben álló magyar pártok bármelyikét oly gyűlöletes színben tüntesse fel, mint pl. a negyvenes évek közepén Eötvös *Falu jegyzője* a régi megyei rendszert. Nemzeti fontos érdek kívánta, hogy a reform-kor eltemetett vívmányait közösen sirathassa minden magyar hazafi s hogy az alkotmányos szabadság visszaszerzésének nehéz munkájából senki se tekintse magát vagy másokat a múlt által kizártaknak. Jókai is, Vas Gereben is testestől-lelkestől híve Széchenyi reform-politikájának, de óvakodnak ezt a maradi párt meggyalázása árán szolgálni, hiszen

valamint Széchenyi terveinek megvalósításához első-sorban az erők egyesülése és szervezkedése volt szükséges, az ötvenes évek íróira is az a hivatás várakozott, hogy egységes közvélemény zászlója alá gyűjtsék az olvasókat. Oly kevesen vagyunk, hogy az apagyilkosnak is meg kell bocsátanunk, mondotta Széchenyi; ez az engedékeny szellem még jobban befészkelődhetett a nagy nemzeti katasztrófától megpuhult szívekbe. Egyetlenegy jellemvonás van olyan, amely nem talál irgalmat sem Jókai, sem olvasói előtt, amely még az apagyilkosságnál is nagyobb bűnnek számít: a hazafiatlanság, a magyar vér megtagadása, a magyar faj lekicsinylése, a magyar föld iránti közöny. Ez a bűn van megszemélyesítve Abellinóban s minthogy ez negatív jellemvonás, ez a nagy lelki üresség jóformán semmi emberibb tulajdonsággal nem lévén kitöltve, Abellino élettelen madárijesztő maradt a két regényen keresztül mindvégig.

Annál kíméletesebb tapintattal nyúl Jókai a jóhiszemű konzervatívizmus kérdéséhez... Magyarország állami önállósága az idegenben lakó és sokszor magyarellenés érzelmű Habsburg-ház uralma alatt mindinkább sorvadt, a nemzeti közélet legpompásabb alkalmai, leglényegesebb intézményei, legvonzóbb külsőségei, legtanulságosabb problémái vagy egészen szüneteltek, vagy ami talán még rosszabb: a belső kórság veszedelmét az élet hazug jeleivel takargatták. A török, a kuruc és a napoleoni háborúk szakadatlan nyomorúságai, meg az uralkodócsalád rövidlátó elfogultsága a fejlődés útján megakasztották, sőt messzire visszavetették országunkat. A műveltebb külföld el volt zárva előlünk, Bécs sorompójánál erkölcsei poggyászunkból is ki kellett dobni minden *hazai* elemet. Főuraink legtöbbje erre is hajlandó volt, hogy a hadseregbe lépve vagy udvari hívatalt vállalva s idegen maskarába öltözve, az uralkodói kegy és a nyugati civilizáció fényében sütkérezhessen. A köznemesség már csak nagyobb létszámánál fogva sem

követhette Bécsbe a főnemeseket, de különben sem tudott volna ráfanyalodni nemzeti viseletének és magyar nemesi kiváltságainak sutbadobására. Ha a főurak hite szerint Bécs keleti határa az emberi életmód lehetőségének is határa volt s ezért pénzét is odakünt pazarolta, — köznemességünk megcsinálta latin nyelven a legmagyarabb szállóigét, amit csak képzelni lehet: *Extra Hungariam non est vita*. Az uralkodójától és a mágnásrendtől mellőzött, lenézett nemesség szívében természetes visszahatásképpen felébredt a dacos büszkeség, elzárkózott hazájának és kiváltságainak védő fala mögé, előjogainak minden betűjére féltékenyen vigyázott, a *németet* útálta és szidta, a maga fajtáját kevély elfogultsággal megtette a világ díszének, virtust csinált abból a dacos elhatározásból, hogy idegenre semmiben sem szorul, s minthogy szellemi téren sem akart idegenre szorulni, elparlagiasodott, a veleszületett sok értékes tehetség és energia önmagában poshadt meg, vagy sajnálatos módokon és irányokban tört utat magának; azt képzelte, hogy Magyarország a világ közepe, melynek nem kell mozdulnia; azt hitte, hogy ha ő nem törődik az idő mulásával nem is fordul az idő kereke . . . Íme a lelki genezisz Jókai magyar nábobjának, az immár öreg Kárpáthy Jánosnak. Duhaj tréfákban, okszerűtlen gazdálkodásban és céltalan tékozlásban zsibbasztotta el szebb dolgokra hívatott tehetségeit és ásta alá testi egészségét. Sok bolondságot elkövetett életében, de volt egy tulajdonsága, melyért összes bolondságait megbocsátotta az idegen zsarnokság alatt görnyedő, ötvenes évekbeli magyar olvasó: az öreg nábob „annyira különö a magaviseletében, hogy semmit sem tűrhet, ami külföldi, még csak borsot sem enged tenni az asztalra, mert nem idebenn termett, hanem paprikát; és kávé-t sem szabad a házához vinni, cukor helyett pedig mézet használ.“ Így válik a mi nábobunk

Fáy András Bélteky Mátyásának szellemi testvérévé¹ s így válik érthetővé előttünk, hogyan tudott ez a züllésnek indult, világtól elmaradt nemesi nemzedék termékeny melegágya lenni Széchenyi nemzeti reform-eszméinek. A tüzes nemzeti érzés lángjában a konzervatív testület lelke megtisztult a ráarakódott témérdek salaktól s ha a multak bűnei nem engedték is a jobb útra tért apákat egészen célhoz érni, de fiaik már magasztos meggyőződéssel szentelhették ifjúságuk tetteirejét az európai műveltség áthonosításának s jutalmul megláthatták a nemesség önzetlen szabad-elvűségének korszakalkotó, üdvös eredményeit. Ez az ifjabb nemzedék nem nevelkedhetett csupán az apai házban, mert akkor belőle is legfeljebb jószándékú, de ósdi balítéletektől lenyűgözött, felemás műveltségű férfiak kerültek volna ki. Az öreg nábob fia, Zoltán, már gyermekéveit is szerencsésebb környezetben töltötte, mint hogyha apja oldalán nőtt volna fel, később pedig nagyszabású külföldi tanulmányútát tett. Ez a mozzanat is a *Bélteky ház*-ra emlékeztet: Kárpáthy Zoltánt is — bár egészen más okból — a nevelőszülőkhöz való viszonya kényszeríti ki a világba, mint Bélteky Gyulát s Gyula ép úgy külföldet járt, művelt ifjú, mint amilyené Zoltán lesz. (Fáy Leguli nevű fiskálisában is rá lehet ismerni a *Kárpáthy Zoltán*-ban szereplő Maszlaczky irodalmi elődjére). De legérthetőbb egyezés Fáy „tanregénye“ és Jókai irányregénye közt az effajta műveknek az a közös hibája, hogy az író kilép a művészi tárgyilagosság korlátja mögül, pártállást foglal el, beszél és cselekszik kedves védettje helyett és ennek érdekében, de a művészet

¹ Bélteky Mátyás „mással nem dolgoztatott soha, mint hazai kézművessel, sem maga, sem cselédjei testökre ruhát nem szabatott egyébből, mint hazai gyártású posztóból, asztalára csupán magyar fűszerű étek és hazai borok adátának fel, a honföldi lakos és termény mindenkor elsőbbséget valának előtte...” Fáy A.: *A Bélteky ház*.

szempontjából inkább rovására, mint érdekében. Jókai Kárpáthy Zoltánja örök eszményképe lesz gimnázistáinknak, de a komolyabb kritika nem fogadja el valószínű jellemnek. Egy nagyszabású arckép ez, melyet tündöklő napfény sugároz be, anélkül, hogy csak egy csöppnyi árnyékot is vetne az arc!

A csodagyermeknek közt is csoda ez a Zoltán; alig hat éves korában egyszeri hallás után el tudta otthon mondani Szentirmay megyegyűlési beszédeit, „már gyermekkorábban legokosabb, legbátrabb és legizmosabb volt minden kortársai között; a pesti nagy árvíz idején a legügyesebb és legvakmerőbb hős (lásd a jég-torlódásnál) és egyúttal a leghiggadtabb és legerélyesebb (lásd Tarnaváry estélyén); még „alig tizennégy esztendő” és már megszerezte a berlini egyetemen a filozófiai doktorságot; külföldi útra ment a tizennégy éves gyermek s onnan leveleket írt haza a tengerészeti magyar nemzeti fontosságáról és arról, „hogya” lehet ipar és tanulmány által a nemzet gazdagságát tízszeres fokra emelni“. Mikor a tengeren elfogta a láz, Zoltán azt mondta magának: „én nem akarok, nem fogok beteg lenni és fölkeltem és nem lett beteg“, ha elfáradt vagy ha nélkülözött, azt mondá magának: „én megtiltom neked, hogy pihenj, megtiltom, hogy éhez-zél!“ Párizsban tizenöt éves korában egy színművét megmutatta Victor Hugónak (tehát bizonyára francia nyelven volt írva) s ez úgy nyilatkozott róla, hogy az „tökéletes romantikai iskolai mű“. Mikor értesült Zoltán az ellene folyó rút pörről, lemondott hetven-ezer holdnyi kitűnő földbirtokáról s író tollával tartotta fenn magát, naponkint tizenhat órán át ülve íróasztala mellett s roppant sikert aratva útirajzaival. Tizenhat éves korában megyéje teljes korúnak nyilvánította; húsz éves korában a megye legbálványozottabb szónoka, „ki, miután feladatát végzé, mint hős, visszavonul, mint szemérmes szüzeleány, pirulva és szemlesütve...” stb. Ezenkívül gyönyörű szép is, igazi eszménye a férfiszépségnek; Köcserepy Vilmát

megöli a Zoltán iránt érzett titkos szerelem. Csodálatos szívjóság is lakozott Zoltánban; „mint hét éves gyermek maga köré gyűjté a magánál nagyobb paraszt-ifjuncokat s tartotta őket bölcs beszédekkel s megosztá velök falatját“; „zsebpénzét, ajándékait megtakarítgatá s midőn eljöttek az iskolai vizsgálatok, könyveket adogatott a parasztfiúknak, miket így vásárolt“; „ha olykor meghallá, hogy ifjú pajtásai közül valamelyiknek baja van, ellopódzott hozzá, vigasztalá, ételt, orvosságot hordott neki és mindezt titokban, nehogy gyámjai vagy mások megtudják s azt higgyék, hogy ő jó szívét akarja fitogtatni, vagy úri leereszkedést szenvedleg...“ Sehol egy botlás, egy ballépés, pillanatnyi lelkifurdalás, egy rossz tett vagy akár egy rossz gondolat bántó emléke, sehol egy kis megtántorodás a becsület útján, egy-két gyermekes, éretlen kívánság, a pajkosságnak egyetlen felvillanása, az érzékiségnek legalább gondolatban, kíváncsiságképpen való jelentkezése, egy kis kudarc vagy szégyen — semmi mindabból, amik együtt a mindennapi emberi életnek nagyobbik felét teszik. Rousseunak is nagy volt a hite a helyes, természetes nevelés hatalmában, de Jókai alaposan letromfolta a genfi bölcset; Émilet minden téren túlszárnyalná Zoltán, ha kitűnő nevelése az irigységkeltő versengést is meg nem tiltaná neki.

A célzatosság tehát mind a jó, mind a rossz irányában egyoldalúvá teszi az író; Zoltán ép oly lehetetlen jellem, mint amilyen Abellino; mintha egy élő embert semmisített volna meg Jókai s a nemes és nemtelen tulajdonságokat külön-külön lepárolta volna belőle, azután midegyiket óriási nagyítású mikroszkóp alá helyezte volna. A *Kárpáthy Zoltán*, sok szép részlete ellenére, már csak a főhős fényben elmosódó alakja miatt sem mérkőzhetik érték dolgában az *Egy magyar nábob*bal. A nábob alakja is erősen eszményítve van, különösen az Abellinóval való névnapi békülhetnékje érzelmesebb, hogysen meggyőző le-

hetné; de annál elfogadhatóbb az Abellino alávaló viselkedésétől felébresztett haragja. Nagyon helyes, hogy a nábob életmódjának gyökeres megváltozását nem úgy igyekszik Jócai feltűntetni, mint kizárólag a Széchenyi malasztos reform-igéinek hatását; az ilyesmit nem hinné el senki. Hanem a legdőntőbb tényező a nábob megnősülésében és jobb útra térésében egy igazi emberi vonás: egy kis egészséges bosszúvágy elvetemült unokaöccse ellen. A nagy lelki átalakulást megelőzi s mintegy hihetőbbé akarja tenni egy nagy betegség, a régényíróknak ez a sokszorosan elhasznált fogása.

Széchenyi eszmevilágának legköltőibb vonását leste el és tette magáévá Jócai e két régényében: a női erény és báj sorsdöntő szerepét a férfira nézve. Széchenyi honunk szebb lelkű asszonyaitól várja és reméli az ellenállhatatlan, varázsos hatást, mely Magyarország férfiai kultúrális kötelességeik tudatára ébressze s őket az új élet töretlen útján a csüggedéstől megóvjá. Jócai gondolkozásmódját a maga egyéni hajlamai és tapasztalatai is ez eszményies nő-kultusz felé vonzották és segítették megteremteni egy pár felejthetetlenül kedves női jellemképét. Eszéki Flóra rajzában Jócai nemcsak Széchenyi vélekedését tartotta szeme előtt a nőkről, hanem saját nyilatkozata szerint egyenesen Széchenyi eszményképéről és későbbi feleségéről, Seilern Crescentia grófnőről mintázta azt. Flóra szépsége és lelki nemessége kigyógyít az életunalomból és visszaad a társadalomnak egy kiváló tehetségekkel megáldott magyar főurat, Szentirmay Rudolf grófot, aki már-már elvesztette a nemzete jövőjébe, az élet értékébe, a másokért való munka magasztos lelkiismereti jutalmába vetett hitét s az öngyilkosság küszöbén áll. Szentirmayból eszményi hitvese oldalán Magyarország reform-korának legtokeletesebb vezérlő egyénisége lett; illetőleg egyetlenegy ember lesz majd különb nála: nevelt fia, Kárpáthy Zoltán. Az *Egy magyar nábobban* maga Szé-

chenyi is szerepel ugyan István gróf név alatt, de az iránta érzett hódolatot Jókai voltaképpen a Szentirmay lába elé rakja; t. i. Széchenyit — történelmileg ismert szerepe miatt — bajos lett volna olyan embernek feltüntetni, aki páratlan testi szépséggel s osztatlan népszerűséggel bír; Jókainak pedig ilyen hős kellett, ezért képzeleti alakhoz folyamodott s ezt boldogította a Széchenyinéről mintázott Eszéki Flóra kezével.

De a legremekőbb női jellem az *Egy magyar nábobban* s Jókai egész eddigi költészetében nem Eszéki Flóra, hanem a boldogtalan Mayer Fanny, a nábob ifjú felesége. Későbbi visszaemlékezésében Fannyra vonatkozólag is hangoztatja írónk, hogy valósággal élt mintakép után dolgozott; de ránk nézve ez a körülmény nem fontos. Mayer Fannyban az egykorú olvasókat talán érdekelhette az, hogy ez egy bizonyos pozsonyi család történetét juttatta eszükbe; ma már a szerelmi szenvedély fájdalmának, gyönyörének, kétségbeejtő, életet betöltő, büntudatos, megtisztító hatalmának ez a megható esete a ragyogó költőiség eszközével örökérvényű példává van emelve. Jókai itt részletesebb lélektani magyarázatokhoz is folyamodik s ezekben nem mindig meggyőző, de maga Fanny alakja, szomorú sorsa, fiatal elmúlása a magyar irodalom legklasszikusabb helyei közé fog tartozni mindenha. Fanny egy laza erkölcsű családban nyeri lelkének gyermekkori benyomásait, felserdülése kezdetén pedig egy puritán erényű, szigorú vén leány oltalma alá kerül: van valami szimbolikus erejű igazság abban, hogy két ilyen ellentétes iskola csak boldogtalanná tehet egy leányt, ki még hozzá el is szakad attól a társadalmi osztálytól, melybe születése és neveltetése rendelte. Amilyen fájó részvét tölti el Szentirmay grófot Fanny iránt, kinek szerelmét nem is szabad, nem is tudná viszonzni, ugyanolyan részvéttel teljes becsülést érez Fanny szerelem helyett a derék iparos iránt, Boltay (Barna) Sándor iránt; Fanny boldogtalanságát eltakarja a sír, de ugyanaz a

sír Boltay boldogságát is örökre elzárta s ebben a sok szomorúságban mégis valami kibékítő enyhületet kap így szegény Fanny végzete. Gyulai Pál kifogásolta, hogy Fanny a gyermekágyas nő véletlen betegségében hal meg, már pedig ez nem megoldása a kérdésnek. Ez igaz. Egyetlen okszerű megoldás az öngyilkosság lett volna, de az olyan nők öngyilkossága, mint Fanny, a Jókai erkölcsi világnézetével nem fért össze.

Az *Egy magyar nábob* Mayer Fannyjának osztályosa a szomorú elmúlásban a *Kárpáthy Zoltán* Köcserepy Vilmája. Ama nő számára a Szentirmay iránti imádat teszi reménytelenné az életet, emezt pedig a Kárpáthy Zoltán iránt érzett — önmaga előtt is titkolt — szerelem viszi meghasonlásba a jövőendő boldogságnak minden lehetőségével. Az egyetlen megoldást, a megváltó halált, itt sem engedi át Jókai a Vilma kezébe a kétségbeesés eszközeként, hanem úgy jó az el, mint régi lappangó tüdővésznek és egy erős meghűlésnek természetes következménye. A rideg lelkű, törtető Köcserepy alakjának, egyetlen gyermekéhez való viszonyának s gyermeke halála által egész életcélja összeomlásának rajzában Jókain határozottan Dickens *Dombey and Son* c. nagyszabású regényének (1848) hatása érzik. A gögös, önző férfiú megalázkodása saját jószántából, büntudatból: Jókai és Dickens kedvelt motívuma (leg híresebb példa Dickensnél a *Christmas Carol* Scrooge-a). Köcserepy, a gögös tanácsos úgy jár egyetlen gyermekével, mint Dickens Dombeyje egyetlen fiával. Tekintély, nagy vagyon, minden sikerül az apának, de nyomorulttá teszi a sors, arra a pontra sújtván le, melyen az önző, szívtelen apa egyedül sebezhető, a család reményére, örökösére. Köcserepy Vilma is, Dombey Paul is elsorvad a szeretetlenség következtében; pedig szüleik szeretik őket, de nem helyesen; voltaképpen gyermekükben is saját magukat szeretik, főjellemvonásuk az önző törtetés. A sors mind a két apára lecsap; Köcserepy kénytelen megtörve folyamodni épen a Kárpáthy

Zoltán nagylelkűségéhez, aki ellen annyit vétett — mint ahogy Dombey kénytelen leányának, a mindig megvetett Florencenek szeretetét venni igénybe egyetlen menedékhelyül. Kőcserepy „arcáról végképpen eltűnt ama megszokott mosolygás; egészen más volt tekintete, ily komolyan, ily megtörve”; Dombey még beszélőképességét is elveszti s igazi második gyermekségre jut. Dombey tragikumának nem fia halála az egyetlen oka; szegény és anyagi bukás teszi azt teljessé. De Kőcserepy is elveszti bűnös módon szerzett vagyonát (a Kárpáthy Zoltán jogos örökségét), s hogy ez a körülmény okozati összefüggésben van a haldokló leány akaratával: ez a megokolásnak egyik olyan — megható — mozzanata, mely Dickensnél nincs meg; viszont el kell ismerni, hogy Dickens Dombey-jellemrajza sokkal nagyobbszabású, gondosabb, részletesebb, tökéletesebb, mint Jókaié (különben is Jókainál Kőcserepy csupán mellékes szereplő). Kőcserepynek a temetés után „egy nagy gondolata támadt... Ezt a gondolatot nem űzte el szívéből. Ezt menedékének tartá. Egészen más gondolat volt az, mint aminőkkel eddig szívét elterhelé, egészen ellentéte azoknak...” Dickens is így szokta jó útra téríteni a bűnösöket: szívük, lelkiismeretük megszólal, a szemükben megjelenik a meleg könnycsepp s a fagyos önzést elnyomja az élet nemesebb értelmezése, mely a megtért bűnös lelkét ismeretlen — gyászában is édes — öntudattal tölti el. A szenvedésnek lélektisztító hatalma (ez a minden gondolatok legkeresztyénebbje) s általában az érzelmesen komoly, ellágyító, könnyekre fakasztó helyek Jókainál ép úgy rokonok Dickens szellemével, mint a kacagtató karrikatúrák. Csak a színfalhasogató, végletes páthosz idegen Dickenstől; ilyesemben Jókai mindvégig a francia romantika tanítványa marad; de életfelfogása a szabadságharc után sok tekintetben hasonlít Dickenséhez.

Az irányregény írója kénytelen a gyakorlati célzatnak engedményeket tenni a művészeti szempontok

kárával is. Jókainak sohasem volt erős érzéke a művészi, kerek, arányos szerkezet iránt; az *Egy magyar nábob*ban meg egyenesen kényszerítve érezte magát, hogy a korrajzi háttér teljessége kedvéért a főalaktól és főcselekvénytől néha (különösen a regény elején) hosszabb időre is búcsút vegyen; hogy ezt tudatosan tette, bizonyítja a regény II. kiadásához (1858) írt *végszava*. Általában az *Egy magyar nábob*-nak majdnem a fele úgynevezett életképekből áll, melyek igen elevenek és a korra nézve jellemzők, de nem egymásból folynak, hanem inkább csak egymás mellé sorakoznak, mint a falra függesztett képek. Ilyen életképeknek mondhatók a következő fejezetek: *Egy különc 1822-ből*. *Az ifjú óriások*. *A pütkösi király*. *A nábob nevenapja*. *Ezernyolcszázhuszonöt*. *A találkozás* (párbaj). *Egy hazai intézmény*. *Az ünnepély*. *A vadász*. *A Kárpáthy Zoltánban* — mely különben egységesebb szerkezetű — Köcserepy és a főispán vendéglátása stb. szintén efajta életképek. Magasan kiemelkedik e képek közül az 1838-iki pesti árvíz nagyszerű leírása, mely méltó részlete lehetne akár-melyik híres hőskölteménynek és talán jobban bele is illenék ebbe, mintsem regénybe.

IV. Írói népszerűségének fénykora (1855—1875).

1.

Az *Egy magyar nábob*bal és a *Kárpáthy Zoltán*mal Jókai hirtelen fölemelkedett tehetségének is, népszerűségének is a zenithjére. A regény-műfaj terén igen ritka jelenség, hogy egy író harminc éves korára elérje tehetségének teljességét, országos népszerűséget élvezzen, sőt a világhírnév kapuján is bekopogtasson. Mindez különben még a kisebbik csoda. Hanem az már a külföldi irodalmak történetében is páráját ritkító eset, hogy Jókai a négy-öt év alatt kivívott — azelőtt és azóta is példátlan — közked-

veltséget évtizedeken keresztül csorbítatlanul megtudta őrizni, tehetségének alkotóereje és kedve pedig, mint valami világgraszoló szellemi kiváltság, a testi halál percéig, összesen több mint hat évtizeden át teljes épségben megmaradt. Jókai pályájának zenithjét tehát nem úgy kell érteni, mint egy csúcspontot, mely egyúttal a hanyatlás lejtőjének a kezdete is, hanem mint valami óriási távlatú fennsíkot, melynek hullámvonalas felületét természetesen legkisebb-nagyobb értékű alkotások jelzik, de az egész írói munkásságnak — hogy úgy mondjuk — tengerszín feletti magassága sohasem és seholsem mutat húzamosabb esést.

Ezért hát, ha már az áttekinthetőség kedvéért korszakokra kell osztanunk Jókai bámulatosan hosszú és termékeny költői pályáját, a felosztás alapjául nem igen válik be a legtermészetesebb és legszokásosabb szempont: az író tehetségének fejlődése. Jókai költészetében világosan megkülönböztethető az első korszak, az ifjúkori forrongás vagy inkább erjedés korszaka, mely 1848-ig tart; következik a legfontosabb és legtartósabb mozzanat: a szabadságharc hatása; ezután semmi korszakalkotó változás, sem kedvező sem kedvezőtlen irányban nem jelentkezik Jókai költői egyéniségében. Írónk pályájának részekre osztásánál tehát ettől fogva csak egy alkalmas szempont kínálkozik: Jókai költészetének hatása, világnézetének viszonya az egykorú közfelfogáshoz, egy szóval Jókai műveinek a *sorsa*.

Mostani szakaszunk tárgyának: Jókai „fénykorának” időtartamát naptári pontossággal persze nem akarhatjuk meghatározni, de egyes történeti okok elég világosan ajánlják az 1855-től 1875-ig terjedő időszak elkülönítését. Jókainak e húsz esztendő alatti hallatlanul nagy népszerűségét leginkább két körülmény teszi érthetővé. Az egyik az, hogy Jókai írói tulajdonságai, még pedig erényei és hibái egyaránt, csodálatosan illettek a közhangulathoz s az esztétikai

hatást nagy mértékben tudták fokozni — sőt sokszor pótolni — rendkívül ügyesen alkalmazott politikai stb. motívumokkal. A közéletileg tétlenségre kárhoz-
tatott magyarság ábrándos korszakát, a közérzület
fantasztikus hajlamait józanabb irányba terelte ugyan
az 1867-iki kiegyezés, de persze az ilyen gyökeres
változás nem megy végbe egy-kettőre még a nagy-
városokban sem, annál kevésbbé a vidéki lakosság
gondolkodásmódjában; az ötvenes évek tüntető
osztrák-gyűlölete csak lassanként csökken s nem is
szűnik meg egészen soha. Csaknem egy évtizedig
Jókai sem fogadta el Deák mérlegelő politikáját s
élvezte a nem alkuvó ellenzéki hazafiság álláspontjával
együttjáró népszerűséget.

A második körülmény, amely megérteti velünk a
regényíró Jókai húsz esztendei kizárólagos uralmát,
az, hogy a szabadságharc utáni negyedszázad alatt
egyetlen olyan új tehetség sem lépett föl szépprózánk
terén, akit csak egy napon is lehetett volna említeni
Jókaival. A jelentékenyebb regényírók pályája mind
visszanyúlik a negyvenes évekbe, nemcsak a „három
báróé”: Jósikáé, Eötvösé, Keményé, hanem a Degré
Alajosé, Pálffy Alberté, Vas Gerebené stb. is. Azok
között az ifjú írók között, akiknek nevével az ötvenes
évek közepe táján találkozunk először, kettő érdemel
komolyabb figyelmet: Abonyi Lajos és P. Szathmáry
Károly. Ez írók mellett Jókai hasonlíthatatlan nép-
szerűségét természetesnek kell találnunk. Ami Jósika
tehetségében kedves és érdekes volt, mindaz Jókai-
nál megsokszorozott fénnel sziporkázott. Eötvös a
szabadságharc után mindössze egy regényt s három-
négy elbeszélést írt s ezeknek kiváló belső értékével
a külső hatás nem áll arányban. Kemény a szépiro-
dalom terén is gazdag tevékenységet fejtett ki, mun-
kái mindig különleges élvezetet fognak nyújtani a szel-
lemi *haute volée* legkomolyabb elemeinek, akik sze-
retik az avatatlanok előtt rejtve maradó szépséget
s akiknél a szórakozás gyönyörűsége együtt nő a

reáfordított értelmi és kedélyi erő kifejtéssel; de Kemény regényei és elbeszélései éppen ezért sohasem lesznek a nagyközönség előtt kedvesek, sőt hozzátehetjük: nem is volna kíváncsi, hogy az átlagos, illetőleg hézagossá míveltségű nagyközönség fogékonnyá legyen Kemény lesújtó világnézete iránt. A fentebb említett (és nem említett) többi író nemcsak népszerűség tekintetében nem versenyezhetett Jókai-val, hanem tehetségüket is méltán helyezhetjük messze a Jókaié mögé. Népszerűek is — mondhatni — inkább csak oly irányban és arányban voltak, amennyiben Jókait igyekeztek utánozni. Jókai uralkodott a szíveken szinte korlátlanul. Mostan tárgyalt korszakunknak még a legvégén, 1874-ben is, kénytelen több ízben megállapítani a komoly és tekintélyes *Athenaeum* c. folyóirat (szerk. Beöthy Zsolt), hogy „ma Jókai egyetlen elbeszélőnk, kinek könyveit még olvassák“.

1875-ig tehát Jókai népszerűsége csorbitatlan, ennek a több mint két évtizedes „fénykor“-nak egész ragyogása az övé. De e csaknem negyedszázados delelő után elvégre Jókai hasonlíthatatlan népszerűségének a napja is lassan-lassan haladni kezd a természet örök rendje szerinti úton lejjebb-lejjebb. E lassú, de kétségtelen változás kezdő dátumául az 1875-iki esztendő kínálkozik, mert ez az év tekinthető fordulópontnak az imént említett mindkét vonatkozásban. Hogy az 1875-iki politikai front-változtatás miként lohasztotta le az olvasó nagyközönség többségének lelkesedését Jókai iránt: erre már az életrajzi fejezetben is utaltunk. De Jókai társtalan elsőbbségi helyzete a második vonatkozásban is módosulni kezd; eddig szóba sem jöhetett olyan író, aki a Jókai népszerűségére veszedelmessé válhatnék ... de 1875-ben már bontakozik ki felé egy ilyen veszélyes versenytárs egyénisége. Az *Athenaeum* című folyóirat, midőn a fentebb idézett megállapítást közli Jókai vitathatatlan első-

ségéről, *ugyanakkor* (nehány hónappal előbb) mutat be egy kezdő novellistát: „Mikszáth Kálmán úrtól, a legifjabb beszélyíró-nemzedék egyik legszorgalmasabb tagjától közelebb *elbeszélések* jelentek meg... A novella-irodalom annyira süllyedt a legújabb időkben nálunk, hogy bármi csekély tehetségtől sem szabad a figyelmet megtagadnunk. Mikszáth urat rövid pályáján a lapok részéről több apróbb kitüntetés is érvén, beszélygyűjteményéről az *Athenaeum* bővebben is meg fog emlékezni“. ...Lám, még ezekből a sorokból alig lehetne megsejteni, hogy az újság- és könyvolvasó magyar társadalom kegyében ez a fiatal író lesz nemsokára Jókai utóda. Csakhamar melegebben kezdenek róla beszélni a lapok, roppant kapóssá válnak írásai, egyszer csak azon vesszük észre, hogy az ő neve a legnépszerűbb és legdivatosabb. Kisebb fajsúlyú és szűkebb körű tehetség, mint Jókai, de éppen ezért kevesebb nagy hibát lehet a fejére olvasni, a kiegyezés utáni korszak közhangulatát és közízlését pedig éppen olyan csodálatos érzékkel tudja kitapogatni és kielégíteni, mint Jókai az ötvenes-hatvanas éveket. Jósika nélkül talán nem volna Jókaink, de Jókai nélkül egész bizonyosan nem volna Mikszáthunk. Geniális Jókai-tanítvány ő, aki mestere rovására is aratja győzelmeit a hírnév mezéjén, veleszületett ügyességgel fejlesztve tovább elődje művészetét. A páthosz helyébe lép nála az irónia, a hit helyébe a mosolygó kételkedés, a mese helyébe az adoma, az ideáлизmus helyébe a cinizmusnak és érzékiségnek néhány szeplőjét viselő kedélyes epikúreizmus, a Kakas Márton ártatlan politikai mókázása helyébe a modern parlamenti élet tipikus svihákja: Katánghy Menyhért, az édes must helyébe a csípős, de kellemes pezsgésű *szörp* — és mindenkinek éppen ilyesmi kell. Csakhamar föllép Mikszáth mellett Gárdonyi Géza, Ambrus Zoltán, Herczeg Ferenc is. Mind a négyen az újabb nemzedékhez tartoznak s közelebbi viszonyba tudnak már lépni nap-

jaik közönségével és problémáival, mint a más korszakból való öregedő mester.

De most még nem járunk itt. Jókai most van dicsőségének tetőfokán. Most még nem elkopott szólamód, hanem a közlekedés kiáltja felé: a „koszorús költőkirály!” ...

2.

Jókai óriási hatásának egyik legfőbb eszköze: az ösztönszerű, csálhatatlan érzék, amely a témák ügyes megválasztásában nyilatkozik. Tehetségének ez az oldala juttatta őt uralomra oly gyorsan regény- és novella-irodalmunkban s most, mikor népszerűségének két évtizeden át tartó fénykorára vetünk egy átfogó pillantást, egyszerre világossá válik előttünk, hogy Jókai ez írói sikerek szakadatlan sorát nagyszerű előadóképessége mellett még egy másik, amavval csaknem egyenlő fontosságú tehetségnek köszönhette: annak a bámulatos invenciónak, mely már pusztán a tárgyválasztással is ellenállhatatlanul az író varázskörébe csalta az egész nemzedék lelkét. E húsz éven át tartó korszak roppant tömegű írói termésének kilenc tizedrészében tulajdonképpen egy közös szempont vonja mindjárt magára figyelmünket s hívja ki elismerésünket: a témák *alkalomszerűsége*, mely már magábanvéve is biztosítja a költői művek egykorú nagy hatását.

Roppant számú kisebb elbeszéléseinek *egész* tömegéről persze nem lehet megállapítani a témának ezt a különösebb alkalomszerűségét; sok van közöttük olyan, melyek csak annyiban mondhatók alkalomszerűeknek, amennyiben a szemkápráztatóan romantikus költői megvilágításmód mindig időszerű a nagyközönség százazei számára; de — látni fogjuk — vannak e novellák között egész *csoportok* olyanok, amelyek már tárgyuk alkalomszerűségével is magukra vonták az egykorú olvasók érdeklődését

és segítettek teljessé tenni az író sikerét. Az meg egyenesen meglepő és Jókainál szokatlan, de reá nézve ezáltal annál jellemzőbb körülmény, hogy e két teljes évtizedet betöltő írói fénykor nagy regényei (szám szerint tizenhárom) — egyetlenegynek: a *Jövő század regényének* kivételével — mind abból a közelmúlt időszakból veszik tárgyukat, amelynek izgatónan alkalomszerű s éppen ezért hasonlíthatatlanul hálás voltát 1853—54-ben fedezte fel írónk. Ez alatt a közelmúlt időszak alatt azt a félévszázadot kell értenünk, melynek középpontja az 1848—49-iki szabadságharc. Húsz teljes esztendőn át írónknak eszébe sem jut, hogy csak egyszer is a messzebb múltba nyúljon regény-tárgyért s mindössze egyszer jut eszébe, hogy az elképzelt jövőendő fantasztikumából vegyen anyagot regénye épületéhez. A Jókai-fantázia sem azelőtt, sem azután nem tud ilyen kitartó és céltudatos, sőt mondhatni: rendszeres teremtmői tevékenységre berendezkedni. Az 1855-től 1875-ig terjedő két évtized már csak azért is megérdemli a „fénykor“ elnevezést, mert Jókai ekkori regényei egy tizenkét részből álló hatalmas ciklust alkotnak, melyet egységbe foglal a témák időbeli összefüggése és az epozias alapeszme közössége.¹

3.

E két évtizednyi korszak novelláinak óriási tömegét még áttekinteni is bajos. De hosszasan foglalkozni velük nem is szükséges, mert legnagyobb részük egészen azokon a csapásokon halad, amelyeken az eddigiek.

¹ Két regényből (*Szegény gazdagok*, *Az arany ember*) ez a hazafias és eposzi természetű alapeszme hiányzik, mert cselekvényük nem a nemzeti közügy taláiba van beültetve, mint a többieké; de témájuk időbeli háttere világosan beiktatja ezt a két regényt is a szóban forgó sorozatba.

Van közöttük két terjedelmesebb elbeszélés, melyeknek a cselekvényét a vakmerő képzelet a mesék világába ragadja. Két ellentétes irányú, de egyformán exotikus jellegű kirándulása ez Jókai képzeletének. Az egyik (*Oceania* 1856) egy ókori, ma már ismeretlen világrész pusztulását meséli el; ez elsüllyedt világrésznek csak a tizenegy legmagasabb hegycsúcsa látszik ma ki a tengerből: az ú. n. Canari-szigetek. E szigetcsoporthoz valaha roppant nagyságú szárazföld terült el, az embervilág minden egyéb lakóhelyétől egészen elkülönülve, teljes ismeretlenségben. Egyszer egy tyrusi vakmerő hajós, a buzgó zsidó vallású Bar Noémi eljutott fiatal hitvesével erre a titokzatos földrészre. Már magát ezt a borzalmas tengeri utazást, mely az Oceániában való partraszállással végződik, úgy írja le Jókai, mint legendaszerű, csodálatos eseményt, mely az egy igaz Isten akaratának az eredménye. A szigeten aztán Bar Noémi az ó-testamentumi bosszúálló Isten küldöttjeként szerepel s a fertelmes bűnökbe merült, bálványimádó lakosságot megbünteti: egymás után kilencszer bocsát rájuk mindig súlyosabb-súlyosabb elemi csapást s mikor mindez nem téríti az igaz Istenhez őket, végül az egész országterületet elsüllyeszti, hogy kárhózas halállal pusztuljon el a megromlott lelki fajzat. Az egész elbeszélésnek a levegője olyan forró és a túlcsigázott exotikumok fűszereitől annyira terhes, hogy izgató hatása helyenként szinte szenvedést jelent a fogékonyabb idegzetű, érzékenyebb kedélyű olvasóra nézve.

Mennyire más genre az *Egész az északi pólusig* (1875) c. kis regény! A benne szereplő motívumok még fantasztikusabbak, mint az *Oceániában*, de az egész munkán valami jóízű humor derűje csillog; szinte látjuk a szerzőt, amint hallatlanul nagy monológai közben csöndesen a bajusza alá mosolyog. Ez a regénynek nevezett terjedelmes elbeszélés különben is az *Üstökösben*, tehát a Jókai alapította és szer-

kesztette képes élclapban jelent meg először. Egy dalmáciai születésű magyar tengerész-matróz: Pietro Galiba beszéli el naplójában az ő csodálatos kalandjait, melyek akkortól kezdve történnek vele, mikor egyszer a jég közé fagyott „Tegethoff“-hajón feledékenységből ott hagyták matróz-társai. A kényszerűség és a kíváncsiság hihetetlenebbnél-hihetlenebb vállalkozásokra ösztönzi Galiba Pétert, de ezeket a a képtelen kalandokat komoly arccal mondatja el az író és tudományos bizonyítékok látszatával támasztja alá azokat, csak az egész munkát lehellet-szerűen körülölelő s főként a stilusban megnyilvánuló kedélyesség, egy-egy jóízű „kiszólás“ érezteti velünk, hogy csak a gyermeki színvonalon levő olvasók számára van ez komoly olvasmányul szánva, egyébként épen ez a tudományos maskarába bújtatott Hány Jánoskodás teszi az egész munkát kedvessé. A sok csodálatos kalandot méltóképen koronázza meg Galiba Péternek az a remeklése, mikor életre kelti a „húszezeréves menyasszony“-t és ennek nagyapját, akik a földnek egy őskori nagy kataklizmája alkalmával egy kristállyá kövült tengerszem belsejébe záródtak volt bele oly pillanatnyi hirtelenséggel, hogy az élet sem szállhatott el belőlük!... Ugyanaz a genre ez, amelyet Jules Verne és H. G. Wells művel legszorgalmasabban, de többnyire az előbb említett írói kedvtelésnek önmagán mosolygó kedélyi zamata nélkül. Újabban azonban Wells művészete is ilyen irányú fejlődést mutat; *Emberek a holdban* c. munkájának talán épen a legfőbb vonzóereje abban a diszkrét humorban van, mellyel alig észrevehetően önti le a vakmerő vállalkozás „rettenthetetlen“ hőseit.

Némi rokonság fűzi ehhez a munkához a *Csigák regényét* (1871), amely szintén az *Üstökösben* jelent meg először. Itt is természettudományi ismeretek fényét bontja szivárványos színekre Jókai képzeletének a prizmája. És itt is a hol lappangó, hol nyil-

vánvaló humoros szemléletmód emeli a száraz témát a költészet magaslatára, pompás analógiákat, találó vonatkozásokat fedezve föl a csigák és az emberek életviszonyai között, szellemesen és hatásosan érzetve a teremítő természet roppant egységét s benne a mi parányiságunkat. A csigafaj életét mintegy megismerélyesíti, anthropomorfizálja Jókai s a legprimitívebb állatfajok egyikének az emberfajjal való ilyen — hogy úgy mondjuk — közös nevezőre hozása: legtermészetesebb és legalkalmasabb hordozója a humoros világnézetnek.

Sok novellájához meríti az anyagot Jókai a történeti és a mondai multból. A világtörténelem az ő számára a rendkívüli, regényes epizódok kiaknázhatatlan kincsesbányája. Igen sokszor a „történelem”-nek az effajta Jókai-novellákban nincs is egyéb szerepe, mint az, hogy keretbe foglaljon egy-egy végletesen romantikus elgondolású mesét vagy meglepő csattanóval végződő adomaszerű esetet. Az idegen vonatkozású „történelmi” novella-témák közt többször ismétlődik írónknak egy kedves motívuma, mely az exotikus messzeségű témákba észrevétlenül belelop egy kis bennünket magyarokat érdeklő alkalmasszerűséget. A *Fekete világ*, A *megölt ország*, *Valdivia*, *Smaragdok és zafírok*: mindegyikben egy-egy derék, romlatlan, hiszékeny, primitív nép (négerek, rézbőrűek, egyiptomiak) pusztulásáról van szó; az igazi eszményeiből kivetkőzött, önző civilizáció képviselői (spanyolok, törökök) csalják meg és igázzák le őket alávaló, gyáva hitszegéssel és állati kegyetlenséggel. A tönkretett ártatlan nemzetek pusztulásuk előtt szörnyű bosszút állanak gyilkosaikon... Az ötvenes évek magyar olvasója önkéntelenül is olvasott „a sorok között” is, és a szegény feketék, rézbőrűek stb. sorsában a Keletről Európába szakadt naiv, becsületes, rövidlátó magyar nemzet sorsát érezte, amelyet nyugati szomszédja és államéleti testvére gyilkolt meg 1849-ben a vétkes közönyösségű nyu-

gati civilizáció szeme láttára. A letiport és meggyázott magyar nemzet eszmevilágának középpontjában sok ideig a bosszú gondolata gubbasztott, mely addig is, míg igazi alakjában meg nem jelenhetik, a világtörténelmi multnak az analógiába öltözve jár fel kísérteni.

A hazai vonatkozású multból vett novella-témákkal akaratlanul is úgy bánik Jókai, hogy a történelmi jelleg többnyire mondaivá változik, azaz a motivációban helyet juttat olyan okoknak, amilyeneket a tudomány, a tapasztalat nem fogad el, csak a vallásos hit. A *magyar előidőkből* c. munkának éppen abban van a sajátossága, hogy mintegy rendszeresen iparkodik a magyar nemzet történelmére ráalkalmazni frónk az ő naiv, mondai, illetőleg eposzi hajlamú világszemléleti módszerét. Ha Jókai hamis cím alatt árulta volna ezt a portékáját, ha tudományos igényekkel jelent volna meg ez a rege-gyűjtemény: csak akkor érdemelte volna meg azt a kegyetlenül szigorú, sőt megbélyegző ítéletet, melyet Gyulai mondott róla, a történelem „meghamisítását” emlegetve.

Ilyen többé-kevésbé mondai motivációjú elbeszélések: *Az istenhegyi székely leány*, *Baróthy Ilona*, *Mátyás király fája*, *A fekete sereg*, *Párbaj az Istennel*. Mindegyikben fel van vázolva úgyahogy a történelmi háttér (a tatárjárás, Mátyás kora stb.), de mindegyikben szerephez jut a cselekvény mozgató okai között valami emberfölötti hatalom, valami megmagyarázhatatlan csoda (rejtélyes összefüggés Mátyás királynak és egy hársfának a sorsa között; jóslatok, átkok teljesedése). A történelmi és mondai elem összeolvadása nem mindig sikerül, de néha a tárgy és a mesemondó hang jól illik egymáshoz, pl. a „regé”-nek nevezett *Mátyás király fájában*.

Legsikerültebbeknek kell tartanunk azokat a novellákat, melyekben az író nem folyamodik a mondai motiváció kényes módszeréhez, hanem kedves köz-

vetlenséggel, tapintatos archaizálással s csaknem mindig egészséges, adomai, derűs hangon ad elő egy-egy érdekes történetet. Van olyan elbeszélése, melynek ismeretes történeti alak a hőse (*A legvitézebb huszár*, t. i. Simonyi óbester); többnyire azonban debreceni krónikák, régi városi jegyzőkönyvek vagy szájhagyomány szűkszávú adataira szereti felépíteni egy-egy novella cselekvényét s ilyenkor igen szép sikereket ér el. Egy-két név, évszám vagy egyéb „hihető” adat elég Jókainak ahhoz, hogy segítségükkel pompás couleur localt teremtsen s remek valószínűségű, kedves kis történetet helyezzen el benne. Ilyenek *A struccmadár*, *A debreceni kastély*, *Két menyegző*, *Hogyan lett Dull Mátyás uramból Rác János?* *A magyar Faust* (Hatvani István debreceni professzor). *A debreceni lúnátikus*, *Mégsem lesz belőle tekintetes asszony*. Ez utolsó novella cselekvényének a befejezése már az egészen közeli múltban történik, a szabadságharc végén, mikor az orosz katonák bevonultak Debrecenbe... tehát ez már nem annyira történeti, mit inkább aktuális érdekességű téma.

4.

Mostan tárgyalt időszakunk egy olyan novella-gyűjteménnyel kezdődik (*Véres könyv* 1855), amely mutatja, mily csodálatos ösztönrel találja meg Jókai a témák megválasztásában az olvasó nagyközönség szívének és érdeklődésének nyitját. A hazafiúi gyász e fekete éveiben a legalkalomszerűbb könyv: a *véres könyv*. A háborúnál nem volt izgatóbb, érdekesebb, mindennapibb gondolata a magyar embernek. Mindenki tudta, hogy Kossuth a külföldön fáradhatatlanul buzgólkodik a magyar függetlenség ügyének a világpolitika napirendjén való tartása érdekében s hogy egy Ausztria elleni háború alkalmára várakozik. Az 1852-től 1855-ig, sőt 1856 tavaszáig elhúzódott krími

háború nem hatott ugyan ki hazánk alkományi helyzetére, mert ebben a háborúban Ausztria szerepe ha nem valami gavalléros is, de annál kényelmesebb volt s „győzött“, később azonban mégis csak két háború tanította meg Ausztriát az irántunk való engedékenységre, tehát a közhangulat feszült várakozása a krími hadjárat idején is logikus dolog volt s már csak ezért is biztos sikerre számíthatott ennek a témának szépirodalmi feldolgozása. Növelte e háborúnak — s a vele foglalkozó költői műnek — érdekességét ránk nézve az a körülmény, hogy főszereplője az előttünk 1849 óta oly gyűlöletes Oroszország volt. Az íróra nézve ezzel adva volt a rokon- és ellenszenvnek, az előadás irányzatosságának kérdése s Jókainál ezt senki se tudta és érezte jobban. Hálás motívumként kínálkozott az a körülmény is, hogy a zsarnoki Oroszország létükben fenyegetett szomszédai közt volt a velünk rokon ozmán faj és a kaukázusi cserkesz nép, mely utóbbiról Jókai és az ő hatása alatt pl. P. Szathmáry Károly olyanformán ír, mintha — mondjuk — csak holmi nyelvjárásbeli különbség volna közte és köztünk, egyébként pedig testvérek volnánk.¹ Regényesen eszményi képet fest Jókai a cserkeszek hős honáról, szembeállítva ezt az európai civilizáció romlottságával (*Szinope, A fegyvertelen*); gyermeki, népi naivsággal helyezkedik a velük való rokonság hitének álláspontjára s elnevezi az egyik

¹ P. Szathmáry Károly így ír a Samilban (1855): „Ő gyönyörű Cserkeszország, te szent föld, hol atyáink porai nyugsznak!... Itt lépett ki pólyáiból a hatalmas Etele s talán amaz ezredes tölgybe amott a hegytetőn nyilakat lőtt gyermekkorában Álmos vezér!... Miért hagyták oda atyáink e földet, vagy miért nem jöttek el mindannyian, hogy ielejtezők el a szép volt hazát örökre...“ „Midőn állítom, hogy a cserkesz a magyar népnek testben, lélekben testvére, már azt is megmondtam, hogy vendégszeretőbb nincs nála a világon “

cserkesz leányt Gyiungyilának („olvasd: Gyöngyile“), az Elborus-hegység nevét is onnan származtatja, hogy e hegység fehér csúcsai csak ritkán villannak ki a fellegek közül, csakhamar megint *elborul* rajtok a sötét köd. Az Elborus hegy bércei *Avariára* fehér-
lenek le, „ezüst vállaik szűz havában sohasem hevert idegen dalia“... Íme egészen azok a motívumok, melyek már a *Csataképekben*, a *Török világban*, a *Másik hazában*, *Dalmában* stb. megjelentek. A *Véres könyv*beli szereplésük mutatja, mennyire alkalmoszerű volt ez a tárgy még ekkor is.

A *Véres könyv* egész tartalma tehát egy egykorú világszenzációhoz fűződik. De nemcsak maga a tárgy ennyire alkalmoszerű, hanem feldolgozása is gyakran emlékeztet a hírlapirodalomra vagy a rögtönzött történetíráásra. Előttünk kavarnak nyers valóságukban történeti adatok, nevek, események; itt-ott a vezércikkéhez hasonló páthosz, az események megokolása helyett — tehát a művészi alakítás helyett — pedig gyakran a meglepés, az elképpesztés. Elég lesz egy példára, *A gyerkőcre* hivatkozni. A Szebasztopol előtti angol táborban van egy „csaknem gyermekded“ katonatiszt „a legszelidebb tej- és rózsá-arccal, nyájas kék szemekkel“; nyakán medaillon csügg, benne női arckép — édesanyja arcképe. Mindenki azt hiszi róla, hogy az első kellemetlenség elriasztja vagy tönkreteszi, hiszen a katonákat versenyezve pusztította kolera, hagymáz és tüdőlob; akinek csak keze, lába fagyott el, azt még föl sem szedik az ambulanceok, az még várhat. A tiszték már előre sajnálkoznak a „gyerkőcön“, aki az éjszakát kint töltötte a vívóárokban. De egyszer csak megjelenik egészségesen, még csak shawl sem volt csavarva a nyaka körül, kétfelé vált ingeleje fedetlenül hagyta mellét; s még csak el sem rekedt. No, de a hideg eltűrése még maga nem tesz valakit jó katonává. „Ahhoz még személyes bátorság, testi erő, ügyesség, hidegvér és több efféle szükséges“. A

tizenhat éves gyerkőc lefőz mindenkit, pedig anyján kívül más nő nem fordult meg még eszében, vizen kívül semmi egyebet nem iszik, azt is csak egyszer napjában, harcolni ellenben úgy tud, mit egy mesebeli hős, „úgy veti magát a szuronyok közé, mint egy kínai jongleur, ki az éles kések közé szökik, egy perc alatt tíz csapást fog fel és ad vissza kardjával... Meg sem bukott a lövés elől; egy golyó sem találta, pedig lőttek reá százan... Ha valamire azt mondta valaki, hogy az lehetetlen, ezt válaszolták: „rá kell a tacsókora bízni“. Annak nem volt semmi lehetetlen“. Egyszer aztán egy golyó fúródik a mellébe s ő anyja nevét sóhajtva hal meg... Íme egy téma, melyben csakis a szenzációs elem van kiemelve. Az történik, amit senki sem hitt volna el előzetesen, az olvasó sem. Az író nemhogy valami módon megokolni igyekeznék a gyermek-külsejű tisztecske páratlan erejét, bátorságát stb., a fejlődő cselekvénynek éppen váratlan, logika-ellenes jellegét hangsúlyozza. Valóságos megfordított Lavaterizmus: a gyerkőc fiziológiája épen ellentéte lelki és erkölcsi egyéniségének. Ez a gyerkőc tehát egy emberi kuriózum, méltó szenzáció a csodálkozni szeretők számára. Nem a költészet, hanem a hírlapírás szereti az efféle különleges (vagy ilyenné felfűjt) eseteket.

Oroszország s különösen a cári udvar — mint minden exotikum — úgyszólván állandóan foglalkoztatta Jókai képzeletét. A hetvenes évek második felében majd írni is fog róla egy terjedelmes regényt (*Szabadság a hó alatt* 1879) és huszonegy kisebb beszélyfelét, melyeket összegyűjtve is kiad 1878-ban *Észak honából* címen. Nagyobb részük a *chronique scandaleuse* kétes ízlésű tárgyköréből való, újságírói végletes torzítással. Node eredetileg majdnem mindegyik az *Üstökös* c. élclap számára készült s ott mindenestre inkább helyén van, mint a későbbi jubileumi kiadásban.

Persze a krími háború elmúltával a téma érdekessége is megszűnt. Hanem azért Jókai nem szorult meg az érdekes meseanyag dolgában. Volt neki egy tárgyköre, melynek mindvégig legbuzgóbb krónikása maradt; tapasztalatainak legmagasztosabb és képzeletének legegészségesebb elemeit ebben összpontosította, erre vonatkoztatott akarva-akaratlanul mindent, még legexotikusabb témáinak is nagy részét; ez volt legnagyobb szerűbb élménye, legdrágább emlékeinek kincstára, világnézetének igazolása. Az a híres *huszonöt év* ez és az a *függetlenségi harc* (az utána következő szomorú másfél évtizeddel), melyeknek történetét Horváth Mihály írta meg, szintén mint az események tanúja és részese. Jókai költői működése addig maradt igazán időszerű, míg az a nemzedék élt, amelyik erre a korszakra vissza tudott emlékezni. E nemzedék szívének húrjain bravúros biztossággal játszott, százezrek lelkét tetszése szerint megbizseregeltette, föllelkesítette, elérzékenyítette, mosolyra vagy hahotára fakasztotta, mert úgyszólván minden sora — vagy tárgyi vagy hangulati tényezők útján — a tetszés művészeti oldala mellett még másfajta, alkalmi, időszerű hatást is gyakorolt az egykorú olvasóra. Azon a szerencsés területen mozog ilyenkor Jókai, amelyre az *Egy magyar nábob*bal lépett. Valóság és képzelet költői összhangba olvad, de mikor nem tud is összeolvadni ez a két elem, külön-külön is hatásosak: ha a költői igazság nem egészen meggyőző, csattanós tromfiként szólal meg a történeti igazság, a rendkívüli idők egy-egy letagadhatatlan esete, viszont ha a történeti szempontot elhanyagolja, vagy meghamisítja az író, ezt a hibát rendkívül ügyes szemfényvesztéssel leplezi a képzelet szívárványos játéka, annál inkább, mert az olvasóközönség kilenczted része a világ szemléleté-

ben ugyanarra az optikai csalódásra hajlamos, amelyre Jókai.

Az ötvenes években a legdivatosabb fogalmak vagy inkább szólamok egyike volt: a *népiesség*. A reform-kor a demokratikus szabadelvűség jegyében alakította volt át hihetetlenül rövid idő alatt államunk szervezetét s ez a rohamos nagy munka a politikának és szépirodalomnak közös sikere volt. Ez a két tényező — politika és költészet — fölolvadt és sajátos magyar ötvénnyé forrt egy nyugatról beáramló eszméirányzat melegében: a romantizmuséban. A romantizmus volt az, mely a költészetet emberies nagy eszmék, politikai, társadalmi célok szolgálatába kívánta állítani, viszont a politikába belevitt egyetmást abból a Rousseau-féle költői ideológiából, mely meghamisítja a történelmet, mert agyoneszményíti az emberi östermészetet és a kultúra fejlődésében erkölcsi szempontból nem emelkedést, hanem süllyedést lát. Ha már az őskort nem lehetett feltámasztani, hát a jelenben nézett szét a romantikus szemüveg mögül csaknem minden költő, keresván a mai civilizáció mételjétől legmentesebb társadalmi réteget — és meglegelte a *népet*. A nép kezdett irigység tárgya lenni, mert kivüle állott a nyilvános élet zajos tülekedéseinek és boldogságölő hiúságainak. De az irodalom tulajdonképen nem a népet szerette (hiszen igazában nem is ismerte még), hanem csupán a kultúra elleni romantikus csömör hajtotta az írókat e zaklatott időkben el a hitelét vesztett kultúra fészkeitől, a nagyvárosoktól. Így aztán a szillogizmus egyik tételét elrontván, a „qui bene latuit, bene vixit“-féle elv alapján „nép“-et kezdtek látni mindenki-ben, aki vidéken vagy épen faluhelyen, pusztán, tanyán éledgett. Így a „népi“-nek mint társadalmi fogalomnak ki volt véve a méregfoga, mert a városi proletáriátus, mely különben jóformán meg sem született még akkoriban nálunk, nem vitt diszharmoniót a „nép“ idilli társaságába. A nép alatt általában a vidéki be-

csületes, boldog, egészséges, tősgyökeres magyar fajt értették, mely nem szakadt el az anyaföld áldott öletől. Ez a faj testben szép, lélekben romlatlan és nemes, van benne jó adag faji büszkeség, rátartóság, gavallérság s — ha szabad így szólani — valami komoly osztályöntudat, mely szolidaritást tart fenn a magához hasonlókkal és a többiekre idegenkedve vagy fölényesen mosolyogva néz. Az irodalom sajátos lelkesedéssel becézte ezt a meglehetősen fiktív vagy legalább is egyoldalúan rajzolt modell-népet; olyan pesti író-uracsok is, akik talán nem is jártak soha a falusi nép közt, nagyban adták nemcsak a népbarátot, hanem a népismerőt is, nem ritkán komikus bizonyítékokat szolgáltatva akaratlanul az ellenkezőről. A sors csapásai közt menekvésszerűen hittünk a népi elem őseréjében, a dicső régi jó idők e ránk maradt örökségében. Aki erről a tárgyról írt, az eleve biztos lehetett a közönség tapsairól.

Jókaitól is megjelent 1857-ben egy kétkötetes beszély-gyűjtemény *Népvilág* cím alatt. Költői szárnyalású, lírai melegségű, virágos stílusú előhang nyitja meg a munkát. „Mások a költészetet az égben keresik, mi keressük azt a földön. Máskor a költő tanította a népet, most taníts te engem, lelkem hajlamaitól ölelt nép! Jöjjetek felém ti rétek, mezők, délibábos rónák, csendes fehér házak, pusztai karámok... lássalak benneteket, ti a szabad égnek fogadott fiai, jókedvű pásztornép, gulyások, csikósok, szellő paripákon, regényes, magányos csárdákat látogatva. Tűnjetek fel előttem ti széles városok, boldog házaitokkal, tornyos szentegyházak... Hadd gondoljak vissza mindazon víg és kedélyes, szomorú és elgondolkoztató regékre, adomákra, eseményekre, miknek homályos emléke a régi jó időkből lelkemben fennmaradt; események, minőkkel naponként találkozunk az életben: oly egyszerűek, oly igazak s mégis oly érdekesek...”

Az egész kor demofil hajlama, ízlése és hangulata

nyilatkozik e sorokban. Így írtak akkor a többi költők is, csak tehetségük mértéke tett különbséget köztük. „A nép, a nép! Hányszor menekülök vissza hozzád, te kimeríthetetlen tárház“... mondja pl. Vas Gereben is ugyanebben az időben (*A multak emlékei* 1859), csak hogy a nép iránti rokonszenvébe ő nála már belevegyül a nagyvárosi társadalom erkölcsiinek ingerült bírálata és elítélése, amitől Jókai lehetőleg tartózkodik, részint magasabb röptű képzelete miatt, mely egységesebb képben szereti és tudja szemlélni hazánk társadalmának összeségét, részint talán az opportunizmus szempontja kedvéért, hogy az olvasó tábornak egyik rétegét se idegenítse el magától. (Ha néha megtörténik nála, hogy valamelyik társadalmi osztályt mintegy a többinek vagy egy másiknak a rovására dicsér meg, olyankor kissé nyugtalanná válik s könnyen áticsap az ellenkező irányba, talán az „egyensúly“ megmentése érdekében! Így következett pl. *A régi jó táblabírákra* a másik esztendőben a — *Dózsa György*. Gyulai Pál keményen meg is rója ebben az eljárásban az *elvtelenséget*, mi azonban inkább az alig fegyelmezhető impresszionizmust látjuk benne, mely — mint az újságírás — az alkalmi hangulatok rabja, a *ma* szemével lát, már pedig a *ma* hamar átváltozik tegnappá). Különben Vas Gereben epésebb és Jókai édeskeesebb előhangja végül összeolvad a kor romantikus ízlésévé s Vas Gereben szavai a társadalom naivan pathétikus hitvallásának mintegy „hívatalos“ megszövegezése gyanánt tekinthetők: „Szokásaidat el ne felejtse, népem! maholnap térden állva csúsznak hozzád, hogy ezt az élő régiséget, a multnak hagyományos ereklyéjét bámulhassák...“

Csakugyan effajta felfogás nyilatkozik meg Jókai *népvilágában* is, mely különben korábbi évekből való elbeszéléseket is tartalmaz. A legnagyobb szabású és legsikerültebb darab, a *Kedves atyafiak*, mintegy a régi jó világ utolsó Mohikánjait, a nyíltszívű, ven-

dégszerető, jókedvű, tetőtől talpig magyar Kassay Lőrinceket és Berkessy Gáborokat örökíti meg az ügyes-bajos jelen- és utókor számára. De persze ehhez az igazán boldog és irigylésreméltó „népvilág”-hoz nemesi származás (!), földbirtok, tágas kúria, tiszteletet parancsoló tekintély kellett s éppen azért olyan irigylésreméltó, mert mindez meg is volt — legalább a Jókai novellájában.

Nyilvánvaló, hogy az eszményítő hajlam itt sokféle túlzásba esik (*A rézpataki lelkész*). De az is kétségtelen, hogy éppen ez a túlzásra hajló eszményítés tette Jókai műveit oly különösen korszerűekké. Egy romokban heverő országot kellett a mesés képzelet sugaraival bearanyozni, hogy elviselhető, sőt vigasztaló látvány tárulhasson a súlyos megpróbáltatás évtizedeinek nemzedéke elé. E feladat megvalósítására az egész világirodalomban hiába keresnénk hajlamosabb tehetséget a Jókaiénál. Nem hiába volt kedves előtte a *délibáb* neve és fogalma; nem hiába szerkesztett folyóiratot és naptárt ezzel a címmel, költészetében is van valami délibábszerű jellemvonás. Szemfényvesztő tüneményekkel kápráztatni el bennünket, az eltikkadt ember elé tó síma tükrét csillogtatni, a fásult kedélyt bámulatos optikai mesterfogásokkal felvillanyozni, a napsütéses levegőben egy pár óráig fantasztikus tündérpalotákat teremteni varázslétre: ez volt akkor a túlnyomó többség szellemi szükséglete és ez volt Jókainak is legfőbb költői kedvtelése.

De a délibáb ép úgy a valóság függvénye és éppen olyan szigorú természeti törvényeknek hódol, mint a világelet bármely más jelensége. Az anyaföld vége-láthatatlan síkja, a nap heve, a légkör vibráló rétegei nélkül nincs Fata Morgana s ki tudja, még miféle titokzatos tényezők módosítják azt oly széppé minálunk. A magyar puszták délibábja a hazai föld utánozhatatlan különlegessége s nem volna nehezebb a Kárpátok hegyláncát ellopni a Nagy Alföld széléről,

mint a magyar délibáb csalfa játékát... Jókai költészetének ábrándvilága is ilyen világgraszoló, de hazai különlegesség; elválaszthatatlanul oda van növe a XIX. század közepének magyar talajához, ebből szívja föl százféle hajszálcsovön át s fejleszti ki fényét, színét, ízét, egész pompáját. Aki igazán élvezni és méltányolni akarja ezt a költészetet, helyébe kell jönnie a költőnek kemény akadályok leküzdése árán is, ismernie kell a magyarság nyelvét, lelkét, egykorú hangulat- és képzetvilágát, azt a belső kapcsolatot, mely a költőt fajához és nemzetéhez fűzi; viszont Jókai költészete a legfontosabb adalékok egyike a magyar faj ezeréves múltú pszichéjének megismeréséhez. De aki Jókai tehetségéről minden előkészület nélkül és a magyar nyelv tökéletes ismerete nélkül, fordítások alapján ítélkezik, körülbelül olyan helyzetben van, mint az, aki a Hortobágy nyárközépi délibábjáról *ténykép útján* kénytelen fogalmat alkotni magának; a hatásnak épen a titka, voltaképeni varázsa megy veszendőbe...

Az eszményítő képzelet szemképráztató atmoszférája borul Jókai műveiben a szent hazai föld látóhatára fölé. Az ismerős puszták szélein ott csillogreszket a csoda-kereső örök emberi ösztön délibábjá, mely Meseország kapuját láttatja velünk egy tanya-sövényben, pálmafává varázsolja az elárvult kútágast, óperenciás tenger szigeteivé a vályogvető gödrök környékét... Csalódásunk kellemes, könnyű és annál tökéletesebb, mert fokozatos: a távolban fantasztikus látomások, de közelünkben minden pontosan, világosan ellenőrizhető és kézzelfogható valóság, az átmenet szinte észrevehetetlen.

6.

És most feltárul előttünk a délibábos optika legnagyobb látványa: egy tizenkét részből álló regegyes ciklus ragyogó palota-sora. Kár, hogy nem

mehetünk hozzá olyan közel s nem gyönyörködhetünk benne olyan sokáig, mint szeretnők. Jókai ropant termékenységu költészetének húsz évnvi területét csak madártávlatból lehetséges egy pillantással áttekinteni. E regénysorozat darabjai nem egyenlő értékűek, külön-külön véve egyik sem ment kisebb-nagyobb fogyatkozásoktól, de együttesen a magyar nemzeti léleknek egyik legmaradandóbb becsü és legjellemzőbb megnyilvánulása. (Pedig — ne feledjük! — így „együttesen“ is csak harmadrésze egy igazán káprázatos gazdagságú nagy egésznek: Jókai költészetének.)

* * *

Ahogy az ötvenes-hatvanas évek szomorú korszakát, épúgy megszenteli az előtte eltelt félszázadot is a szabadságharcunkhoz füződő magyar *gloire* emléke. Jókainak kitünő érzéke és hajlama van ahhoz, hogy a reform-kört s általában a XIX. század egész első felét úgy tüntesse fel, mint a próféták korát, akik az idők teljességének közeledtét hirdették. A vértanúságot szenvedő nemzedékeknek mindig az szokott lenni a vigasztalásuk, hogy prófétákat, szenteket teremtenek maguknak, akiket imádhassanak, akikben eszményi útmutatást keressenek. Az 1849-cel beteljesedő és lezáródó korszak iránti kultuszt elsősorban és legfőbb mértékben Jókai oltotta bele a magyarság köztudatába.

Az *elátkozott család* (1857) c. regényének a cselekvénye nem a reform-korban történik ugyan, hanem jóval régebben, visszanyúlik a II. József, sőt a Mária Terézia uralkodása idejéig, de Jókai úgy tünteti fel ezt a régebbi multat, mint a reform-kor előkészítójét. A katolikusok és protestánsok közötti vallási gyűlölet elcsitulása, a demokrácia eszméjének egy csizmadia alispánná választásában megnyilvánuló győzelme, a „Hippocrene“-társaság nyelvmívelő lelkes vállalkozása mind megannyi úttörője a következő emberöltő kulturális megújhdásának. Az olvasók kíváncsiságát azzal is igyekszik az író fölkelteni és ébren-

tartani, hogy a cselekvény színhelyét sokáig nem nevezi meg, csak annyit mond róla a regény legelején, hogy ennek a városnak „a közelmúlt évek újabb történelmi nevet adtak”; a 208-ik lapon a „k...i” egyház és gimnázium van említve, magával a Komárom névvel a 231-ik lapon találkozunk először (az egész regény 255 lapra terjed).

Tehát Komárom a színhely, a Jókai szülővárosa! Ime a már magában véve is érdekes és alkalmoszerű tárgy, kedves nemcsak a komáromi olvasók szemében, hanem mindazokéban, akik Jókaiért lelkesednek. De költőnk másképpen is minél érdekesebbé igyekszik tenni a témát, annyira, hogy ez az igyekezete túlságokra is ragadja. A cselekvény egyik legfőbb mozzanata, a hatalmas és gőgös Malárdy alispán megbuktatása Bajcsy csizmadiamester által, mindenestre nagyon „érdekes”, annál érdekesebb, minél meglepőbb, sőt minél hihetlenebb. Jókainak szemmelláthatólag az egész regényben az a főcélja, hogy az olvasókat minél nagyobb csodálkozásra készítse s mikor ezek már-már csakugyan kételkedni kezdenek az elbeszélés valóságosságában, akkor diadalmasan olvashassa a fejükre, hogy az elbeszélte eseményt nem ő találta ki, hanem az valósággal megtörtént. Csakhogy a bizonyításnak ez a módja a költészetben nem sokat ér.

A motiválásnak ezen a módján kívül, mely a cselekvény illető részét adomaszerűvé teszi, még merészebb eszközhez is folyamodik Jókai az érdekesség szempontja kedvéért. Az egész főcselekvényt, a Malárdyra zúduló csapások sorát úgy tünteti fel, mint annak az átoknak a következményét, mellyel a komáromi reformátusok papja sújtotta sok évvel azelőtt a templomuk ellen törő alispánt. Ez megint tagadhatatlanul érdekes magyarázata az eseményeknek, a mondai műfajban helyénvaló is volna, de regényben elfogadhatatlan. A regényhez írt *Végszóban* a következőképpen próbálja szerzőnk igazolni eljárását: „Sokan nem fogják érteni azt, hogy mint lehetett egy keserű átoknak, amit ember kimondott, ember fejére

leszállani, még pedig az átkozóra úgy, mint az átkozottra. A kor ingerültsége kimagyarázza azt...“ Ez az igen elégtelen magyarázat legjobb esetben azt jelentheti, hogy az átok csak *subjective*, az érdekelt emberek hitében létezik. Ilyen értelemben elfogadható is volna e regény átok-motívuma; Malárdynak és Gutainak a *lelkében* nagy változásokat idézhetne elő az a hit, hogy az átok megfogta őket; de a Jókai regénye *mivelünk* akarja azt elhíttetni, hogy a Malárdy leánya azért szökött meg a Gutai fiával, mert a sok évvel azelőtt kimondott átoknak elérkezett a lejárat ideje s a sors ezt a csapást gondolta ki a két makacs ellenfélnek a megbüntetésére s egyúttal kibékítésére is. Mintha az emberfölötti elemnek ez a jogosulatlan belopódzása csábította volna Jókait további túlzásokra is, pl. az ifjú Gutai hihetetlenül eszményített alakjának rajzában s az elbeszélést megszakító egyik-másik részletnek valóságos lírai páthoszában (lásd 137. s köv. l., 157. s köv. l.), Figyelemre méltó különben, hogy e regény végszavában is, mint később is sok más alkalommal, Jókai elméleti fejtegetésekkel is mentegetődik költészetének túlságos — realizmusáért.

Már ebben a végszóban jelzi az író, hogy — ha az ég időt és erőt enged hozzá — a regény cselekvényét folytatni fogja, megírván a két család fiatal tagjainak további történetét. Az ég megengedte neki, hogy ezt a folytatást *A barátfalvi lévita* címen megírhasa — negyven év múlva (1897).

Fentebbi megjegyzéseinkből kitűnik, hogy az *Elátkozott család* Jókai gyöngébb regényei közé tartozik, de a gyermeki kedélyű olvasóra ellenállhatatlan varázssal hat Gutai Lőrinc káprázatos szereplése, a komoly kritika is szívesen elismeri a kiváló sikerét nemely korrajzi részletnek (az iparos céhek jómódú világa), nehány mellékalaknak (Bajcsy, Mákosné) s természetesen legfőként a megvesztegetően kellemes elbeszélő művészetnek.

Egy évvel korábban (1856) jelent meg a *Régi jó táblabírák*. A cím igen vonzó, a tárgy az ötvenes évek magyar olvasóközönsége számára az ellentét révén nagyon alkalomszerű lehetett; az osztrák bürokratizmus sivár zsarnoksága közepe, mely nem is tudott volna, de nem is akart számolni a magyar nemzet érzelme- és gondolatvilágával és a magyar jogszolgáltatás sokévszázados hagyományával: mint valami elveszett paradicsomra gondolt vissza a Bach-korszak magyar nemzedéke a letűnt táblabíróvilág patriarkális igazságszolgáltatására, mely a paragrafusok özönével nem torlaszolta el egészen a szívhez és méltányos józan belátáshoz vezető utat. A regény előszavában Jókai nagyon ügyesen ki is használja a témának ezt az alkalomszerűségét, e melabús — bár kissé kiszámítottan melabús — előhang az eltikkadt lelkű kortársakra üdítő italként hatott s búfelejtő gyönyörűséget ígért. De nemcsak az akkori, hanem a mai olvasó is nagy reménnyel veszi kezébe ezt a regényt, mikor a címen kívül még nem ismer belőle egyebet. Hiszen tudjuk Jókairól, hogy mennyire szereti az adomát s az adomai alakokat, a táblabíró-világ talaját pedig valóságos öserdeje nőtte be az anekdotáknak... itt tehát elemében fogja érezni magát a szerző s ha adomázó kedvében talán túlzásba megy is (mert ez szokása), a túlzás épen az adomai tárgyaknál okoz legkevesebb kárt s a legerősebb túlzás esetén is bizonyára mulatságos torzképeket kapunk majd, főként pedig táblabíró-humort, derűs bölcseségű világnézetet, évszázados tapasztalati hagyományoktól hitelesített adomai típusokat.

De mindebből és éppen ezekből nem kapunk semmit. Csalódásunk annál nagyobb, mert Jókai a regény elején így mutatja be a táblabíró-osztály vezérét, Lippay alispánt: „Különös szabadalma volt mások szomorúságát elrontani s a legérzékenyebben kezdődő jeleneteket tréfára fordítani. Az ő adomái vetettek véget a legingerültebb vitáknak a közgyűlése-

ken, az ő adomái fejtették meg a legbonyolultabb jogkérdéseket, azok engesztelték ki a haragvó feleket egymással, azok paralizálták a legsúlyosabb dikciókat, azok deríték föl még magát a halált is“. De bizony az adomák derűs világa helyett borzalmas rémtörténetet kell végignéznünk; egy egész országrész népe az éhhalállal küzd, az anyák néhány húszasért kínálják árúba gyermekeiket, a kiéhezett emberek csodálkoznak, hogy milyen vörösszínű lett az ég, a fák, a felhők, minden, pedig „a hetes inség szomorú hallucinatioja ez a veres szín, mely eget, földet befest“; a köznyomorral rikító ellentétben van a jöttment bérlő szívtelen önzése; azután megjelennek előttünk egy degenerált mágnáscsalád tagjai, kik közül az apa a saját leányát akarja öngyilkosságra kényszeríteni, egy másikójuk párbaj-örület maniákusa; gyilkossá lett vén csavargó romantikus alakja is fellép a cselekvény színterén, hogy végül veszett farkas marásától vegye a kérlelhetetlen igazság büntetését; szerelmében megőrült grófleány, ennek öngyilkossá váló imádója, továbbá a nászéjszakáján halálos párbajt vívó férj stb. teszi egészen Sue-genre-ré ezt a regényt, a borzalmas és szentimentális elem bántó összevegyítésével. A jellemek belső igazsága ellen sehol sem vét nagyobbat Jókai, mint itt; az egyetlen szerencsés kivétel a parlagian természetes modorú Boros ispán alakjának sikerült rajza a Krénfyvel való jelenetében.

* * *

A reform-kor kezdetét, a szellemi művelődésnek különösen a nemzeti nyelv és irodalom eszközével való előkészítését választja tárgyul Jókai az *És mégis mozog a föld* című művében (1872). Ez a munka Toldy Ferencnek van ajánlva lelkes sorok kíséretében; ebben az ünnepélyes hangú ajánlásban Jókai köszönetet mond Toldynak azért a szíves útbaigazításért, melyet tőle e mű témájával kapcsolatban, különösen irodalomtörténeti vonatkozásban kapott, egyúttal mintegy a Toldy szakértői tekintélyében reméli meg-

nyerni a fölmentő bizonyítékot az ellen az előre megsejtett vád ellen, hogy ez a regény a kor- és jellemrajz terén több helyt önkényesen bánik a történeti, illetőleg a lélektani igazsággal. Jókai érzi, hogy ez a vád nem egészen alaptalan s itt is az ő szokásos érvelésmódján védekezik, midőn így aposztrofálja Toldyt: „Te tudni fogod, hogy ezek a hihetetlen mesék, amik regényem alapját képezik, ha nem valószínűek is, de megtörténtek...” Tehát ismét az eposzi világnézet kellős közepében vagyunk; a költő nem azzal igyekszik fölkelteni érdeklődésünket műve hőse vagy hősei iránt, hogy kimutatja bennük a mindnyájunkkal közös örök emberi vonásokat s így, mintegy közel enged bennünket férközni hozzájuk, hanem ellenkezőleg, a témául választott mult korszak jelentőségét éppen abban látja, hogy a mi jelenünktől különbözik, mozgó eszméit s az ezeket megtestesítő emberek egyéniségét nem lehet jól beilleszteni a mi tapasztalatainkra támaszkodó hitünk, meggyőződésünk, életfelfogásunk rendszerébe. Jókai e regényének a dedikációja tehát voltaképen az eposzokból kölcsönzi a világszemlélet módját; más szavakkal bár, de ugyanazt mondja hősről, amit Arany a *Toldi* előhangjában: „Nem terem ma párja hetedhét országban...”

Ez az eposzias világnézet aztán mindent megmagyaráz abból, amit egy modern regényben jogosulatlan túlzásnak mond a kritika. Jókai e művének hőse nem egyén, hanem a korszak mozgó eszméinek megszemélyesítése, sokkal több ő az illető nemzedéknek bármelyik X vagy Y nevű tagjánál; maga Jókai mondja az ajánlásban: „regényem hősének alakja nem egy ember volt, de tíz”. Világosan láthatjuk tehát, hogy az eszményítésnek eposzias mértékig való fokozása következetesen folyik az író szemléletmódjából, abból az alapeszméből, mely az egész munkát elteti. Itt is, mint pl. a *Kőszívű ember fiaiban*, egy felsőbbrendű kis csoport hordozza vállán a cselekvényt, mint valami égi küldetés tudatát, melyet csa-

lódásokon és nélkülözéseken át is nem követni végső órájukig: egyszerűen lehetetlenség volna rájuk nézve. A főhős, Jenőy Kálmán maga így jelöli meg e kivételes emberek misszióját, melyet ezek látszólag saját tetszésük szerint választottak, voltaképpen pedig a végzet beléjük oltott akaratát teljesítik: „Engem több társammal együtt egy ifjúkori fogadás kötelezett, hogy mi minden tehetségünkkel, egész életünkkel a szegény, önfiaitól is elhagyott nemzet újra felélesztésének munkájába kezdünk: tollal, szóval, karddal, hegedűvel, eszmével és iparral... Egyik barátom megindult új világot hódítani, mint színész; másik óvilágot keresni, mint tudós; harmadik az igazságot búvárkodja; negyedik a nemzeti zenét élesztgeti, és mind a koldusbottal kezeikben, a fekete kenyérrel jutalomképpen... Rám volt bízva a legdrágább: a nemzeti nyelv győzelemre juttatása...” Nemde egészen eposzias beállításmódja a témának? Mikor a regény végén a beteg Jenőy Kálmán a ferencvárosi temető közepén valósággal *meglátja* exaltált képzelete segítségével, hogy azon a pusztai vidéken negyven év múlva milliós lakosságú világváros fog emelkedni, száz meg száz gyárkémény füstölög ott majd, távolabb az aranyos ködben a palotasorok, az Akadémia... hát nem az eposzi technika sajátos jövőbe-láttató módszere ez? Jenőy Kálmán tudóvszben elpusztul sokszoros csalódás után, de látomása a lehető legpontosabban beteljesedett, a gyönyörű főváros felépült és benne emelkedik a hatalmas szobor, mely a hálás utókor hódolatát hirdeti a vértanúi pálya dicső hőse iránt. Ez a regény talán a legbeszédesebb bizonyítéka annak, hogy Jókai képzelete eposzi távlatokra van berendezve.

Az aztán más kérdés, hogy vajjon alkalmassá tudja-e mindenütt tenni Jókai a cselekvényt és a szereplő személyeket ennek az eposzias elgondoltságú koncepciónak a hordozására. El kell ismernünk, hogy a Jenőy Kálmán alakját csakugyan eposzi arányokban igyekszik megrajzolni, a lomhán veszteglő magyar

glóbus megmozdítójának, egész szellemi életünk legnagyobb tehetségű vezérének tünteti fel, s hogy ezt tehesse, beleolvasztja ebbe a főhősbe nemcsak a Katona József és a Kisfaludy Károly alakját és életük néhány fontos mozzanatát, hanem itt-ott Széchenyi eszméiből is megcsillan egyik-másik, sőt Vörösmarty-reminiscenciára is sor kerül (a nádor kis fiának halálára Jenőy megható szépségű elégiát írt); az ázsiai őshazát kutató Barkó Pál óriási tudása és fenségesen vakmerő céljának szinte apostoli hevületű szolgálása szintén nem méltatlan az eposzias alapeszméhez (a modellül szolgáló Körösi Csoma tragikus végű pályájának regényes exotikuma hatásosan táplálja illúzióinkat). De a Bányaváry néven vándorszíntársulat igazgatójává lett Borcsay, ha lelkes terjesztője is a magyar nyelvnek és a drámaköltészetnek, erkölcsi téren eljártssza tiszteletünket, sőt rokonszenvünket, mert részeseges korhellyé züllik. A sánta Biróczynál sem igen értjük, hogy a furfangos ügyvédi praktikák elsajátításával mennyiben szolgálja a maga elé állítólág kitűzött nemzetmentő eszményi programot, még kevésbbé értjük, hogy ötödik társuk hogyan „éleszteti a nemzeti zenét“ (talán csak nem avval, hogy a süket Sátorj örnagy fülébe tárogatózik?). Viszont egy olyan szereplője a regénynek, aki első föllépésekor szánsalmasan komikus figurának látszik, a cselekvény további folyamán olyan kivételes egyéniséggé emelkedik, hogy szinte már eposzba illik az ilyen jellem; Tóth Máté ez, a dúsgazdag „földész“, a világlátott, sok nyelven beszélő, nagy látóköri magyar paraszt, kinek tapasztaloktól táplált természetes bölcsesége, világnézetének szinte filozófiai megalapozottságú idillikus nyugalma — csak eposzi távlatban kelt illúziót, mint regényalakot bizony elrajzoltnak, túlságosan eszményítettnek kell minősítenünk. (Ilyenforma néha Tseresnyés csizmadia is.)

Különben talán ez a regény a leghatásosabb példa arra vonatkozólag, hogy valamint az írói jelesség több-kevesebb salakkal vegyül Jókainál csaknem

mindig, viszont egy-egy műfaji következetlenség igen sokszor tud esztétikai siker forrásává válni valamilyen más szempontból. E munka cselekvényét és alakjait, mint említettük, nem tudja az író következetesen az eposzias koncepció magaslatán fennőrizni, de valahányszor lesíklík velük a magasból, nem esik egyéb bajuk, mint az, hogy Adomaország virágos pázsitján szedik fel magukat s felejthetetlenül mulatságos jeleneteket játszanak el nekünk. Annyi kitűnő mellékalakkal, a csattanós adomai jeleneteknek olyan tobzódó gazdagságával aligha gyönyörködtet bennünket még egy másik Jókai-regény, mint ez a prózában írt — eposz.

* * *

Az *És mégis mozog a földhöz* némi tárgyi és hangulati rokonság fűzi a *Mire megvénülünk* c. regényt (1865). Ami a cselekvény idejét illeti, ez a munka mintegy folytatása az előbbinek. Amaz a XIX. századnak körülbelül az első negyedét öleli fel, emebben a cselekvény bonyodalmának kezdete Kossuth *Országgyűlési Tudósítások* c. vállalkozásának idejéhez fűződik. A cselekvény megindításában tárgyi motívum is emlékeztet az előbb ismertetett regényre: mind a két munka elején tilos műveletek miatt az iskolából kicsapott hazafias, jeles diákokról van szó. A *Mire megvénülünk* hőse, Áronffy Loránd, épúgy legkitűnőbb tagja, legfőbb büszkesége a pozsonyi ifjúságnak, mint Jenőy Kálmán volt a debreceninek... De innentől kezdve messze elkanyarodik egymástól a két regény útiránya. Lorándnak az apja is a legszebb és legtehetségesebb volt összes kortársai közt, de az Áronffycsaládon borzasztó végzet átka ül, mely az egyes nemzedékek elsőszülött férfitagjait egymás után az öngyilkosság bűnébe kergeti. A Loránd apja ú. n. amerikai párbaj áldozata lett; nyertes ellenfele, a galád lelkű Sárkölygyi tíz évig hagyta őt gyötörödni az öngyilkosság fenyegető kötelességének kínjai között, a nagyraihivatott ifjúnak a férfikorát ez a borzasztó tudat mérgezte meg és szorította le őt a közéleti

szereplés teréről; a megállapodás szerinti idő eltelte előtt néhány nappal Sárvölgyi levélben figyelmeztette Áronffyt becsületszóval tett ígéretére... és ez belefeküdt abba a sírba, mely tíz éven át nyitva tátongott előtte. Az események végzetes alakulása folytán Loránd pontosan abba a helyzetbe sodródik bele, amilyenbe valaha atyja; amerikai párbajt vív egyik diáktársával, az aljas Gyáli Pepivel; a kis Áronffy Dezső kezével kihúzott cédulán a Loránd neve volt felírva... és az öngyilkosság határideje szintén tíz esztendő.

Íme ilyen félelmetes és szomorú előzményei vannak a regény voltaképeni cselekvényének: az említett vergődésteljes tíz esztendőnek. A borzalmas elemnek később is meglehetősen nagy szerepe van ebben a munkában, úgyhogy kisebb tehetségű író kezében menthetetlenül rémregénnyé vált volna ez a téma, de Jókai az igaz költészetnek olyan szépségeiben fürdети meg, hogy az ő sok bájos alkotása között is a legmegkapóbb hangulatúak közé tartozik a *Mire megvénülünk*. Loránd elvonul egy külön rokonának falusi birtokára, ott a csendes munka és az ébredező szerelem gyógyító hatása alatt már-már visszanyeri lelke egyensúlyát s reménykedni kezd a boldog földi élet lehetőségében... midőn egyszerre csak eléje mered apja végzetének halál-ábrázata: a gazember Gyáli a határidő közeledtekor megjelenik Lankadombon, hogy Lorándot „kötelességére“ figyelmeztesse. Loránd megúnja a Sorssal való céltalan küzdelmet s egy társas összejövetel vídám alkalmát szemeli ki szörnyű elhatározásának végrehajtására. De ezen az összejövetelen ott terem a Loránd védőszelleme: testvéröccse, Dezső, hogy valamint tíz évvel azelőtt megmentette bátyját a szégyentől és becstelenségtől (mikor t. i. Loránd meg akart szokni Bálnokházynéval), úgy most megmentse a haláltól, melybe irigyei elvetemedett gazsága akarta behajszolni. Dezső húzta ki annak idején a két végzetes cédula egyikét, de valami isteni sugallat folytán meg is

őrizte mind a két cédulát s most, tíz év múlva, frapáns módon tudta velük igazolni, hogy a gyáva, gaz Gyáli a maga neve helyett szintén a Loránd nevét írta volt fel, tehát a sorshúzás Gyálira nézve nem járt semmiféle kockázattal. A haláltól így megmenekül szegény Loránd, de boldogsága így is meg van halva: menyasszonya, Melanie, a bukott embernek gondolt Loránd mellől hirtelen visszapártolt Gyálihoz, majd ennek erkölcsi kivégeztetése után az álszentelkedő, sötét lelkű öreg Sárvölgyinek nyújtotta kezét. Egy cigányleány rajongó szerelme még egyszer átmelegíti a Loránd szívét előbb a hála, majd az őszinte vonzalom fölébresztésével, de esküvőjük percében elragadja a halál a kevéssel előbb súlyosan megsebesült leányt s Loránd megint magára marad gyötrő emlékeivel s a családi végzet fenyegető kilátásaival. Közben utóléri a nemezis Sárvölgyit, Loránd apjának a megrontóját, meghal a derék különc Topándy is, miután makacs atheizmusából kigyógyulva Istenhez tért, csak Loránd nem tudott mit csinálni sem az élettel, sem a halállal. Mikor kiütött a szabadságharc, ő is a csatátérre sietett, azzal a titkos reménnyel, hogy egy ellenséges golyó vagy szurony majd föl fogja menteni a nemzedékről-nemzedékre szálló családi átok beteljesedése alól. Vakmerő hőstetteiből legendák születtek, de a halál elkerülte. Ettől fogva a tehetsége szerint nagy tettekre hívatott férfi szomorú robotként tűrte az életet; mindennap, télen-nyáron, reggelenként kísétált a temetőbe, kedves Ciprája sírjához; gyümölcsfáin és méhein kívül az élő világból nem érdekelte semmi. Egyszer egy méh megszúrta Lorándot a halántékán s Loránd boldogan fogadta a halált, amely íme megelégtelven az Áronffy-család tragédiáját, nem az öngyilkosság átkos módját választotta...

Ennek a regénynek a cselekvénye fölött is ott lebeg tehát a csodás elem köde, de csak halványan és a messze távolban, olyanformán, ahogyan elvégre mindnyájunk élete fölött meg-megjelenik, ijesztően vagy bátorítólag, hitünk minéműsége szerint majd a

véletlen, majd a gondviselés nevét viselve. Az Áronffy-család sorsa is ennek az ijesztő hatalomnak a kezében van... de csak félig, mert hát vajjon nem a gondviselő jó sors keze nyomát kell-e látnunk a kis Dezső öntudatlan előrelátásában, mely lehetővé teszi később, a Loránd évtizedes vezeklése árán, a családirtó végzet kiengesztelését? Van valami szimbolikus igazság abban, hogy a gondviselés az ilyen nemtői szerepre egy ártatlan gyermeket választ ki eszközül. Valóban Jókai összes mellékalakjai között a legkedvesebbek közé tartozik ez az Áronffy Dezső, különösen mint kis diák, de rokonszenves, nemes jellemét mindvégig megőrzi férfikorában is. A cselekvény folyamának a nemeslelkű embernek az önéletrajzi följegyzéseképpen ismerjük meg *Dezső naplója* címen. E napló gyermekkori mozzanatainak bájos közvetlenségét jórészt bizonyára az a körülmény magyarázza, hogy Jókai itt igazi élményekre, saját gyermekkorának pozsonyi emlékeire támaszkodik. Az elbeszélésnek e naplórészletekkel való átszövése különben nem történhetik meg némi egyenetlenség, némi keresettség nélkül; kissé megzavar bennünket az, hogy pl. a legelső fejezetek már Dezső naplójaként vannak közölve, pedig ezeket Dezső öregkorában írta, s *azután* folytatódik az író elbeszélte cselekvény, melyben a gyermek Dezső és az ifjú Loránd szerepel; s az időbeli sorrendnek ez a cserélgetődése többször is ismétlődik.

* * *

De legalkalomszerűbb, legérdekesebb, legizgatóbb, leghálásabb regénytéma mégis csak az 1848—49-iki szabadságharc nagy eseménye volt. Ez az esemény vált szellemi látókörének középpontjává, mely villanyos fénysugarakat lövell szét maga körül minden irányban s bevilágítja a hazai történelem megelőző és utána következő korszakát. Jókai finom ösztöne nagyon jól érezte, milyen varázsa van ennek a témakörnek a magyar olvasóközönségre. Alig várta a poli-

tikai viszonyok olyatén alakulását, hogy hozzányúlhas-
son ehhez az éppen izgató érdekességénél fogva oly ké-
nyes tárgyhoz s nagyszabású regény cselekvényét ala-
pozthassa rá. Az 1861-iki fordulat alkalmával elérke-
zettnek gondolta ezt a jobb időt s 1862-ben újdonsült
nagy napilapjában a *Honban* megkezdte a közlését
egy terjedelmes regénynek *Politikai divatok* cím
alatt. De ezzel a regényével bíz' nem volt szeren-
cséje. A magyar alkotmánnyal való kísérletezésre az
uralkodó hamar ráúnt, a kormányzást megint az
osztrák hatalmi erőszak vette át, ezzel aztán a *Hon-*
nak is meggyült a baja. Jókai börtönbe is került,
amiért közreadta lapjában Zichy Nándor grófnak
egy cikkét, de ezzel még nem volt vége szerkesztői
megpróbáltatásainak. Harminc esztendővel később,
a jubileumi kiadás alkalmával, a regényhez írt utó-
hangban maga Jókai beszéli el, hogyan vette üldö-
zőbe a cenzor a *Politikai divatokat* is; minden lépten-
nyomon lefoglalta a lapot a tárcában folyó regény
miatt; a szerző aztán kénytelen volt a szövegen sok-
féle törlést, módosítást végezni, ívszámra kihagyni
fontos részleteket, elrontva így a cselekvény össze-
függését, foltokra szaggatva s megint összefoltozva
az egész regényt.¹

¹ Persze később Jókai mindezt a sok kényszerű hiányt
és sérülést helyrehozhatta volna, ha éppen az ilyesmihez
nem hiányzott volna belőle legjobban a kedv és a türelem.
Jellemző példaként ide iktatjuk, hogyan cselekedett tel-
jesen hasonló helyzetben Gyulai Pál. Az Egy régi
udvarház utolsó gazdája c. kis regényének (1857)
harmadik kiadásához (1883) írt előszavában egyebek közt
ezt mondja Gyulai: A hat év óta magamban hordozott
téma megírásához „hozzáfogtam, minden szakaszt kétszer
írva meg: egyszer egészen kedvem szerint, egyszer pedig
némi kihagyással, enyhítéssel, egyet-mást inkább sejtetve,
mint kimondva, hogy a cenzor meg ne botránkozhassék
benne. Amazt eltettem jobb időkre, emezt pedig sajtó alá
adtam...”

Szó, ami szó, ha beleképzeljük magunkat a cenzúra osztrák szellemű megbízottjának a helyzetébe, nem csodálkozhatunk azon, hogy minduntalan idegessé tették őt e regény egymás után megjelenő részletei. Jókai ebben a regényben is, másutt is úgy tud bánni a szabadságharc tárgykörével, mint a jó orvos az izgatószerekkel, ott és akkora adagot vegyít belőle, amennyit szükségesnek tart s tetszése szerint rejti ártatlan csalétek külső burka alá. Mily ügyes módja a hatáskeltésnek pl. az efféle célzás a *Fekete gyémántokban*: „Azután valami háborús idő jött. Miért, miért nem? már nem igen lehet megtudni, a honvédek meg a német katonák egymásra puskáztak. Az újabbkori historikusok szerint az egész „gyermekjáték” volt csak s olyasmin keletkezett, hogy a magyar sipoly-ok, akik mohamedánusok, nem akarták a töltnyüket a fogukkal leharapni, melyeket a németek disznózsírral kenve készítenek. Vagy ez Kelet-indiában történt? No — mindegy. Nem tudni már bizonyosan. Ami egyebet beszélnek róla, azt mind a poéták találták ki.” „Ivának azután egyszer le kellett tenni a fegyvert, el kellett menni valahová, de hogy hová és miképpen? az már olyan régen történt s olyan unalmas história, hogy jobb, ha nem beszélünk róla...” A *Fekete gyémántok* 1870-ben jelent meg, akkor tehát az efféle burkolt beszéd mód már csakugyan nem volt egyéb szónoki fogásnál, — de a *Politikai divatokban* a bilincsre vert magyar léleknek nyújtózkodó kísérleteit jelentik számunkra az óvatos fogalmazás illetén példái: „Ez a nap volt a szabad sajtó történetének első napja. Akiknek nagyon jó emlékezetük van, még talán révedezik előttük, hogy ez a nap március 15-ike volt. Valószínűleg nagyon régen el van az már feledve”, — így megy el Jókai a közelmúlt felejthetetlen nagy emlékeivel való kacérkodás terén addig a határig, ameddig csak gondolta, hogy lehet és szabad... néha magunk is amondók vagyunk, hogy ezekkel az antoniusi fo-

gásokkal csakugyan erősen próbára tette a türelmét a cenzornak, ha ez egy kis józan értelemmel bírt... „Ez volt a felmentő sereg bevonulásának napja (Komáromba). De ki volna képes álomlátásokat leírni ébren, úgy ahogy azok álmódva voltak?... El e képpel! Ez az örülésre vezet. Más toll, más kéz, más lélek, más levegő kell arra, ami ezt érthetővé tudja tenni. Kezemet idült fájdalom, fejemet lázas szédülés, szívemet sok év hideg gondja, tollamat igen jól ismert tapasztalatok figyelmeztetik, hogy írjunk csendesen, mert a felhevítő dolgok — nem valók beteg embernek. Tehát el e lázas képpel! úgyis elmult ez már régen...”

Ezekén a fojtott tűzű reflexiókon kívül az egész cselekvény alakjai és jelenetei is mind nagyon alkalmasak voltak arra, hogy állandó izgalomban tartsák az egykorú olvasók kedélyét. A regény előszava egyebek közt azt a figyelmeztetést is magában foglalja ugyan, hogy ismerős alakot ne keressen e munkában senki, mert nem élő személyeket, hanem a kort igyekezett benne jellemezni a szerző. De ez a figyelmeztetés is inkább csak csselfogásnak látszik, mert nincs egyetlen másik munkája sem Jókainak, amelyikben ennyire felismerhetők volnának a költött nevű főszereplők reális életbeli modelljei. Még az álnevek is csak félig-meddig azok; mindenki rögtön kitalálja, hogy Pusztafi = Petőfi, Lávay = Jókai, özv. Lávayné = özv. Jókayné, Hargitay Judit = a Hargitavidéki székely származású család ivadéka: Laborfalvi Róza, kinek keresztnéve eredetileg szintén Judit. De éppen mert e regényalakok egyéniségének és sorának rajzában az író nagyon is ragaszkodik a történeti valósághoz, úgyhogy a cselekvény háromnegyed része az ú. n. „kulcs-regények” sorába tartozik: kirívónak tűnik fel az az egy-két merész változtatás, mely a történeti valóságra vonatkozó köztudattal szembehelyezkedik. Nem arra az ötletre célozunk most, mellyel Jókai Pusztafi-Petőfit megmenti

a csatatéri haláltól; elvégre Petőfi eltűnésének körülményei ma sincsenek teljesen tisztázva, e regény írásakor pedig igen alkalomszerűek voltak a Petőfi sorsára vonatkozó föltevések; egyébként is joguk lesz bármikor a költőknek elképzelniük, vajjon miként alakult volna tovább a szabadságharc után Petőfi élete. De zavarólag hat az olyan önkényes motiváció, mellyel Jókai pl. a Lávay Béla és Hargitay Judit házasságát úgy adja elő, hogy ennek leglegkesebb előmozdítója, sőt mindkettőjük életének megmentője Pusztafi volt. Pusztafiban annyira Petőfit rajzolja szerzőnk s Petőfi a Jókai házasságát illetőleg annyira egészen másképp viselkedett, — hogy a költői leleménynek ezt a most rövid, majd nagyon is hosszú pórázra eresztését a hatás egysége szempontjából hibának kell minősítenünk. Ellenben a regény legnagyobb része rendkívül hatásos szövetségben mutathatta az egykorú olvasók előtt a költői képzelet érdekfeszítő világitásmódját és a mindenkinek friss emlékezetében élő történeti valóságot. Hogy az eszményítés terén megvan ilyen regényben is a költő jogos mozgási szabadsága, azt bizonyítja pl. az a szép részlet, mely Judit szerepléséről szól a Lávay Béla komáromi menedéklevelének megszerzésében; az egész dologban csak maga a menedéklevél a történeti valóság, de a körülte szőtt fikció nem ellenkezik sem a Hargitay Judit, sem a Laborfalvy Róza jellemével, sem az egész regényt átfutó eposzias alaphangulattal.

Ez a munka Jókainak nemcsak költői hírnevét gyarapította, hanem azt a nimbuszt is fényesebbé tette, mely az ő politikai multját körülsugározta. Akivel ilyen dolgok történtek a nemzet élet-halálharcában, aki ilyen életrajzot írhat — a regény áttetsző fátyola alatt — önmagáról és hozzátartozóiról: az valóban korának legkiválóbb emberei közt érdemel helyet.

Még híresebb, még gazdagabb és hatásosabb cselekvényű a szabadságharc idejében történő második regény: *A köszívű ember fiai* (1869). Ez már a politikai kiegyezés után íródott, de ugyanaz az exaltált felfogásmód jellemzi a közelmúlt korszak szemlélése terén, mint a *Politikai divatok*. Sőt az eposziás, rajongó mult-kultusz tekintetében emez elmarad a *Köszívű ember fiai* mögött, mert a *Politikai divatok* — mint címe is mutatja — a magasztos eszméket nemcsak diadalukban, hanem a divat-uraló emberek kezén való megromlásukban is élénk igyekszik tární s így gyakran kényszerül az író kesernyés reflexiókra. A *Köszívű ember fiait* azonban minden különösebb túlzás nélkül mondhatjuk prózában írt hőskölteménynek. Az 1848—49-iki szabadságharc nagy eposza ez, melynek hangja igen sokszor az eposzi invokációk ünnepléses szárnyalását veszi fel s az egész koncepció kidolgozásában van valami a népmesék és ősi hitregék apotheózisra hajló naiv világnézetéből. Mikor Petőfi csatateri eltűnése jut eszébe Jókainak, ilyen pathétikus szavakra ihletődik: „Talán nem is a földre esett le? Talán egy új földforgás alkalmával ismét meglátjuk őt szikrázva, mennydörögve fejeink felett!” Özv. Baradlaynét így jellemzi: „Nem nő volt, nem asszony: egy szent volt. Szent, akihez a haldoklók imádkoznak, akiről a felgyógyulók dicsérő zsoltosmát zengenek, akinek újjai érintésétől a mártírok fájdalma gyönyörre válik. Hanem azért a magasságért meg kell szenvedni!...” Valóságos *végzetes* hőskké válnak e regény főszereplői, akárcsak az eposzi hősök. Baradlay Ödön „csodálatos menekülésének” e magyarázatában megtalálta a fatalizmus nyugalmát. Az embereknek missziójuk van...” A világokat kormányzó, emberfölötti gondviselés tudhatja csak jóra fordítani a nagy tehetségű, nagy befolyású és vasakaratú öreg Baradlaynak negyedszázados munkával előkészített nemzetellenes tervét: e köszívű ember koporsójánál a húsz éven át néma engedelmességre

szoktatott feleség esküvel fogadja meg, hogy éppen az ellenkezőjét teszi majd annak, aminek a végrehajtását örökségül hagyta rá a haldokló férj. A három nagy Baradlay-fiút, akiket az apa a maga szabadságyűlölő programjának megfelelőleg helyezett volt el különféle tisztségekbe, az anya visszahívja s hazafiúi kötelességük teljesítésére szólítja fel, utólréhetetlenül hősies példát mutatva nekik a saját viselkedésével. A szabadságharc fenséges viharában remekül meg is állja helyét a három fiú közül kettő: Ödön és Richárd. Nemcsak ez a két fiú méltó az anyjuk csodaszerű lelki nagyságához, hanem az a két fiatal leány, Aranka és Edith is, akiket a regény folyamán hitvesükké emelnek. Amit az anya és Edith vakmerősége a bécsi forradalom zürzavarában véghezvisz, azt Jókai sem meri másképp magyarázni, csak az egyéni akarattól szinte független, önkivületszerű exaltáltság erejére való hivatkozással. Ödönt és Richárdot is rettenthetetlen fizikai bátorság, rajongó hazaszeretet és szinte a középkori lovagokra emlékeztető eszményies életfelfogás avatja mindnyájunk ideáljává.

Hatásos kontrasztot képez velük szemben a harmadik testvérnek, Jenőnek az egyénisége; „nyúlánk, gyöngé természetű fiú, síma, gyermeteg arc, elkényszeredett nyájassággal vonásain, fejét nem büszkeségből, de az orrára csíptetett szemüveg miatt tartotta magasra“; az osztrák bürokrata-szellem neveltje s egy elvetemedett jellemű bécsi hölgy szépségének rabja... De az eposzi tárgy fensége csorbát szenvedne azzal, ha e küldetésszerű család tagjail között hitvány is akadna; egy olyan anyának, amilyen az öreg Baradlayné, nem is lehet gyáva fia; a magyar nemzet szabadságának magasztos eszméje még a gyarló embert is megnemesíti — és Baradlay Jenő, megundorodva addigi életétől, az önkéntes martírium útján a jellemfenségnek olyan erkölcsi magaslátára emelkedik, hogy mindkét testvérének di-

csősége eltörpül ez önfeláldozó heroizmusához képest. Igazi eposzias halál az övé; nem bukás, hanem az elbukásból való fölemelkedés, vértanúi megszentelődés; az ilyen lelket már várják a mennyország trónjának zsámolyánál az Úr angyalai s érette készek megbocsátó szeretetükbe fogadni egy egész szenvedő nemzetet.

A terjedelmes epizódok is, melyeket a regény nagyvonalú folyama magába fölvesz, a regény-műfaj eposzi eredetének jellegzetes bizonyítékai. Ödön és Richárd hazajövele külföldről, kísértések és halálos veszedelmek között: valóságos *Odysseia*, melyben az emberi derékség ügye fölött a gondviselés szeme virraszt. Micsoda út az, melyet a téli Oroszország végtelen síkjain az irtózatos Burána-vihar dühöngése közben, farkascsortától üldözve tesz meg Ödön és Leonin, amaz azért, hogy a cári udvari bál és a földalatti titkos kéj-tanya minden gyönyört ígérő világát habozás nélkül fölcserélje az önkéntes Kálvária-járás szenvedéseivel egy beteg nemzet megváltása érdekében; emez azért, hogy barátjának segítségére legyen az utazás előre látható viszontagságai között! Hát Richárdnak és huszárainak, „e kétszázhusz Centaur“-nak hazaszökése a Kárpátokon át! Hannibál alpesi útjához kellene hasonlitanunk ezt a hallatlan merészségű vállalkozást, de Hannibál se regének és állatainak nagyobb része elpusztult útközben, Richárd huszárai közül egyetlen egy sem veszett oda, mindössze néhány ló esett áldozatul a természet és az ellenség részéről fenyegető ezerféle veszedelemnek. Ezek az epizódok az isaszegi (királyerdői) csata leírásával együtt, melyben a két ellenséges vezér, Baradlay Richárd és Palvicz Ottó vívja meg egymással titáni párharcát: olyan mesteri szépségű helyei a regénynek, hogy méltán sorozhatjuk ezeket a világirodalom többi híres — eposzainak hasonló részletei mellé.

Az Arankával és Editthel kiegészült Baradlay-csa-

lád tehát olyanformán tűnik fel előttünk, mint valami felsőbbrendű emberfaj, melyet éppen azért választanak ideálul az olvasók, mert nem olyan, mint ők, hanem szebb és jobb az átlagos embereknél. De ezeket a magasabbrendű emberpéldányokat, ha ünnepélyes emelvényre állítja is Jókai, nem szakítja el a közönséges emberektől, a hősök emelvényéhez vezető lépcsőket megrakja pompás élethűségű mellékszemélyekkel; akárhányszor úgy érezzük, mintha magunk is ott volnánk közöttük, hiszen akiket ott látunk a központi emelvény aljában, azok a mi mindennapi, bizalmas ismerőseink. A mellékalakok rajzának kitűnő sikere rendkívüli esztétikai fontossággal bír Jókai regényeiben, mert ez menti meg sokszor illúziónkat, melyet a főhősök szertelen eszményítése már-már kockára tett; ha az epizód-alakok ennyire húsból-vérből valók, nem merünk olyan hangosan kételkedni a főszemélyek jellemének valóságosságában sem, hiszen ugyanannak a költőnek a szeme látta és képelete idomította mindnyájukat. A *Köszívű ember fiaiban* is gondoskodik róla Jókai, hogy a főalakok káprázatos görögtűz-világítású színpada helyett természetes napsütésben, közelről is szemügyre vehessünk egyes élethű típusokat, egy-egy kedves meghittségű vagy egészséges humorú jelenetet. Kitűnő ilyen mellékalak pl. Boksa Gergő, egy bravúros hadi csíny elkövetője, jellemének csiszolatlan nyersségével és ferde kinövéseivel, mely azonban a betyáros, durva külső alatt végül megvillantja a benn szunnyadó, férfiasan büszke erkölcsi alapnak csenevész maradt csiráját. Érdekes és jellemzetes a vármegyegyűlés alkalmával virtuskodó béledi kortesekről, „a leghíresebb verekedő nép“-ről festett életkép, párja a *Kárpáthy Zoltán* megfelelő részletének, mely a kokánfalvi kurtanemesek követválasztó szokásait örökíti meg. Jóízű figura a szabadságharcunkban önként résztvevő bécsi legionárius: Mausmann is, örökös szójátékaival és rímeivel, melyekre otthon, az anya-

nyelvén annyira hozzászokott, hogy — magyarul is ép oly bőven sütögeti el élcei röppentyűit! A megszólalásig hű és eleven a Mindenváró Ádámról odavetett vázlatos arckép, melyen a tipikus magyar természet csúnya erkölcsi szeplői a legderűsebb humor fényénél különleges esztétikai élvezet forrásává lesznek a szemlélő számára. Valamennyiőjük között legkitűnőbb azonban a tótos beszédű, kedélyesen opportünus gondolkozású felvidéki magyar nemes: Tal-lérossy Zebulon. Nagy családja van, leányai eladó-sorban, de vagyona annál kevesebb; vagyont ér azonban elpusztíthatatlan jó kedélye, mely másokat nem sért s maga nem sértődik, a szíves vendégszeretetet örömet fizeti meg azzal, hogy köznevetség tárgyává teszi magát mindenütt, ahol csak megjelenik; de ez a nevetségesség egyúttal védőpaizs is számára olyankor, midőn a komolyabb hazafiakat a lét és nemlét kétség-beejtő kérdései elé űzi a balsors.

Igy válik ebből a munkából is igazi Jókai-genre, melyben meglepő módon meg tud férni egymás mellett a mítosz-alkotó képzelet és a reális megfigyelőképesség; ez utóbbi túlságosan is előtérbe lép egy helyt s irányzatos éllel fordul a fővárosi egykorú társadalmi élet egyik beteg tünete ellen; de erről alább lesz szó. A magyar olvasóközönség lázas gyönyörűséggel ismert rá a mesébe illő csodatettek közepette a saját tapasztalatai emlékkészletének számos mozzanatára s amit a maga saját szemének nem hitt volna el, annak valóságáról meggyőzte ezt a nemzedéket Jókai fantáziájának varázsló ereje.

*
* *
*

Röppenjünk ki gondolatban napjaink siralomvölgyéből, letiport, megcsúfolt Csonka-Magyarországból és képzeljük bele magunkat egy percre az 1863-iki magyar ember helyébe, akinek érzelem és eszmévilága egyébként sokban hasonlíthatott a miénkhez. Akkor is csonka volt Magyarország és egyik része

sem élhetett önálló állami létet; a nemzet nem tehetett egyebet, mint szenvedett és várt, néha remélt is, de éppen az imént, 1861-ben kellett megérnie hazafiúi reménységének korai szétfoszlását. Oly kietlen volt a látóhatár köröskörül, a mult kedves emlékein való elmerengést is oly igen megnehezítette a közvetlen közelben tornyosuló sok félelmes romhalmaz! Ekkor beköszönt a gondtól, csüggedéstől és unalomtól megviselt magyar ember házába egy könyv: az *Új földesúr*... És megkezdődnek a délibábos optika csodaszerű fény- és színhatásai. A tárgy, az egész regényanyag annyira közeli — az egykorú olvasó mind átélte azt — hogy az eszményítés nem fajulhat el csalfa káprázattá, hiszen még egy emberélet kicsiny látóhatárának is csak a legközepére, az olvasó legközelebbi szomszédságára veti reá itt Jókai az ő fantáziájának fényszóróját. De azért mégis mennyire megváltozik e kis magyar horizont egész hangulata! Mily napsütéses Bach-korszak ez és minden tárgyat milyen sajtáságos fénypárázat von be, mely jóformán seholsem vet árnyékot! Ez a különös világítás itt-ott elmosza a felszín érdességét, letompítja a tárgyak éleit, arany-pókhálót sző a romok fölé, a fény villódzó színjátkozásában a kiömlött vér drága rubint módjára sziporkázik, — de egyébként ismerős marad körülöttünk minden, látjuk és érezzük, hogy itthon vagyunk, a hely, a tárgyak, emberek, állatok, házak, folyók, események, emlékek mind meghittjeink, csupa igazság, csupa tapasztalat, de csak most tudjuk, hogy milyen szépek, hogy mennyi költőiség, mennyi nagyszerűség lakozik körülöttünk. A regény 1895-iki utóhangjában Jókai maga is hangoztatja, hogy nemcsak a főszemélyek vannak az életből ellesve, mint jellemző dokumentumok; „az ál-Petőfi alakja s aztán a bevándorolt hivatalnok-csapat, kíséretével, az új törvényt és rendet használó juris doctorokkal, a külhoni gazdaszok, kiket a hibás tudományuk és ismeretlenségük jégre visz s

azok mellett a kárörvendő hazafi, aki szövetséges társának tartja a szegény legényt és az elemi csapást s belekacag a pusztító zivatar süvöltésébe, mind ennek a korszaknak a jellemalakjai." Garanvölgyi Aladárnak és Anckerschmidtnek még a modelljét is megnevezi az utókor számára: amazt Beniczky Lajos egyéniségéről mintázta, emezt — Haynauról! A Jókai becsvágya tehát — itt is, másutt is — nem arra látszik irányulni, hogy képzeletének hatalmát méltányoltassa az olvasókkal, hanem hogy a valóság hü tükre gyanánt tüntesse föl regénye cselekvényét; az említett „utóhang“-ban panaszra is fakad az új nemzedék ellen, mert ez már csak a mesét látja az *Új földesúrban*, az élményszerűséget, a regényanyag létünkbe markoló valóságát nem tudja átérezni...

Azóta megint eltelt egy emberöltő. Mi, a harmadik nemzedék, visszazuhantunk a szabadságharc utáni korszak gyászos helyzetébe és nincsen Jókaink, aki költészetének bűvös tükrét szemünk elé tárná, hogy gyönyörűséggel tápláljon bennünket és hitet öntsön belénk. Óh boldog nemzedék, mely egy Jókait nyert a sorstól vigasztalóul! Óh százszor boldog költő, akinek tekintete rózsát fakaszt a köomladékon, aki a halálban már hiszi és érzi a feltámadást, aki mézet tud szívni a mérges növényből is, aki Anckerschmidt lovagot tud látni a Haynaukban is, aki ébren is folytatni tudja az álomlátás gyönyörűségeit! Jókai a történeti valóság emlegetésével véli fokozni regénye értékét, mi meg azt a tükröt csodáljuk benne, melyben ő a valót látja és láttatja. Milyen jótékony tündér kezében van itt a gondviselés varázspálcája, mily szerencsés szöglete ez a búval-bajjal telt emberi életnek, hogy el nem hat oda semmi vihar s jóra fordul minden veszedelem! Egy nemzet politikai halála a háttér, de a sötét szemfedőn átsugárzik a leigázott faj őseréje, önbizalma, hódító erényei, melyek elől kénytelen meghódolni a győzelmes ellenfél: *Hungaria capta ferum victorem cepit*. Két család közti ki-

egyenlíthetetlennek látszó ellentéttel kezdődik a regény, s a két család két ifjú sarjadéka egymásba szeret: ne féljünk, Jókai nem hagyja veszedelembé jutni az ő kedves magyar Romeóját és Juliáját; ő is hisz a *végzet* hatalmában, de nem a kérlelhetetlen görög anankéban, hanem a népmesék naiv jókedvű és jószívű gondviselésében; ő nála a tragikum fuvalata egy perc alatt átváltozik a szerelem és házasság istenkéjének szárnyalebbenésévé. Az anyatermészet egy elemi csapása (a Tisza kiöntése) is beleavatkozik a cselekvénybe, de bajt nem csinál, csak boldogságot terem, valóságos házasságközvetítővé válik; a szörnyű árvíz áldozatai közt egy kis mezei egér en pihen meg az író tekintete s ez a kis egér is boldog mellékalakként kap menedéket a szerelmes pár csónakjában, sőt az Erzsike rózsás tenyerén. Az egész regény egy szárnyaló himnusz, mely a magyar föld csodatevő hatalmát, ellenállhatatlan vonzóerejét, meggyilkolhatatlan jobb-jövőjét hirdeti és pedig hirdeti a szomorú jelenből merített dokumentumok által, miután persze megfürdette Jókai ezeket képzeletének bűvös forrásában. A dokumentumok különösen időszerűvé tették megjelenésekor, a költészet ragyogó optimizmusa révén időszerű marad mindenkor.

* * *

Időben közvetlenül az *Új földesúr* cselekvényéhez kapcsolódik, mint ennek folytatása, a *Szerelem boldondjai* (1868). Amaz az ötvenes évek korrajza s az 1861-iki politikai pirkadással végződik, emezt egy 1861 novemberi megyei közgyűlés nyitja meg, mely az alkotmányos remények füstbementekor tűntetőleg jelenti be a szenvedőleges nemzeti ellenállást s a megyei tisztviselők mindnyájan lemondanak hivatalukról, még azok is, akiknek a hivatal a mindennapi kenyeret jelentette. Íme az aligmúlt esztendők közéletének, a még szenzáció-számba menő, izgalmas eseménynek regényanyagul való fel- és kihasználása.

Ez a politikai érdekű háttér a hatásnak csak egyik pillére, a másik az 1863-ik év gazdasági életének szomorú szenzációja: a rettenetes szárazság, mely éppen az ország gabonatermő részén, a Nagy Alföldön okozott éhínséget. Jókai újságírói mohósággal és hatásvadászattal aknázza ki a köz- és magánélet e friss emlékeinek érdekfeszítő voltát, az elkeserítő és lelkesítő mozzanatokat egyaránt, megbélyegzi a farizeushazafiakat (Harter Nándor), elérzékenyítő rajzát adja a tüntető hazafiságában zsarnokká váló közvélemény áldozatainak (Világosi), a torzítás legvégletesebb fegyvereivel izgat a törvénytelen állami végrehajtó rendszer embertelensége és korrupciója (Gierig, Lemming) ellen, ehhez állítja ellentétül az éhínség enyhítésére rendezett pesti női bazárt, melyet naiv rajongással magasztal, mint a magyar társadalom (és pedig főrangú társadalom) nagylelkűségének tűnődklő bizonyosságát.

Ennek a regénynek is van egy később kelt „utóhang“-ja. Ebben Jókai elmondja, hogy e művének hatását a Deák-párt nem tartotta politikai szempontból üdvösnek; a kiegyezés megalkotói fátyolt akartak vetni a multra, Jókai újságírói temperamentuma ellenben a még kellő távolba nem jutott események rikító rajzával bizony eléggé indiszkrét módon lebbentgette föl azt a bizonyos fátyolt. Az ilyen eljárásnak a természetéből folyik, hogy a szerző itt is a történeti igazságba kapaszkodik s nem annyira a költői hatást félti, mint inkább az újságíróit. Az utóhangban itt is hangoztatja, hogy „ez a regény egészen reális alapon van felépítve“, „az egész háttérnek, a *korszaknak* az élethűségéért elvállalom a szavatosságot“ s felsorol néhány adatot az egykorú hírlapokból, vagyis — az athéni paraszt módján — az esetleg hitetlenkedő közönségnek felmutatja az eldugott malacot...

A változatosság kedvéért külföldi szenzáció is helyet kap e regény keretében: Harter Elemer erkölcsi megtisztulása az Észak- és Dél-

amerika közt ekkortájt (1865) dúló háborúban történik meg; Elemér természetesen az északiak táborában harcol; „a rabszolgatartók seregében tudtommal egy magyar sem szolgált“, jegyzi meg az utóhangban Jókai. A tulajdonképpeni regény elé függesztett második novella sem mentes a szenzáció-keresés szempontjától; tárgya az olasz nemzeti egységért folytatott harcok egyik epizódja: Nápoly ostroma (1860), s a novella hőse a nápolyi királynéba szerelmes, aki a mi Erzsébet királynénknak volt a testvére; maga mondja Jókai, hogy a *Szerelem bolondjainak* köszönheti az Erzsébet királynéval való személyes megismerkedést. Lám, csak úgy rajzanak e regény körül a kíváncsiság-keltésnek *piquant*, szenzációs, újságírói, történeti érdekű, alkalomszerű, szóval: a művészeti szempont határain kívül álló eszközei. De természetesen ez nem jelenti azt, mintha nem buzogna itt gazdag forrása a költői hatásnak is.

* * *

Az ötvenes évek képezik a háttérét a *Fekete gyémántokban* (1870) is, de csak egy-egy merész ecsetvonással van ez itt-ott jelezve (a pénzzel való spekuláció járványszerű láza, a fővárosi arisztokrácia léha életmódja, az „összbirodalmi“ tervekkel való osztrák kísérletezés), egyébként Jókai itt éppen azzal remekel, hogy az aligmúlt évek talapzatán áll s ugyanakkor bűvészi ügyességgel tesz kirándulásokat a képzelet tündéri szárnyain Földünk százezer év előtti életébe, mostani Földünk gyomrának csodás rejtelmű mélységeibe, az éjszaki sark tudományos misztifikációval rajzolt paradicsomába.

Jókai egyik leghíresebb munkája ez. El kell ismerünk róla, hogy ennél szemkápráztatóbb regényt sohasem írt még ő sem. Valóságos kirakata ez a munka a Jókai-fantázia kábító sokféleségű fölszerelésének, melyben igazi gyémántok és színes üveg-csecsebecsék egymással versenyezve sziporkáznak az átlagos ízlésű olvasóközönség elbűvölt tekintete előtt, de a

szakértői szem is meglepődve ismeri föl ebben a tarka kaleidoszkópban a legritkább fajta drágakövek egész gyűjteményét.

Jókai képzeletének virtuóz hajlamai jutnak itt az érvényesülés pompás alkalmaihoz. A *Nepean sziget*-ben és a vele egykorú többi hasonló fajtájú novellákban járta ki az előiskolát ez a képzelet, mely azóta virtuózzá vált a tudományos ismereteknek a költészetben való értékesítése terén. Érdekes, hogy Jókai ebben a regényben a téma végletesen exotikus elemeit is mintegy alkalomszerű közelségbe tudja hozni, az egész fantazmagóriának valami sajátos hazai reliefet tud adni. Igaz, hogy Földünk százezer év előtti multjába ragad bennünket az író a regény kezdetén, tehát olyan időkbe, amikor még nemcsak a mai nemzetek nem léteztek, hanem a faji kiválasztódás még el sem jutott az „ember” létrehozásáig... de az óriási köszénrétegek, melyek e roppant távolságú korszak történetét magukba préselve az utókor számára megőrizték: itt vannak a mi szép országunkban, Bondavár vidékén. Van azonban egy másik, még hatásosabb, mert bensőbb, lélektanibb érdekű vonatkozás, mellyel Jókai az időtlen idők messzeségéhez megegyengeti az utat honfitársai eszme- és hangulatvilága számára. Mintha azt éreztetné ennek a regénynek a cselekvénye, hogy az olyan magyar ember, akibe lángelmét lehelt a teremő, a XIX. század ötvenes éveiben nem talált érvényesülési területet másutt, csak a fantasztikumok birodalmában, a százezer év előtti multnak s az Isten tudja mikori jövőnek eltilthatatlan érdekességű problémái között. A nemzeti célok szolgálásában meggátolt, a hazafiúi tevékenység teréről leszorított magyar lángelme nemes bosszút áll sorsáért; börtöne szűk falai közül két irányban is utat tör magának: beássa magát a föld halálveszedelmes mélységeibe, vagy tovaröppen a nagyszerű hipotéziseknek egyelőre csak álmainkban létező tündérhona felé — s mindkét irányban egy cél vezérli: jóval fizetni vissza a rosszat, az egész emberiség szenvedé-

seinek csökkentésére törekedni, ha már a nemzeti sebek gyógyítását lehetetlenné teszi az ellenséges erőszak.

A regény hőse, Berend Iván, ilyen igazi magyar hőroza a lánglelkű idealizmusnak. A szabadságharcban huszártiszt volt, a nemzeti ügy bukása után földtúró különccé lett, hogy szellemének roppant energiája számára minél nagyobb veszedelmek és minél magasztosabb célok vezetékein nyisson útát. „Nem csinál aranyat, nem keres csodás meggazdulásra való titkokat, nem főz mérgeket, nem bolondja a meddő kutatásnak. Ez az ember egy nagy és az emberiséggel jóltevő titok forrását kutatja: hogyan lehet a szénbányák rémeit leküzdeni? Minő szerrel lehetne eloltani egy kigyulladt köszénbánya tűzbe borult pokoltárnáit. E titok üldözésében tölti el éjeit, ifjúsága, férfikora örömtelen éveit. Lehet, hogy belebolondul, lehet, hogy belehal; de a tudás, amelyet keresett, megérdemelte, hogy belehaljon, beleőrüljön; az emberiség nagy jóltevőjének, a köszénnek szolgálatában történik az“.

Íme a fanatizmusá vált tudományszeretet, a prófétává, esetleg vértanúvá nemesedő tudós, akit magasba vivő útján kettős szárny emel: az egyik a tapasztalati kutatáson alapuló reális ismeret, a másik az exaltáltságig fokozódó hit és a teremtes titkait elleső intuitív képzelet erkölcsi és művészi együttes ereje. Így ismerünk rá lassanként Berend Ivánban magának az író egyéniségének eszményivé stilizált alteregójára, egy rendkívül jellegzetes Jókai-önarcképre. A Theudelinda grófnő estélyén tehát maga Jókai ölti magára a Berend Iván alakját, hogy a magyar főúri vendégek számára készült felolvasás címén bravúros kísérletet tehessen arra nézve, hogyan lehet a tudomány szekerét az eléje fogott Pegazussal elröpíttetni mesebeli tájakra s így a lélek szórakoztató kirándulásainak egyik legkockázatosabb, de éppen ezért egyik legkívánatosabb fajtáját meghonosítani. Az „aurora borealis“ boldog fényhonáról rajzolt kép

egyébiránt nem a legszebb része a regénynek; gyönyörködünk ugyan a tudományos ismereteknek és föltevéseknek a merész költői képzelet szeszélyeivel való elmés kombinációjában, de ez meglehetősen hidegen hagy bennünket; olyan, mint az aurora borealis, tündéries fénye: csak ragyog, de nem melegít. Hanem a maga nemében a legkiválóbb remekek közé tartozik az a káprázatos illúziót keltő fantazmagória, mely a Föld őskorát próbálja rekonstruálni; és pedig kettős fényképfölvételt kapunk (mily anachronizmus itt ez a szó!) e százezer év előtti multra vonatkozólag: az egyik a Föld ifjúkorának eleven életét, viruló flóráját s állatvilágának gigászi méretű fajait engedi egy pillanatra meglesnünk, a másik pedig ugyanezt mutatja be megkövült állapotában, egy történelem előtti világtörténet katasztrófáját, úgy, ahogy azt Földünk kérge, mint valami üvegtetejű nagy koporsó ma is látnia engedi a vakmerő bánya-kutatónak. Jókai képzeletének vizionárius, szuggesztív hatalma itt győzelmesen tör utat előttünk az örök titok kapuja felé azokkal a fegyverekkel, melyeket egy rövid percre kiragadott az óvatos és türelmes tudomány kezéből. A százezredekek életét magába temetett köszén mintegy átlelkésedik a Jókai képzeletének varázsígéjétől, valami nagyszerű kozmikus lényvé válik s lenyűgöző hatása kedélyünk legmélyéig terjed. A köszén „több, mint angyal, — demiurgus! Az a közvetítő szellem, akire az úr rábízta, hogy hajtsa végre a teremtés nagy gondolatait. A köszén mozgatja a világot...” Így nyer szimbolikus jelleget e regény alapeszméje s így válik nem csupán az ősrégi mult életének föltámasztójává, hanem egyszersmind a jelennek és a jövővel való összekapcsolójává is, a köszén világmozgató ipari szerepének motívuma által.

E nagyszerű távlatú háttérből emelkedik ki a regény voltaképpeni cselekvénye. Részben talán ez a helyzeti viszony az oka a cselekvény súlyos szervi hibáinak. Olyanformán van ugyanis a dolog, mintha Jókai képzelete a mi jelenünk életének s az egyes

emberek jellemének rajzában sem akarna lemondani arról a merész röptű szárnyalásról, amilyenhez a háttér megvázolásában hozzászokott (ott t. i. tízhúszezer esztendőnyi különbség alig számít). Ez a végtelenbe lendülő képzelet, mint a gőz a túlfűtött kazánt, úgy feszíti szét a regény főalakjainak jellemrajzában a valószínűség, sőt néha az érthetőség korlátait. Az Iván és Evila jelleméről másutt lesz szó; itt inkább a Sámuel apát alakjára hivatkozunk, aki egyik főmozgatója a cselekvény rugóinak, de úgy végzi ezt a szerepét, hogy egyénisége és szándékai az olvasó előtt is meglehetősen homályba vesznek; egyik helyen a tisztult hitnek és nemes felvilágosodottságnak lánglelkű, hősie apostola, másik helyen nagystilű szélhámos, sőt hitvány gazember, végül pedig egy hihetetlenül szentimentális, kicsinyes véletlen hatása alatt hirtelen búcsút mond nagyratörő terveinek s kolostorba vonul, „nem hallott felőle a világ többé semmit“(!).

*
* * *

Abban a világnézetben, mely ezeket a munkákat áthatja, sajtóságos ellenmondás mutatkozik, de éppen ez az ellenmondás, ez a következetlenség forrasztja elválaszthatatlanul össze Jókai lelkét a szabadságharc utáni magyar nemzedék lelkével. Ez a nemzedék el volt telve valami határozatlan, de annál rajongóbb és annál dacosabb lelkesedéssel a magyarság világpolitikai érdekű és jelentőségű rövid szereplése iránt. A világ szeme rajtunk volt csaknem egy esztendőn át, az emberiség csodálata, majd részvéte kísérte sorsunkat s Kossuth szónoki lángelméje bukásunk után is bámulatos erkölcsi sikereket ért el a maga és letiport nemzete számára a nyugati művelt államok közvéleményénél. Szabadságszeretetünknek, dicsőségvágyunknak, büszkeségünknek, hiúságunknak egyaránt jólesett és hízelgett a *nagy idők* emléke. Elfeleltük a szabadságharcért felelős emberek összes

hibáit, tévedéseit, mulasztásait (illetőleg mindezt áthárítottuk Görgeyre); csak a szépet és jót láttuk meg a rendkívüli eseményekben, az önzetlen, haladni vágyó szabadelvűség bámulatosan rohamos diadalát ünnepeltük benne s annyira hálásak voltunk érte, hogy fölruháztuk minden erénnyel azt a korszakot, amelyet a nagy alkotmányreform — megsemmisített. Függetlenségi harcunk a radikális haladás jegyében vívatott meg és vérzett el s e küzdelem dicsősége és tragikus bukása Jókai és kortársai szemében a gyanútlan, naiv, bőkezű szabadelvűség eszméjét szentté avatta és a vértanúság aureolájával övezte; viszont a politikai halál ellen küzdő életöszton a kétségbeejtő jelenből a múltba, az idegen erőszak elől a csaknem ezeréves faji öntudathoz menekült, már pedig ott olyan világnézetet és olyan életberendezkedést talált — még a XIX. században is — melynek egyenesen halálát jelentette az 1848-iki politikai és társadalmi elvek teljes megvalósulása. Ezeket az 1848-iki elveket nem lehetett kipróbálni a gyakorlati életben, mert nem volt rá idő. Lehet, hogy a gyakorlati próba esetleg végzetes szakadást idézett volna elő egyfelől az ú. n. tösgyökeres, régimódi, ősmagyar világfelfogás, intézmények, hagyományok, másfelől a nyugati eredetű, átmenet nélküli, gyökeres reformok között. De a boszszút lihegő osztrák erőszak a Kossuth köztársaságával együtt a nyolcszázötven éves nemesi alkotmányt is eltiporta s elvakult kegyetlensége egymás karjába kergette a gyászoló nemzet minden osztályát, urat és jobbágyot egyaránt. Így lett a *nép* fogalma elcsépelet, ártatlan szólam, a gyűlölt idegen testi-lelki tulajdonságok becézett ellentétévé. Viszont így lett a rendi alkotmány az egész nemzet megszentelődött emlékévé s a mindenkori magyar nemesség a régi jó világ minden érdemének és boldogságának letéteményesévé. A reformkor néhány fennkölt lelkű vezető politikusának szív- és eszmevilágát átruházták az egész nemességre s így a jelenük bajai miatt

elkeseredett emberek a közelmúlt mezején idillikus, kedves, eszményi kiránduló helyet rendeztek be maguknak. Ilyenformán kezd előttünk érthetővé válni az a furcsának látszó — már említett — körülmény, hogy Jókai két egymás melletti esztendőben írta *A régi jó táblabírák* c. regényt és a *Dózsa György* c. drámát. Ez utóbbi mintegy a reformkor véres analogonja s mintegy azt hirdeti: lám, a közelmúlt magyar nemes-sége mennyire másképp viselkedett a jobbágy-felszabadítás kérdésében! A nép pedig, amennyiben egyáltalán olvasott könyveket, szintén gyönyörködni tudott a régi jó táblabírák eszményien patriarkálisnak rajzolt világában, kész szívvel adta meg a hódolatot az atyai bánásmódú, emberséges megyei uraknak. Jókait tehát — mint az egész akkori nemzedéket — hol a radikális szabadelvűség eszméje kapja meg s elkáprázott szemmel néz bele az 1848—49-iki magyar hősiesség villámfényébe; ilyenkor a messze múltba is átviszi anakronisztikusan ezt a modern politikai eszmekört (így született a *Dózsa György*); — hol pedig a szabadelvű eszméket önként megvalósító magyar nemesi rend iránt gyullad lelkesedésre s ilyenkor néha szintén anakronizmusba téved, midőn a romantikus felfogás színes világítását vetíti rá az alig-múlt évtizedekre is, melyekre néha még úgyszólván a kortársak emlékezetének napfénye süt. Hanem éppen az a Jókai bűvös lámpájának a kitanulhatatlan titka, hogy teljes napvilágon is akárhányszor sikeresen üzi szemfényvesztő játékait.

Ez az imént emlegetett következetlenség, illetőleg ellenmondás nemcsak abban nyilvánul Jókainál, hogy egymáshoz közel eső időben két ellentétes — legalább látszólag ellentétes — világnézetű művet ír; az ellenmondás néha egy munkán belül is jelentkezik. Legföltűnőbb példa idevonatkozólag a *Felfordult világ* c. regény (1863). Olyanféle irányzatú munka ez, mint G. Freytag néhány évvel korábban megjelent regénye a *Soll und Haben* (1855). Mind a két mű a

modern, gyakorlatias, életrevaló, ipari és kereskedői pályát dicséri és ajánlja a régimódi uraskodó, tékozló, előítéletes életmóddal szemben. A *Felfordult világ* hőseit, Fehér Gyulát elhalmozza Jókai az ő eszményítő hajlamának összes fűrfangjával és célzatosságával, de minden igyekezete ellenére is lépten-nyomon érezzük, hogy magát az író titkos rokonszenve a haldokló korszak felé vonzza. Fehér Gyulát valószínűs reklám-alakká próbálja tenni a józan üzleti érzék meghonosítása érdekében, de Jókai a maga nevében — szakasztott azonmód, mint egy évszázaddal azelőtt néhai való jó Apor Péter — egyebet sem tesz, csak siratja a letűnőben levő idöket. Keseregve panaszolja, hogy mi már nem tudunk úgy mulatni, mint apáink tudtak; manapság (t. i. 1863-ban) ha összegyűlnék az emberek valahol: vagy civakodnak, vagy politizálnak minél lehangelőbb témákról és módon, vagy ott ragadnak a kártyaasztalnál, legjobb esetben táncolnak és nézik: más hogy járja a boldondját. Hej, ezelött, a mi fiatal korunkban, mily kedélyes tudott lenni minden összejövetel, mennyi ártatlan, vidám szórakozás szépítette meg az életet: a hármass futós, a szembekötödsdi, a kinn a bárány, benn a farkas, stb. Hanem most már mindennek vége van; nem játszik senki, szégyellünk az ilyesmiben gyönyörködni, a régi jó szokások a mesevilágba tartoznak már, legfeljebb a falvakban, kis városokban akadni még nyomukra, de ott sem olyanok már, mint azelőtt. „Okosabbak lettünk: — az a kérdés, hogy boldogabbak-e?“ — Óh milyen más volt ezelött a konyha is! nem a mostani bűzterjesztő takaréktűzhely, hanem „az első a háznál, első és legtekintélyesebb lak: a háziasszony dolgozószobája“; levesen kezdtük a vacsorát, nem herbatén, mint a mostani emberek, aztán milyen leves volt az!...

No de nézzük már, ki az a Fehér Gyula és mit csinál? Apja alispán volt, a régi, pazarló, gavaléros élet típusos alakja. Tönkre is

jutott, fia — aki apja akarata ellenére mérnök-képezte ki magát (de ezenkívül ezermester is, mint a Jókai-hősök általában) — a családi birtokból csak a vackói erdős-sziklás részt és a burjánosi lápot tudta megmenteni; a burjánosi láp vizét a Tisza egyik ágába csatornáztta, vízi malmot épített oda s már ez maga biztosította megélhetését. Különben Gyula „gyakran és a szó szoros értelmében napról-napra nem evett egyebet kenyérnél és szalonnánál, asztalán soha bor nem állt, semmi társaságba nem járt s minden kiadása csupán szükséges könyveire s technikai műszereire történt“.

No bizony ez az ember ugyan alig fogja visszaállítani a régi hatalmas konyhákat, hanem nagyon megelégszik a takaréktűzhellyel, ez az ember nem fog reggelig elfecsegni kedélyes tárgyakról vidám összejövetelek alkalmával, aligha leli majd kedvét a szembekötősdiféle társasjátékokban, nem kezdi vacsoráját tyúkhúslevesen... Fehér Gyula üzlet-ember lesz, amilyennek Jókai kívánja(!).

A világnézetnek ez a felemás volta jellemzi az egész nemzedéket.¹ Elvben liberális, hangoztatja a gyakorlati életrevalóságot és a szabad versenyt, de szíve a régi kényelmes, passzív, előítéletes világhoz húzza.

Jókai, a nagy álmodó, föl-fölriad a modern világ tülekedő lármájától, a gyakorlati politikában 1875-től kezdve odaszegődik a reális viszonyokkal számítani kész, érvényesülésre törő, nagyon is józan természetű „kormány“-párthoz, hanem ebben a környezetben ő nem érvényesülhetett, ahelyett népszerűségének színes tollait hullatgatta el lassan-lassan, de folytonosan... Őt az 1875 előtti, illetőleg a kiegyezés előtti magyarság, ez a délibábos félálomban szendergő csupa-szív-nemzedék értette és

¹ Az írókat is; pl. Vas Gerebenre nézve v. ö. Irodalomtörténet 1919.

szerette igazán, mint saját fajiságának, kollektív lel-
kének ragyogóan költői revelációját. Ebben a kor-
szakban voltak Jókai írói témái oly csodálatosan
időszerűek, a közönség lelkétől lelkezettek. Nem is a
témák voltak időszerűek, hanem az azokat beragyogó
gyönyörű délibáb, mely kedves mesévé változtatta a
valóságot, valósággá a mesét, elmosta a közelség és
a messzeség határait.

* * *

Tehát Jókai költői alkotásaiban — novelláiban és
regényeiben — majdnem mindig megvan az alka-
lomszerűség, de ezen nem szabad mélyreható vagy
részletekig terjedő irányzatosságot is érteni. A Jókai-
regények alkalmosszerűsége inkább csak a hangulat-
ban nyilatkozik, az egykorú olvasók érdeklődési kö-
rével, eszme- és kedélyvilágával való ügyes kacér-
kodásban. Egy-egy konkrét társadalmi vagy politikai
intézmény vagy probléma alapos vagy legalább követ-
kezetes bírálata egy egész regényen keresztül: ilyes-
mihez nem volt meg Jókai képzelőtehetségében a
kellő önfegyelmzés. De azért csaknem mindenik mű-
vének levegője bámulatosan telítve van olyan szerek-
kel, melyeket mohón szívott magába az egykorú kö-
zönség s kellemes izgalomba ejtette magát velők.
Félévszázad alatt sok elillant azokból az utánozhatat-
lan varázsszerekből, melyekkel Jókai művei újdonság
korukban át meg át voltak itatva, de alapszínüket-
ízüket-illatukat: az általános hazafiúi célzatosságot
örök időkig meg fogják őrizni, a maguk idejében
pedig óriási hatásukkal roppant nagy gyakorlati —
politikai, társadalmi — fontosságú szerepet játszo-
tak. Ami konkrét támadás itt-ott kihangzik ezekből
a művekből egyes társadalmi intézmények vagy ezek
hiánya ellen, az nyilvánvalóan Dickens-hatás. Már
1851-ben így kezdi egyik elbeszélését (*A falu bo-
londjai*): „Nálunk még nincs országos intézet azon
boldogtalanok számára emelve, kiknél a lélek meg-
szakasztá örök összeköttetését isteni eredetével. Azt

tartók, hogy ahol az okos embereknek sincs házuk, hogy lenne a bolondnak? Ilyenformán hazánkban csaknem mindegyik városnak, falnak megvan a maga bolondja...“ De nem mindig ilyen szelíd gúnynyal vagy éppen tréfásan veszi tolla hegyére az alkalmoszerű társadalmi kérdéseket. Legföltünőbb példa a Dickens-féle eljárásra — a társadalmi élet egy-egy beteges tünetének fölzaklatóan célzatos, érdeket, részvétet, elkeseredést keltő rajzára — a *Kőszívű ember fiaiban* (II. 172—178.) olvasható, ahol a szerző a „meghalató intézet“-ről beszél, vagyis a Pest körüli falvakban gombamódra elszaporodott dajkaságokról, egy szörnyű mutatványt közölve azok életéből. Mellé azonban odafesti enyhítésül a pesti gyermekkórházat és a „magyar gazdasszonyok“-tól létesített ápoló-intézetet, mely utóbbi a végső nyomorúságra jutott szerencsétlen emberi teremtéseknek nyújt menedéket. A politikai viszonyok teszik számunkra érthetővé azt a körülményt, hogy a kiegyezés idejéig Jókai a magyar társadalmat, amikor csak lehet, szembehelyezi az „állam“-mal s amarról himnuszokat zeng, emezt epés kritikával ostromozza. Egyéb példát mellőzve, csak a szóban forgó gyermekkórházról írt részletből hadd idézzünk pár sort: „Ne gondolja valaki, hogy ez valami államintézmény. Magánpolgárok jószívű adakozásából áll az fenn; a status csak annyit tesz meg vele, hogy az adakozásokból lehúz egy pár ezer forint jövedelmi adót! az emberek legszánandóbbját fosztva meg, ki háromszorosan részvétet igényel, mint gyermek, mint szegény, mint beteg. Hanem hát „Astaroth éhezik“. A budget a gyermekpépbe is belezabál“...

Az „állam“ fogalma méltán volt népszerűtlen és rossz hírű az abszolútizmus idején s Jókai ugyancsak kivette a maga részét a népszerűtlenítés népszerű munkájából. A csaknem húsz esztendeig tartó elnyomatás aztán úgy hozzászoktatta a magyar társadalmat a gyanakvó és tüntető passzívításhoz, hogy éppen a magyar társadalom legtösgyökeresebb rétege sze-

mében az alkotmány helyreállta után is gyanús — hogy ne mondjuk: gyűlöletes — maradt a közös ügyekkel Ausztriához kapcsolt magyar államhatalom hivatalos reprezentánsa: a „kormány”. Az ellenzéki-ség jó program volt a kényszerű tétlenség idején, de később a felelősséggel járó pozitív nemzeti munka szekerét az amúgy is fáradságos és áldozatos úton egyszerűen hátrafelé vagy oldalt rángatta, pedig mindenfelé veszedelmes szakadékok és szírték sötétlettek. A jelszavakkal való könnyelmű visszaélés kortesfogásait kénytelen volt a 67-es kormánypárt gyakran olyan eszközökkel ellensúlyozni, amelyek szintén nem voltak valami szépek és tisztességesek. Jókai nyolc évvel a kiegyezés után belátta, hogy az ország érdeke az adott helyzethez való alkalmazkodást követeli, ezért követte Tisza Kálmánt s elfogadta a kiegyezést a politika alapjául. De a renegátot kényes, felemás helyzetbe hozta nemcsak addigi írói működése, mely lényegében a 48-as eszmék apotheózisa volt, hanem saját egyéniségének alaptermészete is, mely az 1875-iki frontváltoztatás után sem tartotta szükségesnek átcsoportosítani exaltált eszme- és szokészetét. Az új helyzethez nem úgy alkalmazkodott, hogy hidegebb, tárgyilagosabb szemmel nézte volna a kuruckodó multat, hanem éppen az ellenkező módot választotta: rajongó hajlamait vitte át a kiegyezés utáni szürkébb és gyakorlatiasabb eszmevilágba s alattvalói hódolatban és loyálisban túltett a legaulikusabb mágnásokon.

* * *

Még három nevezetes regényről kell szólanunk. A két első a korrajzi háttér a reform-kori tárgyú regénytársaik közé utalja, de jobbnak láttuk elkülöníteni amazoktól, mert a szóban forgó két nagyszabású regényből éppen az hiányzik, ami a többieket eszmei és hangulati egységbe foglalja: e két regény cselekvénye nem bocsátja le gyökereit a nemzeti léleknek és hazafiúi nagy céloknak a mélységeibe. A harmadik

regényben már ismét megtalálható a Jókaira oly nagyon jellemző eposziás szemléletmód, de az előbb ismertetett regénysorozattól ezt a munkát is el kell különítenünk azért, mert cselekvényének idejéül a — „jövő század“ van megjelölve.

A szabadságharc előtti esztendőkkbe van helyezve a *Szegény gazdagok* (1860) c. regény cselekvénye. Pontosan nincs meghatározva a történet ideje, de hozzávetőleges adatként megemlíti, hogy Lapussa Jánosnak Dumas *Monte Cristoja* (1844—45) a kedves olvasmánya és hogy Szilárd a bihari hegyek között ugyanazon a meredek helyen jár egyszer, „melyet később egy fiatal magyar költő szerencsétlen halálával annyira nevezetessé tett“ (Vasvári Pál 1849-ben?)

A *Szegény gazdagok*ban nemcsak a cselekvény ideje által a XIX. század negyvenes éveire, hanem a téma minősége és a feldolgozás módja is erősen emlékeztet bennünket a múlt század negyvenes éveinek irodalmi divatára. A telivér francia romantika tárgyi motívumai és eszmevilága tárulnak föl előttünk, majdnem egészen úgy, ahogy ezt már a szabadságharc előtti Jókai-művek vizsgálata közben láttuk, csupán az író ízlése lett azóta tisztultabb s művészi gyakorlata biztosabb. A regény hőse a francia romantika egyik legtipikusabb alakja: a nyárspolgárius életmódba beleilleszkedni nem tudó egyéniség, egy erdélyi főúr, Hátszegi báró, akinek bámulatos testi-lelki kiválósága és nyughatatlan vérmérséklete nem tudván törvényes úton érvényesülni és kielégülni, sajnálatos abnormitásokba téved, a büszke mágnás-ivadék álarcos haramiával züllik s végül eléri őt a nemezis bosszúja, melyet oly sokszor és oly vakmerően hívott ki maga ellen.

Ilyenféle egyéniségek csakugyan mindig voltak és lesznek, Hátszegi báróban is sokan felismerni vélnek egy valósággal élt magyar főurat... ez a reális mag aztán a francia romantika jól ismert összetételű talajából sarjadt olyan tenyésztetté, amilyen a *Szegény gazdagok* vadregényes flóráját képezi. Hátszegi báró

a haramiák társaságában érzi jól magát, köztük szereti bemutatni pl. a maga csodaszzerű zenei tehetségét; „fejedelmek nem hallanak ilyen hangversenyt — mint ez a rongyos csárda“, mondja az író a Hátszegi hegedűjátékáról, mellyel ez egy erdei betyár-tanya hallgatóságát gyönyörködtette. Lobogó temperamentuma mindig a nagy veszedelmet keresi; férjes nőket próbál elcsábítani s az athlétaí erejű férjével félelmetesen nagyszerű kézi tusában bánik el; forró vérű oláh leányra is kiveti hálóját, pedig Anica — ha megcsalják — pokolbeli fűriává válik; a Fatia Negra néven haramiáskodó Hátszegi megtámad és kirabol egy katonai fedezettel megerősített állampénztári kocsit stb... A milieu is egészen megfelel a negyvenes évek romantikus divatának. Az erdélyi havasok vadregényes, gyönyörű vidékeinek exotikuma tárul föl előttünk, a civilizált társadalmon csaknem teljesen kívüleső embereivel: erdei csárda betyárjaival, akik lélekben becsületesebbek sok előkelő úriembernél; hozzáférhetetlen magányban élő oláh kecskepásztorral, akinek, míg meg nem házasodott, nem volt más beszélgető társa, mint egy — megszelídített medve; földalatti pénz-csináló bünbarlang cinkosnépével stb.

De hol marad a romantikus recept legnélkülözhetetlenebb fűszere: a kontraszt? Megvan az is. Hátszegi nőül vesz egy hófehér lelkű, ártatlan leánykát: Henriettet. Henriette egész egyénisége igazi romantikus ellentétben van nemcsak Hátszegiével, hanem a saját szülei otthonának szellemi légkörével is, kivált szívtelen apjával, aki kapzsi kalmárként adja el leányát egy olyan kérőhöz, akit a leány nem szeret. Mert Henriette gyermeki tisztaságú imádatlansággal szerelmes egy Szilárd nevű ügyvédsegédbe, aki ép olyan naivan eszményi gondolkodású, exaltált jellemű, külsőleg-belsőleg hamisítatlanul romantikus ifjú, amilyen az ő szerelmese. Henriette szívéből semmiféle hatalom ki nem törölheti ugyan az első és egyetlen ideál

képét, de holdsugárszerű lénye nem bír ellene szegülni az apa és a kérő erőszakos akaratának — és Henriette a báró felesége lesz. Férjének erdélyi birtokára utaztakor aztán ez a tapasztalatlan, félénk, törékeny szervezetű ifjú nő is megismerkedik a hegylakó betyárok csárdai életével s ott valami csodálatos — nyugalom száll zaklatott szívébe. A csaplárné a pergő rokka hangja mellett elkezdi mesélni Henriettenek a betyáréletéről szóló tüneményes regéket, többek között egy szomorú szerelmi történetet. „Milyen különös! gondolá Henriette; egy ilyen pusztai csárdában egy pusztai betyárért egy pusztai árvalány ugyanazon ábrándos eszmét táplálja, mely a paloták úrnőjének oly nagyon fájt és oly jól esett... A guzsalykerék egyhangú pörgése mellett úgy érzé magát Henriette, mint egy kicsi gyermek, kinek dajkája mesélget lágya mellett, hogy jobban aludjék. Hetek óta nem aludt olyan csendes álmot, mint itt a pusztai csárda födele alatt...” Annál rettenetesebb élmény volt rá nézve az, mikor nemsokára a hírhedt Fatia Negra hatolt be hozzá s Henriette valami megmagyarázhatatlan vakmerő kíváncsisággal lekapván a haramia álarcát — ájultan rogyott össze. Az író nem mondja meg sem ekkor, sem később, csak sejteti, hogy Henriette a hírhedt haramiában a saját férjére ismert. Ettől fogva e sokat szenvedett „szegény gazdag” nő teljesen félrevonult a társadalmi élet lármájától s a szegény nép nyomorúságának enyhítésében talált, ha nem is boldogságot, de módot az élet terhének elviselésére. Később aztán özvegyé lett, Hátszegi meghalt rejtélyes körülmények között; most már tehát Henriette nőül mehetett volna eszményi hűségű ideáljához, Szilárdhoz, de nem ment... ő tudja miért; mi csak annyit tudunk, hogy Szilárd okozta halálát — a hírhedt haramiának, a Fatia Negrának.

A regény végén úgy érezzük, hogy egy pár motívum homályban maradt; így pl. — mint már Arany

János is megjegyezte — nem igen értjük, hogy Hátszegi egyáltalán miért vette feleségül Henriettet, noha tudta róla, hogy nem szereti őt; hiszen Hátszegi gazdagabb volt, mint a fukar Lapussa, a vagyon tehát nem lehetett a nősülés oka; aztán a féktelen vérű, kalandortermészetű Hátszegi, aki élethalálharc árán is megkísérli más hitvesének az elcsábítását s ugyanakkor egyebütt is élvezni a leánybolondítás izgalmait, az ilyen ember legfeljebb nyügnék érezhet egy örökös láncsal hozzákapcsolt mártír-lelkű nőt, akit különben sem szeret (legalább ennek semmi jelét sem látjuk). A cselekvény legvégét, Hátszegi halála körülményeinek eltussolását is kelleténél sűrűbb homály fedi. De azért a *Szegény gazdagok* igen érdekes és szép munka. A kissé idejét mult romantikus írói divatnak úgyszólván egész fölszerelése megtalálható benne, mégsem válik korántsem olyan modorossá, amilyennek a század első felének enemű termékei voltak, magukat Jókai hasonló jellegű műveit sem véve ki. A titokzatos félhomályt, melyet egy pár pontnál megsokallunk, voltaképpen a téma természete kívánja meg s legtöbb helyt egyik lényeges eszközzé válik ez a művészi hatásnak; a legfőbb eszközök pedig: az előadásmódnak és nyelvnek bübajos szépségét az egykorú kritikusok közt nem kisebb ember illette magasztaló elismeréssel, mint Arany János. Annyi bizonyos, hogy az ú. n. rablóregény műfaja terén a *Szegény gazdagok* a legkölteibb terméke egész irodalmunknak.

* * *

A XIX. század elejét választotta időbeli háttérnek Jókai ahhoz a regényéhez, melyhez az invenció költőiségében egy sincs fogható még az ő csodálatosan nagyszámú művei között sem. Talán mondanunk is fölösleges, hogy *Az arany emberről* (1872) van szó. Vannak hibátlanabb alkotásai (*Az új földesúr*, *Sárga rózsá*), de az üde költőiségnek ilyen hervadhatatlan

virágpompája sehol másutt nem gyönyörködtet bennünket. Valami nagyszerű leletre bukkanhatott itten Jókai, valami olyan témára, amely legjobban megfelel az ő sajátos írói talentumának. Valóban úgy van. Jókai tehetségének zsarnok uralkodója, a képzelőerő soha — sem azelőtt, sem azután — nem tudott ilyen alkalmas témát találni legfőbb kedvtelésének kielégítésére, t. i. a tapasztalati valóságnak az ábrándok mesevilágával való összepárosítására és egyensúlyban tartására.

A „valóságot“ Jókai a maga legkorábbi, legkedvesebb és legtartósabb emlékeiből, komáromi látott-hallott élményeiből merítette, ezeket csak ki kellett eggyel-mással egészíteni. Ő maga mondja el a regény végén, illetőleg a regényhez később írt utóhangban, hogy ábéce-tanuló gyermek volt, amikor annak a gazdag úrnak a temetésére kirukkoltatták őket, akiről később azt beszélték, hogy talán nem is halt meg, csak elbújdosott. A csodaszép úrhölgyet is minden vasárnap reggel bámulta a gyermek Jókai a templomban az orgona melletti karzatról. Élénken élt emlékezetében az a szörnyű eset is, mikor ezt a szép úrhölgyet meg akarta gyilkolni éjjel a társalkodónője. Láttá Jókai, mikor a merénylet halálraítélt elkövetőjét nyitott szekéren vitték a vesztőhelyre, de ott megkegyelmeztek életének. A másik halavány arcú szép hölgyet még azután sokáig látta vasárnaponként a templomban; most már vörös vonal volt a homlokán, az arca pedig évről-évre halaványabb; beszéltek róla sok mindenféle mondát — azután hosszú időre megfedekezett Jókai az egész históriáról. Egyszer a nagyanynak a nővérével, Szűcs Lajosnéval együtt utazott a Kisfaludy-gőzösön Balatonfüredről Siófokig. Vihar támadt, mindenki menekült a kabinokba, csak ők ketten maradtak a fedélzeten s ekkor beszélt el Szűcsné azt a történetet, ami az *Arany ember* cselekvényének a végét alkotja a fiatal özvegyről, ennek katonatiszt-vőlegényéről, a

társalkodónőről, aki a katonatisztnak volt régebben a kedvese, — ezeket mind személyesen ismerte Szücsné... Hát az „arany ember” élt-e valósággal? Eötvös Károly azt állítja, hogy igen. Még a nevét is tudja: Domokos János. De ezt Jókai már nem igen ismerhette, mert hét-nyolc éves volt ő csak, mikor Domokos János meghalt. Az arany ember testvérének, Sándornak volt négy gyönyörű leánya, ezek között a legfiatalabb, Terézia van Eötvös Károly véleménye szerint Jókai *Tengerszemű hölgy* c. regényében Erzsike alakjában megrajzolva.

Íme milyen érdekes és becses adalékai a való életnek, ha olyan fantázia keze ügyébe jutnak, amilyen a Jókaié. Hát vajjon a regény-cselekvény legmeseszerűbb, de legbájosabb részletének: a Senki-szigetre és lakóira vonatkozó dolgoknak a rajzában támaszkodhatott-e írónk képzelete valami realitásra? Tudjuk, hogy efféle témáknál Jókai képzeletének gyakran nincs egyéb tápláléka holmi olvasmányi forrásoknál, de a Senki-szigetről festett képek bizonyára azért is olyan elhitető szépségűek, mert közvetlen szemléleten alapulnak, vagy legalább is az illúziókat nagyon segíti az a leleményes írói fogás, mellyel Jókai a Senki-sziget földrajzi létezéséről úgy beszél, mint személyesen is ellenőrzött tapasztalati valóságról. A regény végső sorai szerint ugyanis maga az író is ellátogatott egy öreg természettudós kalauzolására mellett az Aldunának arra a kis szigetére, melyet a víz újabb időkben hordott össze s ezért hivatalosan semmiféle állami fennhatóság alá nem volt még bekebelezve. A később írt utóhangban meg is nevezi Jókai azt a természettudóst, aki neki a „Senki-sziget”-et megmutatta, — Frivaldszky Imre volt.

Nem csoda, hogy Jókai az e regényéhez függesztett öregkori „Utóhangok”-at így kezdi: „Be kell vallanom, hogy nekem magamnak ez a legkedvesebb regényem...” Minket mai meglelt korú olvasókat is valami kegyeletos megilletődés fog el, mikor re-

vízió alá próbáljuk venni e regényre vonatkozó fejlejtethetetlen gyermekkori emlékeinket s különbséget próbálunk tenni annak az olvasmánynak reális és fantasztikus elemei között, melyet persze mindenestől színtiszta valóságnak éreztünk és hittünk annak idején. Voltaképpen nemcsak Jókai találta meg itt a legszerencsésebb témát, hanem az olvasók közül is mindazok, akiket tapasztalataik szaporodása egyszerűsmind a tapasztalati világ tökéletlenségéről is meggyőz. Tulajdonképpen mindnyájan kettős életet élünk: az egyiket ott és úgy, ahol és ahogy a reális viszonyok végtelen bonyolultsága engedi, illetőleg parancsolja; a másikat ott és úgy, ahol és ahogyan mi szeretnénk élni, mentesen attól a millióféle könnyebb-nehezebb nyűgtól, melyekkel a tapasztalati, a történelmi lét mindinkább körülbéklyóz bennünket. A legjobb akarat, a legkiválóbb tehetség, a leglelkiesmeretesebb önbírálat sem képes elhárítani előlünk az élet boldogságának akadályait, sőt minél lelkiismeretesebbek, minél érzékenyebbek, mondjuk: minél jobbak vagyunk, annál keservesebb vergődést okoz nekünk az a kiegyenlíthetetlen disharmonia, mely belső énünk és a külső világ nyugalmi rendjének feltételei között mutatkozik. A Jókai-regények hőseinek jellemrajzában a valószerűséget éppen azért érzi fogytékossnak, sőt néha egyenesen meghamisítottnak a tapasztalatokkal bíró, érettebb korú olvasó, mert ezek a fiatal emberek olyan könnyűséggel menekülnek meg a tapasztalati életnek mindnyájunkat többé-kevésbé fogva tartó problémái elől, hogy sorsukban sehogysen tudunk a magunk közös emberi sorsára ismerni. Az *Arany ember* hőse közelebb áll hozzánk. A harmincadik életévén túllevő Timár Mihály erkölcsi megkísértetése és eltévelyedése, ebből következő súlyos lelki vívódása és önmagát áltató jóvátételi törekvései, a nagy vagyon átkával súlyosított boldogtalanság elől való időnkénti elmenekülése...

mindez testvéri visszhangot ébreszt valamennyiönk lelkében, akik emberek vagyunk.

Ezt az örökké alkalomszerű, sőt az emberi lélek fejlődésével fokozatosan alkalomszerűbbé váló témát ezerféle változatban dolgozzák fel a mai regényírók is, de persze ők már legtöbbször *elvont* témát csinálnak belőle, vaskos kötetekre terjedő lélektani boncolással igyekeznek mélyére hatolni a vágyak és lehetőségek surlódásából álló emberi élet értelmének. Mennyivel költőibb és érdekesebb a Jókai eljárás módja! Nemcsak a társadalmi élet nyügei közt való vergődést, hanem az azokból való időnkénti, majd pedig végleges elmenekülést is *cselekvény* alakjában mutatni be, megrajzolni objektív létezésében azt a „világon kívüli” boldog édenkertet, ahová az emberi társadalom életének nyavalyái el nem hatnak; megrajzolni ezt a menedékhelyet nem úgy, mint valami Robinzon-lakás börtönszerű magányát, hanem mint az első emberpár életmódjának idilli honát.

Az ilyen téma regényben való feldolgozásának van egy nyilvánvaló nagy nehézsége: hogyan lehet megőrizni az olvasó illúzióját abban az irányban, hogy nem gyermekmesét olvas, hanem valóságos, illetőleg valószínű történetet. Defoe *Robinsonja* (1719.) óta már a világtengeren sem igen akadnak fölfedezetlen szigetek a regényírók mesezővő invenciójának színhelyéül, de még a tengeri hajózásban teljesen járatlan magyar faj képzeletét nem is tudná annyira megragadni és fölízgatni holmi távoli Óceán-sziget motívuma, mint pl. az angol emberét. Az *Arany ember* Senki-szigete, ez a közvetlen közelünkben levő, ez a — mondhatnók — *hazai* exotikum, ez az illúzió-keltő pozitívum már csak azért is érdekes és fontos regény-motívum, mert talán csakugyan Jókai volt az utolsó, akinek a Természet ebben a tekintetben a kezére játszott. Ezután már aligha

lehet komolyan szó hazánk határán olyan területről, mely kívül van az emberi élet forgalmán.

Valóban ez a mesei fantáziától fogant történet annak köszönheti utánozhatatlan harmatos üdeségét, hogy akárhol vesszük szemügyre, azt látjuk: a valóság éltető napfénye játszadozik rajta. A Timár Mihály „illetőségi” helye bizony jó messze esik az Alduna rejtett szigetekskéjétől, de azért a motiváció ellen a legegésebb kritikusnak sem lehet kifogása. Mert ha egyáltalán valakinél, hát egy komáromi hajóbiztosnál lehet és kell megokoltnak tartanunk azt a kalandot, mely őt a Senki-sziget lakóival hozza ismeretségbe. Ugyanez a magyarázat elégít ki bennünket a Timéával való találkozást illetőleg is, sőt ezt a magában véve is elegendő magyarázatot még egy másik is támogatja, az t. i., hogy az akkori Komárom a rendkívül élénk kereskedelmi forgalom következtében sok örmény és görög ember lakott, a Timéa anyja pedig görög nő volt, rokona a komáromi Brazovicséknak.

A költői alkotás titokzatos folyamatában így veszi hasznát Jókai önkéntelenül is az ő komáromi származásának, kalandszerető képzeletét így látják el egészséges táplálékkal a legszűkebb értelemben vett szülőföld benyomásai és emlékei. A Senki-szigetén lakó Noéminek és a török háremben felnövekedett Timéának különleges társadalmi — azaz inkább társadalmon kívüli — helyzete maga is jogos és fontos magyarázatot nyújt e két nő kivételes jellemére vonatkozólag, — de erről másutt lesz szó. Athalie feldult lelkének ördögi bosszúterve: megtörtént esemény, melynek lélektani okai visszanyúlnak egészen a szülők gyarló egyéniségéig és nevelési módszeréig. A komáromi kereskedő családok anyagi jólétének kockázatos helyzete, katasztrofális válságai, egyes komáromi telek-részeknek katonai célokra való kisajátítása stb. mind a való életből való motívumok. Nem azt

akarjuk mindezzel mondani, hogy Jókai ezt a regényt *másképpen* írta, mint a többit, t. i. oknyomozóbb, lélektanibb módszerrel, hanem csak azt, hogy a szerencsés intuícióval kitalált téma belső szilárdságának íme az utólagos kritika teherpróbái sem igen árthatnak.

Azt is tudjuk, hogy a költői ihlet munkájának eredménye nem szillogizmus, mely pl. ebből és ebből az erkölcsi premisszából kiindulva logikai következtetéssel jut el ehhez és ehhez a tanulsághoz. De ép oly kétségtelen, hogy minden szerencsés foganású költői művet revelációnak érzünk, mely nemcsak esztétikai élvezetet nyújt nekünk, hanem lelkünk élet-értékelő hajlamait is állandóan foglalkoztatja s állásfoglalásra készteti. Jókai *Arany embere* gyönyörködtet és elgondolkoztat, meghat és megnyugtató bennünket. A Senki-szigetének rózsaíái között a mesészerű cselekvény háttérében mélységes lélektani távlat borong; boldog, aki észre sem veszi, de az elmélkedni szerető olvasó alig tud megválni ettől a jelképes mély távlattól, melyet a költő — akár tudatosan, akár az ihlet öntudatlan hatalmával — odafestett a regényes történet mögé. A Senki-szigete: örök tárgya lesz az önző célok hajszolásában megfáradt, vezeklésben megnevesedett szívű emberek vágyainak és álmainak. Az Aldunán elveszthettük ezt a kies búvóhelyet: keresni fogjuk azt másutt s ha a külső világban minden ilyen helyre ráteszi a lábát az anyagelvűség zászlaja alatt harcoló vagy inkább marakodó emberi közösség, akkor keresni fogjuk saját lelkünkben ezt a minden idegen fennhatóságtól független, csendes, szép, boldog szigetecskét. A mindenkitől irigvelt *arany*-ember eldobálja magától rengeteg aranyát, hogy igazán *emberre* lehessen. A Senki-szigetének illatos virágerdejében az eszményi életfelfogás oxigénjét lélegzi be ma is mindenki, aki csak egy rövid sétára evez is át oda.

* * *

A *Jövő század regényét* (1873) a koncepció némelyik alapvonása és a főhősnek juttatott szerep érde-

kes közelségbe hozza a fentebb már ismertetett *Fekete gyémántokkal*. A téma eredetének alkalmosszerűsége itt még nyilvánvalóbb, mint amott. Alapötlete egy rendkívüli alkalomból, egy világtörténeti fontosságú egykorú eseményből, az 1870—71-iki német-francia háborúból sarjadt ki. Ebben a véres háborúban egy új európai nagyhatalom született meg s ennek az új államnak létrejötte már magában hordta a csiráját minden idők legborzalmasabb konfliktusának, a negyvenhárom évvel utóbb kitört világháborúnak, mely a mi ezeresztendő országunkat is összezúzta. A sorsdöntő küzdelem, mely 1871-ben a világ legbüszkébb nemzetét porig alázta s császáráját — „Európa diktátorát“ — előbb fogollyá, majd száműzőtté tette: nagy hatással volt Jókaira. Lobbanékony képzeletét elkezdte foglalkoztatni a hazafias aggodalom Magyarország sorsának alakulását illetőleg egy nemzetközi politikai bonyadalom esetén. A német-francia csaták ember-mészárlása borzalommal és csömörrel töltötte el lelkét, bizonyosság reá a *Párbaj Istennel* (1871) c. novella bevezetése és A *véres kenyér* (1872) c. elbeszélés. Jókai, a hadi erények romantikus eposz-írója, eszményi szabadelvűségében nem kevésbbé tudott lelkesedni a békés kultúra magasztos céljaiért is. Most is bámulatos ügyességgel talált ki egy izgatóan alkalmosszerű regénytárgyat: a világbéke utópisztikus eszméjét.

Ez az eszme — mely különben mindenkor érdekelte és érdekelni fogja az embereket — ez időtájt különösen is alkalmosszerű volt. Negatív irányban a német-francia háború volt a szomorú alkalmosszerűség s az irtózatosszerű bizonyító érv, pozitív irányban pedig a szociálizmus céltudatos szervezkedése és nagyarányú terjedése. A szociálizmus elméletének talán legfőbb szervi hibája az, hogy a nemzeti eszméhez való viszonyát nem tudja megnyugtató módon rendezni. Jókai koncepciójában is megvan ez a repedés; szociálista ábrándjainak nemcsak a tüzes nacionálizmussal kell megalkud-

niok, mely Jókaiban kezdettől fogva olthatatlan lánggal égett, hanem még a Habsburg-uralkodóház iránti monarchista hódolattal és loyaltással is, mely csak rövid idő óta — a kiegyezés óta — vált alkotórészévé világnézetének.

A regény hőse egy szombatos vallású székely-magyar fiatalember, aki nagyszerű találmánya által a világ urává lesz, de hatalmával soha vissza nem él, fenséges emberbaráti céljait soha nem téveszti szem elől. Óriási csatákat vív meg győzelmesen, anélkül, hogy akár az ő táborában, akár az ellenség közt csak egy embernek is baja történne; a Kárpát-vidéki diadal után krisztusi önmegtagadással megy seregestől száműzetésbe a Duna deltája mellé s ott néhány év alatt megteremti egy minta-államban a földi boldogság elérhető legmagasabb fokát, melyet egy bűnös lázadásnak szintén vér nélküli elnyomása után sikerül reakényszeríteni az egész földre. A regény végén még a Hold is lakhatóvá válik, de ez már mégsem a Tatrangi Dávid sikere, hanem egy üstökös csillagé. Az egész mű tele van szellemességgel, a jövő bámulatos megsejtésével (a háborús technika, különösen pedig az orosz nép lelkének vulkánikus rejtelmei és végletes kilengései), naiv idealizmussal és legfőképpen forró haza- és fajszeretettel. A „tudományos“ szemfényvesztés eléggé sikerült, de ez maga elvégre is csak a Verne-k és Flammarionok genre-jét jelenti; Jókai regényét ezenkívül az igazi költészet levegője veszi körül s Tatrangi Dávid és Rozália alakját nemcsak a fejtörő képzelet aërodromonja röpti az eszményi életfelfogás magaslatai felé, hanem a költői ihlet égi szárnya is. Ahány effajta termékét csak ismerem az egyetemes regényirodalomnak (a XIX. század eleje óta), mind messze elmarad a Jókaié mögött költőiség dolgában; a *Jövő század regénye* a keletkezés idejét illetőleg is megelőzi az efféle fantasztikus regények legnagyobb részét, művészeti értékben pedig még inkább meghaladja őket. A munka második fele a gyöngébb, mert — mint e genre leg-

több terméke — a készen levő minta-állapotot rajzolgatja s ez mindig valami unalmas, veszteglő, elvont jelleggel szokott járni, az ellentétes érdekek harcának, az élet mozgalmasságának rovására, de Jókai itt is üde költészetet tud belopni a kintseui ősmagyarokra vonatkozó fikcióval.

Ezt a regényt szemmeláthatólag a *Fekete gyémántok* testvérévé teszi a tudományos és költői motívumok egyforma módszerű összeolvasztása, az exotikus elemeknek itthoni, alkalmoszerű vonatkozásokkal való aláfestése, különösen pedig a főhős jellemének túlzó eszményítésében megnyilvánuló hajlam és eljárásmód azonossága. Berend Iván is nagyszerű találmánnyal ajándékozta meg a regény végén az emberiséget: sikerül fölfedeznie, hogyan lehet eloltani a földalatti égő köszénbirodalmat. Ezt a roppant jelentőségű találmányt Berend Iván épúgy nem használja ki önző célokra, mint Tatrangi Dávid a magáét. Iván is ép oly isteni nyugalommal végzi korszakalkotó technikai műveleteit, mint Dávid. Kisebb körben bár, ugyanolyan jóllétet teremt Iván maga körül, amelyet Dávid. „A bondavári kunyhókban meghonosult a jólét. Nép támadt a puszta erdők helyén. Felvilágosodás foglalt tért az elhanyagolt szellemekben. Tiszta erkölcs, jellemszilárdság népszerűvé kezdett lenni. Iván saját költségén ifjakat küldött ki a külföldi gyárak tanulmányozására... Gondja volt (a munkások) iskoláira, emancipálta a népnevelőt a népszolgaság nyomorából... Minden falunak könyvtárt, olvasóegyletet alapított. Megszoktatta a népet, hogy nélkülözhető filléreit takarítsa meg... Saját tárnáját pedig, mely tulajdona marad, egészen átalakítá minta-munkásteleppé. A munkás egyúttal gazda is volt abban s a jövedelmet felezte a birtokossal... Anyja szeme előtt, a zárdában, a neveldekben nem volt olyan jól megőrizve, oly figyelemmel kísérve egy ifjú leány, mint a bondavári tárnában...” stb. Hát nem a jövő század regénye ez is?

Feltűnő jelenség, hogy e hosszú korszak alatt (1855—1875) egyetlenegy történeti regényt sem írt Jókai. (Az *Elátkozott családot* semmiképpen sem mondhatjuk annak, Jókai maga sem mondja). Annál különösebb, hogy a drámai műfaj terén pedig csupa történelmi témákat dolgoz fel ebben a korszakban. E különösnek látszó jelenséget bizonyára segít velünk megértetni egy pár természetes ok. A tragédia műfaja legjobban szeret a rég letűnt korokba visszamenni tárgyért, hogy ennek fenségét már maga az időbeli távolság is növelje. Különben sem igen lett volna tanácsos a színpadra vinni a közelmúltból vagy éppen a jelenből vett azon kényes témákat, melyeknek még regénybeli feldolgozásáért is meg-meglakolt Jókai. Viszont a régi nemzeti múlt föllevenítése, a színpadi technika eszközei révén, sokkal nagyobb hatásra számíthatott drámai feldolgozásban, semmint regényolvasmányként. A Jókainé művésznői egyéniségéhez is a kothurnusos, történeti szerepek illettek legjobban.

Egyébként Jókai tulajdonképpen drámaírói működése erre a korszakra esik. Az előbbi korszakban csak olyan drámák maradtak fenn tőle, amelyek nem egyebek novellák átírásánál párbeszédesebb alakba (*Dalma*, *Manlius Sinister*). 1875 után — a *Leventét* nem számítva — szintén regényeket és novellákat dramatizál. De a most tárgyalt korszakból három olyan tragédiája származik, melyeknek cselekvényét mindjárt születésükkor drámává igyekszik elképzelni a szerző. Ez a három történelmi tárgyú szomorújáték: *Könyves Kálmán* (1855), *Dózsa György* (1857), *A szigetvári vértanúk* (1860). Esztétikai tekintetben egyik sem kiváló alkotás, de irodalomtörténeti jelentőséget ad a középsőnek a Gyulai-kritika nyomán kelt zajos polémia, az utolsónak pedig az a tartós tetszés, mellyel a magyar közönség méltányolta e dráma hazafias szellemét és célzatát.

A kontraszt-kedvelő romantikus költészetnek egyik legkapósabb motívuma: a testi rútság. A rendellenes külsejű ember születésétől kezdve mintegy kitaszítottja a társadalomnak, nem csoda tehát, ha az ilyen embernek nyomorékká torzul a lelke is, ha lázong a teremő természet igazságtalansága miatt és bosszút liheg az átlagos, a boldog emberek ellen. Az „ép testben ép lélek“ elve tehát visszájára fordítva is helytáll. A testi és lelki rútság, mint minden szabálytalanság, ha óriási méreteket ölt, hatásában rokona lehet a *fenséges* alkotó elemeinek. A születéssel együttjáró rútság a tragikum végzetszerű tényezői között talán a legérthetőbb. III. Richard alakját testének szertelen mivolta is segíti tragikai magaslatra emelni.

Lehet az ellentétet még bonyolódottabbá tenni: a rút embert saját belső tökéletességével ellentétbe állítani. A szépség rút foglalatban, tökéletesség nyomorék külső alatt. Jókait nem volna Jókait, ha ki nem használná a kontraszt-motívumok minden fajtáját. Van ő nála „angyalarcú démon“ is elég, de van ördögarcú angyal is (pl. Dzsula a *Khámok utódában*). Ilyennek rajzolja Könyves Kálmán királyt is. Pedig a rút külső sokkal kevésbé alkalmas tragikai hatás előidezésére, ha lelki nemességgel párosul, mint hogyha rút mögötte a jellem is. Mert a nemes lélek csak vergődik a testi rútság átka alatt, a rajta történt igazságtalanságot nem akarhatja esetleg ártatlan embereken megtorolni. Kálmán király sem tud tragikai alakká válni Jókait drámájában.

A természet mostohán bánt el külsejével; ferde termetű, görbe vállú, serteszőr-hajú, kancsal szemű, bicegő lábú, „alig hasonló emberekhez“, inkább neveti, mint tiszteli, aki látja. Trónját állandóan fenyegeti Álmos herceg, aki nyíltan és ismételten kijelenti magáról, hogy forradalmi merényleteinek egyetlen jogcíme: a Kálmán testi fogyatkozása.

Szegény király! Nincs egyéb bűne, csak rút külseje. Hát bűn ez? Ha a testi rútság visszahatna a

lélekre s gonosz indulatokat fejlesztene benne, akkor igenis lehetne szó tragikumról. Testi fogyatkozásaiért ebben az esetben sem volna felelős, de gonosz indulataiból fakadó tetteiért már igen, mert tudatában volna ez utóbbiak bűnösségének. Hanem Kálmán olyan ártatlan, mint a ma született gyermek. Rút-ságát ő maga tudja és emlegeti legjobban, sőt makacs vezekléssel elhalmozza saját magát mindenféle vádakkal, hogy ő haragtartó, kegyetlen, erőszakos, civakodó, hiú, gyanakvó, fellobbanó, mértéktelen indulatú, szelídebb hajlamok iránt érzéketlen, önfejtő stb. Így nem a tragikus hősök szoktak beszélni, hanem a penitenciás barátok. De nem is igazak ezek az önvádak, sőt az ellenkezőjük az igaz. Kálmán volna haragtartó, kegyetlen, erőszakos? hiszen Álmos hat-szor lázadt föl ellene s Kálmán mindig megkegyelmezett neki; Álmos már az első lázadás után maga is természetesnek tartja az országtanács halálos ítéletét s a király mégis boldog és fényes esküvővé változtatja számára a kivégzést. Fellobbanó, mértéktelen indulatú? Annyira nem az, hogy szinte megsokalljuk. Nem igen akadna a nézők vagy olvasók ezrei közt olyan, aki úgy bírná türelemmel, mint Kálmán, mikor a rab Álmos, mindenik balsikerű lázadása után az arcátlan gorombaságnak és lelki förtelemnek szinte kábító mértékével undorítja őt s bennünket. Érzéketlen volna a szelídebb hajlamok iránt? Hiszen elvétemedett vetélytársának kis fiát térdére ülteti s ő akarja fölnevelni; aztán milyen áradozó boldogsággal és naiv bizalommal szereti a feleségét, Perzilát, aki nemso-kára méltatlan lesz a feleség-névre! Marad az önfejű-ség vádja. Önfejűsége csak abban nyilvánul, hogy az Álmos ellen kimondott országtanácsi ítéletekre soha-sem hallgat, hanem vétkes engedékenységet tanúsít a megátalkodott lázadó iránt. Elvégre ez az önfejű megbocsáthatnámság a tragikum magvává lehetne, ha ebből származnék bukása, ha a hálátlan Álmos el tudna bánni az oktalanul nagylelkű királlyal. De nem

így van. Álmos mindig lázong, Kálmán mindig leverí, az országtanács mindig elítéli, Álmos még akkor is mindig sértegeti szemtől-szembe is a királyt, orgyilkost bérel föl ellene, elcsábítja a királynét, saját kis fiát is a király elleni gyűlöletre uszítja a király füle hallatára, — a király pedig megbocsát, csak a hetedik lázadás után bírja nagy lelki vívódás után arra határozni magát, hogy az országtanács halálos ítélete helyett Álmosnak és fiának megvakítását rendelje el. A megvakítást lehet a halálnál súlyosabb büntetésnek is minősíteni, de Kálmán nem súlyosbítani, hanem enyhíteni akarta és vélte ezzel a halálos ítéletet. A nádor megmagyarázza neki, hogy kegyetlenebb lesz akkor, ha nem írja alá a megvakító parancsot, mert akkor meghal mind a két elítélt; sőt meg is fenyegeti a nádor a királyt, hogy ha most sem engedi végrehajtani az ítéletet, lehet, hogy holnap már a nép ítél, vagyis hogy az országban forradalom tör ki. Kálmán végre aláírja az ítéletet, de ettől a perctől kezdve a lelkiismeret furdalása emészti s lassanként sírba viszi. Hogy a végső hatás minél „tragikusabb“ legyen, Jókai egyenként odaléptet holmi főurakat Kálmán holttestéhez s ilyeneket mondhat velök: Silány valál — Bolond valál — Szörnyeteg valál!... Mindenestre lehetséges az a felfogás, hogy Kálmánt felvilágosodottsága miatt nem értette meg kora vagy igazságosságáért haragudott rá az önző főnemesség, de Kálmán halálában ilyenféle okoknak nyoma sincs.

Van azonban egy motívum, mely csakugyan mintegy előre jelzi a király későbbi boldogtalanságát s mintegy oka is ennek. De éppen ez a motívum a legnagyobb gyöngéje e drámának. Egy boszorkánysággal vádolt nőt fölment Kálmán a büntetés alól. Ekkor a nő elkezd szánakozni a királyon. A szánakozásnak az a magyarázata, hogy ezt a nőt régen egy másik „boszorkány“ megátkozta: „ne halj meg addig, amíg egykoron egyet találsz, ki jót teszen veled. És az, ki veled jót teend... jó tettei nyomán jutal'm helyett

- hálátlanság keserveit találja.“ Tessék! Kálmán ki-
mondja híres tételét, hogy nincsenek boszorkányok s
abban a percben utóléri egy néhai boszorkány átka.

Annak idején, 1857-ben nagy kavarodás támadt a *Dózsa György* c. szomorújáték nyomán. A harc győztese elvitázhatatlanul Gyulai maradt. Amit elmondott e drámáról, szigorú igazság volt, de igazság. A vita elmérgesedéséért pedig Jókai maga és kritikátlan rajongói a felelősek. Rég lezajlott a vita, bennünket ma már csakis az eredmény érdekel. Elfogadjuk csaknem minden ízében Gyulai ítéletét, de megállapítjuk, hogy kifejezései kíméletlen korbácsütések voltak, már pedig az ilyesminek a javító hatásáról a vélemények különbözök.

Gyulai két fővádja: Jókai meghamisítja a történelmet és a darabból hiányzik a tragikum. Súlyos két vád, de nincs rá cáfolat; legfeljebb egy pár enyhítő körülmény. Jókai színművében csakugyan hiába keresnénk történeti hűséget. Dózsa alakja rikító anachronizmus, a többi szereplő is úgyszólván egytől-egyig torzkép, már akár szatirikus, akár szentimentális festék van rajtuk. De — ha Dózsát nem számítjuk — Jókai egyenlő mértékkel akar és látszik mérni mind a két tábor számára. Az arisztokraták gőgös, önző, gyáva emberek, legellenszenvesebb köztük a leghatalmasabb: Zápolya,¹ hanem ezt a sötét képet enyhíti egy derék főnemesnek: Bornemisznának és egy agyon-eszményített főrangú leánynak: Csáky Lórának az alakja. A „keresztesek“ táborá szintén csupa értetlen, kapzsi, egymással marakodó csöcselék, főkolomposuk: Lőrinc pap még éppen undorító, szájas, gyáva demagóg; csak Rózsa és Barnabás a kivétel, amaz a lemondó hű szerelem angyali tisztaságú megtes-

¹ Későbbi időben méltányosabb ítéletet mond Zápolyáról. Lásd Fráter György I. köt. 177. l.

tesítője, emez nyers, de egyenes lelkű, becsületes, szerelmes paraszt. A mellékszemélyekkel kapcsolatban tehát politikai célzatról nem is igen beszélhetünk; a nemesség és a parasztság egyformán méltatlan terhe a hazai földnek, nem csoda, hogy szinte hallatszik már a közeli országos katasztrófa rejtelmes dübörgése. Hanem Dózsában csakugyan valami próféta-féle szabadság-hőst próbált Jókai bemutatni s ez már célzatosság.

Véleményünk szerint itt kell Gyulaival szemben két enyhítő körülményt tudomásul vennünk a Jókai javára. Gyulai rosszhiszeműnek tartja Jókai célzatosságát, a politikai éretlenek tapsainak hajhászásával vádolja őt s társadalmi szempontból veszedelmesnek mondja eljárását. 1869-ben egy versben politikai komédiásnak bélyegzi meg s ez a vers is a *Dózsa György* fölemlegetésével kezdődik.

Ez a modor nem méltó Jókaihoz, talán Gyulaihoz sem. Tagadhatatlan, hogy Jókai nem tudott olyan következetes pártember lenni, mint Gyulai. Gyöngéd szívét és tüzes képzeletét most ez, majd amaz irány vagy álláspont csábította magához, de ha szívesen vette is a naiv nagyközönség tetszésnyilvánításait, nem szép dolog volna elfeledkezni arról a körülményről, hogy a hazafiúi optimizmus irodalmi ápolása közben Jókai évek során át, különösen pedig a szabadságharc utáni néhány év alatt nem csupán tapsokra lehetett elkészülve, hanem a börtönre is. Jókaiiban romantikus világnézete és hazájának szomorú helyzete az elfogultságig menő rokonszenvet ébresztett minden elnyomott emberfaj vagy társadalmi osztály iránt; mily szemkápráztató görögtűz-fényben mutatja be pl. a mexikói rézbőrű őslakók népét, mint a romlott és gaz európai „művelt“ zsiványok áldozatát! Az 1514-iki parasztlázadásra is oly örületes és válogatás nélküli bosszú következett, hogy Jókai az elbukott ügyben mindjárt nemes ügyet lát rajongó hajlamainál fogva.

És még egy tiszteletreméltó elfogultsága volt Jókainak egész életén keresztül. A reform-kor naiv szabadelvűsége s ennek roppant fontosságú eredményei, melyekben az ő tollának is része volt, a dicsőségbe belökóstoló ifjúság emléke — örök eszményekként éltek lelkében s a jobbágyság felszabadításának emberséges voltát annyira átérzi, hogy ezt a modern pápaszemet még akkor is rákényszeríti hősére, ha ez a hős a negyedfélszáz esztendő múltból jött elénk.

No de fontosabb az esztétikai szempont. A tragédia alapja, lelke a tragikum s ez a *Dózsa György*-ben nincsen meg, illetőleg el van rontva, zavarossá van téve. Három tényező eredőjeként kezd fogamzani Dózsa tragikuma. Az egyszerű székely katona nemesi rangot kapván, a nagyravágyás bűnébe esik s a gögös főnemesség ellen izzó gyűlöletet kezd érezni; maga is megborzad attól a szörnyű eszmétől, mely gyűlölködő szívébe be akar fészkelődni. A második tényező: Dózsa szerelmes lesz egy főrangú leányba, Csáky Lórába s emiatt nemcsak hűtlenné válik régi menyasszonyához, Rózsához, hanem politikai, illetőleg katonai hibát is követ el, t. i. a Csáky Lóra fölényes magaviselete őt is hasonló viselkedésre lobbantja s egy ilyen fölényes gesztussal szabadon bocsát egy csomó főúri foglyot. A harmadik tényező: egy jósnő megjövendöli Dózsának, hogy nemsokára trónra jut, homlokán koronát fog viselni, de féljen attól az ellenféltől, aki a bört meg nem issza.

Az első tényező akkor válna igazán magiává a tragikumnak, ha a gyűlölet szenvedélye csakugyan úrrá lenne Dózsa fölött s olyan helyrehozhatatlan bűnre ragadná, mely őt önmaga szemében is tönkretenné. Az egész drámának — mondhatni — éppen az a legnagyobb baja, hogy a szerző félti hősét a büntől.

De ha a tragikum alapjául kínálkozó első cselekvény-szálat elejtette Jókai, a másodikkal még mindig csinálhatott volna valamit: Dózsa szerelmével. Két mód is lett volna rá: vagy az elhagyott menyasszony

bosszúja, vagy pedig Dózsa oktan nagylelkűsége, illetőleg eszményképe előtt való pózolása: hogy t. i. az úri renddel való élethalál-harc idején esztelenül szabadon bocsátja a nála fogságban levő főurakat. De Jókai egyik módot sem használja ki; az elhagyott menyasszony szíve nem ismeri a bosszút, ártatlansága, önfeláldozása elérzékenyítő melodráma; a szabadon bocsátott főurak sem válnak a katasztrófa tengelyévé, kevesen vannak, hitvány gazfickók (az egy Bornemisza kivételével) s talán a főhiba az író eljárásában az, hogy Zápolya nincs a szabadonbocsátott foglyok között; ha Dózsát az kínoztatná halálra, akit ő nagylelkűségi rohamában megszabadított volt, mindjárt kerekesebb és erősebb volna a tragikai koncepció.

A harmadik tényezőnek, a cigányasszony jóslatának olyan beállítása, ahogyan Jókai teszi, modern drámában elfogadhatatlan. Talán ha valami racionális alapot adott volna a jóslatnak (a jósnő kileste volna a parasztság vagy a főurak terveit, vagy fölbérelték volna őt célzatos jóslatra), megbocsáthatóbb volna, bár így meg a „csodás“ elemmel való hókusz-pókusz hatna bosszantólag reánk; Eötvös tesz így, nem drámában ugyan, hanem regényben (a feszület háromszori lebukása), Péterfy Jenő mégis megrója érte. De abban még sincs egészen igaza Gyulainak, hogy Jókai ezzel a jóslat-motívummal semmit sem tud csinálni a cselekvény fejlesztése szempontjából. Gyulai szerint Dózsa nem ad semmit a jóslatra s így e motívumnak nincs joga helyet foglalni a darabban. Igaz, hogy Dózsa bolond nőnek mondja a jósoló asszonyt s még bolondabbnak azt, aki kérdez tőle valamit és elhiszi; de az ilyen beszéd a megdöbbenés palástolása is lehet (önmaga előtt is), vagy később jelentkezhetik a hatása. Annyi bizonyos, hogy a foglyok szabadonbocsátásakor eszébe jut a jóslat, mikor pedig meghallja Bornemisza nevét, „megdöbbenve“ tűnődik magában;

Dózsa, te félsz, a jóslatot hiszed.
 Hiába mondod: balga, aki hisz;
 Lelkedbe vágta mérges körmit az,
 És fekszik rajtad, mint egy bűvös álom.

De — mondja Gyulai — „a jóslat még annyira sem döbbenti meg Dózsát, hogy zavara valami látható tényben mutatkozzék.“ Ez tévedés, mert a jóslatnak igenis nagy hatása lesz a kifejletre, sőt a jóslat nélkül meg sem történnék a katasztrófa. Hiszen Lóra — az érte önkéntes halált szenvedett Rózsának tett ígérete szerint — meg akarja menteni Dózsát a börtönből s hogy szavainak nyomatékot adjon, elmondja, mily rettentő bűnhődés vár rá, ha nem menekül. Azonban Lóra beszéde a kívánt hatásnak éppen az ellenkezőjét éri el. Dózsa valami magasztosat érez abban, hogy a „Dózsa György király“-ról szóló jóslat, ha szörnyű szenvedés árán is, csakugyan beteljesül. A beteljesedett jóslat mintegy végzetes hőst csinál Dózsából s most már bátran szembe néz sorsával. Íme tehát a jóslat döntő fontosságú, de szerencsétlen irányban, mert így Jókai ezt a tragédiát is eposszá változtatta. Dózsának nincs mit megbánnia, vagy ha volna is,

Ha szennye volt nevemnek, rólam azt
 A tűz lemossa; és ha vétkezém,
 Megtisztít engem. Oh e hír nekem
 A legnagyobb gyönyör.

Shakespeare Brutusa is „örömet“ hal meg, de nem azért, mintha a kínos kardszúrás jóvátenné, megtisztítaná bűnét vagy tévedését. A tragikus hős a halállal nem törlesztheti le adósságát, hanem csak megpecsételi azt a tényt, hogy örökre eljátszotta jogát az élethez. Dózsa bejelenti Lórának, hogy hősieb bátorsággal fogja elszenvedni a rémséges halált és úgy is tesz. Ez a Dózsa nem tragikus hős, ez egy második Zrinyi Miklós, aki milliók nevében vértanúi tudattal, csaknem

gyönyörűséges önfeláldozással hal meg, holott megmenekülhetett volna. A végzettől kijelölt és megjövendölt hősnek érzi magát s tudja, hogy egy nagy eszme örök hírnevű hordozójává válik majd a történelemben. Hát nem eposzi hős az ilyen ember? A Csáky Lóra kenetteljes búcsúztatója is ünnepi zsolozsma-ként hangzik s az egész színdarab csattanója volta-képen nem egyéb, mint a Dózsa ellenfelének, Zápolyának az utókor előtt való megbélyegzése. Jókai-Cato a „victa causa“ mellett fog pártot, mert dolgozás közben igen szívéhez nőtt a tragikusnak tervezett parasztvezér.

* * *

A *szigetvári vértanúk* volt az abszolútizmus idejének egyik legnépszerűbb drámája. Az alatt a hét esztendő alatt, mely keletkezésétől (1860) a kiegyezésig eltelt, harmincszor adták elő a budapesti Nemzeti Színházban. Már a címe mutatja, hogy ez is vértanú-dráma, tehát igazában nem is dráma s egykori nagy sikere nem esztétikai forrásból táplálkozott, hanem a hazafiságéból. Hogy is alkothatott volna jó tragédiát olyan tárgyból, melyben a történelmi köztudat megköti a kezét s amelyen már egy tehetséges német költő kísérlete is hajótörést szenvedett a téma nyilvánvalóan eposzi természete miatt. Jókai ép úgy áldozata lesz a készen kapott tárgy drámára alkalmatlan voltának, mint Körner; a Kölcsény bírálata lényegileg Jókai színművére is érvényes, annál inkább, mert Körner drámája észrevehető hatással van a Jókaiéra. Ez a két munka mint két iker-testvér, úgy hasonlít egymáshoz, részint a felhasznált történelmi forrás közös volta, részint a Jókaira gyakorolt Körner-hatás, részint — úgy látszik — mindkét költőnek a tragikumra vonatkozó hibás elmélete miatt. Szigetvár védői közt nincsen senki — se férfi, se nő, se Körnernél, se Jókainál — akinek lelkében valami változás, fejlődés, mozgalom, egyszóval

történés esnék meg. Külsőleg van elég mozgás, zaj, fegyvercsörgés, de a lelkekben változatlan, elszánt nyugalom. A darab elején már tudják, mi vár rájuk s ők nem tesznek egyebet, mint hogy a legcsekélyebb megtántorodás nélkül állják a veszedelmet s hősiességük túlvilági örök jutalmának reményében szinte boldogoknak mondhatók. Körnernél is, Jókainál is Szolimán az, aki tragikai érdeket tud maga iránt kelteni bennünk; ő a cselekvés, a hódítás, a világ ellen törő becsvágy embere, aki nem pusztán fizikai életét, hanem egész lényét, élete célját, ellenállhatatlannak hitt erejét, addigi eredményeit, égbetörő vágyait érzi megsemmisülni a szigetvári kudarcban; az emberiség leghatalmasabb uralkodója nem tud boldogulni egy magaválasztotta ellenféllel, akinek egész birodalma egy ócska, rozzant erőd, egész népe két-háromezer ember s akinek eltiprását Szolimán csak alkalmi haragsillapítónak, csak mellékes kalandnak tekintette, mikor hozzáfogott. Szolimán halála egyúttal bukás is, a Zrinyié nem, Szolimán tragikus alak, Zrinyi nem.

Jókai a két nagy ellenfél bemutatását nem Szolimánnal kezdi, mint Körner s így még sincs annyira előtérbe állítva a szultán alakja a Zrinyi rovására, de majdnem ennyi az egész különbség a két dráma közt. A legapróbb részletekig menő hasonlóság mellett mindössze annyi eltérés van, hogy Körnernél Zrinyinek a felesége is benn van a várban, Jókainál nincs; amott Helena a Zrinyi leánya és a Juranics menyasszonya, emitt Mária csak rokona Zrinyinek és mézes-hetes felesége Juranicsnak; amott a királyi hadaktól Vilacky hoz üzenetet s esik török fogságba, emitt Annával történik meg mindez.

Jókainál az egyetlen új és eredeti motívum a renegát alakja s Annával való kölcsönös szerelme.¹ A hazafiság megközelíthetetlen félistenei-

¹ Ez alighanem Vörösmarty-hatás (v. ö. Omár és Ida alakjával és szerepével az Egerben).

nek unalmas fensége közepett ez az epizód tud bennünk igazán emberi érdeket ébresztetni, a fárasztóan egyhangú fortissimót ez a halk, mélabús dallam szakítja meg egy pár helyen ábrándos pihenőül; szinte jólesik látnunk a sok tökéletes — és tökéletességükben egyoldalú — jellem között egy olyat, aki megtévedett és ezért keblében van az igazi csatatér; akinek megbocsáthatunk, mert szenvedett, aki gyarló ember volt, mint amilyenek mi vagyunk. Persze akkor érdemelne meg igazán részvétünket, ha tévedésből, renegát voltából folyna bűnhődése, de Jókai ilyenkor meg szokta fogni a Nemezis kezét s a csapást más irányba, rossz irányba terelni. A renegát az utolsó percben ismét keresztyénné lett s a várvédők közt Anna mellett lelt hősi halált.

A drámának tehát a gerince beteg, de fel van öltöztetve szépen, ünnepélyes ruhába, melyen cicoma is akad elég. Körner és Jókai itt is egészen egyformák. Ha Jókainál Zrinyi nem beszél is olyan elvontan, olyan bölcselkedően, mint Körnernél, de mond helyette monológot rimes anapesztusokban s imádkozik hexameterekben. Különben Körner se hagyja magát: Helene szonettben áradozik, Zrinyi az utolsó felvonásban ottava rimás költeményben elmélkedik. A végső látványosság is ugyanaz mind a két költőnél: a vár összeomlik — a kárpit legördül.

Körner drámájában van egy igen kényes és kockázatos hatású jelenet: mikor t. i. Juranics nyílt színen megöli menyasszonyát, persze ez utóbbinak beleegyezésével, sőt kívánatára. A jelenet hatása minden egészséges nézőben borzadást kelt; maga Körner is elismerte az első előadás után, hogy ő is érezte ezt a borzadást. Szemere ki is hagyta a magyar fordításból ezt a részt s Kölcsey megdicsérei érte. Jókai el nem engedi az efféle különlegességeket: az ő darabjában nem nyílt színen történik a barátságos, közmegegyezésen alapuló hitvesgyilkosság, de viszont Jókainál nemcsak Juranics öli meg feleségét, hanem

a várban levő többi férj is: Csáky, Bajony, Patacsics; szépen párosával, mint esküvőkor, bevonulnak a kápolnába s Zrinyi tíz soros imádsága után a félrevont függöny mögött ott látszanak a női holttestek. A nők közül csak Anna van még életben, ő majd az utolsó percben a vártornyot robbantja fel.

Ugyanebben az időben csinált Jókai egy rövid vígjátékot: *A murányi hölgyet*. Ez sohasem került előadásra, de a szerző kiadta színművei közt 1860-ban. Értéke csekély. Hangsúlyos verselésű, rövid, dallamos sorai Vörösmarty *Csongor és Tündéjét* jutattják eszünkbe, de egyúttal persze az értékbeli végzetes különbséget is. Különben mintha a koncepcióba is a *Csongor és Tündéből* került volna, mint kölcsön-díszlet, az az eljárás, hogy a Wesselényi Ferenc és Szécsi Mária érzelmesen regényes jellemei mellé ellentétül Jókai is egy ügyefogyott, nevetséges komikus párt állít: Borongót és Kriskát; csak hogy ez utóbbiak nem hevülnek egymásért, hanem Borongó Wesselényinek a — vetélytársa a várúrnő iránti szerelemben. Tehát a két főszemély jellemében nincs komikum, csak a két mellékszemélyében, ezekben is meglehetősen sekélyes. A darabon nem esett méltatlanság, hogy nem adták elő.

Jókai tehetségét éppen leggyöngébb oldaláról mutatják drámái. A drámában minden a megokoláson fordul meg s Jókai költői hajlama ez ellen a törvény ellen követi el a legtöbb kihágást. Ez a rakoncátlan hajlam hozzá van növe egyéniségének gyökeréhez, semmiféle műtét azt onnan még nagyobb veszedelem nélkül ki nem tudta volna operálni. A mesemondó más szemmel nézi az eseményeket, mint a drámaíró; éppen azt nem látja meg amaz, ami emennek legfontosabb; amaz a hatásos eredményekben gyönyörködik, emez

a rohamos fejlődés láncszemeinek hiánytalanságában és szilárdságában. A mesemondó, ha drámát ír, rendszerint ott pilhen meg, ahol nem volna szabad és olyan mozzanatokat ugrik át, melyeket a cselekvény legtömörebb talapzataivá kellene megmunkálnia. A drámáiban mutatkozó szervi fogyatkozások egy részéért tehát Jókait, mondhatni, hiába tesszük felelőssé; bármennyire elhitte volna is esetleg a kritika megjegyzéseinek helyességét, a drámai műalkotás egyik-másik nehézségét nem bírta volna legyőzni. A poétika idevonatkozó tételeivel különben nem is volt tisztában. de ez nem csoda, hiszen a par excellence drámaíró Szigligeti negyven évi elméleti és gyakorlati tapasztalás után sincs egészen tisztában pl. a tragikum fogalmával. Jókait sohasem tudott és szeretett a műfajok törvényeibe elmélyedni, ő az alkotás terén mindig naturalista maradt, eredeti értelmében véve ezt a szót. Hogy az elméleti tanulmány nem lett volna valami csodatevő orvosság, bizonyítja az, hogy Jókait gyakran vét olyan művészeti elv ellen, melyről elméletileg egészen pontos fogalma van. Például a magyar nemzet történetéről írt regényes korrajzaiban egy helyen íme mily szabatosan határozza meg a jóslatnak, ennek az életben és költészetben egyaránt nagy szerepet játszó tényezőnek a természetét, hogy úgy mondjuk: a lélektanát: „Jóslatok azáltal szoktak leggyakrabban teljesülni, hogy a babonás hit maga készíti elő számukra az utat azáltal, hogy következményeiket el akarja hárítani.” Lám, egészen helyesen elmondja a szabályt 1854-ben s mégis mily helytelenül alkalmazza drámáiban: *Könyves Kálmánban* (1885) és *Dózsa Györgyben* (1857); *Manlius Sinisterben* is Glyceria jóslata, mely a római birodalom elenyészését jövendőli meg, a drámában semmi következéssel sem jár, hiszen Carinus serege győz; eposzba való a végzet fátyolának ilyen föllebbentése.

Jókait drámaírói munkásságának hát nem volt semmi haszna? Nincsen irodalomtörténeti értéke?

Igenis megvolt a haszna s megvan a történeti értéke. Drámai, mint láttuk, (a jelentéktelen *Murányi hölgy* kivételével) mind szomorújátékok, még pedig történeti szomorújátékok, s nem számítva a soha elő nem adott diákkori kísérletet, mindegyik a szabadságharc utáni gyászos emlékü évtized terméke. Ebben az időben a Nemzeti Színház jelentette számunkra az Akadémiát is, a Kisfaludy-Társaságot is, még a parlamentet is, szóval a nemzeti életnek úgyszólván egyetlen nyilvános gócpontja volt. Mint valaha a színház fölépítéséhez a telket, anyagot s munkát, úgy ajánlotta fel az ötvenes évtizedben szellemi termékeit, aki csak tehette s ki milyet tudott. Sajnos, csak közepes vagy azon is alóli termést kapott a színház, de ez az állapot még mindig jobb az éhezésnél. A különleges idő teszi érthetővé, hogy a drámaíró is két malomban őrlött: a művészetében és a hazafias politikáében; s akárhányszor olyan darabban, melyet ma üres szalmaként hiába csépelgetünk, rejtett magvakat lelt az éhező közönség s táplálkozott belőlük. A történeti vagy történetivé pingált tárgy a nemzet szemléltető oktatásának kitűnő eszköze volt, a színpadi előadás pedig kitűnő módja. Ha egyéb nem, hát maga a magyar nyelvű szavalat, az emelkedett érzelem nemzeti köntöse, mindig megtette a hatást. Az ötvenes években senki sem tudott olyan szépen magyarul szavalni, mint Jókainé és senki sem tudott számára hangzatosabb, sugalmazóbb, szívhez szólóbb szavalni valót írni, mint a férje. Tartalmilag, lényegileg ezek a darabok az átlagos mértéken (még pedig a magyar átlagon) nem emelkednek túl, de ugyan hány tragédiánk emelkedett túl rajta nemcsak a most tárgyalt időben, hanem azóta is? Gyulai 1855-iki panaszos sóhaja („Oh én édes magyar tragédiám, miért kell nekem ily hosszsan néznom a te sebeidet és be nem kötözhetnem?“) vajjon nem alkalmoszerű-e még most, hetven év múlva is? Szigligetinek majdnem mindenik szomorújátékát ép úgy szét lehetne szedni a kritika boncoló

késével, mint a Jókaiét, de semmiféle széttagolás nem változtat azon a valóságon, hogy a maguk idejében élő és éltető szervezetek voltak. Az ötvenes évek végével, 1860-nal (*A szigetvári vértanúk*) be is zárul Jókai drámaírói hatása. A hazai dráma kora lejárt, Jókai drámaírói hangszerén a legszebb húr siketült meg. Ezentúl gyakran megjelenik még a színpadon, de többé nincs ott jelentősége.

8.

A napi érdeket, az alkalmoszerűség szempontját Jókai nem regényeiben és novelláiban, sem nem drámaiban szolgálja legföltűnőbb módon, hanem — *költeményeiben*. Mert Jókai verseket is írt özönével. Összegyűjtött költeményei a jubileumi kiadásban nyolcadfélszáz sűrű nyomású, nagy 8-rét lapot töltenek meg. De a Jókai költemény-halmazának kilencztedrészét nem annyira költői ihlet szülte, mint inkább újságírói kedv, sokszor meg éppen újságírói szükség. A tizedik tizedrész sem bizonyít mást, mint azt, hogy Jókai utánozhatatlan költői művészete csak prózai alakban érvényesül; verseiben nem tehetség nyilvánul, hanem csak rutin.

A versírogatás kedve végigkísérte Jókait egész életén. Első írói föllépése is — még a *Nepean sziget* előtt — versekkel történik a *Pesti Divatlapban* (1844). Van egy-két hosszabb költői elbeszélése (*Puskás Klári*, *Oroszlánhűség*), néhány romantikus tárgyú balladaféle költeménye („*Uram engedelmeskedem*“, *Aben Chamot és Yóta*, *A király és bolondja*, *A tüzesvaspróba*), egy-két vallásos vagy mondai — néha kissé túlcsigázott témájú — darab (*Legenda, Bábel*), Mátyás király alakjához fűződő adomák verses feldolgozásai stb. Ezekből telik ki az a bizonyos egy tizedrész, mely nem bír különösebb alkalmoszerűséggel. Talán legnagyobb igényű verses darabja, melyet Liszt Fe-

renc zenésített meg: a *Holt költő szerelme*; ennek a tárgya már világosan rávall a szenzáció-hajhászó, újságírói ízlésre: Petőfi halálának rejtelve és özvegyének nagy port fölvert másodszori — hamaros — házassága van benne kihasználva zengő-bongó és színekben csillogó nyelven, de az eszmék és képek terén sok bizarrsággal. A *Lengyelek fehér asszonya* (1861) sem művészeti hatásra számít elsősorban, hanem az izgatott politikai hangulatot aknázza ki, elmondva a megölt, de meg nem halt Lengyelországot jelképező fehér asszony kísértet-járását, aki egymás után kergeti örületbe és halálba Lengyelország zsarnok kormányzóit.

Jókai versírói működésének fontosságát nem az eddig felsorolt költemény-fajtákban kell keresnünk, hanem a közélet mindennapi jelenségeit nyomon kísérő verses újságcikkekben. Esztétikai szempontból, kivált külön-külön nézve őket, bizony ma már alig érdekelhetnek bennünket. De összességükben megvan a maguk történeti jelentősége. A versíró Jókainak illetően szerepe éppen mostani korszakunk elején kezdődik, az *Ústökös* c. élclap létrejöttével. Ebben minden héten megjelent Jókaitól a legalkalomszerűbb, legizgatóbb témákról egy vagy több költemény, melyek az egykorú magyar ember lelkének egész rejtekét egyszerre átfűtötték valami sajátságos hősséggel, mint a piciny gyógyító pilulák a sínylődő szervezetet.

Mikor pl. Liszt Ferenc kicsinylőleg nyilatkozott a magyar zenéről, mintegy az egész akkori nemzedék sovinizmusa szisszen fel és tiltakozik a Liszt elfogultsága ellen a Jókai rögtönzött versében, ezzel a tiszteletreméltó, de szintén nem valami tárgyilagos argumentummal:

Mit tudod te, mi a honfibanat,
Aki senkihez sem tartozol?

(Liszt Ferenchez.)

A legnemesebb célú reklám szolgálatába állítja újságját, illetőleg múzsáját akkor is, midőn a magyar viselet divatbáhozásán buzgólkodik:

Ismét, ismét viseljük hát
 Azt a mentét, azt a ruhát,
 Amit hordtak őseink;
 Régi dolmány, régi kalpag
 S kik a honért éltek-haltak,
 Feltámadnak hát megint.
 Látásodra bár a léha
 Itt-ott kacajra fakad,
 Hadd kacagjon, majd elhagyja:
 Magyar, ne szégyeld magad!

(Magyar divat.)

Mikor nemzeti egyéniségünk valamelyik külső vagy belső jellemvonásáról van szó, a Jókai hazafias önérzete rögtön nekihevíül s naiv nagyotmondásokban válik rokonává a népi tömegléleknek:

Szívárványos szárnyú szelíd angyalkáknak,
 Rózsaszínű felhők aranyos nyílásán
 Akik ide hozzánk alámosolyognak,
 Sűgd meg hódolatos, megtisztelő szóval:
 Hogy dallamos nyelvünk ők is tanulják meg,
 Mert mi odafele sem beszélünk más nyelven.

(Kazinczy szelleméhez.)

Jól tudja, hogy az érzelmi nevelés leghatásosabb irányítója az anyai szív, ezért fordul ő is — mint egykor Széchenyi — a magyar nőkhez, „a nemzet gazdasszonyaihoz“:

Ah, a hon egész jövőndő
 Sorsa most tinálatok van — —
 Tanítsátok meg szeretni
 Gyermekeiteknek a hazát
 Nemzetem gazdasszonyai!

(A nemzet gazdasszonyaihoz.)

Híres verse *A koronázási domb*, amely a politikai kiegyezés küszöbén szellemesen és hatásosan sürgette az általános amnesztiát:

Mi hiányzik még a dombból?
Száműzöttek, bűdosóknak
Vándor saruján hozott por,
Ez hiányzott még a dombból.

Lelkes hangú, vagy elérzékenyítő költeményekben emlékezik meg az 1848—49-iki szabadságharc honvédeiről (*Utca szegletén ül a csonka hős, Resurrexit, Az aradi vértanúk emlékszobra*) és eszmetársulás folytán egy régebbi magyar szabadságharc száműzött hőseiről (*A pontuszi parti hamvak*) vagy hasonló sorsú más nemzetek dicső vitézeiről (*A plevnai hősök, Garibaldi*) stb.

De Jókai ötletessége a versírás terén is főleg komikai irányban érvényesült s tett óriási hatást. Jókai különben is az *Üstökös* c. élclap számára írta kisebb költeményeinek túlnyomó többségét, tehát első sorban az volt velük a célja, hogy megnevettesse olvasóit; tudta, hogy nincs hálásabb és szófogadóbb a nevető közönségnél.

Ezek a tréfás versek úgyszólván mindnyájan satirikus célzatúak s nem egyszer tapintanak elevenére az egykorú magyarság egyik-másik hibájának vagy az európai — főként az osztrák — politika baklövéseinek. Pl. a passzív rezisztenciába túlságosan is beleszokott magyar ember tétlen álmodozását csúfolja ki a *Mi hát az igaz hazafiság?* és a *Nix über die Kommodität* c. versekben;

Tehát urambátyám, mondja meg az égre!
Miben áll az igaz hazafiság végre?
„Miben? — Imádkozni mindennap éhomra:
Szentséges sült galamb jöjj a tányéromra!”

Efféle témáknál Jókai legjobban szeret a paródia előadásmódjához folyamodni. Az *Induló* így kezdődik:

Már siess hazádba vissza Bús seregem...

s ez a Napoleon-paródia „az októberi diploma következtében eltávolított hivatalnokseregnek szól.” Egy másik vers a magyar országgyűlésnek a bécsi Reichsratba való beolvadása ellen izgat egy alföldi betyársírató ballada paródiájaként:

Lám, megmondtam Angyal Bandi,
Ne menj fel te Bécsbe...

Vörösmarty Szózatát is kiparódizálja, „lefordítva gyászmagyarra”. A falusi kis leányról szóló Czuczor-verseket több ízben is kihasználja ilyen célra;

Jaj be szép ez a Pest, Istenem, be szép!
Minden trottoiron szól német beszéd...

(V. ö.: Falusi kis delegátus Bécsben.)

Ezek a költemények persze igyekeztek minél rövidebbek lenni, nemcsak azért, mert egy hírlap sokféle rovata között kellett elférniök, hanem még inkább azért, hogy — mint az orvosság — egyszerre és gyorsan „bevehető” legyenek s rögtönös hatást tessenek. Ez a magyarázata annak, hogy Jókai túlságosan is hajhássza a csattanós befejezést, a szállóigéknek szánt kihegyezett szólamokat, az elméskedésnek és ötletességnek minden fajtáját, a meglepő fordulatoknak egész arzenálját. Rögtönző képessége a verselés terén is olyan bámulatos, hogy szinte — kiábrándító, mert azt a gyanút kelti az olvasóban: Jókai versfaragó rutinjának talán nincs is elengedhetetlenül szüksége belső íhletre, a lélek vulkánikus emócióira. A Horatiustól megrótt szatíra-íróhoz: Luciliushoz hasonlít Jókai.

... in hora saepe ducentos,
Ut magnum, versus dictabat stans pede in uno.

Ügyszólván mindenütt csak a rutint, az ügyességet, a virtuózitást látjuk, nem az önmagával viaskodó lélek ösztönszerű kirobbanásait. Versíró ügyessége kitaposott utakat csinál magának, melyeket persze csak akkor láthatunk egész hosszúságukban, ha egyhúzámban olvassuk költeményei gyűjteményét. Különösen sablónszerűvé válik nála a csattanós előadásnak legkéznélfekvőbb fogása: a refrén. Költeményei özönének nyolcadfélszáz lapon keresztül zengedező szimfóniájában alig hallgat el egy-egy pillanatra a refrénnek ez a sarkantyúpengése. De hát ne feledjük el, hogy nagyobb részt egy élclap közleményeiről van szó, melyekkel a szerző a nagyközönséget igyekezett szórakoztatni és hatóságilag-tilos lelkesedésbe ejteni, a nagyközönség pedig szívesen hallgatja a sarkantyúpengés élénk ütemeit.

Ezeket az alkalmoszerű verseket Jókai különféle — nem valami találó elnevezésű — csoportokba osztotta. De akárhogy szétszórjuk is őket, rögtön — mint a higanycsöppek — a cél és hangulat közösségében ismét egybeolvad valamennyi. A hazafiúi lelkes és naiv impresszionizmus ez a közös hangulat s ennek országszerte való elterjesztése a közös cél. A mód és eszköz már változatosabb: szárnyaló páthosz, komoly, borús szemlélődés, csalfainta tréfálkozás, elevenbe vágó gúny egymást váltogatva zendül meg Jókai lantján. Ezek a költemények megtették kötelességüket vagy legalább szándékukat s mint az alkalmi költemények általában, nemsokára feledésbe merültek. De érdekes dokumentumok maradnak arra vonatkozólag, hogy mi mindenre ráért Jókai a vége-láthatatlan szaporaságú szépprózai munkálkodás mellett!

V. Fin du siècle.

1.

Elérkeztünk Jókai hat évtizedes írói működésének a -- közepéig. Eddigi fejtegetéseink három évtized termését ölelték fel s ugyanannyi időn keresztül munkálkodott még ezután Jókai soha nem csökkenő szorgalommal. Csodálattal hajlunk meg e roppant termékenység előtt, de a reá vonatkozó mondanivalónk alig volna egyéb: ismétlésnél. Volt elég alkalmunk részletesen megismerkedni Jókai írói egyéniségével s ez lényegileg változatlan marad 1875 után is. Hanem a környezethez való viszonya kezd lassanként megváltozni, a korszellemmel való szerencsés összhang kezd bomladozni s ennek a körülménynek a visszahatása kölcsönöz egy-egy újszerű hangulati vonást Jókai eddigi arcképéhez, meg a történeti tárgyú regények feltűnő nagy száma érdemel figyelmet.

Éppen két századnegyedet élt meg eddig Jókai. Az egyik fölnevelte, a másik bálványozta. Irigylésreméltó ötven év. Költői hírnevének szolgálatában az „irigy idő“ szinte példátlanul sokáig hűségesen kitartott. De hiába, a Föld forog s a dicsőség napja nem állhat örökké a zenithen. 1875-tel megkezdődik az utolsó századnegyed, vagy ha jobban tetszik: a század vége.

A „század vége“...

Van Jókainak egy öregkori cikke, egy keserű kifakadása; címe: *A „milieu du siècle“ és a „fin du siècle“*. Lesújtó bírálata ez a XIX. század utolsó évtizedeinek s mélabús visszavágyakozás a századközépi tisztas időkhez. A megbélyegzés társadalmi és politikai állapotaink elfajulására vonatkozik, de ez elfajulás genezisét az irodalom nagy világáramlatainak nevével jelöli meg Jókai s az elvitathatatlan analógia révén a közéleti vádat egészen átjuttatja az irodalom terére, hogy hitvallást tegyen saját költészeti eszménye mellett. A szóban forgó vádak fe-

letti ítélkezés terén az illetékesség kérdése meglehetősen bonyolult, de maguk a vádak igazak s az elfajulás következményeit voltaképpen csak most, az ezeréves Magyarország ravatalánál lehet meglátni a maguk egész szörnyűségében. Éppen ezért mély megilletődéssel olvassuk Jókai prófétai följajdulását.

A század közepén, az ötvenes években „minden ember romantikus volt Magyarországon: nemcsak a magyarok, hanem a tótok, az oláhok is; mindnyájan azt hitték, hogy lesz még valaha szabad Magyarország s azon dolgoztak, hogy legyen: — ez a romanticizmus; — most, hogy megvan, most már senki sem hiszi, hogy van s mindenki azon dolgozik, hogy ne legyen: — ez a réalizmus... Ilyenek voltak az emberek a század közepén. Azóta, íme, lám mennyire tökéletesült az emberiség. Most már az emberek teljesen elfogadták az igazi, őszintén bevallott reális hitelt: *„Gyűlöld a telebarátodat úgy, ahogy az gyűlöl téged“*...”

Mennyi keserű vád, mennyi óvó intelem, mennyi tragikus jóhiszeműség hangzik ki e sorokból! Hiszen nyilvánvaló ugyan, hogy Jókai föntebbi definíciójában nincsen több igazság, mint amennyi igazságtalanság; a romanticizmust a réalizmussal úgy szembeállítani, mint a jót a rosszal, a nemest a nemtelennel, a hazafiast a hazafiatlannal: túlságosan — romantikus eljárás; pl. Kemény Zsigmondék meggyőződése szerint a negyvenkilences (tehát a „századközépi“) politikában alighanem épen a „romantika“ volt az, ami megásta a sírját szabad Magyarországnak. De az is tagadhatatlan, hogy a romanticizmus világnézete az eszményiség szokott lenni (még a pesszimizmus álarca alatt is), a réalizmus pedig könnyen beleszédül az anyagelvűség karjaiba (még ha derűs emberszeretettől vezetetti is magát eleinte). A tapasztalaton kívül egyéb valóságról tudni sem akaró anyagelvűség szívesen hízeleg azzal önmagának, hogy egyedül ő szolgálja a „felvilágosodottság“ ügyét; a XVIII. és XIX.

század vége sajátos módon hasonlít egymáshoz abban a tekintetben, hogy a materialista elmélet vált az államhatalmak kódexévé mind a két korszakban, amott a filozófia, emitt a kísérleti természettudományok hatása alatt; meg is lett mind a két korszak egyoldalúságának az egyforma eredménye: a „bellum omnium contra omnes“, az európai zűrzavar — csak-hogy a XIX. századi materializmus kelevényének kifakadása néhány évvel eltolódott, a XX. század elejére, de kárpótolta magát a késedelemért azzal, hogy az európai fertőzöttséget az egész világra kiterjesztette.

Az eposzi világnézőfü Jókainak hogyan fájt volna ez az átalakulás! De éppen az teszi tragikussá helyzetét, hogy nem tudott élethalál-harcra kelni az új irány ellen. Költészeti hitvallása és közéleti szereplése közt — eddig e kettő szoros összhangban volt egymással — végzetes szakadás történt. Özönével írta tovább munkáit, melyek a romantikus eszményiség levegőjét lehelik magukból, egyidejűleg pedig tevékeny részt vesz a megváltozott szellemű hivatalos magyar politikában, melyet nyolc éven keresztül még a kiegyezés után sem helyeselt. De hát éppen ez a tragikuma ennek az egész korszaknak is. A magyar államférfiak kénytelenek voltak örök alkudozást folytatni szívük és eszük közt, a történelmi hagyományok és a modern élet követeléseinek közt s ebben az alkudozásban felőrlődött a fanatikus hit, pedig ez minden nagy alkotáshoz elengedhetetlen; belesodródtunk az anyagi életvásár tülekedő szabadversenyébe, de ott sem vetkeztük le díszmagyarruhás gavallérságunkat — meg is adtuk az árát.

Jókaira nézve nagy szerencse, hogy akkor tud álmodni, amikor akar. Lassanként mindig több-több oka lett az álmodáshoz való menekvésre. Ha néha fölpillant s mélyebben beletekint a lázas fejlődésű köz- és magánélet forgatagába, meg-megriad tőle (munkái közt van egy pár föltűnő példa erre), aztán sietve behúnyja szemét megint és tovább álmodik. A főn-

tebb idézett cikkében is így tesz; megállapítja a század végéről az elszomorító körképet s azután egyszerre csak így folytatja: „Hanem azért... a kor-szellem megmarad ideálistának. Akármit mond a *fin du siècle*: a század nem fordul visszafelé“...

Mégsem igazán tragikus hát a Jókai öregkori sorsa. Ő nem vájja ki a szemét, mint Oedipus, hanem behúnyja s biztató látomássá változnak a Végzet sötét ábrái... Hejh, bizony „visszafordult“ a század, csak hogy azt a sok erkölcsi metelyt, mely világszerte hozzátapadt a „század végé“-nek fogalmához, megszásszorozva látjuk átharapódzni a „század elejé“-nek átokverte idejére. A Jókai „jövő százada“ ez; minden szörnyűség bekövetkezett a nagyszerű fantáziamagóriából, csak Tatragi Dávid és az ichor maradt oda a költő álomországában. Talán az ő idejük is elkövetkezik valamikor...

2.

Különösnek látszik, hogy történeti nagy regényeit csaknem mindet 1875 után írta Jókai, mikor a mult iránti érzék rohamosan kezdett bennünk elsatnyulni. De voltaképpen nincs benne semmi különös; a jelennel való delejes kapocs meglazult, oszladozóban volt az a szuggesztív viszony, mely Jókait olvasóihoz fűzte volt s melynek segítségével — a romantikus életfelfogás világításában — minden útjába kerülő rögöt arannyá tudott átvarázsolni. Mindig gyakrabban és gyakrabban érezte Jókai annak a szükségét, hogy képzelete a nemzeti multba röpüljön zsákmányért.

1875 előtt ritkán tett hosszabb kirándulást ezen a téren; mindössze az a két regény-pár tartozik ide, melyeket mindjárt a szabadságharc után írt Apafi koráról, illetőleg a janicsárokról; többi regényeiben vagy egykorú tárgyat dolgozott fel, vagy az egészen közeli multat, melyhez az élők emlékezete visszanyúlhatott; úgy hogy ezek nem is nevezhetők történeti

regényeknek. Ellenben a század utolsó negyedében gyors egymásutánban következnek: *Szép Mikhál* (1876), *Névtelen vár* (1877), *Rab Ráby* (1879), *Szeretve mind a vérpadig* (1882), *Bálványos vár* (1883), *A Damokosok* (1883), *A löcsei fehér asszony* (1884), *Három márványfej* (1887), *Rákóczy fia* (1893), *Fráter György* (1893), hogy ne is említsük a rövidebbeket vagy a mese felé hajlóbbakat vagy idegen történelemből választottakat (*Egy asszonyi hajszál* „történelmi regényvázlat“ 1878, *Minden poklokon keresztül* „történelmi regény“ 1884, *Egy hirhedett kalandor* „regényes korrajz“ 1879, *Szabadság a hó alatt* 1879, stb.), történelmi tárgyú elbeszéléseinek pedig se szeri, se száma.

E regények figyelmes elolvasása bárkit meggyőzhet arról, hogy Jókai elég komolyan veszi a történelmi regényíró feladatát (komolyabban, mint az *Erdély aranykora* és társai készítése idején), történelmi szakmunkákat, néha pedig eredeti forrásokat is (kézíratos egykorú krónikákat, leveleket, Debrecen város régi jegyzőkönyveit stb.) tanulmányozgat keresztül s enemű szorgalmát szereti is a regények végéhez csatolt adattömeggel bizonyítani, sőt az adatokra való hivatkozással akárhányszor félbeszakítja a saját előadását is. De éppen jegyzetei mutatják, hogy a történelmi források kiválogatásában és felhasználásában nem tud kellő kritikát gyakorolni s ezért regényeinek történelmi hűsége rendszerint kisebb, mint a felhasznált forrásművek mennyiségéből gondolnók. Jókainak majdnem mindegy, hogy régi oklevélben olvasott-e valamit, vagy — mondjuk — a Vasárnapi Újság egy ismeretterjesztő cikkében; ő ezt is, azt is elolvassa és azt használja fel, a melyik — érdekesebb. Azután mindúntalan összetéveszti a „hiteles“ adatot a „jellemzetes“-sel; kapva-kap a kuriózumokon s egy-egy furcsa esetet, csak azért, mert valóban megtörtént, egész regénycselekvény alapjává tesz; dehát ilyen az adomázó hajlam. A színes, sőt szemkápráztató háttér nem is hiányzik egyik művéből sem, az epizódyszerű

részletek magukban véve csaknem mindig szépek, elevenek, szemléletesek és képzelet-segítők, egymásik valósággal a költői intuíció remeke; de a történeti nagyobb koncepcióknak a *gerince* szokott hibás lenni Jókainál, mert a meseimádó fantázia olyan idomításokat végez rajta, hogy végre is eltorzítja. T. i. nem bírja megállni, hogy regényhőseinek jellemébe föl ne vegyen minden olyan kivételes, bravúros, meglepő vonást, melyek az illető kor históriai emlékei közt elszórtan előfordulnak, de amelyek persze akárhányszor összeférhetetlenek egy emberben.

Így két célt akar elérni egyszerre Jókai: a főalak egyrészt legendás hőssé válik (úgy hogy a legromantikusabb ízlés is megelégedhetik vele), viszont a történeti hűség is meg van mentve, hiszen a lapalji jegyzet urát adja, hogy honnan vette az író azokat a kuriózus adatokat. Közelről vett tárgyú regényeiben azért szerencsésebb, mert ezekben csak a háttér a történeti s minthogy ez megvesztegető ügyességgel van megfestve, a képzeleti főhős alakját is valószerűbb árny-fény-hatásokkal rezgi körül; a novella után a regényes korrajz műfaja illik legjobban a Jókai tehetségéhez.

Mikor azonban közismert történeti személyeket állít a nagyszabású cselekvény középpontjába, tehát mikor részletes *egyéni* jellemrajzot kellene adnia, de úgy, hogy ez egy egész korszak szellemének szülöttje és képviselője legyen: olyankor nem tud teljes győzelmet aratni tárgyán s akaratlanul is kihívja maga ellen az összehasonlítást kiválóbb jellemalkotó tehetségek munkáival. Még hozzá Jókai éppen a legtalányosabb jellemekhez nyúl, az Ocskay-, Martinuzzi-féle egyéniségekhez, azt hívén, hogy így könnyebbé válik feladata, mert a véglegesen még nem tisztázott jellemekben engedelmesebb anyagot kap képzelete; de voltaképpen megnehezíti a maga dolgát, hiszen aki a jellemalkotásban gyöngye, az olyan írókat éppen a köztudatban vagy a tudományban minél tisztázottabb egyé-

niségek kiválasztása óvhatná meg a nagyobb botlásoktól.

Mit csinál pl. a Martinuzzi rejtélyes jellemével, mely a költők és történetírók számos eddigi elemző kísérlete után is tárgya fog maradni a további találgatásnak? Alig valamit. Szokott eljárás módjához folyamodik: a legbonyolultabb jellemet is igyekszik minél hamarabb és minél inkább leegyszerűsíteni.¹ A Fráter György jellemében csak a cselekvény első negyed-résztében látunk „emberi” vonásokat: rendkívüli nagy-ravágyást, a mellőztetés keserű érzését, a Zápolya nővére iránti reménytelen szerelmet, anyja és rokonai iránti elhidegülését. Mikor aztán az egyszerű szerzetes hatalmas emberré küzdi fel magát, mikor igazán érdekelni kezdene bennünket egy nagy államférfi lelkének gazdag labyrinthusa: Jókai az ismeretes tények krónikásává lesz s a következő kényelmes föltevással hagyja abba a jellem-nyomozást: „Ami ezután következik, amidőn Fráter György, mint egy hatalmas vezetője Magyarország sorsának tűnik fel, bámulatos eredményeivel, az már mind feljegyzett, naplóba szedett tény. S e nagy tények indokolásához nem kell egyéb, mint egy teljesen kiegészített szív. Ezentúl Martinuzzi Györgyben csak egy hússá és vérré vált eszmével van dolgunk. Fráter György egyénisége most már egy absztrakt eszme, melyre a külvilágnak és a szív belvilágának egyiránt nincs semmi befolyása. Tetteit egy messze levő cél vezeti, mely előtt minden akadálnak le kell hullani...” Hát bizony regényírótól mást várna az ember. Micsoda regényhős az, akire a külvilágnak és a szív belvilágának egyiránt nincs semmi befolyása?! Hiszen jóformán egyéb sem érdekelné a komoly olvasót, mint azok a külső-belső „befolyások”, melyek összességükben a kulcsot szolgáltatják a jellem hét-

¹ Lásd ezt az eljárásmódot a Regényhősei c. fejezetben.

lakatú zárjához. Csakhogy Jókai mindig szívesebben „szövi“ a titkot, mint megfejt. Nem helyesebb és igazabb-e azok eljárása, akik Martinuzzi politikai működésének lélektani rugói közül nem felejtik ki pl. az emberi önzést, melynek nagyravágyó ábrándképei némelyek szerint még a pápai trón magaslatáig is elröpködtek?

* * *

Érthető, hogy a Jókai fantáziáját a magyar történelemnek egyik korszaka sem vonzotta inkább, mint a kuruc-kor, mely olyan hatásos ellentétét mutatja a dicsőséges és gyászos mozzanatoknak s olyan nagyszerű szövetségét a magyar nemzeti lélek vitézi és költői erejének, mint semmi más korszak. E mozgalmas félévszázadnak csupán a II. Rákóczi Ferenc fejedelemsége körül csoportosuló eseményei is a rövidebb-hosszabb elbeszélések egész sorozatán kívül két nagyszabású regény megalkotására is ihlették íróinkat. Az egyik: *Szeretve mind a vérpadig* (1882), a másik: *A löcsei tehér asszony* (1884). Közös a két regényben a történelmi háttér, részben a szereplő személyek is, és közös az író látásmódja és ábrázoló eljárása.

Különösen érdekes a *Löcsei tehér asszony*, melynek első lapjain oly jellemzően adja tudtunkra Jókai, hogy az ő figyelmét a regény-témák milyen oldalról szokták magukra vonni.

Két rejtélyes emlék ragadja meg a képzeletét. Mint legelső novellái óta mindig, itt is egy-egy titokzatos esetből indul ki, kérdés alakjában bocsátva előre a megoldandó feladatot... Lőcse városában több arckép örökíti meg Korponayné Ghéczy Juliánna alakját, kiről a hagyomány azt mondja, hogy elárulta nemzetét, egy nagy per iratai meg azt vallják, hogy ugyanez a nő a nemzeti szabadság önfeláldozó vértanújaként halt meg a vérpadon. „Hol a megoldás ez ég-pokol különbségű ellenmondás között egy nő jel-

lemében? Két lelke volt-e ez asszonynak? "... Krasznahorkán, az Andrássy-család várkastélyának egy elsőemeleti szobácskájában látható egy üvegfedelű koporsó s abban az Andrássy-család ösanyjának, Andrássy Istvánné Serédy Zsófiának a holtteste. Százyolcvanhárom év óta fekszik ott az a holttest bebalzsamozatlanul, de változatlan épségben, sőt üdőségben; a halotti köntös időnként szétmállik rajta, a kő porrá, a vas rozsdává válik körülötte, csak a nő tetemén nem fog az enyészet; a halott jobb keze fel van emelve. „Mire vár még? miért nem siet földanya porával porként ölelkezni? Kire vigyáz itt fenn? Kinek int örökké felemelt kezével? Talán a költőnek szabad megkérdezni tőle.“

Nyilvánvaló, hogy regényben a költőtől az efféle kérdésre is olyan magyarázatot várunk, amely a tapasztalati világ törvényszerűségével nem ellenkezik. De bizony Jókai csak legendai magyarázatot tud adni a halott jobb kezének szokatlan helyzetéről; arra nézve pedig, hogy a holttest miért nem akar porrá válni, egyáltalán semmi feleletet nem ad a regény.

A Korponayné talányszerű jellemének megfejtéséhez helyesebb módot választ. E nő lelkében egy uralkodó szenvedély van Jókai szerint: a gyermeke iránti szeretet; ebből kell magyaráznunk az egymással sokszor ellentéteseknek látszó cselekedetek egész tömelegét. Eddig rendben van a regényíró dolga. De ha elhisszük is, hogy Korponaynének csakugyan minden cselekedetét az anyai szeretet diktálta, még mindig fennmarad az a kérdés, vajjon bárminő szenvedélyes szeretet képessé tud-e tenni egy asszonyt oly örületesen vakmerő és egymást szinte kizáró vállalkozásokra, amilyeneket Korponayné nap-nap után elkövet kis fia jövődje érdekében. Mert e nő szeretete lehetetlen alakoskodásban merül ki, imádott fiacskájával csak néha jut ideje találkozni. „Egyre változtatnia kellett a szerepét. Vakmerő kalandornő, cselszövő diplomata, csapodár világhölgy, hős amazon, cifra divat-

báb, paraszt korcsmárosné, tündér, boszorkány, minden lehetett ő, csak anya nem, aki kis fia ágyascájára mellett virraszt s meséket mond az aludni nem akarónak." Hogy élete végén hősiesen, sőt önfeláldozóan viselkedett, azt szerzőnk szerint hiteles periratok bizonyítják. Jó, elhisszük. De vajjon elhihetjük-e ugyanerről a nőről, hogy kevéssel azelőtt elárulta nemzetét? Vannak-e erre nézve is bizonyítékok? Erre nézve nincs más bizonyítéka Jókainak, mint „egy hagyomány, melyet egyik ivadék a másiknak szájról-szájra adott; mindenki tudja, hiszi, hogy az valóban így volt..." De tudvalevő, hogy a mondai anyag nem mindig bírja ki a történelmi vizsgálat napfényét. Jókai hipotézise, mely a kétféle Korponayné alakját egyéolvasztani próbálja, lehet elmés, talán minden más hipotézisnél elmésebb, de mégsem tud meggyőző lenni. Lehet, hogy egyáltalán nem is nyitható ki egy kulccsal a kétféle jellem.

Minden tekintetben testvéri párja ennek a regénynek a *Szeretve mind a vérpadig*. Tulajdonképpen főhőse nem Ocskay László, hanem egy talányos lelkű démoni jellemű nő, egy második kiadású Korponayné: Szunyoghy Ozmonda. Ez a nő az Ocskay László végzete; Ocskay kalandorból nemzeti hőssé, majd hazááruló labanccá válik, de sorsa alakulásának szálait mindig Ozmonda boszorkánykeze igazgatja; Ocskay, mikor a regény legelején megismerkedünk vele, már akkor egy nagy válságon esett túl Ozmonda miatt s a regény végén reászakadó katasztrófához is ennek a nőnek az ördögi ravaszsága kövezte ki az utat. Jókai koncepciója szerint az Ozmonda egész egyéniségének s összes cselekedeteinek a kulcsa szintén egy szenvedély: az Ocskay László iránti szerelem. De ez a kulcs itt ép úgy elégtelennek bizonyul az ellenmondások és valószínűtlenségek megfejtésére, mint Korponaynéénál. Az Ozmonda jelleme olyan zavaros örvény, hogy annak mélyére szemünk nem hatolhat.

Mind a két regényben egyaránt szerepel telepáthia,

jóslat és átkok teljesülése stb. és ezek veszedelmesen aláaknázzák a regénycselekvény reális történeti talapzatát. A főszereplők mellett a mellékalakok többsége is olyan váratlan, néha pedig hihetetlen jellemváltozásokat, mondhatni: lélekfordulásokat mutat, (Fabriczius, Andrássy István, Andrássy Miklós, Korponay János, Ghéczy Zsigmond stb.), hogy végül nem tudja az olvasó, mit higgyen az egészből. Ez az oka annak, hogy noha Jókai történeti regényeiben a korrajzi részletek rendszerint igazak és sok tudásról és alapos helyszíni tanulmányokról tanuskodnak s az összegyűjtött gazdag ismeretanyagból olyan nagyszerű épület alakul ki, amely feledhetetlen látvány a nézőközönség számára: de ha szakértő szem veszi vizsgálat alá az ilyen épületet, meghökkenve látja az építészeti terv vakmerőségét, mely istenkísértő magasságban halmoz fel óriási cselekvény-tömböket egy-egy furcsa hipotézis ingatag fundamentumára.

Történeti regényei között egy sincs Jókaira nézve jellemzőbb alkotás a *Névtelen várnál* (1877). Mily kockázatos egyensúlyozása a történelmi valóságnak a romantikus képzelet mesevilágával! Mennyi „hiteles” adat és mily szemfényvesztő effektusai a színező fantáziának! Mily kitűnően megfigyelt emberi jellemvonások s mily szertelen túlzása és mily valószínűtlen vegyítése ezeknek!

A regény hőse, középponti alakja: egy gyermek, egy tragikus sorsú királyi család leányivadéka, aki azonban nemcsak a történelmi élet nyilvánossága elől van elrejtve, hanem a szó szoros értelmében az emberek szeme elől, a napfény elől is; a „névtelen vár” a Senki-sziget testvéri párja, ahol az elvarázsolt királyleány meseszerű magányban él egy meseszerűen eszményi lelkű fiatal férfi őrizete alatt, az emberi lélektan tündéri exotikumaként. Ellenkező irányú, még végletebb emberi exotikum a Fertő-tó

szörnyeteg lakója, mely talán embernek született, de életmódja igazi állattá változtatta. Mily romantikus megvilágításban állanak előttünk: Cambray, a legitimista vértanú, Henry és Lisette, a két hű cseléd, Mátyás, az ezermester-lakatos! Mily elképpeszítő jellemváltozáson, lelki megtisztuláson mennek át Themire grófnő és leánya: Amelie, valamint az a zsvány Sátán Laci! Mily eposzi magasságba van emelve a rossz hírű utolsó nemesi felkelés!

Végső benyomásunk az, hogy a történelmi hűség szempontja itt csak a ballaszt szerepét játssza, mely úgy-ahogy mérsékli és szabályozza a mesemondó képzelet száguldó hajlamát. A háttérben csakugyan a történelmi valóság emlékeztető oszlopai vannak felállítva hiteles adatokból, de a regény bűbája éppen abban van, hogy e világtörténelmi háttérből egy mesebeli idill bontakozik ki előttünk a Botta Zsófia néven Magyarországra lopott, „elcserélt” leánykáról, aki vasredőnyös kastélybörtönben serdülve föl, semmi tapasztalata sincs a külső világról s éppen azért pompás alkalmat nyílik a regényírónak arra, hogy e szűz lélek területén az örök emberi természet néhány vonását — mint egy-egy fehér Bourbon-liliomvirágot — szemünk láttára sarjasszon ki és neveljen feslő bimbóvá. De az ilyen üvegházi növény nem bírja ki a szabad levegő változékony időjárását... Jókait nem is fejezheti be másként a regényt, csak úgy, hogy Marie meghal néhány héttel a remeteségből való kiszabadulása után... a történelem gőzhengere úgyszólván halálra gázolta volna e gyöngyvirágszálat, ha elég nem lett volna élete kioltásához egy hűvös hajnal szellője.

Néha nem is látszik sejteni Jókait, mily ingoványos talajon járkal; ha sejtene, el sem indulna rajta — s mi meg volnánk fosztva néhány sajátságos érdekességű költői alkotástól. Ott van pl. a *Bálványos vár*. A címlap azt mondja róla: „történelmi regény”; a regény vé-

géhez csatolt jegyzetek élén pedig az író maga fölvetvén azt a csakugyan alkalomszerű kérdést, hogy „hát mi volt ez?“, így határozza meg: „regény a magyar mitológia korszakából.“ A két meghatározás nem igen illhetik rá *egy* regényre, de ez nem nyugtalanítja Jókait. A kúnok bejövételéről is szó van e műben, minthogy pedig az történeti tény, hát a regény is „történeti“; s minthogy az egész téma hitelességét Ipolyi *Magyar mythológiájából* és székely mesékből, mondákból, szólásokból stb. vett adatokkal bizonyítja: bizony inkább mitológia, mint bármi egyéb. Kimondhatjuk: a *Bálványos vár* nem regény a szó mai értelmében, de igen érdekes rekonstrukciója a haldokló magyar pogányságra vonatkozó hagyományoknak. Ha szigorú kritika rostájára vetnők ezeket, az egész „magyar mitológiá“-ból alig maradna valami, a hívő Jókait ellenben garmadával rakja elének a nemzeti hitrege kincseit. Ez a szent naivságú mesemondó sértetlen lábbal tudott volna áthaladni a középkori istenítéletek izzó vastábláin...

* * *

De hova-tovább mind kevesebb és kevesebb olvasóra számíthatott a történeti regény műfaja. Az 1875-iki „fúzió“ után a magyar politika szekere egyenletesebb útra jutott s különösen iparunk és kereskedelmünk terén példátlan gyorsaságú föllendülés indult meg. A főváros meg éppen lázas iramodással fejlődött, terjeszkedett s telhetetlen étvággal fölszívta a vidék úgyszólván minden valamirevaló energiáját. Az ilyen korszak egészen el van foglalva a jelen gondjaival és terveivel, sem ideje, sem érzéke a múlttal való törődés iránt. Az irodalom is mindinkább rabjává lett a lihegő *jelen* efemer szempontjainak. Az emberek figyelmét és türelmét a költészet is csak a napilapok rovatai között remélhette egy-egy kis időre elcsípni, de itt sem úgy, mint az előbbi nemzedék idejében, midőn najv vára-

kozással lesték az újságolvasók vaskos kötetekre rugó regény-óriások anyagának apró tárca-részletekké való metélgetését. Jókaira még ekkor is kivételes hódolattal tekintett föl a közönség, de azért — ha nyíltan talán restellte is kimondani — hosszadalmasaknak és divatjukat multaknak érezte azokat a történeti regényeket, melyek eredetileg négy-öt kötetes kiadásban jelentek meg s mai nagy 8-rét alakban is két vaskos kötet telik ki majdnem mindegyikből. A közizlés rövidebb menetű cselekvényt és az említett regényekénél is „könnyebb“ előadást kívánt; páthosz, komolykodó célzatú alapeszme, adatok tömege, forrásmunkákra való hivatkozás: az ilyesmik méltánylására nem igen ért rá a századvégi olvasó. Mindjobban időszerű lett a Mikszáth-genre, mely mintegy átpréselte a Jókai-témák túlérlett szőlejét, magvát-héját eltávolította, az így nyert essenciába egy kis saját találmányú csodaszert vegyített s megalkotta a maga genrejének egyik leghatásosabb változatát: a történelmi szemponttal kacérkodó, ezt gyakran kiparódizáló, fölényes (és takarékos terjedelmű), az adomák berkébe kacsintgató regénykéit: *A beszélő köntöst*, *Akli Miklóst*, *A szelistyei asszonyokat*, az *Új Zrinyi-ászt*, *Beszterce ostromát* stb.

Jókainak csak dicséretére válik, hogy e századvégi évtizedekben is oly buzgón munkálkodott a nagyszabású történeti témák területén s nem riadt vissza e feladat hálátlan voltától. Azt azonban nem igen lehet eldönteni, vajjon pl. a *Rákóczy fia* érzékingerlő jeleneteinek (a „Méte“) hosszadalmas rajzolgatásához miben keressük a magyarázatot: az öregedő költő egyéni hajlamában-e, vagy a századvégi közönség ízlését tudomásul vevő számításban, vagy talán egyszerre mind a kettőben?

3.

Legkedvesebb és leghálásabb tárgyköre azonban Jókainak mindvégig az a félszázadnyi idő maradt,

melyet az 1848—49-iki szabadságharc oszt két egyenlő részre. Az 1875 utáni harminc év alatt olyan hallatlan termékenységgű Jókai írói munkássága, hogy ez még az előbbi harminc év statisztikáját is felülmúlja, de éppen ezért érdekes, hogy e roppant könyvözön terjedelmesebb regényei között egy sincs, melynek cselekvénye átlépné az 1875-ik esztendő idejét (egyetlen kivétel a *Gazdag szegények*, de ez is vékony kötetecske, tehát voltaképpen nem is kivétel). A legérdekesebb és legjellemzőbb Jókai-regények ebben a „századvégi“ időszakban is arról a bizonyos *közelmultról* szólnak, melyen mindig legotthonosabb volt írónk képzelete. A kiegyezés időpontján túl még hajlandó egy-két esztendővel közelebb jönni a jelenhez, de a német-francia háborúnál (1870—71) ilyenkor is mindig megáll. Nem csoda. Ez volt a világtörténelem legutolsó nagy szenzációja, melynek Jókai tanúja lehetett. Ezzel mintegy megszűnt reá nézve a közélet (s általában az élet) romantikája, a mithosz-gyártó hajlam nem talál többé alkalmas bizonyítékanyagot, mindinkább úrrá lesz a világon a nagyot-kicsinyt egymáshoz átlagosító, nyárspolgárias, szürke — „realizmus“. A század végének történetében nincsenek olyan mozzanatok, amelyek Jókait nagy alkotásokra ihletének. Hanem az ezt megelőző félszázad: az kifogyhatatlan tárháza a nagyszerű dokumentumoknak. Az *Enyim, tied, övé*, az *Élet komédiásai*, *Egy az Isten*, *Akik kétszer halnak meg*, a *Kis királyok*, a *Lélekidomár* (csupa nagyszabású és nagy terjedelmű munkák, azután az egykötetes *Tengerszemű hölgy* s a jelentékteleőbb *Fekete vér*, *A mi lengyelünk* és írónk legutolsó regénye: a *Börtön virága*) — mily gazdag sorozat! Mindegyik egy-egy kegyeletos *rekviem*, melyeknek egekbe szárnyaló, felséges zenéje a legutóbb eltemetett két nemzedék számára kér és hirtet örökéletet; nem gyász-zsoltosmát hallunk bennük, hanem a halottjára büszke s a föltámadás reményében hívó rajongás himnusát, olyan káprázatos hangszerelésben, amilyenre prózai irodalmunkban

egyáltalán senki más nem képes sem azelőtt, sem azóta, verses költészetünkben is csak Vörösmarty...

Ezek a közelmúltat föllevenítő társadalmi regények különben rendkívüli leleményességük ellenére is erősen hasonlítanak egymáshoz s korábbi testvéreikhez. Teljesen ugyanazt a Jókait ismerjük meg belőlük, akit könyvünk előbbi szakaszaiból már ismerünk. Ez öregkori munkák hősei: amazokéinak véréből való vér, csontjukból való csont. Mint valami bibliai családfa, úgy foglalja őket egy csomóba a közös teremtés titka. Így beszélhetnénk: Berend Iván nemzé Áldorfa Incét, Ince nemzé Zárkány Napoleont, Napoleon nemzé Adorján Manassét, Manassé nemzé Illavay Ferencet, Ferenc nemzé Tanussy Emmanuelt, Emmanuel nemzé Lándory Bertalant... Hát még a női alakok! Azok ám csak igazán az evangéliumi hősnők: Szeréna, Livia, Rafaëla, Blanka, Pálma, Lizandra, Godiva! A regényhősök közül csak Lándory (s talán még Illavay) van férfikorban, természetesen ezek is a férfikor elején, a többi mind az ifjúság bájával élkes, a hősnők legtöbbje még félig gyermek... Lélekben, kedélyben maga Jókai is ilyen kellett hogy legyen öreg korában is. Sokszor és sokan megrótták őt, amiért az idősebb, komolyabb irodalmi fórumok helyett a fiatal, kiforratlan, újonc írónemzedékekkel igyekezett jó lábon állani s ezekkel mintegy szolidaritást vállalni amazok ellenében is. Ez a vád igaz, de Jókai egész költői egyénisége szolgál rá magyarázatul, sőt enyhítő körülményül. Hogy a „hang-adó“ ifjú irodalmi csoportok gyakran éppen az igazi (a lelki) ifjúságnak voltak és vannak híján, az bizony kétségtelen s az ilyenekkel való barátkozás néha kompromittáló lett Jókaira nézve, aki enemű csalódásait is éppen fiatalos, naiv hiszékenységének köszönhette. De a maga eszményiesen romantikus világfelfogásához kereshetett volna-e természetesebb szövetségeseket, megértőbb barátokat, lelkesebb hívőket másutt, mint a romlatlan lelkű serdülő ifjúságnál? Az élet legtöbbönket egyébre

tanít, mint Jókait. De ha meglett korunkban kiábrándultan mosolygunk regényhősein: viszont minden idők ifjúi nemzedéke Jóкаи műveiből fog idealizmust tanulni s ez drága kincs még abban az esetben is, ha arra kell használnia, hogy későbbi kiábrándulásainak költségeit belőle fizesse ki. Ez a kiábrándulás elkövetkezhetik, de egészséges embernél csak az ábrándos ifjúkor boldog ideje után. „Nincs az a hatalom — mondja Jóкаи az *Egy az Istenben* — ami megfossza a gyermeket a hitétől az ábrándjaihoz, sem hatalom, sem éhség, sem nyomor“... Jóкаи ilyen *gyermek* tudott maradni mindvégig; öt életének hetedik, nyolcadik évtizedében is csak egyes rossz napokon birta megfosztani a tapasztalás az eszményekben való hittől.

Szerencsére Jóкаи nemcsak főalakjainak túlságos eszményítése terén maradt hű korábbi énjéhez, hanem a háttérnek színes, szemléletes, sokszor valósággal remek megrajzolása terén is. Az élethű mellék-személyeknek, hazai és külföldi pompás tájképeknek, kedves emlékeknek, a magyarság szívéhez nőtt eszméknek milyen dús tárháza van előttünk e társadalmi regényekben! A motívumok egy része visszanyúlik a reform-korszakba: Tanussy Decebál még a pozsonyi országgyűlésre választatja meg magát követnek. No, a követválasztás — tudjuk — *Kárpáthy Zoltán* óta egyik legkedvesebb témája Jókainak; mennyi humorral, mennyi magyar megértéssel és megbocsátással rajzolgatja annak rengeteg sok furfangját, jelölteket, korteseket és választókat, lélekemelő jeleneteket és kacagtató felsüléseket, de néha meg is bélyegzi rút elfajulásait, az ocsmány lélek-vásárlást és a véres erőszakoskodást. — Felejtethetlen, bár adomaszerű képet nyújt az ekkori kálvinista diákéletéről, az ifjú Tanussy Emmanuel debreceni tanulása kapcsán. Megszépülve kél itt új életre az a sok anekdota, mely a köztudatban a kálvinista kollégium világára, embe-reire, csínyeire, jellem-nevelő puritánizmusára és egészséges jókedvére vonatkozik. — Majd beköszönt a csodálatos esztendő: 1848 s megint egész sorozata

vonul el szemünk előtt a szabadságharc dicsőséges és gyászos mozzanatainak, azután a hazából való kibújdósásnak (*Enyim, tied, övé*), az itthon maradottak szenvedésének, szívük elleni katonáskodásának az olasz-osztrák háborúban (*Egy az Isten*). — Valahára ismét helyreáll az alkotmányos élet s szabad a magyarnak megint — *választani!* De most már nem követet küld a megyei nemesség, hanem képviselőt választ a kerület polgársága. Megszaporodott a választók száma: vele együtt megszaporodtak a választás mizériái, furcsaságai, visszaélései, a benne szereplő alakok típusai. Jókai torzító humorának duzzadó bősége soha és sehol nem pazarolja magát bámulatosabb mértékben, mint az etelvári kerület képviselőválasztásának leírásában (*Az élet komédiásai*), mikor Zárkány Napoleon mint főkortes hurcolja Alienor herceg képviselőjelöltet végig a kerület községein s utoljára a kortes maga lesz képviselővé. A komikai képzeletnek és előadásnak orgiája tobzódik itt, mely magával ragad bennünket, úgyhogy kritizáló kesernyességünk legfeljebb mint utólagos „katzenjammer“ jut szóhoz, ami pedig olyankor szokott jelentkezni, ha nagyon, de nagyon jól mulattunk.

De ez a sok bohóság és léhaság, a mindennapi élet kicsinyességei, melyekhez az átlagos ember öntudatlanul hozzáídomul és jól érzi magát köztük, többé-kevésbbé elviselhetetlenné válnak a kivételes emberpéldányok, a regényhősök számára. Valahogy Jókai világnézete kezd visszakanyarodni legrégibb iránya felé; most emlegetett nagy regényeinek főalakjai mind meghasonlanak, ha nem is a világgal, de addigi környezetükkel s valami Senki-sziget-féle menedékre szorulnak. Áldorfay Ince és Szeréna Amerikában kezd boldog családi életet, de onnan visszaindulnak, Szeréna útközben meghal s a hazájába visszakerült Ince tragikus lejtőn jut el a téboly, majd a megváltó halál karjaiba. Zárkány Napoleon és Lívia is eltűnnek hazájukból s némelyek szerint a Mont Vierge tetején

van örök jéggé fagyott holttestük, mások szerint Japánországban élnek boldog ismeretlenségben. Adorján Manassé szépen induló politikai pályája is megsemmisült s főrangú hitvesével egy Isten háta megetti kis erdélyi falu rejtekében temetkeznek el, mert az ő világa nem az önző emberek világa. Temetvényi Pálma grófnő fiatalon szintén eltemetkeznek, nem is valami falu, hanem egy ház szűk börtönébe, még pedig egymagában, nemes szívének önkéntes vezekléseképpen. Tanussy Emmanuel és Lizandra a tiszai árvíz-tér hozzáférhetetlen vadonában töltik mézes heteiket, majd pedig Amerikába költöznek, mert Emmanuel szakít családjának s egész fajtájának életmódjával és elavult hagyományaival. Lándorynak és Godivának nem kell elutazniok exotikus vidékekre, meghúzódhatnak nyugodtan a Lándory falusi birtokán, mert oda ugyan be nem teszi a lábát egyetlen egy látogató sem, hiszen a „lélekidomár“-t, a megcsalhatatlan bűnyomozót félve kerüli mindenki, akárcsak a hóhért s így ez a nagyszerű tehetség és emberfölötti jellem — mondhatni — kívül áll a társadalmon. A *mi lengyelünk* két eszményi jelleme, Negrotin és Natália, ez a két mártír-lélek nem lehet egymásé, mert mikor a külső akadály megszűnik közöttük, vagyis mikor Natália özvegyen marad: akkor eléjük mered a vallási és társadalmi előítélet tilalomfája; Negrotin — akiről addig csak annyit tudtunk, hogy lehetőleg mindenféle vallási szertartáson való részvétel alól kivonta magát — a regény legvégén megvallja, hogy ő — *zsidó* és hitét el nem hagyja még szerelméért sem; Natália lelkében néhány percig heves harc folyt keresztyén hithűsége és Negrotin iránti szerelme között, de aztán — ő sem a szerelmi szenvedély parancsára hallgatott; Negrotin öngyilkossá lett, Natália egyedül maradt bánatával hosszú-hosszú ideig; „a szerencsétlen nők sokáig élnek“. Íme a Chateaubriand *Utolsó Ábenszerádszának* befejezése egy XX. századi Jókai-regényben, melynek ezt a szinte anachronisztikusan romantikus befejezését egészen sajátos érdekességüvé teszi

a benne lüktető fojtott lírizmus: a zsidó vallás elleni társadalmi előítéletnek, mint a házaselet boldogságát vagy legalább nyugalomát megrontó átoknak a súlyát sajátmagának kellett éreznie az agg költőnek. — Legutolsó regényének (*Börtön virága* 1904) is két mártíralak a hőse: Markóczy Dezső és felesége. Tengernyi szenvedés után végre boldogok lehetnének, de a férfi itt is hamar elpusztul, az életben maradt mártíraszony pedig „élőhalott“-nak mondja magát, mert özvegyi gyászában is tovább rágalmaazzák hótiszta jellemét az emberek. „Hasztalan minden védelem, minden igazság! Uralkodók adhatnak az elítéltnak amnesztiát, a világ nem ad kegyelmet soha.“ Ez a keserű reflexió tekinthető Jókai regényköltészetének mintegy az utolsó mondataul... A századvégi „realisztikus“ korszak iránti csömörét (nagyon halvány, de kétségtelen visszatérése ez a szabadságharc előtti „dégoût de la vie“-nek) írta átviszi Jókai a legkedvesebb időszakából választott cselekvényeibe is és kedvenc hőseit igyekszik elkülöníteni a közönséges világtól, mint ahogy fertőző ragály esetében szokott védekezni az ember...

4.

Jókai legkéseibb alkotásai között van egy kis remekmű: a *Sárga rózsza* (1892). Cselekvénye a „századvégi“ időben játszódik le, de olyan helyen, amely még a múlt század végén is, amikor e munka íródott, egy darab „Senki-sziget“ volt a nagy magyar Alföld keleti részén. A Hortobágy-pusztta ez, melynek gyönyörű leírását egy másik alkalommal Jókai is éppen azon kezdi, hogy a Hortobágy: sziget. „Mi az a hortobágyi pusztta? Egy ismeretlen sziget a szárazföldön. 'Sziget', mert körül van véve a civilizált világ tengere által... maga pedig egy őspusztta, amit ekevas föl nem hasogatott soha... A pusztta végtelen labirintjába ritkán vetődik el valaki: jártas kalauz nélkül meg se is próbálja...”

Ezen az óriás pusztaságon alig néhány ember lakik, de ezek aztán bezzeg nem is „századvégiek.“ „Ilyenek lehettek az első magyarok, mikor Ázsiából idekerültek“, mondja Jókai a két főszereplőről, Decsi Sándor csikósbojtáról és Lacza Ferkó gulyáslegényről; ez a homerosi οἰοι νῦν βροτοὶ εἶσιν-féle eposzi alaphangú bemutató jól illik ehhez az őspusztai témához s mintegy külön jogosultságot is nyer a századvégi enervált városi olvasóközönséggel szemben. A Hortobágy végeláthatatlan síkján nincs sehol árnyék, a nap tikkasztó heve teljes erővel perzseli a földet kevés emberével és roppant állat-tömegeivel együtt. E nagy forróság közepett az ember vére is tüzesebben lüktet, e szabad ég alatti határtalan és akadálytalan magányban az ember lelke is jobban megőrzi ősi kevélységét, meg nem alkuvó férfiasságát és függetlenségét, mely a maga birodalmában (akár kicsi ez, akár nagy) nem tűr vetélytársat s vitás ügyeit maga intézi el vele. A délibáb-termő, fülledt kánikulai levegőtől könnyen kicsirázik és nagyra nő egy-egy drámai szenvedély magva.

A rövid katonáskodás után hazatérő Decsi Sándor meglát a Lacza Ferkó kalapján egy sárga rózsát. Ilyen rózsza nem terem másutt, csak a hortobágyi csárda udvarán, ezt a rózsát nem adhatta más, csak a csaplárosleány: Klári, akit pedig ő egyedül magáénak hitt, akitől csak a törvény parancsa szakíthatta el egy időre s akihez ez alatt az idő alatt is hű maradt. Mikor találkozik a leánnyal, ez örömetst térne vissza a Lacza Ferkóval való rövid kacérkodás után a Sándor hűségére, de Sándornak nem kell a más ócskája, dacos hetykeséggel távozik. Távozása előtt azonban nadragulya-gyökeret tett italába a babonás leány, mert egy cigányasszony elhitette volt vele, hogy attól égő szerelemre gyullad iránta, aki azt megissza. A méregtől a legény halálos beteg lesz, de az orvosi segítség és Klári önfeláldozó ápolása megmenti. A nyilvánvaló mérgezési eset bűn-

vádi vizsgálatot von maga után, a leány töredelmes vallomást tesz, de Sándor nem vall rá Klárra, sőt már-már esküvel akarja bizonyítani, hogy tájékan sem volt a csárdának. Ez a gavallérság kegyetlenebb büntetés Klári szívének bármi bosszúállásnál. De hátra van még a tulajdonképpen adósság: a vetélytárssal való leszámolás. A két legény lóháton füttykössel való párviadalban mérkőzik meg egymással; Sándor földre teríti az ellenfelét s istenigazában elpáholja. Miután így elégtételt vett magának: elnyargal s talán soha nem is látta többé a leányt...

A *Sárga róza* olvasása közben alig győzzük kicsodálkozni magunkat a hatvanhétéves költő alkotó tehetségének frissességén. Sőt amiben rendszerint fogytékos erejűnek vagy hanyagnak szokott mutatkozni, itt még abban is remekel: talán egész írói pályáján nem birkózott meg olyan győzelmesen a művészi *tömörség* szempontjával, mint most. Ebben a kis „pusztai regény“-ben, mely alig nagyobb egy jókora novellánál, lezajlik előttünk egy szerelmi dráma, faj-lélektani alapon, biztos okadatolással kifejtve. Van benne kitűnő jellemrajz a három főszereplőről. S a két férfi alakja nem mosódik ám át egymásba. Már külsőleg sem egyformák; „mind a kettő valóságos ősmagyar arctípus, noha egymástól merőben különböző“ s mindegyikről szemléletes arcképet kapunk. Erkölcsei jellemükbe a cselekvény folyamán apránként pillantunk be s itt is nagy különbséget tapasztalunk. Decsi Sándor ízig-vérig derék, nemes gondolkodású ember, aki soha egy hazug szót ki nem tudna mondani akármi haszonért sem, s bosszúja nem a korzikai vendetta orv kegyetlensége, hanem kifogástalan paraszt-lovagiasságú mérkőzés, a lánnyal szemben meg éppen jellem-nagyság. A másik legény már kétesebb értékű egyéniség, ez már könnyelműbb, sunyibb jellem, hiányzik belőle az a legjobb értelemben vett „virtus“, mely minden poltronságtól megóvjá az embert; Lacza Ferkó a sorozáskor már hazug módon

viselkedett a felcserrel szemben, alkalmatlannak vallva magát a katonaságra, csakhogy itthon maradjon... A pompás jellemrajz mellett ráér Jókai, hogy pillanatfölvételeket nyújtson a Hortobágy sajátos világáról, nemcsak remek tájképeket (pl. a napkelte a Hortobágyon), hanem lélektani és ethnografiai érdekű finom megfigyeléseket a Hortobágy gyér társadalmáról, mely mégsem egységes, hanem kasztokra különül (gulyás, csikós, kondás, juhász); sőt az állatok világát is közel tudja hozni érdeklődésünkhöz: nemcsak a gulyák és ménesek hatalmas táborát, hanem — hogy úgy mondjuk — az állatot mint „egyént“ is; a Decsi Sándor és az ő kedves lova közötti hű barátság rajza amily megkapó, olyan igaz... Általában a legapróbb részletek is művészi tudatossággal és stílszerűséggel vannak alkalmazva, pl. a mérgezésről kerekedő pletyka vadabbnál vadabb változatai, vagy pl. a „váltó“ motívuma, a gulyáslegénytől kibocsátott váltóé, mely a hortobágyi csikósbojtár előtt meglehetősen ismeretlen fogalom, de mikor megtudja róla, hogy mi az, megszerzi s ennek a felmutatásával mintegy a legtörvényesebb formák közt szólítja föl vetélytársát *becsületügyi* adósságának elintézésére... Az egész munkán mindenütt valami biztos nyugalom, a tárgy fölötti áttekintő uralkodás érzik, ami ritka jelenség Jókainál; sem elsietve, sem elnyújtva nincs a cselekvény, semmi bántó szertelenség a jellemzésben, csak az eszményítésnek lehellétszerű zománca a csikós alakján, s mégis egyúttal valami kedves, romantikus exotikum az egész témában... Ha regénynek számíthatjuk ezt a rövidke művet, akkor kimondhatjuk, hogy a *Sárga rózsza* Jókai legtökéletesebb regénye.

4.

Az utolsó három évtized termésének roppant halmazát egy csomó színdarab is szaporítja. Nagyobb részük persze nem igazi „született“ dráma, hanem

csak egy-egy kész elbeszélő munkának hevenyészett dramatizálása. Ez a szokás amilyen elterjedt, ép olyan kockázatos sikerű, kivált ha csupán holmi fél-becsvággyal, hogy úgy mondjuk: mellékfoglalkozásképpen csinálja valaki. A Jókai regényeiben annyi elevenség, oly sok csattanós fordulat, olyan meglepő bonyodalom, főképpen pedig a képzeletnek és a stílusnak oly sok alig elemezhető költőisége nyilatkozik, hogy a színdarabbá való szabdalással sem lehet őket egészen elrontani.¹ Hogy azonban ezt az erőszakos műveletet többé-kevésbbé megsínylik, azt a Jókai-regényekről adott eddigi részletes fejtegetéseink már előre érthetővé teszik.

Melyik az a műfaj, amelyben minden, de igazán minden a jellemraizon, a szigorú és hiánvtalan megokoláson fordul meg? A dráma. És melyik szempontból láttuk egész működésében leggyöngébbnek és leganyagabbnak Jókait? A jellemzés terén, a megokolásban. Az ilyen írói tehetség alkotásai a színpadnak már csak a levegőjétől is súlyos szervi betegségbe esnek. Hiszen a Jókai-regények hősei olyan meseszerű alakok, akik jóformán nem is a földön járnak, de a Jókai csodálatos elbeszélő művészetétől hipnotizált képzeletünk elfogadja őket olyanoknak, amilyenekül az író el akarja fogadtatni velünk s illúzióink egész ábrándvilága segíti az író e célja elérésében. Ellenben ha színpadon látjuk őket megszemélyesítve, okvetlenül csalódás vár reánk, mert nincs a világnak az a színésztársasága és technikai fölszerelése, mely el ne maradna a Jókai költői birodalmáról képzeletünkben élő álmokképek mellett. A mozgófényképipar rohamos kifejlődése sok új lehetőséget teremtett az elbeszélő műfajok dramatizálása terén is, készülnek is egyre-másra a film-drámák Jókai műveiből (*Az arany ember, Szegény gazdagok, Mire megvénülünk,*

¹ Hevesi Sándor egymásután viszi színpadra Jókai regényeit s ezek ott sem maradnak hatástalanok.

Fekete gyémántok, A lélekidomár stb.) s pl. a tájképi részletek, exotikumok, a szemfényvesztően gyors változások szinte kifogyhatatlan kincsesbányaként kínálkoznak a mozgókép vásznára. De a főszemélyek — kivált a férfi-eszmények megtestesítői — bizony legtöbbször kiábrándító figurákká változnak az ő kézzel-lábbal-grimásszal beszélni akaró, kényszerű némaságukban; a legnagyobb magyar mesemondó — némaságra kárhoztatva!

No de Jókai nem mozi-darabokká, hanem „rendes” színpadi művekké dolgozta át regényeinek egy részét. Azonban ez az átdolgozás, a dolog természeténél fogva, voltaképpen az illető regények *megtépzása*. Csak gondoljunk vissza az *Arany emberre*, a *Köszívű ember fiaira*, a *Fekete gyémántokra*! Ugyan menthető-e meg ezekből a csontvázon kívül egyéb, ha a színpad térben és időben oly szűkre szabott otthonába kényszerítjük őket? Micsoda százalmas paródiája lesz az pl. a Senki-szigetnek, amit a színpadon papírból, rongyból, lécből összerónak és bemázolnak! Adhat-e kellő fogalmat a színpadi technika a köszén földalatti sokezeréves birodalmának rejtelmes csodáiról, melyek oly káprázatos háttérrel adnak a regény cselekvényének? Nem is szólunk arról, hogy néha a regényeknek éppen legfényesebb részletei egyáltalában helyet sem kérhetnek a drámai maskarában; a *Fekete gyémántokból* teljesen kiesnek a Föld mammoth-korszakáról és az éjszaksarki boldog világról rajzolt pompás fantazmagóriák, az *Arany emberből* a Szent Borbála-hajó útjának, a balatoni rianásnak, a *Köszívű ember fiaiból* (a drámai átdolgozás címe: *Keresd a szived!*) pl. Ödön és Leonin oroszországi téli útazásának, a Galiciából való kárpáti menekülésnek, vagy az isaszegi csata lefolyásának felejtethetetlen leírása. A megmaradt részleteket is hol itt, hol ott, hol így, hol úgy kell megcsonkítani, összezsugorítani, megváltoztatni. Egy-egy ilyen aprólékosnak látszó restauráció néha elrontja a cselekvény épületének egész stí-

lusát. Aki pl. az *Arany ember* c. regény világának mély költőiségébe beleélte magát, arra durva és kegyetlen hamisításként hat a drámában az a módosítás, hogy Noémit kiszakítja a költő a Senki-sziget mesebeli zónájából! Hát nem oda van-e növe egy ilyen egyéniségnek egész létjoga az ő embervilágon kívül eső rejtek-otthonába? Egész illúziónk összeomlik, mikor látjuk, hogy Noémi kapja magát: Tímár fölkeresése végett a Senki-szigetről *elútazik* a Balatonhoz!!

Különösen a cselekvény *befejezését* kell Jókainak megváltoztatnia majdnem mindenik dramatizált regényénél. A színházi közönség szereti, ha a színdarab végén kedvére kitapsolhatja magát. Ehhez pedig „jól”, azaz kedvezően kell végződnie a bonyodalomnak. Ez a magyarázata annak, hogy az *Arany ember* cselekvénye bevégeződik a Timéa és Kadisa közötti házassággal, a *Köszívű ember fia*i dramatizált változatában Palvicz életben marad és nőül veszi a Plankenhorst-leányt, a *Szép Mihály* c. színmű végén nem fejezik le Mihályt, hanem nagy tisztességben részesítik, a *Tégys jót* átdolgozásában (*Helvira*) nem lesz semmi a tömeges méreg-halálból, hanem jóra fordul minden.

Drámai alakba tette át Jókai még a *Gazdag szegények* c. regényt (érdekes, hogy a dráma egész cselekvényének színhelye: egy mosókonyha!), a *Történetek egy ócska kastélyban* és a *Világlátott fiú* c. novellákat (amazt *Bolondok grófja*, emezt *Világszép leányok* cím alatt).

Többi drámái, melyeknek nincsen novellai párjuk, szintén jelentéktelenek. Van köztük egy történeti szomorújáték Miltonról; ünnepélyes, kothurnusos, pathetikus, áradozó stílusa igazi Vörösmarty-tanítványnak mutatja Jókait; a drámaiság hiányát bizarr rendkívüliségekkel próbálja feledtetni (*vak főszereplő, áltemetés, lóhátról vívott párharc* mint „istenítélet”). *Hős Pálffy* címen három drámai kép ünnepli a Mária Terézia korabeli ezredes-kapitánynak, Pálffy Antalnak vitézségét és sziklaszilárd jellemét. Az *aradi hősnők*:

történeti vígjáték bohózati alakokkal, de a bohózati, sőt általában a vígjátéki hatást nagyon megrontja az a körülmény, hogy az alispánné tettetett jókedve nem egyéb kétségbeesett elszántságnál, mely a színdarabban jól végződik ugyan, de épp úgy végződhetett volna borzalmas vérfürdővel is. Van még három alkalmi színdarabja (*Olympi verseny, Thespis kordéja, Földönjáró csillagok*), melyek a magyar színészet gyermekkorát, az önfeláldozó úttörők érdemét dicsőítik, a magyar színművészet százéves (1890), illetőleg a Nemzeti Színház működésének ötvenéves (1887) évfordulóján; a három alkalmi műnek nemcsak hangulata és célzata, hanem részben motívumai is közösek.

Még egy sajtóságos munka tartozik ide, egy „történelmi drámai költemény“ a magyar pogánykor végéről. Címe: *Levente* (1898). E munka megírásához az első ötletet Jókai, saját állítása szerint, Ipolyi Arnold *Magyar mythológiájából* (1854) merítette s művének alapeszméjét több mint négy évtizeden át érlelte, gyűjtögetvén a mitológiai-mondai anyagot s a régies szokat és szólásokat. Nem elégedett meg tanulmányainak költészeti téren való értékesítésével, hanem jut azokból egy hosszú „utószó“-ra is, melyben merész dilettantizmussal nyúl hozzá őstörténetünk homályos problémáihoz. A költemény szövegének keresett régiessége fárasztóvá teszi olvasását, csaknem harmadfélszáz magyarázó jegyzeten kell átennünk magunkat (de a darab színpadi előadása esetén mit érnének ezek a jegyzetek?). Azt azonban el kell ismernünk, hogy nagyszabású koncepció, mely — mondhatjuk — *világképet* igyekszik adni a honfoglaló magyarság egész életéről (ez is eposzi eljárás-mód, nem pedig drámai); beledolgoz, kritikai óvatosság nélkül, minden néven nevezhető adatot, mondát, föltevést, hiedelmet, ami csak fölmerült valaha pogánykorunkra vonatkozólag; ezért aztán valami túlzásfoltosság érzik az egész munkán. De költői felfogás lengi át minden lapját, bővelkedik szimbolikus jelen-

tésű mozzanatokban s ha nem tudja is eloszlatni a honfoglalás történetére vonatkozó homályt, legalább a tündérmese rózsaszínű felhőjévé változtatja át azt.

5.

Az önmagát túlélő öregség tragikumuma, nagysokára és lassan-lassan ugyan, de végre is kikezdi a Jókai kedélyét is. Érzí, hogy hova-tovább kivénül a világból nemcsak mint ember, hanem mint költő is. Az öregkor problémája fájdalmasan alkalmoszerűvé lesz számára mind a két említett vonatkozásban, effölötti töprengésének irodalmi emléket is állított, de az ilyen problémák azért oly igazán tragikusak, mert ha sikerül is elméletileg megoldanunk, a megoldást nem sikerül valóra váltanunk a gyakorlati életben. Jókai is megható lelkiismeretességgel igyekszik megcsinálni a nagy számadást önmagával: az öreg embernek van-e joga a szerelmi boldogsághoz? Meghányja-veti a probléma különféle lehetőségeit s a példák mind, mint megannyi tiltó szózat, azt felelik: nincs joga; az öreg szerelmes, ha fiatal nő sorsát köti a magáéhoz: vagy magát teszi szerencsétlenné, vagy mindkettőjüket (*Öreg ember nem vén ember*). Csakhogy amelyik öreg ember lelkébe ez a probléma belefészkelődött, hiába menekül az eszéhez, a számadás vége az, hogy a fiatalon maradt szív veszi át az uralmat.

Bennünket most Jókai öregsége nem emberi, hanem írói vonatkozásában érdekel. Ilyen vonatkozásban is tett ő izgalmas számvetéseket s iparkodott belőlük eredményül kihozni a *pluszt*, de ez csak látszólag, csak mintegy önámításképpen sikerül neki. Az *Öreg ember nem vén ember* c. novella-ciklusában megdöbbenő (hogy ne mondjam: tárgyilagos) pontossággal veszi észre saját írói kiérdemesülésének összes tüneteit... hogy aztán hirtelen behúnyhassa szemét s kétségsbeesetten — bátorítgassa önmagát:

„Van egy nyavalya a művészre nézve, mely rendszeren temetéssel végződik: de olyan temetéssel, me-

lyet neki magának is végig kell nézni. Ez a nyavalya az, mikor egy sok ideig közkedvelt művész mellett egy új tehetség tolja fel nimbuszal besugárzott fejét, aki egyszerre elhomályosítja a régi matadort: kritika, közönség, maecenások, pályatársak mind azt emelik, hordozzák. De a jó öregről is megemlékeznek: azt megválasztják díszelnöknek: elkészíttetik a mellszobrát, megünnepelik a nevezetesebb napjait, ezüst- és aranylakodalmát (a múzsájával), a hetvenedik születésnapját, a legmagasabb kitüntetés alkalmát... rendeznek számára díszlakomát, ott omlik az alkalmi vers, a dicsőítő felköszöntés! S az ünnepelt nagyon jól tudja, hogy ez az ő temetése. Hogy, amikor keneteljesen magasztalják, ez a bebalzsamozás. Múmia lesz ő..."

Szóról-szóra igaz, minden szava találó. De ekkor így folytatja:

„No hát én ezt a temetést nem engedtem magamon végrehajtani. Új ivadékokat láttam magam mellett felsarjadzani: soha nem éreztem a keserűséget, hogy az új geszt sudarai az én pálmafám levélkoronáján túlnőttek volna. Felvettem a versenyt az új hatalmas tehetségekkel: nem irigykedtem rájuk. Nem írtóztam a tanulástól. Haladtam a korrall. — Hát ezt teszi az, hogy 'öreg ember nem vén ember'. Nevetségessé, sőt szálnalmassá lehet minden ember, aki túléli a férfikor határát: hadvezér, államférfi, financier. (Ez az utóbbi leginkább.) De nem lesz azzá a művész, amíg szelleme el nem hamvad."

Igaz, hogy Jókai fölvette a versenyt az új írókkal, vagyis a jubileum után is pihenés nélkül dolgozott tovább, de — öreg embernek kár versenyeznie a fiatalokkal, a fiataltságot soha utól nem éri, aki egyszer elvesztette. Jókai sokkal később vesztette el, mint más, talán éppen ezért nem is akarta elhinni azt magáról. Abban is igaza van, hogy „szelleme nem hamvadt el“, halála percéig költő maradt; de az utolsó évtizedben fokozatosan bágyadtabbá lett, témái erőltetettebbek, kedélye sebzettebb. A „századvégi“

korszellemmel volt legnehezebb megcsinálni a számadást. Nem is tudott végleges eredményre jutni, de egy pár igen érdekes számadási tétel szolgál bizonyoságul arra, hogy Jókai „haladt a korral“, figyelte a modern életet s irodalmat, sőt próbált is annak témáihoz és módszeréhez hozzányúlni, de -- könnyebb a tévének átmenni a tű fokán, mint Jókainak igazi realistává lenni...

Pedig minél öregebb lett, annál makacsabban hitte, hogy ő realista író. Az *Utazás egy sírdomb körül* (1889) c. művében valóságos perbeszédet mond a saját költői realizmusának bizonyítása végett. Elmondja többek közt, hogy Olaszországba magával vitte úti olvasmányának Haraszi Gyula akkor megjelent művét *A naturalista regényről*. „Midőn a mű szerzője engem is fölemlít, mint „nagy ideálistánkat“, ez végkép elvette a szememről az álmat... Hát miért volnék én idealista? S miért volnának realisták csak azok, akik Balzac és Zola iskolájához tartoznak?... Én egész hajlamom szerint realista író vagyok... Nekem a világ szebb fele jobban tetszik, de azért nem vagyok idealista. — Féligmeddig megnyugtattam magamat, hogy hát nem vagyok idealista. Hanem azért csak nem tudtam elaludni...“ Látnivaló, hogy Jókai egészen egynek veszi a realizmust a végletes naturalizmussal s aztán ezzel az ő általa elkövetett tévedéssel vádolja a kritikusokat, akik szerinte csak a Zola-féle irányt ismerik el realistának. (Jókai a Haraszi művének a címét is így idézi: „A realiztikus regényirodalom“!) Ezért lett olyan idegesítő, olyan ellen-szenves reá nézve a „realizmus“ szó, ezért bélyegzi meg lépten-nyomon; ezért gúnyolja az „egyedül üdvözítő realizmust, a mai kor igazi vallását, melynek mindenki hódol“.

A „realizmus“ mótelyének pusztító hatását elkeseredetten szemléli társadalmi és irodalmi téren egyaránt. Amott az anyagi világnézet uralomra jutásában nyilvánul, mely a pénzt teszi istenné, az embert pedig ragadozó állattá. Az irodalom mindenkor a tár-

sadalmi közszellem tükre lévén, ez sem táplálkozhatik egészséges talajból, hanem természetszerűleg hozza létre a reálistitikus világfelfogás gyümölcseit: lélek nincs, csak a test izmainak és idegeinek élettani működése; a szív is csak izomtömeg és vérkeringési középpont; az egész ember: ösztöneit szolgáló állat, csak hogy minél magasabb társadalmi fokon él, annál sokfélebb képmutatással tudja eltakarni ösztöneit, illetőleg annál több eltakarni való perverz ösztöne van; ez az újszerű világfelfogás a költészet tárgykörét és feladatát is megváltoztatta: nincs szükség többé intuitív ihletre, hanem csak tudományos boncolgatásra, mely tudja, hogy anyagon kívül nincs más a világon s egyforma hidegvérrel nézi az élet „rút“ és „szép“ oldalait, azaz hogy nem ismeri el e megkülönböztetés jogosságát, akárcsak a természettudomány... Hogy Jókait mennyire föllázította néha a „századvégi“ kor-szellem és irodalom s mily megdöbbenően epés méreganyagot halmozott az fel az ő galamblelkében: legrikítóbb módon a *Tégy jót* c. regény bizonyítja, melynek kezdetén Jókait — Dobokay Alasztor álarcában — önkínzó gúnnyal ad rettenetes körképet a századvégi irodalomról s a cselekvény befejezésében valósággal *inzultálja* a költői igazságszolgáltatás szempontját.

De ha már ennyire kisajátította a „reálistitikus“ divat a maga számára az egész irodalmat, hát mit volt mit tenni: egy párszor Jókait is ráfanyalodott arra, hogy a Zoláék tárgyköréhez szálljon le témáért. Talán azt akarta megmutatni, hogy ő ott is aranyat lel, ahol a naturálista írók csupa szemétben vájkálnak. S megírta a *Gazdag szegényeket* (1890). A regény cselekvényének színhelye: egy külvárosi ócska ház tömeglakásai. Ez az ócska ház valamikor vendéglő volt s rajta maradt később is a „Zöld paradicsom“ név. Miféle emberek laknak ebben a rozoga bérkaszárnnyában? A mosókonyhát (egy kis oldalkamarával) bérli Kapor Ádám öreg vasúti ör és felesége; a padlószobát Paczal János rendőr; a többi lakó:

Gagyuláné perecsütő, Ritka Panna hagymaáruló kofa, Spitzmauzné lúdsütő, Ribiczáné virágáruló, Pinkász børszedő, Schlotta Pál fiakkeres; azonkívül az üresen álló fáskamrát a háztulajdonos a hatóság tudta nélkül kiadja éji szállásul tót építőmunkásoknak fejenként és éjszakánként négy krajcárért; a pincében pedig egy özvegy muzsikus-cigány „lakik” három gyermekével; ugyanilyen sors osztályosa még egy Szűköl Makár nevű nyomorgó napidíjas, páriája a társadalomnak... Hát nem Zola-féle milieu ez? De nem ez a megbámulni való, hanem az, hogy mit csinál Jókai a Zola-milieuből. Az *assommoir*ből — *zöldparadicsom*ot! A társadalom páriáiból — a becsületesség és boldogság kizárólagos birtokosait! A főrangú arisztokrácia förtelmes világából egy grófleány a Zöldparadicsombeli mosókonyha kamarájába menekül, ennek tiszta erkölcsi levegőjében visszanyeri hitét és életkedvét, soha egy pillanatra sem bánja meg e lépését s végül Paczal János rendőr hitveseként a boldog élet révébe jut. A vasúti ör és felesége a regény végén a szegényházba kerülnek, de Jókai ezt is lakodalmi örömnepnek tünteti fel... Vasúti bakter, konstábler, emilyen meg amolyan kofa, írnok, tót napszámos, pincelakó cigány — mind a nemeslelkűségnek, keresztyén emberszeretetnek és önzetlenségnek eszményi hősei, a vagyonosabb és előkelőbb társadalom ellenben — a Zöldparadicsom tulajdonosától felfelé a mágnaosztályig — szívtelen, aljas, elvetemült népség. Kivétel persze X grófleány, akiben egy szemernyi sincs fajtája tulajdonságaiból...

Még érdekesebb az *Asszonyt kísér — Istent kísért* c. regény, mert itt már nemcsak a tárgy megválasztása, hanem részben a feldolgozásmód is naturalista recept szerint történik.¹ Pest legrondább külvárosi

¹ V. ö. Kovács János véleményével, aki Sue-hatást állapít meg (Sue hatása a magyar regényirodalomra. Kolozsvár 1911. 90—95. l.). — Ez a föltevés és a mi álláspontunk aligha zárja ki egymást.

szemetje közé vezet bennünket az író, olyan helyre, ahová tisztességes öltözetű ember csak életveszedelem árán kukkanthat be még fényes nappal is; a hírhedt Suttogó-utca környéke ez. „Ezt mutogassátok meg a anglusnak, aki itt keresztül szalad, ne a corsot; ilyet, fogadom, hogy még Londonban sem látott“. E helyszínrajz naturáлизmusa csakugyan nem marad el Zola legjellegzetesebb effajta leírásai mögött. Itt már az emberek is romlottak, állatiasak, gazok, vagy legjobb esetben bolondok. A két fő-férfialak közül az egyik egy félig tébolyodott, nyomorék gnóm, a másik egy szörnyeteg-lelkű, fanatikus kommunista-nihilista, aki titokban nitroglicerín-bombákat gyárt s először is a képviselőházat akarja felrobbantani. A félbolond nyomoréknak van egy züllött, szervezetileg terhelt, alkoholista fia ... és — most csúszik be a romantika! — egy angyali lelkű, szépséges leánya! A regényíróval együtt mi is fejcsóválva kérdezzük: „Ki sugallja az ilyen gondolatokat a Suttogó-utcában, a városi mocsárbűz közepett felnőtt leánynak? Vele születik tán és együtt nő fel némely emberrel a tisztaság érzete: az iszonyat a szennytől?“

Különös figyelmet érdemel ebben a kis regényben az elbeszélő személynek — mai nyelven szólva — a *mentalitása*. A egész cselekvényt ugyanis, mint saját tapasztalatait, egy országgyűlési képviselő meséli el, úgy, hogy szinte kénytelenek vagyunk csakugyan magát Jókait látni ebben a képviselőben. Kissé meglep bennünket az a körülmény, hogy ez a munka 1882-ben jelent meg; azt gondoltuk, csak később lettek a magyar honatyák olyanokká, amilyennek ez a tipikus képviselőalak van rajzolva. Mert ez az asszonyt kísérő, Istent kísérte honatya talán a legreálisztikusabban sikerült fénykép Jókait összes regényhősei közt. A háború előtti évtizedek magyar parlamentjének legtipikusabb tagját ismerjük föl benne mindjárt az első pillanatra: a jószívű, de erkölcsileg gerinctelen, tedd ide, tedd oda embert, aki mameluk-hódolattal végzi a szavazó-gép

szerepét az országgyűlésen, egyébként pedig a képviselői tisztség alig jelent számára mást, mint az immunitás tudatában való tetszelgést és azt, hogy a falusi családi élet nyugós unalma helyett a fővárosi léha szórakozásoknak adhatja oda magát. A politikában mindent rábíz a pártvezérekre, ő maga nem bánt senkit s ezen az alapon igen derék és becsületes embernek hiszi magát. Úszik az árral, él napról-napra s álmodni sem akar olyasmiről, hogy hátha országos veszedelem is származhatik a parlamentárizmusnak ilyen egészségtelen elpetyhüdéséből. Hogy a Suttogó-utcában fanatikus ember-szörnyetegek bombákat gyártanak az országház fölrobbantására, ezt ő saját szemével látja, mégsem tud kiemelkedni erkölcsi lethargiájából, s minthogy egy véletlenség — a leány önfeláldozása — most még egyszer csakugyan megmenti a honatya urakat a légbe röpüléstől: hát ők nyugodtan folytatják tovább vakon kérődző, gondtalan életüket... Csak most, a világháború óta tudjuk igazán, mily csodálatosan megsejtette Jókai itt is a jövőndőt, de hát ő is tipikus honatya volt: a látomás után behúnyta szemét s tovább szundikált sok képviselő-társával együtt. A Suttogó-utcai óriási robbanásból, mellyel Ágnes, saját élete árán, ártalmatlanná tette a sok bombát az országra nézve: ma már jobban kihalljuk a fenyegető jövőndőt.

Utolsóelőtti regényében (*Ahol a pénz nem isten*, 1902) szimbolikus cselekvény-keretek között nagyszerű vívódás megy végbe Jókai lelkében. Mélyreható tekintettel veszi vizsgálat alá az egykorú civilizált világ egyetemes fertőzöttségét, az emberi kultúrának immár úgylátszik gyógyíthatatlan vérbaját: a pénzimádó, anyagiás, hitetlen önzést. A szörnyű látványtól megundorodó ideáлизmusát egy rejtélyes férfiú jellemében objektívizálja: a „Capitano”-éban, akinek a névtelensége különben eléggé átlátszó módon takarja a Habsburg-uralkodócsalád egyik titokzatosan eltűnt

tagját. A Capitano az Óceán egy lakatlan szigetek-kéjén robinzonkodik családjával s egy-két tagú környezetével. Primitív életmódot folytat, noha keze ügyében vannak a civilizáció kényelmi és hatalmi eszközei, a kis sziget természeti kincsei pedig egyenesen káprázatos értékűek, — de a Capitano a nyílon kívül nem engedi meg más fegyver használatát (pedig hajójában nagy mennyiségű lőpor van elraktározva), mert a lőpor ezermilliók nyomórának okozója; nem akarja, hogy gyermekei megismerkedjenek vele. Tizenkét év óta lakik már a szigeten és soha többé nem is akar visszatérni az emberi társadalom közösségébe, mert végkép megútálta az embertömegek romlottságát. „Van boldog ország Európában?” kérdi egy hozzávetődött tengerésztől. „Van ország, amelynek nevére az én szívem nagyot dobbanjon? Van egy eszme, amiért fel tudjak lelkesülni? Ki az a haza? A dobszóra felvonuló hadcsapatok? A húzakodó pártok? A munkaképtelen parlamentek? A gyűlöletszító nemzetiségek? Az elégedetlen munkástömegek? Vagy talán az agráriusok és merkantilisták? Vagy talán az egymást elátkozó vallásfelekezetek? Akik alatt mind mélyen és következetesen ássa aknamunkáját az anarchia, a nihilizmus, a hontagadás és égtagadás hatalmas szelleme?... Ha én azt mondanám, hogy „gyűlölöm a hazámat”, ebből a fájdalomból még kigyógyíthatna egy — nem mondom apostol — de egy egyszerű ember, aki igazán szereti a hazáját. De én kétségbe vagyok esve a hazámért. Te mint geológus ismerni fogod a földtani tudósoknak azt a számítását, miszerint Európa felszíne egyre süpped s kiszámított évek múltán csak az Alpesek, az Appenninek, a Kárpátok fognak a tenger színéből kilátszani, mint szigetek. Én már most látom ezt a képet magam előtt. Európa ott van már a tenger színe alatt. Hatalma, gazdagsága már csak mesemondás. Alul kezdődik a süppedés, a néptömegeknél. Azok már szájig vannak a

vízben. Mindenkinek fáj valami, soknak fáj minden. Akik felül vannak, azok az egész nemzet fájdalmát viselik. Én a magamét már kiálltam: kigyógyultam belőle, nem kérem vissza. Isten is így akarta, mikor ide küldött.“

Mily rettentően igaz és pontos diagnózis a közel-multról, a jelenről s mily szívbemarkoló prófécia a jövődre vonatkozólag!

Ezt a háborgó beszédet a Capitano egy fiatal magyar tengerésztiszthez intézi. Ez a magyar ifjú nem tudja megcáfolni a Capitano megállapításainak szomorú igazságát, — de azt is érzi, hogy nem bírná ki sokáig a Capitano boldog szigetén, e sziget emberiségenkívüli, isteni magányában. A magyar ember nosztalgiáját meg nem gyógyíthatja semmiféle lóbusztermő, ambróziát lehellő, istenbékét megvalósító exotikus boldogság. Jókai másik, igazibb éneje megfelel a Capitanonak: „Itt állunk kicsiny nemzetünkkel, melynek a kerek világon nincs rokona, testvére, barátja. Sziget az országunk a népek tengerében. S akik körülvesznek bennünket, azok mind maforik, akik éheznek a testünkre, vérünkre, azért, mert a magunk nyelvét beszéljük, azt műveljük, irodalmat, művészetet alkotunk nemzeti alapon, mert hazát tartunk fenn, azt boldoggá, hatalmassá, örökkévalóvá tenni törekszünk, mert a szabadságért lelkesedünk. Hát nem kötelessége-e nemzetem minden tagjának, aki csak nem sánta, béna, nyomorék, hogy a kardot, puskát férfiúi alakja kiegészítő részének fogadja s ellentétben a szent törvényekkel, azt kiáltsa: „de öl!” A mennyországot megszerzi a hit és az erény; de a földi hazát nem tartja meg más, mint a hősi vitézség.“

Meghatva vonjuk vissza, amit az imént Jókai rövidlátásáról és megalkuvó természetéről mondtunk. Őbenne a politikus „nonnunquam dormitat“, de a költő és a hazafi ébren és álmában egyaránt nemzete sorsán töpreng s csodálatosan igaz jóslatokat mond, —

kár hogy az ihletett nagy próféta híveinek tábora a XX. században csaknem végképpen szétszéledt. Ma már a vak is láthatja, hogy nemcsak az ezeréves multú Magyarországon, hanem egész Európában, sőt az egész civilizált világon úrrá kezd lenni az a végzet, mely embergyűlölővé tette a Capitanot...

Világnézete és a költői motiváció.

1.

A költői képzelet számára voltaképpen nincs tilos terület, de azért évszázadok folyamán a költészet világában is mindinkább határozott utak taposódnak, melyekről nem tanácsos letérni annak, aki a tiszta művészeti siker célpontjához el akar jutni. Ezek az utak különben sem minden képzelet számára egyformán járhatók. Van edzett, biztos képzelet, melyen nem fog ki a göröngyös út fáradalma, csak szilárd legyen az alap mindenütt; ellenben csüggedt nehézkességgel riad vissza minden kockázatos ugrástól s inkább visszafordul, ha egy-egy bizonytalan mélységű szakadékon vezetne át útja. Viszont van olyan fürge, könnyed, nyughatatlan képzelet, mely ott is szökdelve halad, ahol nincs mit átugrania; nem annyira a cél csábítja, mint inkább maga a mozgás; komoly ok nélkül, kíváncsian egyik útról a másikra csap, feledve, hogy így a célt is nehezebben éri el, de feledve azt is, hogy a legfürgebb képzelet sem lehet egyaránt felkészülve az egymástól igen különböző természetű és sokszor egészen ellentétes irányú utak mindegyikére.

Például Arany János képzelete a mult események területein érzi magát otthonosan; ezért lett ő epikus költő s mikor a líra mezejére lép, akkor is szereti valamelyes távolságból áttekinteni érzelmi témáját, mint valami készet, valami multat; az óda magaslatait is nagyszerűen be tudja járni, mégis kishitű aggodással méregeti azokat minden enemű — elég ritka — vállalkozása előtt; a dráma területére rá sem lépett soha, kiforrott költő korában, de fordítani ilyesmit is kitű-

nően tud, mert képzelete ilyenkor az eredeti szerző képzeletébe fogódzhatik s így az út ismeretlensége nem vonja el legnekivalóbb kedvtelésétől, az aprólékos hűségű megfigyeléstől.

Mennyire más természetű a Jókai képzelete! Ennek szülőföldje a mesemondás kies virulatain van; de legtöbb idejét a „szomszédban“, a regény és novella mezején tölti s nem igen törődik azzal, hogy emitt már nem egészen ugyanazok a viszonyok uralkodnak, mint az ő igazi otthonában; minden külön útravaló nélkül nekivág akárhányszor a dráma meredek bérceinek is, sőt a líra terére is ki-kirándul, néha a vers szárnyán, de rendszerint csak prózában. Nincs olyan nap, hogy ez a képzelet munkában ne volna, akár jószánátból, akár robotszerűleg, kenyérkeresetképpen; de pl. műfordításra talán mindössze egyetlenegyszer vállalkozott életében (Puskin: *A cigányleány*); az ilyen munkát nem szívelhette, hiszen Jókai a saját írását se volt képes letisztázni, mert képzelete ennyi ideig sem volt hajlandó vezetőt tűrni maga előtt.¹

Ha egy költő ily szeszélyesen rázza le magáról a műgond terhét, akkor már magából ebből a körülményből biztosra vehetjük, hogy a művészi alkotó eljárás egyik legkényesebb része: a megoldás nem lesz kifogástalan. A gondatlan túltermelés vádja a legigazibb mindazok közt, amit csak valaha fejére olvastak Jókainak a kritikusok s ezt a vádat mi is magunkévá tesszük. De nagy tévedés volna azt hinnünk, hogy a Jókai műveiben megállapítható megokolási „hibák“ egyetlen forrásból, a szerző ismert hevenyésző dolgozasmódjából származnak. Mielőtt a legfontosabb forráshoz érnénk, a műgond hiányán kívül

¹ Levente c. drámai költeményéről írja 1897-ben: „Újra előveszem a munkámat, hogy sajátkezűleg letisztázzam. Ez sem történt még meg velem soha. S a letisztázott munka tizenhat oldallal többre üt ki, mint volt az eredeti. Annyi új eszme támadt közben“.

még egy másik nemleges okra is rá kell mutatnunk: Jókai elméleti esztétikai képzettségének hiányos voltára.

Az összes költészeti fajok közt még ma is a regény az, melynek műfaji meghatározása a legtöbb ingadozást mutatja. Ez az aránylag fiatal műfaj rövid idő alatt olyan roppant népszerűsége s így jelentőségre emelkedett és olyan óriás mennyiségi méreteket ért el, hogy saját területét szűknek érezve, szinte természetszerű, öntudatlan erőszakossággal terjeszkedik túl annak határain és sokszor mélyen benyomul a neki idegen — bár legtöbbször szomszédos — területekre. A Jókai írói egyéniségének kifejlődése idején még tisztázatlanabb volt — különösen nálunk — a regény és novella elmélete. Legtekintélyesebb orákuluma volt íróinknak ebben a tekintetben is Walter Scott, pedig ma már jól látjuk, hogy pl. az eposzi eredetnek olyan csökevényei éktelenkednek a Scott regényein, amelyeket a műfaji elmélet mai fejlettsége már nem enged meg. Jókai Scott műveiből ismert egyet-mást (*Ivanhoe*)¹, de tanulmányozás tárgyává aligha tette azokat. Sokkal közelebbről érdekelte őt egy merész képzeletű francia Scott-tanítvány: Victor Hugo, kinek regényírói munkássága hatást is gyakorolt rá, még pedig nem éppen szerencsésen.² Hugo nem csupán a költői cselekvény révén hatott Jókaira, hanem elméleti úton is. Tudvalevő, mily szenvedélyes előszó-gyártó volt Hugo; előszavai tele vannak szellemes paradoxonokkal, tetszetős fél-igazságokkal, szemfényvesztő ellentét-hajszolással.

A romantikus esztétika tanai hálás talajra találtak Jókai képzeletében; Jókai is élete végéig szerette a jól hangzó, bár néha üres, vagy para-

¹ „A legelső regény, amelyet olvastam, Scott Walter *Ivanhoe*ja volt, magyar fordításban...” Az én életem regénye 183. l.

² L. könyvünk 60—71. lapjait.

dox elméleti szölamokat; fiatalabb korában, különösen az ötvenes években sűrűn bocsátkozott esztétikai tárgyú polémiaákba s regényeiben is feszeget esztétikai elvi álláspontokat. Meggyőzően mutatják ezek, mennyire dilettáns maradt ezen a téren Jókai az ő kétségtelenül sokoldalú tudományos ismeretei ellenére is. A politika és a költészet közötti elvi határvonalat pl. nem akarja ismerni s ilyen szellemeskedő megjegyzéssel próbálja a bonyolult gordiusi csomót nem kioldani, hanem kettévágni: „Csak annyit tudok, hogy sohasem olvastam jellemzőbb, élethűbb, tanulságosabb regényeket, mint Széchenyi politikai íratái és soha meggyőzőbb, áthatóbb politikai műveket, mint Eötvös regényei. A kettő csak együtt valami.” Íme, az efféle szavakkal való játszást is Victor Hugótól tanulta s az ilyen elvek nagy veszedelmet rejteneek magukban a művészi megokolásra nézve. Természetesen nemcsak a Jókai elméleti ismeretei voltak ilyen megbízhatatlanok, hanem egy-két kivétellel mindenik regényírónké (Jósika is kontár maradt ezen a téren mindvégig). Egészen szokatlan, Eötvösnél is mélyebb esztétikai képzettségű író ebben a korban Kemény Zsigmond, aki éppen az *Egy magyar nábob* megjelenése évében (1853) írogatta a regény elméletére vonatkozó nagyértékű cikkeit. Azokról a mélyreható különbségekről, melyeket Kemény a regény és dráma műfaji élettörvényei közt olyan éles szemmel állapít meg, Jókai sejtelemmel sem látszik bírni. Bár ebben a tekintetben nem fogott rajta Kemény bölcs elméleti útmutatása, Jókai mégis hálásan emlékezett vissza élete alkonyán arra a sok szíves és hasznos tanácsra, melyet Keménynek köszönhetett; Kemény ugyanis nagy kritikai képzettségét tapintatos kíméllettel alkalmazta, nem úgy, mint Gyulai; Kemény bírálata sohasem fáj a megbírált szerzőnek, a Gyulaié sokszor igen keserű orvosság volt.

De nem a hevenyésző dolgozásmód, sem nem az elméleti képzettség hiánya az igazi oka a Jókai-féle

költői motiváció kétlaki voltának; sokkal mélyebb oka van ennek Jókai *világnézetében*, mely egyforma inohósággal szívta fel magába a gyermekkori mesék, a vallási tanok és a tudomány gyakran egymásnak ellentmondó megokolásmódjait s ezeket rakta össze valami sajátos rendszerre! Olyanforma az ő költői hitvallása, mint amilyen Géza fejedelmünk vallási meggyőződése volt: Jókai is — noha szíve az ősi, naiv világszemléletmódhoz vonzódott — elég gazdagnak érezte képzeletét ahhoz, hogy egyszerre két-háromféle oltárnál is bemutatthassa áldozatát s így a különböző esztétikai felekezetekbe tartozó olvasóközönség mindegyik rétegét kielégíthesse. Ez az álláspont, elismerjük, nem válik be jó mentségnek sem Géza fejedelem, sem a XIX. század közepének körülhódolt írófejedelme számára. A keresztyén hit lényege éppen abban volna, hogy csak azt higgyük és kövessük, amire ez tanít s minden pogány gondolatot vessünk ki szívünkéből. Az esztétikai híhúség pedig azt követeli, hogy a különböző költészeti műfajok templomainak szent tárgyait ne cserélgessük össze egymással. De az is tagadhatatlan, hogy a hitrendszer dolgában mégis csak a *hit* a fontos és ahol megvan az élő hit, még ha többféle vallás dogmáiból táplálkozik is, többet ér bármiféle megtanult törvényeknél, száraz dogmatizmusnál, mely nem gyökerezik benne a lélek legbensőbb rejtekeiben. Látni fogjuk alább, hogy Jókai világnézetében, ott is, ahol ez összeütközik a regény műfaji törvényeivel, az élő hitnek olyan naiv őszintesége tükröződik, hogy csakugyan érthető, ha ezzel szemben hiábavalóknak bizonyultak az esztétika kódexének egyébként bárminő „helyes” érvei.

A regény műfaji elmélete, mint említettük, nincs még minden részletében véglegesen tisztázva, de az már elismert igazság, hogy a regény első sorban éppen a megokolásmód szigorúsága révén különbözik a többi epikai műfajtól és a lírától. A regény tárgy-

körét és mozgási szabadságát talán kelleténél szűkebbre fogja Gyulai, midőn 1863-ban úgy határozza meg a modern regényt, hogy ez „a társadalomnak eléggé filozófikus bírálata” s talán félre is érthető az olyan merev meghatározás, amelyet újabban egy német könyv terjeszt a regénynek a valósággal való szoros összefüggéséről: „a regény egyfelől — mese, monda, képzelet(!) másfelől: olyan ellentétek, mint tűz és víz”,¹ de annyi bizonyos, hogy a regény cselekvényének mozgató okai csak olyanok lehetnek, amilyenekben a tudomány mai fejlettségi fokára támaszkodó kritikai álláspont a való élet jelenségeinek vizsgálata közben meg tud nyugodni. A regényíró tehát kellő vigyázattal körülbelül akármilyen tárgyhoz hozzányúlhat, csak az a fő, hogy kritizáló tisztéről le ne mondjon; fantasztikus, mesei elemeket is sokféleképpen felhasználhat, de mindig jeleznie vagy legalább éreztetnie kell, hogy az ilyesmi nem az ő álláspontja, azokat ő csak mint a való életben ma is nagy szerepet játszó naivság bizonyítékait tekinti s éppen azáltal élvezi ezeket, mert nem kell hinnie bennük. A természetes okokra vissza nem vezethető jelenségek és kérdések a regényíróra nézve használhatatlanok; ezeket át kell engednie vagy a költészet egyéb ágai számára, vagy a vallás számára.¹

¹ „Roman einerseits — Märchen, Sage, Phantasie andererseits sind Gegensätze wie Feuer und Wasser...”
M. Schian: Der deutsche Roman seit Goethe.
1904. 7. 1.

¹ Még a fantasztikus regényben is lépcsőket épít az író, melyek a csodák világát összekötik a tapasztalati valósággal; ilyen lépcsőkül rendesen tudományos hipotézisek szolgálnak (Jules Verne, H. G. Wells regényei, Jókai: A jövő század regénye stb.), vagy valamelyes költői műfogás (pl. álomban történnek a csodák). Az „okkult” tudományok is éppen arra jók, hogy „tudományos” alapot kaphasson az írói misztifikáció.

A regényíróra kötelező ezen „filozófikus bírálat” magas álláspontját mindúntalan — alacsonynak, elégtelennek érzi Jókai exaltált képzelete. Ennek az exaltált lelki állapotnak vallási csiráit alikhanem már apjától örökölte; korának romantikus irodalma nagyra növelte e csirákat, ezek aztán a szabadságharc megrendítő eseményei között örökre elhatalmasodtak lelkén. Azóta az élet jelenségeit nem tudta és nem akarta tárgyilagos nyugalommal nézni, ahogy egy regényírónak kellene, hanem beállott saját regényeinek babonás alakjai közé. Mindjárt a *Csataképek*ben olyan kijelentéseket tesz („... a pártfogó fátum, kiben vakbuzgóan hiszek...”), melyekhez mint embernek teljes joga van, de egy novellairó szájából nagyon meglepően hangzanak. Az ötvenes évek elején Jókai is leste „asztaltáncoltatás” közben a kopogó szellem jóslatait, még pedig nem tréfából vagy szórakozásképpen, hanem egy csapásoktól megviselt idegrendszer hiszékenységével, mely a világ jelenségeinek „természetes” alakulásán kétségbeesve, a titkok országába menekült.¹ Később is hangoztatta több ízben, hogy élményei hatása alatt lehetetlen teozófistának nem lennie.

Elgondolhatjuk, milyen sajátságos következményei vannak ennek a felfogásnak a költői motiváció terén:

¹ „1853-ban volt. Amerikából jött a divat. Az asztaltáncoltatás (table moving). Több is volt mint divat: vallás volt; magam is a hívői, sőt a prófétái közé tartoztam. Huszonnyolc esztendő voltam: gyerek-ember. Aztán meg 1853 volt az idő! Értitek, mi az?... Kaptunk rajta, hogy valamiben hihetünk...” Túl a láthatáron. (Tudom, hogy nem tanácsos Jókai minden betűjét rögtön készpénznek venni; de miért ne volna az idézett sorok lényege igaz? Az asztaltáncoltatás babonájának történetére és magyarországi divatára vonatkozólag lásd Tolnai Vilmos összeállítását: *Irodalomtörténet 1916*. „Arany Képmutogatójának személyes vonatkozásai.”)

Az emberi ész legtermészetesebb törekvését, hogy t. i. a folyvást fejlődő tudomány az emberi lélek egész birodalmát autonóm területnek jelenthesse ki valaha, melynek minden jelenségét megmagyarázhassa idegen (felsőbb) hatáskör beavatkozása nélkül — ezt a törekvést Jókai istenkísértő elbizakodottságnak tartja és éppen nem látszik kívánni ennek a törekvésnek a sikerét. A regényíró egyik legszebb becsvágya, hogy t. i. a művészi intuíció segítségével a lélektani tudományos bűvárlat számára is új lehetőségeket, tanulságos példákat és problémákat nyújtson: Jókait más irányban izgatja; igenis a regényíró új lehetőségeket, tanulságos problémákat nyújthat a tudománynak, ha ezt meggyőzni iparkodik a költői igazság erejével arról, hogy az emberi lélek nem pusztán fizikai törvényeknek engedelmeskedik, hogy lelkünk voltaképpen összekötő kapocs a „kétszer kettő négy“ földi világa és a Végtelenség között.

A reális gondolkozás azt vallja, hogy az ősrégi időben az ember is majdnem állati fokon sínylődött s amit azóta kivívott magának, mindazt eszének, művelődő hajlamának és akaratának köszönheti, sorsa a jövőben reá váró megpróbáltatások közt is saját kezébe lesz letéve. Ellenben a Jókai világnézetében kezdettől fogva mindvégig ott kísért a romantikus ideológia, mely szerint az emberi faj akkor volt legszebb, legromlatlanabb, legdicsőbb, mikor az Alkotó műhelyéből kikerült; azóta az ú. n. civilizáció képmutató hazugsággal, a rangkülönbség átkos tudatával, haszontalan és téves célok bálványozásával fertőzte meg a származásuknál fogva egyenlő és büntelen emberi lelkeket. Ily körülmények közt, Jókai meggyőződése szerint, azért nem ment még tönkre egész nemünk, mert a bölcs és jóságos Természet, az Istenségnek ez az érzékelhető megtestesülése, vigyáz ránk, időnként kiváló embereket szül, akik a törpe emberi elmétől kikutathatatlan módon tudatára ébrednek nagyszerű hívásuknak s ez a tudat képesíti

őket arra, hogy az átlagos emberi lélektan törvényei alól szükség esetén (NB.: az írói alapeszme érdekében) függetlenítsék magukat. Ez a felfogás költői szempontból nézve egyike a legtermékenyebbeknek, nem csoda, hogy oly általánossá lett a romantikus irodalomban; csak akkor válik elfogadhatatlanná, ha a regény műfajába is benyomul. Igazi eposzi világnézet ez, mely azt vallja, hogy a Gondviselés az elárvult, kishitű, satnyuló emberiségbe vagy ennek egyes nemzeti, vallási stb. csoportjaiba kivételes egyéniségű Megváltók által szokott önteni bátorságot és céltudatos közszellemet.

Íme, ez a magyarázata annak, miért vét Jókai oly sokszor a mai regényelmélet kánona ellen az események és különösen a jellemek fejlesztésében. A Jókai-hősök a valódi élet emberei között mozognak ugyan, de legtöbbjük valami láthatatlan — sőt gyakran nem is láthatatlan — fonállal oda van kötve az emberi akarat világán kívül eső magasságba, mint némely bábszínház figurái a színpad tetejéhez. Jókai azzal igazolja álláspontját, hogy a tudomány még mindig bizonytalanságban tapogatózik az ember lelki életének s általában a világ jelenségeinek számos pontjára nézve, tehát ilyenkor joga van a költőnek intuícióval pótolni az egyelőre csődöt mondó tudományos kutatást. Ez az érvelés helyes is némely költészeti területeken; pl. mikor visszaszáll Jókai képelete a mondák ködös világába, csodálatosan szép képekkel tud illúzióba ringatni bennünket (*Másik haza*), de persze a regényből mjese lett, vagy legfeljebb prózában írt eposz-féle. Ilyenkor válik Jókai igazi Vörösmarty-tanítvánnyá a mult képeinek eszményített rajzában, a magyar faji öntudat és honfoglalási eszme isteni eredetének lelkesítő hitében. Hogy ezt a megokolásmódot átvitte regényeibe, sőt drámáiba (*Dalma*) is, az esztétika szempontjából tekintve ez műfaji botlás volt, de aligha tehet róla Jókai. Az eposzi világnézet középpontjában ott trónol mindig

a megmásíthatatlan végzet elve s ez akaratlanul is determinálja az író egyéniségét akkor is, ha más műfajhoz nyúl; a görög végzet-drámákon rögtön észrevehető, hogy ezek „morzsák Homeros gazdag asztaláról”; Vörösmarty az ő nagy tehetségével s beható Shakespeare-tanulmányozásával sem tudta megakadályozni, hogy drámáinak cselekvényébe már fogadásukkor bele ne fészkelje magát a végzetszerűség szervei hibája.

2.

Érdemes egy kissé közelebbről szemügyre vennünk ezt a kérdést. Az általánosságban főntebb előrebocsátott eredményeken nem fog változtatni alábbi szemlénk, de adataiból talán jobban földereng előttünk az a figyelmet érdemlő igazság, hogy Jókainak a regényírói motiváció terén elkövetett kihágásaiban *rendszer* van, mely szervesen összefügg Jókai világnézetének legmélyebb hitbeli gyökereivel s így nyilvánvalóan bizonyítja írónk eljárás módjának jóhiszeműségét és komolyságát, melyben kritikuszaink közül annak idején többen kételkedtek.

Az élet jelenségeinek megmagyarázása, megokolása terén Jókai elfogadja a tapasztalati tudás eredményeit, de ezeket magukban véve elégteleneknek, fogyatékosoknak, kiegészítésre szorulóknak hiszi és vallja. Az anyagvilág jelenségein kívül egyéb valóságok is vannak. Az átlagos ember csak azt tartja valóságnak, amiről testi szervei útján vehet tudomást, pedig ezek a szervek nemcsak elégtelenek, hanem megbízhatatlanok is. Valóság-e például a déli báb? Objektív értelemben bizonyára nem az, pedig ezt már látni lehet, érzékelni lehet. Úgy látszik tehát, hogy egy érzékszerv magában még nem nyújt elég kezességet a valóság megítélése dolgában; de vajjon az öt érzékszerv együttvéve elég kezesség-e?...

„...Azok a bölcsek, akik tagadják, hogy a te-

remtés csodája, az ember, két részből áll: lélekből és testből, hallgassák meg az én történetemet, aki végigküzdöttem e kettőnek a túlsúlyát egymás ellen s láttam, éreztem, mint törik össze az az egyedül (?) hatalmas anyag a test, ama 'semmi', ama láthatatlan fogalom, a lélek előtt..." — így kezdi írónk az *Utazás egy sírdomb körül* című művét. Ezt a munkát közvetlenül felesége halála után (1886) írta, tehát kivételesen exaltált lelki állapotban, de az a rész, amelyet mi most itt fel akarunk belőle említeni, saját nyilatkozata szerint régebbi keletű. „Még a múlt évi szeptemberben megírtam az ide beiktatott fejezetet a 'Képekről és fákról', nem sejtve, hogy milyen jól fog találni ez a jelen kedélyállapotomhoz. Vég szüreti napok között fogamzott ez meg a fejemben..." Ebben a *Képek és fák* c. fejezetben két olyan tény készletti tűnődésre, melyet az átlagos emberi elme tapasztalati logikája nem tud megmagyarázni, nem tud okaira visszavezetni. Az egyik megmagyarázhatatlan valóság az, hogy az a hét férfiú, akiknek arcképével díszítette föl egykor Jókai a szobája falát (Czakó Zsigmond, Széchenyi István, Teleky László, Nyáry Pál, Vidacs János, aztán egy meg nem nevezett osztrák államférfi és végül Petőfi Sándor), Petőfi kivételével mind öngyilkossá lett, sőt Petőfit, aki gyalog és fegyvertelenül várta be az orosz lovasokat, alighanem szintén az öngyilkosok közé lehet számítani. Még sajátságosabb a másik dolog. Van a Jókai kertjében a gazdagon termő szőlőlugasban egy lombos tőke, amelyen egy szem szőlő sem terem; mindenkinek feltűnik ez, mindenki megkérdi az okát, Jókai aztán csak annyit tud felelni a kérdésre, hogy ez a tőke sohasem szokott teremni, pedig tizenhat esztendeje ott van már, a fajtája egyike a legbővebben termőknek; az a szőlősgazda, akitől ezt a tőkét vette Jókai s aki sajátkezüleg ültette el a Jókai kertjében: egyszerűen csak agyonlőtte magát... Van írónknak egy sor kajszi barackfája is, alig bírják gazdag gyümölcs-

terhüket, csak egy van a fák között, melyen soha egy szem gyümölcs még nem tud érni — és ezt a fát W...y Sándor, Jókai egykori ügyvéd-főnöke ajándékozta volt, aki később szintén öngyilkossá lett: a Dunába ölte magát... „Menjünk tovább“. Egy tihanyi katolikus paptól, aki azelőtt komáromi bencés tanár volt, kapott Jókai két csemetefát: egy spanyol-meggyet és egy „Veszerle“-barackot; „mind a kettő korán és sokat termő“; mire a fák megnőttek, az öreg pap egy este megmérgezte magát; az említett két fa soha egy szem gyümölcsöt sem terem, noha olyan óriási nagyságúra nőttek, aminőt fajtájuk föl nem mutat... A kert másik részében egymás mellett áll négy diófa; egy színésznő bízta Jókaiékra emlék gyanánt, elkeresztelvén a négy fát a maga három fiáról és egy leányáról; mind a négy fa megnőtt, de egy közülök — az, amelyik a leányról van elnevezve — sohasem terem, pedig van már vagy húsz esztendő; t. i. a leány, a szegény kis Mariska, szerelmi bánatában öngyilkos lett... Egy másik nagy gyümölcsfát egy fiú-gyilkos, szerencsétlen apa ajándékozott hálából, a törvény előtt való fölmentése alkalmával, az érdekében közbenjáró Jókainak; de a fa örökké meddő... Viszont vannak Isten áldotta fák ugyanabban a kertben; az egyiknek az ojtóágát írónk édesanyja hozta, a másikat Károly, a testvérbátya, a harmadikat a feleség ültette — s csodaszéppé fejlődtek... „Akárhová nézek, bármerre fordulok, mindenütt őt látom, akit a nagy bölcsek nem akarnak látni: — fűben, — fában és a fa levelében.“

Íme egy a sok jellemző példa közül. A kérdést nem üthetjük el azzal a föltevessel, hogy Jókai ilyenkor nem komolyan beszél, hanem csak *affektálja* a babonás naivságot vagy éppen gyermekeskedni akar. Nemcsak a szóban forgó munka egész tartalma és keletkezésének alkalma mond ellent ennek a vádnak, hanem Jókai egész költészetének eszmevilága. Mint a fentebbi példából látható, írónk mintegy a tapaszt-

talati kutatást, a megokolható életjelenségek világát igyekszik kiterjeszteni olyan területekre is, melyeknek határáról a mai emberi értelem visszafordul, mint járhatatlan, vaksötét helyről. Hogy valaha a pozitív tudomány is nem tesz-e majd kisebb vagy nagyobb hódítást ezen a ma még titokzatos területen: csakugyan nem tudhatni. Jóкаи biztosra veszi, hogy igen, s hitének türelmetlenségében nem győzvén várni ennek az időnek megérlelődésére: ő most mindjárt garmaával hord össze adatokat az ő spiritualizmusra, sőt spiritizmusra emlékeztető világfelfogásának igazolására s ezeket az összegyűjtött kuriózus tapasztalati adatokat merész kísérletekre használja fel munkáiban mint a motiváció eszközeit.¹ Hogy pl. a gyümölcsfák nem teremnek, ha ültetőjük öngyilkossá lesz: ez az okozati összekapcsolás (motiváció) ma még elfogadhatatlannak tűnik fel, sőt sokakat mosolyra indít, de — mondja, illetőleg érezteti Jóкаи — ha csupán én magam négy valóságos esettel tudom ezt bizonyítani, mások majd szaporítani fogják a bizonyítékokat s valaha talán a tudomány is figyelmére fogja méltatni, mint egy kínálkozó induktív következtetés kiinduló pontjait. Jóкаи regényei tele vannak efféle időelőtti indukciókkal. Az egyes esetek valóságok, de törvényt rájuk építeni egyelőre csak a Jóкаи-fantázia tartja időszerűnek. Azért vadászik nagy szenvedéllyel a *kivételekre*, mert szerinte ezek feljogosítanak bennünket kivételes következtetésekre (aminthogy néha csakugyan így van a dolog). Rendkívül érdekes, mily állandó kíváncsisággal, milyen térvszerűséggel gyűjti a furcsábbnál-furcsább kuriózus adatokat, hogy aztán tromfként vág hassa ki azokat

¹ Az egyelőre megfoghatatlan, de tapasztalatilag kétségtelen, kuriózus esetek gyűjtése tekintetében szakasztott ilyen módon jár el pl. Flammarion Kamill. (Az Ismeretlen és a lelki problémák. Ford. Szabó László I—II. köt. Bp. 1906.)

a motiváció szilárdságában kételkedő kritikus elé. Hogy pl. az egész szabadságharc a maga kivételes helyzeteivel szintén ilyen hálás ütkártya a kezében, amellyel legyőzi a reális megokolás nehézségeit: láttuk külön fejezetben. De a legaprólékosabb rendellenes körülményen is kapva kap, az ő gyermeteg naivságú erős hite az ilyen gyöngé hajszálon függve is biztonságban halad át világnézeti örvények és szakadékok felett. Hogy Jókainak öreg korában új zápfoga nőtt, ez neki és a hozzá hasonló életfelfogású embereknek nem holmi adomaszerű véletlen eset, hanem az oki összefüggéseiben oly fogyatékosan ismert, titokzatos Természetnek egy meglepő, tehát becses adománya, mely éppen azért, mert nem tudjuk pontosan az okát, igen fontos dolgoknak lehet az oka vagy esetleg a következménye.¹ Minden ilyen szokatlan tünet egy-egy bizonyíték arra nézve, hogy az emberfölötti Erőhöz, a Végtelenhez, az Istenhez való viszonyunkat eddigi tapasztalati tudásunk igen tökéletlenül állapította meg még testi szervezetünkre vonatkozólag is, lelki életünk törvényeit pedig még tökéletlenebbül.

Mert a lelki életnek is vannak olyan jelenségei, melyeket a tapasztalat le nem tagadhat, noha kielégítő módon megmagyarázni nem tudja. Ilyen jelenség pl. az álom, melyre vonatkozólag mindnyájunknak rengeteg sok tapasztalatunk van, csak éppen a törvényeit, a való élettel való összefüggésének lényegét nem sikerült a tudománynak mind ez ideig tisztázni (kivált Jókai idejéig). De az álomnak, mint életünkben rend-

¹ Eötvös Károly siet följegyezni Jókai nagyapjáról, Jókay III. Sámuelről, hogy „1801-ben, 52 éves korában kihúzatta egy zápfogát s nyomban nőtt helyette új. Ugyanez történt vele 1821-ben is, 72 esztendő kora dacára. 1827-ben, 78 éve dacára egyszerre öt új zápfoga nőtt, mint a gyermeknek akként, hogy a régi kopottat kitolta a helyéből...” (A Jókay-nemzetség. Bp. 1906. 83. l.)

kívül fontos szerepet játszó motívumnak felhasználását elvitathatatlan regényírói jognak tartja Jókai, még pedig olyan értelemben is, hogy az álom néha csakugyan közvetítővé válik földi lényünk és a tapasztalatilag felfoghatatlan, örök valóság között, vagyis az okok összefüggésének földerítésére (azaz a motivációra) új lehetőséget nyit. Mikor aztán mi sietünk a fejére olvasni Jókainak, hogy az álmról a lélektan nem fogadhat el ilyen magyarázatot, az álmot nem használhatjuk fel céljainkra, fölfedezésekre stb. — akkor egyszerre Jókai kezd el mosolyogni rajtunk s legteljesebb jóhiszeműséggel így érvel: „Megtörtént rajtam többször, hogy mikor egy regény kidolgozásánál nagyon beleéltem magamat a mesémbe, éjjel álmomban folytattam a félbehagyott munkát, úgyhogy mikor fölébredtem, csak le kellett írnom a hozzá álmodottat s nem ez volt a munkának a legrosszabb része. Máskor a gyötrelmes álom-mese folyamán eszembe jut, hogy hisz ez csak álom s nekem teljes akaratszabadságom van rá, azt, ami engem bánt, kiigazítani s ráparancsolni magamra, hogy álmodjam jobb kimenetelt; s ha nem akar a hippogryphi engedelmeskedni, azt mondom: nem nézem azt tovább és fölébredek. Tudom provokálni, tudom legyőzni az álomtündért...”¹ Vagy gondoljunk pl. *A láthatatlan csillag* c. elbeszélésre (1851), melyben a cselekvény motívumai közt szerepel az Andromeda csillagkép ködfoltjának egy harmadrendű kis csillaga... és ezt a kis csillagot csakugyan megtalálta ott a tudomány — negyven esztendő múlva! Az efféle jelenségekben nem leljük meg a lélektani törvényszerűséget s a költői motiváció szempontjából a novella és regény műfajában éppen ezért nem kielégítő az ilyen eljárás, de el kell ismernünk egyrészt azt, hogy idevonatkozólag a lélektani vizsgálódás terén a jövőben csakugyan történhetnek fölfedezések, másrészt

¹ Utazás egy sírdomb körül 191. l.

azt, hogy Jókainál természetadta hajlamosság mutatkozik — fiziológiai okoknál fogva is — az életjelenségek magyarázatának olyan módjára, mely egyik másik költészeti műfajban egészen helyén van, de a regényben és novellában nincs.

Mindaz, amit elmondottunk, világosan bizonyítja, hogy Jókai egész világnézetének lényege abban a tételben fejezhető ki, amit e fejezet elején idéztünk egyik munkájából, hogy t. i. az ember lényege nem csupán testből áll, hanem lélekből is, e két alkotórész közül pedig nem a test a hatalmasabb és fontosabb, hanem a lélek, ez parancsol az előbbinek. Jókai világnézetének alapja: a lélek szuverénitása az anyag felett; nem csoda, ha a motiváció törvényhozói alapelvei ezt a szuverén hatalmasságot ismerik el uroknak. A léleknek ez a kormányzói fölénye apró dolgokban és egyszerű embereknél is megnyilatkozhatik; nemcsak Garanvölgyi Aladár tud fölébredni a legnagyobb testi kimerültség ellenére is, pontosan abban a percben, amelyet elalvása előtt akarata határidőül kitűzött (*Az új földesúr* 257. l.), hanem Kapor András is, a komáromi egyszerű fuvaros ember (*Politikai divatok* 182. l.). Az efféle eseteket nem úgy kell tekintenünk, mint talán csak holmi testi edzettségnek a példáit, sőt inkább ellenkezőképpen van a dolog; a testi szervezet — hogy úgy mondjuk — nem cselekvőleg, hanem szenvedőleg szerepel ilyenkor: a lélek túlsúlya alatt roskadozni kezd a földi testanyag, úgy-hogy a rendkívüli lelki képességeket csaknem mindig valamilyen testi kórsággal fizetik meg a Jókai-regények kiváltságos emberpéldányai; a *Jövő század regénye* szerint (II. köt. 36., 52—57. l.) a műveltség haladása egy hatodik érzékszervet (esetleg többet is) ki fog fejleszteni az emberben, de ezt a magasabb rendűvé finomodást meg is sínyli majd a mai gyalónak teremtett, törékeny testi szervezetünk. A figyelmes olvasó észreveszi, hogy Jókai a lélek rendellenes képességeinek szerepeltetésekor nem szokott

elfelejtkezni azok test-emésztő hatásának feltüntetéséről vagy legalább megemlítéséről sem. Rendesen a sír szélén álló, beteg emberek lelke tud a jövőbe látni Jókai munkáiban; percnyi pontossággal megmondják előre, hogy meddig tart még életük (ilyenek: Szentirmay Rudolf a *Kárpáthy Zoltánban*, Gutai Tadeus az *Elátkozott családban*, Etelváry hercegné az *Élet komédiáisaiban*, Csanta uram a *Fekete gyémántokban*, az öreg Tatrangi a *Jövő század regényében* stb. Tatrangi Mózesben a testből elszállni készülő lélek olyan erős, hogy még a halál után is rajta hagyja akarata nyomát a testen: előre megmondta, hogy szemöldei a halálban is összeráncolva maradnak s csakugyan úgy volt; „a halálnak minden hatalma nem volt képes megtörni azt a rettenetes akaratot.”) Jenőy Kálmán, aki valósággal látja a félévszázaddal későbbi, nagyszerű Budapestet, gyógyíthatatlan mellbajban szenved, mintegy ezzel adva meg az árát a lélek vizionárius hatalmának (*És mégis mozog a föld*). A léleknek ez a betegítően nagy ereje aztán néha *Deus ex machina* módjára tud a földi élet cselekvényébe beleavatkozni s a megokolásnak ez a fajtája már csak eposzban, mondában, legendában fogadható el. Csak két példát idézünk, mind a kettőben az imádság erejével kényszeríti ki az élve koporsóba tett, illetőleg a haldokló lélek a maga kívánsága teljesülését az anyagvilág fölött uralkodó isteni hatalomtól: az egyik ilyen lélek a Hargitay Judité (*Politikai divatok* 221. l.), a másik Cipráé (*Mire megvénültünk* 401. l.).¹

¹ Érdekes megfigyelni, hogy Jókainál mily gyakran ismétlődik, hogyan válik mintegy sablonszerűvé a motivációnak egy-egy olyan módja vagy részlete, amely valami ok miatt különösen megtetszik neki. Nézzük pl. azt a mozzanatot, mikor a lélek éppen elhagyni készül a testet. A halálnak, hogy hatásos legyen, azonnal el kell következnie, de mégsem úgy, hogy a léleknek ideje ne legyen egy utolsó pózra, egy utolsó szép szólamra. Mit csinál

Az ilyen *előérzet*-féle képesség Jókainál nem tartozik a babonai félhomály körébe, hanem mint valami külön érzékszervnek, úgy veszi hasznát az ember. Világosi Ilonka olvassa az újságban a pontos szeméyleírást tartalmazó hírt titkos ideáljának, Elemérnek a haláláról. „S miután hosszan végiggondolt rajta: hirtelen felszökött helyéből és elkacagta magát. Nem igaz! Az én szívem nem tud erről semmit! Ha ő annyi idő óta halva volna: hogy azt az én szívem annyi idő óta meg ne érezte volna! Az pedig most sem hiszi még, hogy ez igaz...” (*Szerелеm bolondjai* 294. l. És persze csakugyan Ilonkának van igaza, vagyis Jókai maga is vállalja a felelősséget ezért a motívumért). Jókai világnézete szerint a lélek — hogy

tehát Jókai? Rögtöni halálra legalkalmasabb mód: a szíven ejtett seb; igen ám, de akit szíven szúrnak, az nem tud szép búcsúzó mondattal válni meg az élettől, ezért tehát ilyenkor Jókai azt az érdekes középútat választja, hogy a halálos seb a „szív fölött” éri az illető embert; ez aztán pár másodperc múlva meghal, de csak mikor végszavát elmondotta. Példák: Vízaknainét szíve fölött találta egy nyíl, de még odasúgja Bánfi Dénesnek: „E nyíl neked volt szánva... s holtan omlott le a földre” (*Erdély aranykora* II. 76.) A vexillifernek is „egy nyílvesző állt meg szíve fölött...”, ő aztán megcsókolja a császártól kapott babérágat s meghal (*Délvirágok* 56.) A Két menyasszonyban az egyik vőlegényt, Róbertet megvizsgálják az orvosok: „A seb halálos, felelék azok, megvizsgálva a véres aítót, mit éles kard nyitott a szív fölött a lélek számára” (*Csataképek* 26. Itt is azért a „szív fölött”, hogy Róbert még szólhasson pár mondatot ellenfelének, aki egyúttal sógor-jelöltje is). Egyszerre egy nyíl a leányt szíve fölött találta... A leány fölemelkedék nyergében s mégegyszer megforgatva véres kardját feje fölött, kiálta: „Csak előre Salamon! ne rettegj!” S azzal lehanyatlott lova nyakára, a szilaj paripa ragadta őt magával holtan a sik harcmезőn keresztül...” (*A magyar előidőkből* 32.)

útszéli módon szóljunk — csak féllábával tartózkodik a testben; lelkünk addig is, míg el nem száll testünkől, összeköttetést tart fenn a végtelen világlélekkel, mely minden élő testbe belehel önmagából több-kevesebb parányt; íme ha el tudunk jutni a világnézetnek erre a fokára, akkor az állati és növényi élettel való titokzatos összetartozandóságunkat is kezdjük megsejteni, sőt érzésünk révén át tudunk olvadni a teremtetett nagy Mindenség életfolyamatába (számtalan hely bizonyítja ezt Jókai műveiben; legszébb példák találhatók az *Arany ember*ben). A világmindenségnek ebben a nagy életközösségében ugyan miért tartanók lehetetlennek azt, hogy a lélek, különféle jelek által üzeni tud a távolba egy másik léleknek, esetleg a még testi életet élő emberi léleknek? Egy-egy ú. n. babonás esetről Jókai teljesen azonmódon kezdi el a spiritiszta hajlamú ember komoly tűnődését, mint Flammarión; valamiben nem hinni, ez még nem elég ahhoz, hogy az a valami csakugyan ne is létezzék. Legyen szabad idevonatkozólag is egy példát idéznünk. Ugyanakkor, mikor a Baradlay Richárdtól halálra sebesített Palvicz Ottó testéből elszállt a lélek, a Palvicz egykori kedvesének, Alfonsine-nek az asztalán az égő lámpa üvege szétpattant. „Alfonsine felrettent. A szétpattant üveg is gyászt jelent. Valaki meghalt, akiről éppen gondolkoztak. Mi ereje van a testetlen léleknek, hogy az... képes legyen egy üveget végerejével szétszakítani? Babona! azt mondják a tudósok. Pedig azt már kitalálták, hogy az „f” hang kettős keresztet rajzol egy porral hintett üvegtáblára, a „d” hang kettős kört alakít rajta s a kétszer vonalzott „c” hang szétrepeszti az üvegpalackot. Hanem a lélek testentúli hatalma — az babona...” (*A köszívű ember fiai* II. k. 85. l.) Íme az exaltált hajlamú ember logikája! A réalista észjárás is kapva kap a fentebbi példán, mert ha eddig nem értettük is, hogy miért reped szét az üvegpalack s miért rajzolódnak bizonyos esetek-

ben azok a következetes mértani figurák: a fizikai kísérlet világosan megmotiválta a rejtélyes dolgot s bebizonyította, hogy semmiféle „lélek“ nem szerepel benne, hanem csupán ennyi és ennyi rezgésszám-nak megfelelő magasságú hang; Jókaiék ellenben úgy okoskodnak, hogy, ha a világteremtő erő törvényszerűsége a buta kis porszemecskéket ennyire — hogy úgy mondjuk — katonás rendben tudja tartani, hát ne volna képes azokat felhasználni a legbecsesebb atomok: a lelkek közlekedésének eszközeiül is?...

* *

*

Hisszük, hogy bőséges példatárunk (mely különben egy csepp a tengerből) eléggé igazolja előre bocsátott megállapításunkat. Jókai, mikor a megokolás során lépten-nyomon eltér a regény-műfaj mai elméletének szabályaitól, illetőleg, mikor mindúntalan túllép ezek határain: ne gondoljuk sem azt, hogy olyankor mindig be akar ugratni bennünket valami gyermekes eszmevilágba, amelyben ő maga nem hisz; sem azt, hogy egyszerűen a nagyfokú műgond-hiány akaratlan következménye, tehát afféle öntudatlan, vigyázatlan kisíklás volna mindaz, ami nem fér össze a reálisztikus regény motiváló módszerével. Jókai exaltált kedélyében a naiv ember ősi világnézetét a reális tapasztalatok ha módosítják is, de alapjában nem rendítik meg, némelyik tagozatát pedig érdekes, sőt meglepő módon alátámasztják. A kritikus bosszankodva és csúfolódó kedvvel mutat rá a Berend Iván-féle jellemek rajzában megnyilvánuló szertelen túlzásra, ahol a lélek már nem is szuverén, hanem zsarnok, mely számot sem látszik vetni a hitvány „por“-nak, a testnek természettől kapott tulajdonságaival... de ugyanaz a kritikus — ha igazságos — szinte elérzékenyülve bocsátja le vádló kezét, mikor egy másik helyen olvassa, amint Jókai szóról-szóra végigcsinálja saját magán is azt a Berend Iván-féle

naivan fölényes pózt, tehát valósággal „tetten érjük” őt s pompásan megleshetjük, hogyan hevíti bele magát is regényhőseinek exaltált lelki állapotába, vagyis meggyőződhetünk róla, hogy Jókai, mikor hőseit rajzolja, őszintén hiszi, hogy olyasmiket végeztek velük, amiket szükség esetén ő maga is megcselekszik. Íme az egymással párhuzamos két példa:

A szerelmes Berend Iván „az ágyon feküdt, örült szívdobogása felkelté onnan. Hát, ki' az a szív? Én vagyok-e, ő' vagy ő az, én'? Iván felmagasult s nehéz öklével, pedig jó férfi-ökö! volt! úgy ütött egyet a szívére, mintha gonosz ellenségnek lett volna szánva az ütés. Hallgatsz?! Ki itt az úr? Te, vagy én? Végezd a dolgot, szolga! Én vagyok a te urad és királyod! A te dolgod pedig semmi egyéb, mint a kék érből felszívattyúzni a carbonicumot, átkergetni a tüdőre, a tejmirigyből átszívni a chilust, vért alkotni belőle, az artériákat ébren tartani, a vénák zsilipjeit kinyitni! Bajodat atrophiának, hipertrophiának hívják, de úr nem vagy itt! Mert az úr az akarat!... És azzal, mint a mágusz a meghódított daemont, kényszeríté szívét, hogy leüljön vele az íróasztalhoz csendesen és figyeljen nyugodtan a prózai számadások tételeire...” (*Fekete gyémántok* 58—59. l.)

Olaszországi útleírásában mondja Jókai magáról a következőket:

„Futottam önmagam elöl. Ő' üldözött: az, Én'...” Rossz álomból ébredtem Veronában. „A vér lüktetett halántékaimban, a verejték csurgott a homlokomról. Most már igazán haragba jöttem! Hát ki parancsol itten? Én-e, vagy ezek az ostoba idegek? A hús, a sejtszövet, a vértekercs, meg a fehérnye az én uram, vagy én az övé? No megállj, te édes fantáziám hippogryphje, ha teneked olyan kedved van nyargalászni, majd befoglak én téged a szekérbe: húzzad azt! Felkeltem, felöltöztem. Az óra éjfélutánra járt... Ide veled kalamáris! Otthon, még a boldo-

gabb időkben kezdtem meg egy humorisztikus novellát a „Magyar Salon”-ban; én bizony annak a folytatását a nagy szomorúságomban elmúlasztottam otthon nyélbe sütni; a fejemben megvan: csülökre Pegazus! Most muszáj írni! Most, éppen most. Nem ismerek irgalmat! Tessék leülni ide az íróasztal mellé. Hol hagytuk el? „Lenci fráter szerelmes a zöld kakas leányába s annál fogva mind megészi a csirke máját!” Folytasd! A hippogriph rugott, harapott; nem használt, szájába kellett vennie a zablát és húzni az ekét a barázdában. A nyitott ablakon át bedúdolt a szél, zápor és jégdara cimbalmozott az üvegtáblákon s az öt körmöm összegémberedett, alig foghatta a tollat. „Fújj a körmödre meleget a szádból! van ott több, mint elég.” Eleinte nem tetszett a szárnyas lónak ez a mulatság: ütöttem ostorral, vágtam sarkantyúval, míg megadta magát. A campanilék órái hat órát ütöttek s én még mindig diktáltam a didergő kezemnek, hogy mit írjon. A fejezet készen volt a bohókás, tréfás novellából. Már most tudod édes testem, hogy mi vár rád, ha megint neki akarsz indulni a kalandozásnak, akaratom nélkül. Felköltelek és dolgozni fogsz. Már most ismersz. — Reggelre olyan friss voltam a bevégezett munka után, mintha a legüdítőbb álmot aludtam volna. — Mikor néhány hét múlva itthon találkoztam a kiadómmal, azt mondá, hogy még olyan nagyokat nem nevetett életében, mint az én „Lenci fráterem” legutolsó kalandján... — Magam sem...“
(*Utazás egy sírdomb körül* 171., 203–204. l.)

Hát lehet-e zavarba nem jönnie a kritikusnak? Jókai őszinteséget lehelő ezen nyilatkozatának igazságában nincs jogunk kételkedni, de — föltéve, hogy ezt az egész esetet egy költött személlyel kapcsolatban adja elő — vajjon a motivációt nem kellene-e hiányosnak, elfogadhatatlannak minősítenünk? Hogy egy haláleset miatt feldúlt idegzetű költő akaratereje egyszerűen hadat üzenjen a testi gyöngeségnek, órák-hosszat tartó kényszermunkára fogja az agysejteket

és pedig egy végletesen komikai hangulatú téma szolgáltatában: az akaratnak ezt a basáskodó hajlamát — mely voltaképpen maga is az idegességnek tünete lehet — könnyű elhinnünk; hanem hogy az ilyen kísérlet győzelmes sikerrel járjon, pompás komikai elbeszélés szülessék ily módon s a bevégzett munka után üde frissességűvé gyógyuljon az addig kórságoktól kínzott testi szervezet... hát nem éppen ilyeneket szoktunk megróni a Jókai regényhőseinek jellemrajzában? Megrójjuk az ilyesmit, mert magunkról ítélve, valószerűtlennek tartjuk az olyan embereket, akik a testi-lelki kórságot saját parancsszavukkal mulasztják el. Bizonyos, hogy Jókaival is inkább csak az emlékezetnek utólagos, öntudatlan autoszugesztíója hiteti el az így rendkívülivé fúvódott esetek élményszerű valóságát, de elhitei s íme, az ilyen irigylésreméltó lelkű ember teljes jóhiszeműséggel véli írás közben, hogy semmi valószerűtlen elemet nem lop be pl. a Kárpáthy Zoltán jellemébe, mikor ilyesmit mond róla: Zoltánt a hajón lázzal támadta meg a tengeri betegség, de ő így szólt önmagához: „Én nem akarok, nem fogok beteg lenni és fölkeltem és nem lettem beteg“; ha elfáradt, ha nélkülözött, azt mondá magának: „Én megtiltom neked, hogy pihenj; megtiltom, hogy éhezze!“ *Kárpáthy Zoltán* 277. l.)

3.

Eddigi megállapításaink nem hagynak fenn kétséget aziránt, hogy Jókai világnézetének meglehetősen heterogén elemei (naív megszemélyesítő hajlam, tapasztalati valóság, tisztázatlan hipotézisek) rendszeresebb egészévé vegyülnek, mintsem eleinte gondolnók és az exaltált ideáлизmusnak olyan érdekes változatát képviselik, amely összehasonlító irodalomtörténeti szempontból is figyelemreméltó. Most már azután nyugodtan szemébe nézhetünk annak a kér-

désnek, vajjon a lélektani jóhiszeműség nem hiányzik-e néha a motiváció terén Jókainál s világnézetének a tarkaság mellett is harmónikus alapszövetén nincsenek-e itt-ott rikító színfoltok, vagy a fonalak szövésében kuszátság és folytonosság-hiány.

Hogyne volnának. Éppen az exaltált kedélyben lép föl legbiztosabban időnként a reakció. De meg olyan bámulatos tömegű költői termésnél, amilyen a Jókaié, éppen az volna a „megokolatlan“, ha a motiváció őserdejében bőven nem nőnének fattyúhajtások, girbe-gurba, elfajzott csemeték vagy akár mérges dudva is. Jól szemügyre véve ezt a kérdést, aránylag bizony elenyészőnek kell mondanunk az erős kisiklások, az igazán bántó következetlenségek számát. Mert az a játék, melyet Jókai igen gyakran látszik űzni a cselekvény megokolásánál, néha valóban alig egyéb látszatnál.

Tagadhatatlanul megzavar művészi élvezetünkben, mikor pl. ugyanegy regény folyamán az író majd a templomi szónok páthoszával hívja ki harcra az „anyag bölcseit“ s vitatja velük szemben, hogy a lélek néha még a testi életműködés megakadása után is képes megőrizni öntudatát (*Politikai divatok* 217—221. l.), majd pedig efféle játékot űz a motivációval: Volozoff hercegnek Oroszországban óriási birtoka van; „hogy egész pontossággal így vannak-e a számok, azt én bizonyosan nem állíthatom, de nekem így beszéltek jól értesült körökben s én most olyan kedvemben vagyok, hogy mindent elhiszek, csak parancsoljanak velem...” (U. o. 255. l.) De efféle aránylag ritkán fordul elő.

Jókai világnézetével, mely az anyagvilág törvényeit is valami szublimált eszménység oldatában tudja a maga céljaira átfőzni, kirívó ellentétben van az a néhány szórványos eset, melyben írónk, talán olvasmányainak pillanatnyi hatása alatt, vagy éppen csak szeszélyből, a naturálizmus megokolásmódjához

folyamodik.¹ De néha az efféle is csak látszat; a naturálizmus érvei egészen fölolvadnak és merőben átváltoznak, mihamar megérinti őket Jókai ideáлизmusának különleges összetételű elixírje.²

Mindez igen kevésbé érdekelhet bennünket; alig lehet ezekben egyebet látnunk, mint a megokolásmód közönséges *gixereit*. Figyelemreméltóbbak azok az esetek, melyek az író világnézetének mintegy a forrongó képződési folyamatára vetnek egy-egy fény-sugárt, a két- vagy többféle világnézeti elemek sűrűlődsát mutatják, melyek vagy egyáltalában nem férnek össze egymással, vagy legalább egyelőre még nem tudtak összeolvadni. Kénytelenségből így hagy számukra (és a maga számára) nyitott ajtót két irányban is Jókai pl. a *Láthatatlan csillag* c. elbeszélés elején. „A természetes és természetfölötti ese-

¹ Lásd pl. a születési terheltség motívumát Cynthia grófinővel (Rég i jó tá b l a b í r á k 384. l.), illetőleg Jenőy Benjáminnal (É s m é g i s m o z o g a f ö l d I. k. 123. l.) kapcsolatban; ugyancsak az átöröklési elmélet költői motívumként való felhasználását lásd a Pár b a j a z I s t e n n e l c. novellában (Föld felett és víz alatt 27. l.) — Lásd a Szafrán Péter idegbetegségét, melynek oka az a szörnyű emlék, hogy egyszer, egy hajótörés alkalmával, gyermekhús evésére kényszerítette az éhség (Fekete gy é m á n t o k 64—65. l.) stb..

² A Mainvielle és Fodor Josephine gyermekének szépségét azzal okolja meg, hogy szülei nagyon szerették egymást; ez a megokolásmód a naturálizmus eszejárására emlékeztet, de Jókainál hirtelen népmesei naivságú hitté szelidiül (Egy magyar ná b o b). — Felemlíti Jókai, hogy Kárpáthy Zoltán feltűnően hasonlít Szentirmayhoz; már-már azt hisszük, hogy ez bizonyíték akar lenni a Zoltán származásának kényes kérdésében; dehogy: a hasonlóságot, igazi ideálista felfogással, megható ártatlanságú lelki okra vezeti vissza írónk (Kárpáthy Zoltán 26. l.).

mények csodás összefüggése valami regeszerű, mitológiai színt ad e történetnek... Akik a sors vakságában hisznek, kitörölhetik az alakok jelenlétét az események közül s akkor egy rendes, kalandos eseményt fognak látni benne, minő emberek között szokott előfordulni..." (*Délvirágok* 167. l.) Az ilyen megokolás bizony kétkulacsosnak mondható, de sok életproblémára vonatkozólag vajjon nem éppen ez a kételkedő, se hinni, se cáfolni nem tudó álláspont-e a jellemző a legtöbbszörre? Ennél már igazán csak az az álláspont volna még gyarlóbb, amelyik ráförmedne a költőre: tessék választani a kétféle megokolásmód között s máskor ne nyúljon olyan témához, amelynél nem csupán egy megoldás lehetséges... Sokszor idézett példa a motiváció hibás, illetőleg nem komoly voltára az *Élet komédiásai* c. regény befejezése. A szerző itt nem egy megoldást ad a cselekvény végén, hanem kettőt, egy elszomorítót és egy kibékítőt. A motiváció szempontjából az ilyen eljárás általában nem helyes, mert rontja abbéli illúziónkat, hogy itt nem a szerző kénye-kedvétől függő fikcióról, hanem a valóságos élet tükrképéről van szó, ahol ilyen és ilyen okok kikerülhetetlenül vonják maguk után ezt és ezt a következtetést. Jó-kainak mindenesetre könnyű lett volna a megoldás két változata közül csak az egyiket közölni, a másikat mellőzni; nem igen világos azonban, hogy ez a módosítás mennyiben tenné jobbá a regényt. Egy-egy rendkívüli bonyolulatságnál — ami persze egészen kivételes eset — néha hajlandók vagyunk belenyugodni abba, hogy az író mintegy szerényen félreáll, mintha mondaná: alakjaim sorsát jellemük és életviszonyaik szerint fölfejtettem idáig; de oly végzetes dilemma elé jutottam velük, hogy érzem, bármelyik irányban kísérem is végig a fejleményeket, mind a két esetben az olvasóközönségnek csak egyik felét tudom meggyőzni a történet valóságosságáról; ilyen válságos életfordulók alkalmával a léleknek leg-

rejtettebb, talán máskor soha nem észlelt vonásai jutnak szerephez s ezek a különféle jellemtípusoknál nem egyformák lévén, az emberek egy része mindig idegeneknek, sőt talán érthetetleneknek fogja azokat találni, mert úgy érzi, hogy azok az okok ő nála más eredményt idéztek volna elő... Hogy az író a legtitkosabb jellemrostokat is ismerni tartozik alakjaiban és hogy az olvasók tetszésétől vagy nem tetszésétől nem kell függővé tennie a maga megokolásmódját? No ebben a kérdésben Jókai már igazán nem érzi a dilemma súlyát, mert ő a közönség tetszését semmi esetre sem tudná kifejejteni a költői tervelő munka számvetéséből.

Azaz hogy voltaképpen talán nem is a különböző világnézetű olvasó-tömegekre való tekintettel folya-modik Jókai az ilyen kétlaki megokolásmódhoz, hanem — mint fentebb jeleztük — a maga lelkében van meg ilyenkor az össze nem olvasztható kettősség, az egymással ellentétes világnézeti elemek szomszédsága, melyek sem az összhang magasabb egységében nem találkozhatnak, sem egyikőjük a másikat egészen háttérbe szorítani nem tudja: a költő nem tud vagy nem mer választani közülök, rábízza az olvasókra a választást kinek-kinek a gusztusa szerint. Íme a sok példa közül egy igen jellemző: Lánghy Bertalan lelkész a vöröskeresztes fölkelők élén imádkozik Istenhez a csodás égi tünemény, (a kettős nap) alkalmával: „...Ha nem a mi napunknak dicsőségét mutatnák jeleid: akkor óh uram... haljak meg ott, ahol ezen te zászlódat kezemből kiejtem.” S azzal kiejté kezéből a zászlót, végig esett a kúnhalom ormán és meghalt. Az Úr szaván vette és betölté kívánatát. Jót tett vele. Az oroszoknál már ki volt rá mondva az ítélet, ötszáz kancsuka-ütés és deportáció Szibériába. Az Úr megörzé szolgáját és magához vette. Nem volt az csodatünemény, a pathológia majd jól meg tudja magyarázni: szertelen volt a hőség, az ember nagyon fel volt indulva s régtől hajlandó az apo-

plexiára..." (A *köszívű ember fiai* II. k. 193. l.) Lám, Jókai spiritualista hajlandóságú képzeletét némileg feszélyezi a mindinkább materialisztikussá váló korszellem, ennek a kedvéért tehát számításba veszi a Lánghy halálának „természetes“ magyarázatát is; de szavaiban mintha volna valami kicsinylő értelem, mintha csak *muszájból* tenne úgy, ahogy tesz; megokolásmódjának kétlakiséga tehát mégsem egyenlő erejű alkotórészek versengése, mintegy kéri a író szavaiból az a meggyőződés: beszélhet a pathológia amit akar, mégis csak szebb és igazabb az én magyarázatom.

Íme tehát ezek a „kivételek“ csakugyan megerősítik a szabályt: Jókai ideálista világnézete nem ritkán összeütközésbe jut a reálizmus világnézetével, de amaz győz s a legyőzött ellenfél húsát is gyakran felhasználja táplálékul. Ki-kifakad a korszellem anyagelvűsége ellen, mely a regényírókat egyre inkább fenyegeti a modern műfaji elmélet részéről,¹ — de aztán annál jobban esik neki az elképzelt gúzsba-kötöttségből képzeletének erős szárnyán hirtelen felröppenni a magasba.

4.

Jókai világnézetének alapvonása az eszményi irány és az erkölcsi tisztaság. E tekintetben a század köze-

¹ ... A mai reálistikus korban már azzal sem elégszenek meg, ha valamit hiteles okiratokkal megerősítve bizonyítunk, hogy valósággal megtörtént; még azt is megkívánják, hogy felvilágosítást adjunk róla, miszerint az a mechanika, chemia és elektromagnetizmus szabályai szerint lehetséges is volt, hogy megtörtént legyen..." (És mégis mozog a föld I. k. 257. l.). — Nagy kedve telik a kritikával való incselkedésben; ahol csak alkalom nyílik rá, szívesen vállalkozik arra, hogy zavarba hozza azt. A két legjellemzőbb példa idevonatkozólag: a *Három márványfej* és az *Egy hírhedt kalandor* a XVII. századból c. regények.

pétől kezdve üdvös fejlődés állapítható meg a szabadságharc előtt írt művekhez képest. A szabadságharc előtti évek termése még nagyon kiforratlan, lázas állapotúnak tűnteti fel Jókai eszmevilágát. Pesszimizmusa jóformán cél nélkül csapong s az emberi intézményekben a nemes, nagy tulajdonságok gyűlöletes béklyóit látja, anélkül, hogy a baj orvoslására módot tudna ajánlani; kivételes ember-példányai elszakadnak a köznapi társadalom kebeléről, de a társtalan magány nem tudja visszaadni lelkük egyensúlyát.

A szabadságharc tüzeiben nagyot tisztult salakjától ez a világnézet. Megmaradt azontúl is romantikusnak, de érdekes közeledést mutat a közkeletű, hogy ne mondjuk: a „hivatalos“, a nyárspolgári életfelfogáshoz.¹ Még 1848-ból olyan kijelentéseket olvasunk nála, hogy a

¹ A romantikus és a nyárspolgári világnézetet mint valami híd, úgy köti össze a lovagvilági szellem csökevénye: a párbaj. Ez mindvégig eleven alkotórésze maradt Jókai erkölcsi világnézetének. Szerinte az igazi férfi, ha megsértik a becsületében, párbajjal köteles kockára tenni életét még abban az esetben is, ha éppen nászéjszakáját kell ezért feláldoznia s ha mit sem sejtő fiatal hitvesét kell is özvegygé tennie e cselekedettel (lásd pl. Fenyéry párbaját a Régi jó táblabírákban). Timár Mihály, mikor lelki gyötrelmei közben aprólékos gondnal vizsgálja meg multját s szigorú vallatásnak veti alá a saját lelkét: arra a végső ítéletre jut eredményképpen, hogy ő voltaképp minden bűnét jóvátette már, csak egy nagy mulasztást követett el a multban s ez a mulasztás az oka annak, hogy a Timéa szerelmét nem tudta magának kivívni. „... Hanem a harmadik vád alól nem talált menekülést. Mikor megtudta, hogy nem szeret a nő, mert egy harmadik alak áll kettőtök szíve között, nem kellett volna gyáván elfutni, hanem oda kellett volna menned ahhoz a harmadik emberhez és azt mondanod neki: „barátom, ifjúkori bajtársam, kettőnk közül egyikünknek ezen a világon nincs helye; szeretlek, öllelek, hanem már most jerünk ki egy szép csendes szigetre s ott lövöldözzünk egymásra

természetes szerelmi szenvedélynek még vétke is szentebb és tisztább, mint az álszenteskodó (NB.: normális!) emberek esteli imádsága. A szabadságharc után ellenben már döntő szerepet játszik a költői megokolás terén az a körülmény, vajjon a földi törvény és a tételes vallás nem szenved-e általa méltatlan sérelmet. Ez idő óta házasság nélkül nincs Jókai műveiben igazi szerelmi boldogság.¹ Mayer Fanny az öreg Kárpáthyval való egybekelése után emésztő gyötrelmek martaléka lesz, mert szívének minden szenvedélye Szentirmayért ég; a legtisztéletreméltóbb lelki erőfeszítéseket teszi, hogy „bűnös“ szenvedélyét legyőzze, de bármennyire kerüli is titkos és tilos eszményképét, érzi, hogy gondolatban mégis csak folytonosan vétkezik a hitvesi hűség ellen. A török háremhölgy: Azraële, akit nevelése kizárt a keresztyén vallás és az igazi házaselet áldásaiból, kivételes testi-lelki képességeit átokként érzi maga ellen fordulni, erkölcsileg teljesen összeomlik s vezeklésképpen önmaga ítéli magát halálra.² Feriz béget és Béli Aran-

addig, amíg egyikünk halva nem marad'. Ez lett volna a dolgod. Majd akkor a nő megismerte volna benned a férfit..." (A z a r a n y e m b e r II. k. 111—112. l.)

¹ A makacs kutató talán ráakad Jókai műveinek rengetegében egy-két kivételes esetre (pl. az *A r a n y e m b e r*ben Timár és Noémi viszonyára), de az ilyen ritka és nem is egészen találó kivétel nem dönti meg a fenti kijelentést.

² Azraële öngyilkossága máglyatűz által, hogy a reménytelenül szeretett férfi hadd tudja meg a felcsapó lángokból a halált (*Török világ*): Dido halálára emlékeztet Vergilius *Aeneis*ében (IV. 646—662.). Az ilyen eposzi analógiákon a fenti fejezet megállapításai után nincs miért csodálkoznunk. Figyelemreméltó a köv. példa is: Arany *Toldi* estéje (1854) éppen irodalmi újdonság volt akkor, mikor Jókai a Kárpáthy Z. végső köteteit írta; e regény olvasásakor akaratlanul földereng emlékünkből Arany költeményéből egy-egy hangulati akkord.

kát az egymás iránti ártatlan szerelem égi reménye köti össze, de szűzies szemérmük még egyetlenegy csókig sem merészkedik el; ezt csak a törvényes frigy engedhetné meg s — szegény Aranka elhervad, mielőtt a földi boldogság kapujáig eljutott volna. Ez a nyárspolgáriásnak látszó becsületesség nem ellenkezik a romantika szellemével, mert itt sincs szó egyébről, mint az igazi *egy* ideálhoz való törhetetlen, rajongó szenvedélyű ragaszkodásról, melyet be nem mocskolhat idegen ajak csókja; Feriz és Aranka elválnak örökre egymástól, tisztán, ártatlanul, mint irodalmi elődeik Chateaubriand *Utolsó Abenszerád*zában... Jókainak magának is megesik a szíve az ilyen bűntelen szenvedőkön s a társadalmi erkölcs kódexének paragrafusai közt addig keresgél, míg módot nem talál arra, hogy a sok szenvedésért egy boldog percet szerezhessen haláluk előtt az ő kedves mártírjainak; Fanny kisírhatja egyetlenegyszer magát imádott Rudolffja kebelén, Köcserepy Vilma a Kárpáthy Zoltán karjában hal meg, Azraële egy hála-csókot kap hom-

vagy egy-egy tárgyi motívum. Az olasz Dabroni ép úgy sértegeti a magyar nemzet becsületét, mint a Toldi estéje olaszai; ép úgy megöl párviadalban egy derék, ártatlan hőst (Szentirmay), mint Arany olaszai az egyik Gyulafi-testvért, de utána ép úgy csúfolt vall egy mála is óriásibb erővel és haraggal szemben. Jókai „Miklós“-a (Wesselényi) is, mint Arany Toldi Miklósa Györgyre, rárohan a sértegető, gaz Dabronira s Jókai alanyias elszörnyűködése (Kárpáthy Z. 439. l.) csaknem azonos szavakban tör ki, mint Aranyé (Toldi III. ének): Wesselényi csapása Dabronit — ha ez hátra nem ugrik — „kardostul, fejestül úgy hasította volna ketté, hogy az ítéletnap sem csinált volna belőle egyet”. — A Kárpáthy Z.-ban az árvíz leírása is igazi eposz-részlet; még a sereg-szemle is szabályszerűen megvan benne. — „Hazánk legnagyobb embere, Hunyadi János...” mondja Jókai egy helyt (Erdély aranykora 211. l.) — ez az értékelés nem eposzirói ízlésre vall-e?

lokára Feriz bégtől, Glyceria meg Manliustól; Béldi Arankát és Ferizt a börtönben csak egy ablak választja el egymástól s a rostélyon át kinyújtott lilium-fehér kézre lehellheti rá a hős ifjú lovag mindazt az étheri tisztaságú vágyat, melynek megvalósulását az irigy sors a túlvilági életre halasztotta... Ez csak egy pár példa a sok közül; mindet elsorolhatnók annak a bebizonyítására, hogy Jókai művei az ifjú nemzedék számára is alkalmas nemesítő olvasmányok. Csak gondoljunk arra a megható részletre, mikor Szentirmay titokban elmegy a Fanny sírjához s a sírkövön ragyogó aranyos betűket megcsókolja — de egy percnyi gondolkodás, lelkiismereti mérlegelés után! Kárpáthy Zoltán megbocsát a bosszúálló sorstól leszűjtött Köcserepynek s természetes jószívűsége azt diktálja Zoltánnak, hogy kezét fogjon szájalomraméltó ellenségével; ez már csak igazán szép cselekedet tőle, de Jókai nem biztos abban, vajjon nem érti-e félre valaki az író itteni eljárását, elkezdi tehát magyarázni: „Az nem válik soha ifjú szívének szégyenére és jellemén nem ejt semmi csorbát, hogy amidőn ez igazán mélyen szenvedő embert ott látta maga előtt, ... elfeledé, hogy mennyit vétett ő ellene, s kezét nyújtá elé“ (*Kárpáthy Zoltán* 460. l.). Az isaszegi csatában Baradlay Richard halálosan megsebesítette Palvicz Ottót. Az orvos értesíti Richardot, hogy Palvicz néhány óráig él még csak s hogy beszélni akar Richarddal. Ekkor Richard így nyugtatja meg magát, mielőtt halálos ellenségéhez odamenne: „Lovagias kötelesség a megsebesített ellenfélt meglátogatni. Menjünk.“ (*A köszívű ember fiai* II. k. 61. l.) — Tarnóczy Irén és Fenyéry régóta szeretik egymást. Fenyéry időközben híres és gazdag ügyvéddé lett s ekkor végre megjelenik Irénnél, tudatva vele, hogy minden szorgalmával Irénhez igyekezett méltóvá lenni, s feleségül kéri. Nagy szerelmének hevében megtalálta csókolni az Irén arcát. „Csak akkor ijedt fel azután, midőn látta, hogy a gyermek mint reszket, hogy sápad el a csók után, mint omlik karjaiból ülő-

helyére vissza. Ah, ezt nem kellett volna tenni...” Hanem búcsúzáskor Fenyéry „megcsókolá a fehér kezecskét és megcsókolá másodszor is, harmadszor is: hisz ez már csak az övé volt, ezt már joga volt megcsókolni...” (*A régi jó táblabírák* 261. l.) — A halálosan megsebesült Cipra így szól az őt ápoló Lorándhoz: „Hagyjon engemet... Meneküljön. A lámpát oltsa el, s ha a lámpa elaludt — akkor hagyjon magamra! Még akkor is eszébe jutott, ha a lámpa el lesz oltva, — akkor hagyjon magamra...” (*Mire megvénülünk* 374. l. Pedig Cipra közönséges cigány-leány volt, sem írni, sem olvasni, sem imádkozni nem tudott.) — Manó és Lysandra a tiszamelléki vadvíz szigetecskéjén is szigorúan elkülönítik egymástól hálóhelyüket, mert még nincsenek megesküdvé. (*Kis királyok* II. k. 220. l.) — Berend Iván (*Fekete gyémántok* 239. l.) az elájult Angela grófnőt, Timár Mihály (*Az arany ember* I. k. 95. l.) a mákonnyal elaltatott Timéát élesztgeti; kénytelenek a hölgyek keblén a ruhát kibontani, de mennyire vigyáznak, hogy a helyzettel vissza ne éljenek még csak egy illetlen *tekintet* erejéig sem!

Ilyen kényes és óvatos Jókai erkölcsi érzéke¹ s ezért volt hatása az egész magyar olvasóközönségre nemcsak nagy, hanem jótékony is. Régebbi bizarr, különlködő nézeteivel legfeljebb gondolkodóba ejtette volna olvasóit s nagy részüket el is idegenítette volna magától; világnézetének szerencsés átalakulása azonban kitűnő benyomást tett a nagyközönség érzékeny kedélyére s megokolásmódja nagyon alkalmas az ifjúság feltörekvő optimizmusának és lovagias ábrándvilágának építésére. Ilyen irányban Jókai képzeleté-

¹ Mindössze néhány olyan munkája van Jókainak, melyekben egy-két érzékcsiklandozó jelenetet kifogás érhet. (Corsar kéjlaka: Erdély aranykora, Shirin fürdése: Hangok a vihar után, Kassári Dániel: Napraforgók, Magnéta stb., különösen pedig a „Mété”: Rákóczy fia.)

nek szuggesztív ereje néha szinte kábító s különösen az exaltált hajlamú fiúk és leányok kedélyére talán veszedelmes is, de az ép lelkű fiatalság képzetvilága a legtermékenyítőbb táplálékot mindenkor a Jókai költészetében fogja megtalálni.

Regény-hősei.

Jókai írói pályájának, e pálya nevezetesebb költői termékeinek ismertetése alkalmával gyakran esett szó az illető művekben szereplő emberekről is; a Jókai világnézetét fejtegető lapokon pedig körülbelül elmondtuk mindazt, amit nézetünk szerint Jókai jellemalkotó eljárás módjának megértéséhez tudnunk kell, hiszen a jellemalkotás sem egyéb voltaképpen, mint motiváció. Most még egy kis seregszemlét akarunk bemutatni néhány Jókai-regény főalakjaiból, hogy így mintegy utólagosan, mintegy kívülről vehessünk egy pillantást arra a kétségtől nagy fontosságú szempontra, melyet Péterfy Jenő archimedesi pontnak választott ki, hogy azon át kiforgassa sarkaiból Jókai regényköltészetének egész világát. A Jókai-regények hősei együttvéve olyan nagy sereget képeznek, hogy bajos volna őket mindet sorra venni; ez különben fölösleges is, annyira hasonlókká teszi őket egymáshoz néhány lényeges családi vonás; elég lesz tehát egy korszaknak: Jókai írói fénykorának (1855—1875) teremtményeire vetnünk itt egy pillantást, hogy újabb példatárban nyerjenek igazolást fontosabb megállapításaink.

Jókai regényhőseinek legszembetűnőbb, legáltalánosabb és leglényegesebb jellemvonása: *fiatalságuk*. Ez a körülmény egyáltalában nem véletlen dolog, ott gyökerezik Jókai világfelfogásának legmélyén s már ez maga sejteti egyúttal azt is, hogy Jókai írói tehetőségének határai nem esnek pontosan össze a regény-

műfaj területével. A regény legfőbb — mondhatni: egyetlen — tárgya és feladata: a reális élet ezerféle kisebb-nagyobb alakító hatásainak rajza az emberi lelken. Tehát a regényíró megfigyelései számára természetesen gazdagabb anyagot nyújt az olyan emberek egyénisége, akik már régóta járnak az élet iskoláját. Igaz, hogy vannak regényírók, akik a gyermeki lelket is alkalmas és hatásos regény-tárggyá tették, de ez csak azt mutatja, hogy megfigyelő képességük az élet-hatások legkorábbi nyilvánulásait is ki tudja aknázni. Jókait nem ilyen szempontból vonzza az ifjúkor. Majdnem azt mondhatjuk, hogy Jókai fel fogása szerint a szürke mindennapi élet apró benyomásai nem annyira kialakítják, mint inkább eltakarják, sőt elkoptatják és elrontják az ember igazi lényét, mely Istentől származik. Ennélfogva őt jóformán addig érdeklik az emberek, míg a földi élet kicsínységai le nem görnyesztették őket a robotmunkában sínylődő milliók átlagos színvonalára. Íme a mesének, a mitológiának, a hős-kultusznak az álláspontja, mint lélektani kényszerűségű hajlam Jókai világnézetében. Az újszülött kis gyermekben Jókai az angyalt, az *ἄγγελος*-t, egy más világ küldöttjét látja, „egy más világét, melynek ismeretlen delejes hatása sugárzik a gyermekarcból, gyermekszemből azokra, akikhez küldve lett. A gyermekek szemében van néha bizonyos kék sugárzat, amely bővülő erővel bír; mely beszélni tud s azt a színt elveszti a szem, mikor beszélni megtanult az ajk; ez a sajátyszerű kék szivárvány csak a gyermekszemekben észlelhető.“ Íme, az ifjúi és gyermeki lélek romantikai őshajlamának világirodalmi híres szimbólumai mellett, a *kék virág* (Novalis), a *kék madár* (Maeterlinck) mellett a hamisítatlan mesei életnézet ragyogásában sugárzik Jókainál az ártatlan gyermekszem *kék szivárványa*, ez a mennyországi örökség. Ezt a kék szivárványt keresi Jókai a gyarló földi élet szennyes fellegei mögött, ez vezérli őt a tapasztalati jelenségek

útvesztő problémái közepett. Jókai nem húnyja be szemeit a tapasztalati realitás előtt, sőt keresztül, illetőleg túl akar látni rajtok. Egy egész életen át folytatott sokoldalú tanulás és megfigyelés után nem azt mondja, hogy az élet értelmének megfejtéséhez mindez nem szükséges, hanem azt, hogy nem elég. A Jókai regényhősei nem szorultak arra, hogy mindent az élet iskolájában tanuljanak meg; kék-szivárványos szemük örökölt adománya messze kiemeli őket a magunkforma emberek, a mi fogalmaink szerinti emberek sorából; ők játszva elvégzik az élet iskoláját is hamar és fiatalon, mikor mi még jóformán hozzá sem foghatunk... Tehát Jókai — mint már többször említettük — kísérleteket végez az emberi lélekkel, még pedig érdekes és merész kísérleteket, mert a lélek természettanának törvényeibe, melyekről látja (mi is látjuk) hogy egyelőre nem adnak végleges és pontos megoldást minden jelenségre, belekombinálja természetfölötti származásunk hipotézisét. Ez a kényes vegyülék bizony mindúntalan széttöri kísérletezőnk lombikját, de semmi kudarc meg nem ingatja őt írgylésreméltó fanatizmusában. A lélek alchymiájának rajongója ő és el kell ismernünk, hogy sok tönkrement preparátuma között ott ragyog egy-egy olyan hamisítatlan nemesfém-darabka, melyeknek titkát csak ő — talán ő sem — tudná megmondani.

A 12—14-ik életévvel már megkezdődik a Jókai-regényhősök korhatára, átlagos életidőnek a 17—24-ik évek tekinthetők, alig egy pár férfi-hős jut el a 30-ik esztendőhöz (Berend Iván, Tímár Mihály); az élet közepén túl levő emberek csak mint háttéri alakok kapnak szerepet (az *Új földesúr*ban sem az új földesúr a „hős“, hanem a fiatal Garanvölgyi és Eliz).

A réalista regény írói és olvasói erre vonatkozólag megjegyzik: Nincs kifogásunk a 12—24 éves regényhősök ellen, de aztán legyenek is azok igazán annyi évesek jellemüket és tetteiket illetőleg is; jelentsék és mutassák ezek a zsengekorj esztendők a világba

bámészkodásnak, a csetlő-botló tapasztalat-szerzésnek, naiv álmodozásnak, kamaszodó vágyaknak, halmozódó emlékeknek, szóval a lassú, fokozatos forrongásnak és fejlődésnek a korszakát, mert az élet tanúbizonysága szerint ebben a korban ilyen az ember. Jókai meg azt feleli: igaz lehet, hogy ilyen az emberek többsége, de ép úgy tapasztalati *törvény* az is, hogy nem minden ember ilyen s ha én sokkal több kivételt látok a szürke átlag szabályai alól,¹ mint ti, nincs-e jogom ép olyan hévvel hirdetni a magam igazságát, mint nektek a magatokét? Az én kivételeim már nem is kivételek, hanem nagy számuknál fogva egy felsőbbrendű emberiség típusai, a titokzatos emberi értékek képviselői, a művelődés irányítói és letéteményesei, ezeken fordult meg mindig az emberiség történelme, nem az átlagos többségen. Példák kellene? Vannak bőven... bizonyítja Jókai, illetőleg bizonyíttatja azzal a rengeteg férfi- és nő szereplővel, akiket az ó-, középkor és újkor történelmének és mondáinak óriási területéről novelláiba és regényeibe kiválogat s képzeletének szemfényvesztő varázsával von be. S az ő egyéniségének és az ő korának kivételes volta rendkívül érdekesen megerősíti őt abbeli hitében, hogy ne kivételes dolgoznak, hanem gondviselészerű törvénynek tartsa az erények diadalát a hibákon, az Isten diadalát az ördögön. A fiatalkori gyors karrierekre nem kellett neki visszamennie példákért az ókor Nagy Sándoraihoz, a középkor 15—20 éves hadvezéreihez, tyran-

¹ „Én ezer ember közül, akinek az élettörténetét ismerem (pedig annyiét ismerem), találtam ötven olyan alakot, aki képviselője volt a rossz szenvedélyeknek; de találtam ötszázat olyant, akinek jelleme a mindennapin felülemelkedett...“ *Utazás egy sírdomb körül.* — „Meg kellett győződnöm arról, hogy fajomnak és a civilizált társadalomnak alapelkülete a becsület, az ember-szeretet, az igazság.“ *Önéletírásom.*

nusaihoz, művészeihez, doctoraihoz; abban az időben, melyre az ő emberi és írói egyéniségének kiforrása esik, ha körülnézett, nem látott-e egy 25 év alatt modern állammá lett feudális országot, 30 éves fővezért, 22—25 éves tábornokokat, 15 éves hős honvédeket, 26 éves világirodalmi nagyságot s más „csodadolgokat“; ő maga is 23 éves koráig nem futott-e meg olyan pályát, mely erősen hasonlít saját regényhőseinek kétely-ébresztő rendkívüliségéhez? ... Íme az okok, melyeket nem győzünk elégszer ismételni azok előtt, akik, Gyulai nyomán, Jókai túlzásainak megítélésében a jóhiszeműség, sőt a lélektani kényszerűség szempontját *quantité négligeable*-ként szerez-tik kezelni.

Jókai regényalakjainál tehát nem az a hiba, hogy nagyon fiatalok, hanem az, hogy bennük többnyire olyan tulajdonságok egyesülnek, amelyek tárgyilagos tapasztalataink szerint, illetőleg a tudomány bizony-sága szerint nem férnek össze az ifjúkorral, gyakran pedig egymással sem. Sorra elvonulnak emlékeze-tünkben: a meg nem nevezett *gyerkőc* (*Véres könyv*) és Fehér Gyula (*Felfordult világ*), akikről főntebb bő-ven szóltunk. Ott van Tarnóczy Irén (*A régi jó tábla-bírák*): oly finom, oly parányi, hogy alig látszik idő-sebbnek tizenkét évesnél, pedig már — tizenöt éves!; de ha első pillantásra gyermeknek néztük is, csak-hamar el kell ismernünk, hogy „komoly, tiszteletre-méltó felnőtt, akivel okosan kell beszélni és meggon-dolni, hogy mit mondunk előtte, mert ha balgaságot találunk kiejteni, ő bizonyosan megigazít s ha valamit nem tudunk, ő bizonyosan tudni fogja és megmagya-rázza.“ Lám, hogy' rajta lehet kapni Jókait, mikor — hogy úgy mondjuk — belelovalja magát a túlzásba. A Tarnóczy Irén jellemrajza az író túlságos rokon-szenve miatt válik torzképpé, még pedig az a baj, hogy akaratlan torzképpé. Hiszen egy tizenöt éves kis leány, aki hibákra vadászik s minden szavunkat azért figyeli, hogy megigazíthasson bennünket és meg-

magyarázgassa(!) amit nem tudunk: egy ilyen alak rajza hálás téma lehet, de csak komikai irányban; már pedig Jókaitól itt semmi szándék nincs távolabb, mint nevetségessé tenni ezt a tudákos kis hösnőt. — Ott van a kis Liza (*Kedves atyafiak*), kinek „tizenkét esztendőre olyan éles esze, oly ravasz szemei voltak, mint másnak negyvenre sincs.” Itt is nyilvánvaló, milyen ártatlanul síklik le a túlzás lejtőjén Jókai; az eszes és ravasz kis lányokra vonatkozó megjegyzéseinkben gyakran *elvetjük a súlykot*; no igen, sokszor Jókai sem tesz egyebet (itt sem akar ő mást mondani, csak azt, hogy Liza feltűnően eszes és ravasz). — Ott van Világosi Ilonka (*Szerellem bolondjai*): tizen-négyszer éves, de *a vista* elzongorázza a legnehezebb opera-partitúrát; mikor táncol, minden ember őtet nézi; a tornában valamennyi fiú-társa elől elnyerte a jutalmat; azt hinné róla az ember, hogy a pusztá ránézéstől is eltörik s mégis amúgy istenigazában meg tudja forgatni a legnehezebb ölbuzogányt, sőt vívómester is; németül, franciául, angolul beszél, elegáns ruháit maga varrja és vasalja. Igaz, hogy mind-ezt a keresztanyja mondja róla, de az író nevében is beszél, az író egyszerűen ezt a módot választja Ilonka bemutatására. — Ott van Edith (*A köszívű ember fiai*), akinek viselkedése az 1848-iki bécsi forradalom zavaros eseményei között: merő képtelenségek sorozata. — Ott van Rozáli (*A jövő század regénye*), ez a tizenhat éves gyermek, aki a világ legerkölcstelenebb intézetében, a leánykereskedéssel foglalkozó *Sabiná*-ban „tanul” anélkül, hogy anyagi tisztaságához és anyagi jókedvéhez a bűnnek még csak a fogalma is közel férközhetnék; de vőlegényének, Tatrangi Dávidnak egy szavára otthagyja ezt a helyet, elmegy ápolónőnek a legszönyűbb pestis betegek közé s olyan bravúrokat visz ott véghez, amilyenek még a Jókai-hösnőknél is szokatlanok, azután férjhez megy Dávidhoz s a nászéjszakát és utána a többi hat napot és éjszakát azzal töltik el, hogy Dávid

magyarazza Rozáliának a repülésre vonatkozó elméleteket, a gépezet kezelését. — Ott van Evila (*Fekete gyémántok*), szintén tizenhat éves gyermek, aki egyszerű tót bányamunkás-leányból párizsi dámává, bankárnévá és körülrajongott színésznővé lesz, majd pedig a nagyvilág előkelő förtelmeitől megundorodva, szüzi tisztasággal megy vissza a köszénbányába munkásleánynak, hogy aztán egy év múlva Berend Iván felesége legyen.

A férfi-szereplők közt is akad számos *elrajzolt* alak, de különösen kettő van közöttük olyan, hogy csupán Jókai exaltált képzeletének és őснаivságú világnézetének házasságából lehet őket leszármaztatni. Ez a két mesebeli regényhős: Gutai Lőrinc (*Az elátkozott család*) és Berend Iván (*Fekete gyémántok*). A jellemrajzban itt a megokolás helyett éppen az ellenkező eljárást, a meglepés legtúlzóbb módját alkalmazza az író. A felnőtt olvasóknak lehetetlen meg nem sokallniok, illetőleg meg nem ünniok e két regényhős virtuskodását. A sárospataki kálvinista teológus (mindenki egy szerény igényű és szögletes modorú, jámbor diákra gondol) vérbeli mágnásokon is túltesz elkápráztató arisztokratikus föllépésének előkelőségével és kedvességével; különben még ez is hagyján, de ügyességével lefözi a bűvészt, vasizmai-val földhöz vágja az akrobatát, lángeszével egyszeri hallás után szóról-szóra megtanul száz versszakból álló költeményt, pompás tüdejével oly hosszú ideig kibírja a víz alatt, mint senki más, stb. stb. Hát még Berend Iván! Ez meg szénbányákat vájkáló különc, aki tíz év óta a föld alatt lakik s művelt embert azóta aligha látott. Egyszer kapja magát, fölmege a fővárosba, felolvasásával elragadja a tudósokat és tudatlanokat, magába bolondítja az ország legszebb és leggazdagabb grófkisszonyát (s aztán kikosarazza), szellemes felköszöntőivel, élceivel, adomáival meghódítja és megfélemlíti a főúri társaságot, tizenöt év óta nem táncolt, de most szépen járja a magyar cotillont, három esztendőben egyszer szokott kár-

tyázni, egyszer egy évben bort inni s most dözsolve iszik bort, pezsgőt, abszintet, asztal alá issza a legedzettebb lumpokat s ugyanakkor kártyán elnyeri a hívatásos játékosok pénzét, párbajban katonatisztellenfelének kilövi a szájából a szivart, a fejéről a sapkát, karddal X-et vág az arcára, mesés vakmerőséggel lovagol, szép sikert arat egy operaszerep előklésével... hát még hol van gavallérsága, udvariassága, emberbaráti fanatizmusa stb. stb.! Oh, nevessük ki magunkat ennyi gasconnade-on (csakugyan *magunkat* nevetjük ki, mert 12—16 éves korunkban lázas hevülettel siettünk hinni ebben a „mágneslovag”-ban s hányszor beleálmodja magát ma is minden kamasz ebbe a kifestett-kitömött, görög tüzes szerepbe!). Csak a feltűnő, figyelem-elvonó, zajos gesztusokat és szavakat látjuk-halljuk, de a voltaképeni regény-téma: a belső történés, a lelki fejlődés lépten-nyomon kátyuba vész s végül is inkább el-sikkad, mint megoldódik. Elhihetjük-e Gutai Lőrinc-ről, erről a lángeszű szélhámosról és feleségéről, erről az arisztokratikus nevelésű büszke hölgyről, hogy egy isten háta megetti parányi falu ősprimitív környezetében, a lévitaság koldúskenyeren állandó boldogságot fognak élvezni? Ugyanígy vagyunk a Berend-házaspárral is. Az az Evila, aki munkásleány létére éveken át látta, ízlelte, tanulta a nagyvilági pompa, műveltség, kényelem és hírnév fényét és mámorát, megundorodhatik ugyan mindettől s nemes föllobbanással visszamehet a bányába munkásleánynak, de az már — sajnos — nem valószínű, hogy ez a mélységes ellentét valahogy meg ne mérgezte volna lelkének, kedélyének, igényeinek, világfelfogásának összhangját, szóval boldogságát. De nem, efféle probléma ebben a regényben nem létezik. Berend Iván feleségül vette Evilát — és most is élnek, ha meg nem haltak.

A jellemek motiválása terén Jókai eljárása a mesebeli fiúéhoz hasonlít, aki egy garast tesz a zsebébe, mielőtt világgá vándorolna. Jókai is adni szokott egy

garas ára megokolást a legszertelenebb jellemek rajzában is, a további gondoskodást aztán rábízza arra, aki a mezők liliomát ruházza és az ég madarait táplálja. Az *elátkozott családban* is kapunk a hős hihetetlen mutatványainak panoptikumához egy, parányi kis kulcsot, melyet Mákosné asszonyom ad a kezünkbe e szavaival: Gutai Lőrinc „nagy gézengúz volt eleitől fogva s a tisztelendő úr keveset ügyelt rá; az édesanyja szegény pedig éppenséggel el is kényeztette“, Ennyi az egész magyarázat. A *Fekete gyémántok* hősének csodás bravúrai közül is próbál megokolni az író — egyet. Berend Iván kardpárbajban X-et vág ellenfelének, Salista örgrófnak az arcára; mikor ez megtudja, hogy Iván a szabadságharcban (körülbelül tíz évvel a párbaj előtt) huszárhadnagy volt, egészen megvívasztalódik, nem szégyenli magát tovább. Íme ennyi megokolás is valami; mi is tudomásul vesszük, ha nem vagyunk is tőle úgy elragadtatva, mint a megszabdalt Salista örgróf. A *köszívű ember fiaiban* eposzi arányokra van hatványozva özv. Baradlayné jelleme; istennői fenség, oroszán-bátorság, mindennel szembeszálló makacs kitartás lakozik benne s olyan vakmerőségeket követ el, amilyeneket az Iliászban is alig találunk s megokolásul az író az anyai és hőnleányi lángoló szeretetre útal; jó, elfogadjuk: de mindez hogy illik össze azzal a húszesztendei alázatós rabnői szereppel, melyet Baradlayné játszott volt, jobb meggyőződése ellenére, férje mellett?

Bizony, bonyolult jellemet sohasem tud helyesen rajzolni Jókai. Ahány belső vagy külső komplikáció merül fel egy jellem ábrázolása közben, annyi helyen szenved az törést, zúzódást vagy ficamodást. Jókai maga is érzi ezt a gyöngéjét s igen érdekes figyelemmel kísérni, mint igyekszik képzelete akaratlan hajlamossággal vagy szándékos leleménnyel lehetőleg kiküszöbölni a jellemekből a bonyodalmat, lehetőleg egyvonalúvá egyszerűsíteni az emberi lelket. Csak gondoljunk pl. legharmónikusabb regényének, az *Új földesúrnak* az alakjaira. Az öreg Garanvölgyi Ádám

kitűnő típus, talán éppen azért, mert ő benne ugyan nagyító üvegen át sem lehetne mákszemnyi bonyodalmat sem fölfedezni; az ötvenes évek magyar földesurának passzív rezisztenciáját személyesíti meg s punctum; nemzeti történelmünk egyik legnagyobb katasztrófája a bonyodalmak özönét próbálja reázúdítani, de ez teljesen hatástalanul pattan vissza róla: jól van, nem fogok dohányozni többet és csakugyan „soha többet nem dohányozék vala”; jól van, nem fogok többé bort inni; jól van, nem fogok többet kártyázni; jól van, nem vadászom és agarászom többet; jól van, ezentúl nem megyek a faluból sehová; jól van, nem mozdulok ki a portámról; jól van, ezután nem fogok pörlekedni... mindenesetre elég jóízű adomai egyéniség ez, de végül már magunk sem tudjuk, mit higgyünk az öreg Garanvölgyi jelleméről: vajjon ennek a jellemnek minden zegét-zugát a hazafias dac tölti-e meg, vagy csupán — flegma? Ankerschmidt lovag is igen derék gentleman, de egy kissé túlságosan is leegyszerűsített, bonyodalmak himlője ellen beoltott jellem; mégis csak számítana az olvasó egy kis lelki vívódásra, egy-egy kis belső számvetésre olyan embernél, aki az osztrák császári hadsereg tisztikarában jutott el a férfikor derekáig s hirtelen belekerül a letiport magyarság anyagi és érzelmi érdekkörébe; semmi ilyesmit nem tapasztalunk, semmi súrlódás nincs, semmi bonyadalom, az élet szekere akadálytalanul gördül a szerencsés célpont felé, nem is szekér az már, hanem valóságos Pullmann-kupé.

Igy teljesedik be Jókain a horatiusi tétel: „in vitium ducit culpa fuga”. Hogy bonyolult jellemeket ne kelljen festenie, néha kénytelen főszemélyekül is vagy adomai alakokat, vagy pedig színtelen, határozatlan vázlatokat rajzolni. Valóban nem könnyű eldönteni a kérdést: örülnünk kell-e azon vagy sem, ha Jókai ennyire „jól viseli magát”, ha féket próbál tenni sárröptű képzeletére s ha a tilosba tévedés elkerülése érdekében az esztétikai konvencionálizmus útjára lép. Hogy megmaradjunk legjobbnak elismert regényénél,

a végleteket csakugyan tapintatosan elkerülő, harmónikus *Új földesúr*nál: e munka voltaképpen hőse, az ifjú Garanvölgyi is alig egyéb, mint egy elmosódó arckép, egy örökké vidám, kedves — akárki; Eliz ép olyan tapintatosan eszményített példánya a boldog menyasszonyság révébe evező bájos bakfisoknak, amilyen a maga nemében Aladár.

De hát vajjon ez-e az igazi Jókai? Hiszen amint láttuk, az *Új földesúr* szerzője mintegy hangfogót tesz exotikus zenéjü stradivárijára, józan mérséklettel színteleníti el alakjait olyanokká, hogy senki se találjon bennük túlzást, illetőleg hogy tetszésére legyenek mindenkinek, számító önuralommal örködik a cselekvény ökonómiája, a hatás tényezőinek fokozása, az alapeszmé szabályos érvényrejuttatása fölött. De hát ez-e az igazi Jókai? Nem tudom elhallgattatni magamban azt a véleményt, hogy az *Új földesúr* talán „legsikerültebb“, de éppen nem leggeniálisabb regénye Jókainak s hivatalos irodalomtörténeti karrierjét ez a munka főképpen annak köszönheti, hogy Gyulait a szabadságharc utáni irodalom körül szerzett tapasztalatai ideges gyanakvással töltötték el a „genialitás“ címén föllépő mindennemű szertelenséggel szemben, úgy hogy Gyulai a másod-harmadrangú írók „arany (?) középszerűségét“, ahol csak tehetette, tüntetőleg helyeselte egy Jókai genialitásának rovására is, mely utóbbi — nem tagadjuk — bizony sokszor lesiklik a végletek lejtőjén. Az *Új földesúr* igen vonzó, igen kedves és tapintatosan kidolgozott munka; de minden költő igazi érdeme, igazi sikere, igazi nagysága — a Jókaié is — tehetségének legjellemzőbb, leguralkodóbb, legsajátosabb vonásában nyilatkozhatik csak. Ez a vonás Jókainál az eget-földet-poklot átfogó, romantikus irányú, szuverén hatalmú képzelőerő. Eleve bizonyos, hogy a jellem-alkotás terén is az végzi a legnagyobb teljesítményeket; útjában néha rombol, de nélküle nagyszerű alkotás sem keletkezhetik.

Jókai képzeletének jellemalkotó intuitív hatalmát nem az *Új földesúr* alakjaiban csodálhatjuk leginkább,

hanem másutt. És nem véletlenség az, hogy a legfeledhetetlenebb példák a női jellemek közt találhatók. Emlékezzünk vissza arra, amit Jókai jellemrajzoló módszeréről, a stilizálás egyik neméről: az egyszerűsítésre való érdekes törekvésről vagy hajlamról mondtunk. Bonyolult jellemek ábrázolásához nem ért, különösen a mindennapi élet ezerféle benyomásainak nivelláló hatását nincs türelme mérlegelni és méltányolni. Őt az emberi jellem, mint a Természet (= az Isten) titokzatos alkotóműhelyének terméke érdekli s ennek östiszta valójáról az intuitív képzelet segítségével néhány olyan festést ad, melyek irodalmunk legköltoőbb, legragyogóbb, legmesteribb lapjai közé tartoznak. Jókai érzi, hogy minő föltételhez van kötve az ő jellem-ábrázolásának sikere. Az ő romantikus képzelete az emberi lélek szüzi területein van otthon, amelyeket nem szántogatott még keresztül-kasul a nyárspolgári élet kicsinyes szorgalma. De a regény a valódi vagy legfeljebb a lehetséges földi életet köteles ábrázolni: hogyan lehet hát jogosan — vagy legalább a jogosság látszatának megőrzésével — kapcsolni a regényalakok jellemzésénél a körülöttünk nyüzsgő unalmas élet kellemetlen tolakodását? Jókai, mikor szíve szerint cselekszik, voltaképpen egyebet sem tesz, mint keresi erre a furfangos esetre a különféle lehetőségeket. Kétségtelenül legbravúrosabb megoldás az *Arany ember* Senki-szigetének ötlete; kitűnően kihasználható négyféle szempontból is: 1. mint teljesen ismeretlen szűz-föld, 2. a cselekvény a jelenben, a XIX. században történik rajta s így a romantikus kontraszt erős és megkapó, 3. a sziget valóságos létezése, mely a regényben elengedhetetlen epikai hitelt és valószerűséget rendkívül emeli, 4. kitűnő alkalmat ad ez a sziget Jókainak arra, hogy leíró tehetségének exotikus hajlamait színpompás rajzokban kiélégíthesse. De bennünket most nem exotikus tájak, hanem exotikus lelkek érdekelnek s az említett regényben kettő is van ilyen, mert voltaképpen Senki-sziget is kettő van benne. Hiszen a török hárem, az

előkelő török nők családi köre a XIX. század elején ugyan mi volt más, mint a társadalmi élet Senkiszigete? ... Timéa és Noémi! Mindkettő az ábrándos mesevilág szülöttje, jellemükben rejlik a sorsuk; az egyik megmaradhat exotikus otthonában s idillikus boldogság lesz az osztályrésze, a másikat kegyetlen végzete Mohamed paradicsomának tündéri képzetköréből a közönséges ember-milliók marakodó, hitvány társadalmába száműzi s végig kell járnia a vértanúk kálvária-útját. E két női jellem felülmulhatalatlan szépségével csak igazságuk versenyezhet. Az *Egy magyar nábob* Mayer Fannyja óta ilyen tökéletes jellem-alakot a Jókai-regények főszereplői közt nem találtunk; érdekes, hogy maga Jókai is éppen ezt a két regényt szerette mindig legjobban, valószínűleg a remek sikerű női jellemrajzok nőttek a szívéhez legerősebben. És méltán. Jókai hősei mesebeli tulajdonságokkal vannak felruházva s midőn regényeiben a férfi-szereplők a mindennapi élet kicsinyes körülményei közt zavartalan fölényességgel végzik bűvészi mutatványaikat, az olvasó, aki gyermekkorában szájtátva bámulta és lelkesedett rajtuk, évek múltán hovatovább mindjobban kezdi szemfényvesztésnek tartani e mutatványokat, ellenben a Fannyk, Timéák, Noémik jellemének rajzában az exotikum egyúttal megokolás is, a rajongó imádat, az étheri tisztaság, a nem e világra való tapasztalatlanság: a cselekvény fejlődésének is kulcsai. Itt is végletes, kivételes, sőt meseszerű jellemvonásokat látunk, de míg a nyaktörő mutatványokat végző férfi-hősök rikító sikereire lassanként ráúnunk, e női alakokat mindenkor rokonainknak tudjuk érezni. Igaz, hogy ezek is mesei alakoknak vannak elgondolva, de belekerülnek a földi élet levegőjébe s ez nem marad rájuk egészen hatás nélkül, noha ez a hatás voltaképpen csak a méreg lassúbb vagy gyorsabb gyilkolása. Van abban valami szimbolikus mély igazság, hogy a kivételes jellemekre mi közöttünk a megör-

lődés sorsa vár s paradicsomi boldogság csak a valóságon kívül, csak a képzelet honában lehetséges. Jókai angyali jóságú hősnői úgy járnak, ha e földi valóságba merészkednek, mint H. G. Wells kegyetlen Mars-lakói: a *kicsinyesség* bacillusait nem bírja el emberfölötti szervezetük.

Csodálatos, milyen kényszerítő módon tereli ez a hajlam, ez a romantikus világlátás Jókai képzeletét a női jellemek megalkotása terén majdnem mindig ugyanabba az irányba. Mint ahogy a fizikus némely kísérlet számára lehetőleg légüres térről gondoskodik, úgy igyekszik Jókai kiszívattyúzni a női jellemből azokat a vonásokat, melyek a modern civilizáció képződményei lévén, az őseredeti — az isteni — elemeket többé-kevésbé elhomályosítanak. A mostan tárgyalt időszak regényeinek fő nőalakjai közül említsünk meg még egyet: a *Mire megvénülünk* cigányleányát, Ciprát. A Senki-sziget és a török hárem ötletét itt egy újabb lelemény helyettesíti. Cipra egy züllött rabló-cigánynak a leánya, akit mint meztelen cigánygyereket az utcáról szedett föl a képmutató társadalommal meghasonlott, külön Topándy s elhatározta, hogy ebből a gyermekből boldog embert fog csinálni. „Mi a boldogság a világban? A kényelem és az ismeretlenség... Az életnek az a titka, hogy az embernek jó gyomra, jó álma és jó szíve legyen... Akartam egy olyan boldog embert látni magam előtt, amilyen az én ideálom; akit nem kínoznak azok a cifra, válogatott torturák, amiket a civilizált világ, sub titulo „jó erkölcs“ egymás üldözésére feltalált.” És Topándy azon kezdi a Cipra „nevelését“, hogy nem ismerteti meg vele az Istent és az ábécét. Íme a „szüzi“ lélek, a Rousseau-féle ábrándkép, melynek költői igazsága mindig élni fog a való élet millió cáfolata ellenére is. De Cipra jellemének rajzában Jókai nem rekeszti ki eléggé a komplikációkat s ezért nem válhatik ez a kísérlet egészen sikerültté. Érthetetlen, illetőleg következetlen eljárás Topándytól, hogy a tudatlanság

boldogító elvét a *kényelemével* kapcsolja össze, holott ez is a civilizáció eredménye. Így aztán Cipra selyemruhát visel, hinton jár, szolgabírákkal ebédel stb., de se olvasni nem tud, sem a vallás vagy a tudomány tanításairól nem hallott semmit. Lám, a nyitva hagyott kis résen behatoló köznapi valóság hogyan teszi groteszkké ezt a különben rendkívül érdekesen elgondolt „természetes” jellemet, melyben a cigány-eredet és a különönc nevelés exotikuma szintén fontos motívumként érvényesül (forróvérűség, az ösztönök uralma, exaltált szív-élet). Jókai ösromantikus világnézete itt alkura lép a nyárspolgári gondolkozásmóddal, nemcsak a Cipra, hanem Topánty jellemzése terén is; a regény végén mindketten buzgó hívei lesznek a tételes vallásnak, áhitatosan imádkozzák a Miatyánkot s boldogan halnak meg. Cipra számára csakugyan nincs is más kivezető út, csak a halál; Cipra és Lóránd legfeljebb a Senki-szigeten tudnának megélni — de az már el van foglalva.

Nyilvánvaló tehát, hogy Jókai fiatal és öreg korában egyaránt a rousseau-i romantika ideológiájának a szemüvegén át nézte a világot. Költői eljárásának sikere azon fordul meg, tud-e az olvasóban illúziót kelteni a sok különleges látványosság iránt. Éppen azért sikerülnek jobban női jellemei, mert ezeknek a való élet (kivált pedig a közélet) zsibongásától való elszigetelése nem teszi olyan kemény próbára hiszékenységünket, mint tenné ugyanez az eljárás mód a férfijellemek rajzában. Ezt a kínálkozó alkalmat ki is aknázza Jókai, ahol csak lehet. Nemcsak regényeiben, hanem kisebb munkáiban is. Legelső novelláitól kezdve a nő lélek primár vonásai képezik az ő költői érdeklődésének egyik gócpontját. Mostani időszakunkból is akárhány példát idézhetnénk erre, de elégedjünk meg eggyel (*A kardvas és a villám*), mely Bajazid török szultán feleségére vonatkozik (tehát a megokolás itt is a török nő elzárt helyzete, vagyis egy történeti tény): „Milyen lehet egy szív

ábrándvilága, mely az élő világot még nem ismeri? Minők az álmok, miket egy nő lelke ébren teremt, ki félig gyermek, félig asszony; félig rabnő, félig királyné; félig lelketlen tárgy, félig angyal?... Mária tizenhat éves volt akkor, midőn a kolostor falait az edrenei szerájjal fölcserélte. Zárt fal ez is, mint amaz... Tehát Mária tizenhat éves volt és nem tudta, hogy egy férfinál több él a világon s az az egy férje volt, Bajazid császár, akit szeretett, imádozott, bámult ... fehér szakállát simogatta és csókolta ráncos homlokát..."

Akik így el vannak zárva a világtól, így eltemetkeznek az ábrándokba, ennyire behúnyják szemüket a valóság előtt, azok okvetlenül egyoldalúakká, rajongókká, abnormisakká, többé-kevésbbé *betegekké* válnak. Igen, a Jókai nőalakjai majdnem mind ilyenek, finom szervezetük nem a rusztikus egészségre van teremtve, magukban hordozzák a betegség csiráját, azaz hogy csak mi közönséges emberek nevezzük azt betegségnek, mint minden olyan felsőbbrendűséget, ami eltér a mi átlagos természetünktől. Jókai hősnőinél a test, ez a közönséges sár-anyag, meg-megszédül a benne lakozó isteni lélek fenséges terhe alatt. Hargitay Judit (*Politikai divatok*) szívgörcsökben szenved s néha másfél napig is teljes dermedtségben fekszik, úgy hogy mindenki haltnak hiszi; egyszer már koporsóba is tették s ő nem tudott egy hanggal, egy moccanással sem tiltakozni az élve eltemetetés ellen, noha eszméletén volt. Ugyane regény másik fő nőalakja, Holdváry Szerafine meg fejförcsökben szenved, iszonyú álmok kínozzák s valósággal kettős életet él. Edithben (*A köszívű ember fiai*) a rajongó szerelem lázas önkívületté óriásodik s törekeny testét ellenállhatatlanul ragadja beszámíthatatlan vakmerőségű kalandokba; „...csak a véghetetlen szerelem, mely egy ilyen gyermek szívében istenné tud nőni, adhatott neki erőt ilyen gondolathoz... Fél, irtózik az éjtől, a magánytól, de

a félelem fölött uralkodik még mint lázbeteg álomlátásai felett a paroxizmus, a kedvesét fenyegető veszély s az abban fogamzott hagymázos vakmerőség. Ahogy azok a láz betegek szoktak ágyaikból kiugrani, ablakon keresztül menekülni, hegyes kavicsokon mezítláb elfutni, folyamnak rohanni, erős embereket megtámadni — féltükben, iszonyatukban...“ A többi regény hősnői is rajongók, exaltáltak: Angela grófnő (*Fekete gyémántok*), Henriette (*Szegény gazdagok*), Szeréna grófnő (*Felfordult világ*), Dorothea grófnő (*Eppur si muove*), Rozáli (*A jövő század regénye*) stb.

És most figyeljük meg azt az érdekes és következetes ellentétet, ahogyan Jókai a férfi-hősök viselkedését rajzolja, szemben a nőkével. Émezek arcán — láttuk — az exaltált szerelem önkívülete, a férfiakén a fölényes — azt is mondhatnók: a pózoló — hidegség és nyugalom. Éppen ez az, ami a nőket úgy fel tudja izgatni, meggyötörni, eszüket elvenni, extázisba ejteni. Ez az a híres romantikus póz, melylyel először Byron hősei gázoltak keresztül a hölgyvilág szívéen, egy emberöltőn át a társadalmi érintkezésben is csakugyan ezt utánozta, ezt gyakorolta minden arszlán s Jókai sem tudott soha egészen leszokni erről kedvenc férfi-alakjainak rajzában. Baradlay Ödönre, aki alig van túl a húsz éven, az orosz cári udvar csábításai semmi hatással sincsenek. „Igézet jár vele. S ez az igézet abban az ő szenvedélytelen tekintetében rejtett. Nem látszott rajta, hogy valami meghatná... S ez oly mondhatatlan varázst ad a férfiarcnak“; Alexandra hercegnő szerelmi epedése, Jézának, a mesés szépségű cserkeszleánynak rajongó hódolata egyaránt hidegen hagyja ezt a szerencsés hős-fickót; bámulva kiált fel Ödön társa, Leonin: „Átkozott állatszeliidítő lett volna belőled, Ödön... Ez a leány (Jéza) máskor vad, szilaj, fecsegő, szeszélyes, s amint te ránézesz azokkal a megverő „malocchiok“-kal, megjuhászkodva ül előtted,

mint a novicek a Szmolna kolostorban.“ Testvére, Richárd, szakasztott ilyen; rendkívül úntatta a szerelemben való túlságos szerencséje; „teljes tudatával bírt annak a szomorú szerencsének, hogy ő utána minden asszonyféle bolondul.“ De nemcsak a Baradlay-család férfitagjai ilyen fölényes jellemek; családi vonás ez Jókai valamennyi regényhősénél. Csak gondoljunk Fehér Gyulára (*Felfordult világ*), Timár Mihályra (*Az arany ember*), aki fölényes nyugalmaival vívja ki Timéa bámulatát a Szent Borbála-hajón is, Brazovicséknál is, Tatrangi Dávidra (*A jövő század regénye*), aki isteni fölényességével szinte elfeledteti embervoltát, legfőképpen pedig Berend Ivánra (*Fekete gyémántok*), aki már annyira viszi a fölényes nyugalom negélyezését, hogy megmosolyogiuk érte. De bezzeg nem mosolyognak ám rajta és hős-kollégáin a nők, már mint Jókai nő-alakjai; ezek örjőgenek utánuk s rabszolganői édes hódolattal borulnak elébük. Anckerschmidt Erzsike, „mielőtt Aladár sejtette volna gondolatát, félig lehajolva, félig magához emelve, megcsókolá kezét, szemérmesen susogva: „én uram.“ Cynthia „mint egy örült rohant Fenyéryhez s mielőtt ez megakadályozhatta volna, odaborult lábaihoz és megragadta kezét és hevesen csókolá azt össze.“ Rozáli „ihlett áhítattal hajolt le Dávid kezéhez, hogy azt megcsókolja“. Theudelinda grófnő Sámuel apát előtt leborult a földre és megcsókolta a papnak a — lábait. Edith rajongó imádattal csókolta meg a padló szőnyegén a Richárd — lábanyomát... A romantika Kelet-kultuszának érdekes világnézeti csökevénye ez a felfogás a két nem közötti viszonyt illetőleg.

Az eddig elmondottakból elég világosan kitűnik, hogy Jókai műveiben miért sokkal sikerültebbek a főszereplőknél a mellékalakok. Láttuk, hogy Jókai különleges tehetsége legfőkép a jellemfejllesztés zátonyain szenved hajótörést. Hol nem fenyegeti az írótt ez a veszedelem? A novellában és a regények mellék-

alakjainak a rajzában. Itt érvényesül igazán Jókainak, minden idők ez egyik legnagyobb novellistájának a talentuma. A novella alkotórészei: kész jellemek, ke-
rek mese, gyors haladású cselekvény, drámai csat-
tánó — éppen ilyesmiben telik kedve írónk képzele-
tének (legfeljebb a mese kerektségén ejt néha csorbát
a nyughatatlan képzelet). Voltaképpen regényeiben is
novellai érdekem ragyognak legszembetűnőbben.
Egymást érik bennük a hatásos jelenetek és csattanós
fordulatok, de éppen ezeket a folytonos és kocká-
zatos *fordulásokat* sokalljuk meg egy regényhősnél;
ellenben külön-külön tekintve azokat, legtöbbször
ügyesek, mulattatók, bár inkább meglepők, mint
meggyőzők. De a regények háttérében s a novellák
javarészában olyan csodálatos meglevenítő művé-
szet, olyan megvesztegető élethűség nyilatkozik,
hogy a kritikusnak itt ismét kezd elakadozni a szava,
mert e művészet mivolta végső fokon ép olyan ti-
tokzatos, mint magáé az életé, mely benne tükrö-
ződik. Annyit azonban a Jókai-féle genre-alakok e
halhatatlan légijáról már egyszeri végigpillantásra
is megállapíthatunk, hogy halhatatlanságukat az a káp-
rázatos sugárözön jelzi és biztosítja, melyben e bol-
dog sereget megfürdette teremtmőjük képzeletének is-
teni derűje. Nem mondjuk, hogy Jókai költészetének
háttérében nincsenek komoly és érzelmes színfoltok
is; vannak, de részint elvesznek, részint felolvadnak
Jókai optimizmusának szivárványos fényjátékában.
A jókedvnek ebben a kiapadhatatlan színpompájában
nyüzsög a Jókai-művek mellékalakjainak serege: egy
egész nevető Magyarország.

Humora.

Sok furcsa statisztika készült már Jókairól. Türelmes olvasók még a betűk összegét is fölméresgéltek műveinek csaknem beláthatatlan rengetegében. Kár, hogy azt nem lehet kiszámítani, hány könnycseppet varázsolt elő ez a csodálatos tehetség az olvasók százezreinek szeméből. Óriási nagy számok jönnének ki eredményül, hiszen a magyar közönség szívét úgyszólván rohammal foglalta volt el Jókai s a hetvenes évek elejéig annak korlátlan ura tudott maradni. Ennek a körülménynek történeti nagy jelentősége nyilvánvaló. Nemzetünk fásult, dermedt, elalélt lelki szervezetére nézve legsürgősebb orvosság volt egy kis jótékony kedélyrázkódás, hogy könnyekben olvadjon fel a közönnyé fagyott kétségbeesés jege. El ne felejtsük soha, mily bámulatos sikereket ért el Jókai ezen a téren. Egetvívó hazafiúi páthosza fölforralta vérünket, ökölbe szorította kezünket, káprázatba ejtette tekintetünket, fülünkbe dörmögte bátorító szövegét vagy megrikatott bennünket költői felfogásának elérzékenyítő hatalmával, szemünk láttára csinált mitológiát tegnapunkból. De ez még a kisebbik fele Jókai áldásos sikerének. Ez a csodadoktor a nevettetéssel gyógyított legigazában; a könnyveire hullott könnycseppek kétharmad része a kacagás ellenállhatatlan ingeréből fakadt; már pedig amelyik beteg jóízűen nevetni tud, az a gyógyulás útján van. Jókai páthoszánaál még hatásosabb, még diadalmasabb költői fegyver csak egy volt: Jókai hu-

mora. Ez emelte őt oly hamar a páratlan népszerűség diktátori székébe s tehetségének és hatásának ez az oldala kopott meg a legkevésbé mind mai napig. Gyulai már 1855-ben — kelletlenül bár — kénytelen így szólani Jókaihoz egy vitatkozó cikkben: „Ön, kit a legnagyobb magyar humoristának tartanak...” A halál küszöbén vergődő Tompa, mikor félig tébolyultan küldözgeti ide-oda a búcsúzó leveleket és távíratokat (1868), ezekkel a szavakkal emeli ki Jókai legnagyobb költői érdemét: „Isten veled te magyar humor halhatatlan teremője!” Jókai népszerűsége fénykorának legvégén, 1874 utoljában az *Athenaeum* c. folyóirat közöl egy német ismertetést (a *Magasin für die Literatur des Auslandes*ből), mely a *Felfordult világ*gal kapcsolatban Jókait mint humoristát magasztalja olyan lelkes hangon, amilyen „komoly” magyar sajtótermékek akkor sem, azóta sem szoktak e mi világhírű írónkról beszélni.

Az igazi, természetadta humor a világirodalom legértékesebb és legritkább tápláló nedvei közé tartozik. Nem csoda hát, ha humor címén sokfajta hamisítvány igyekszik forgalomba jutni. De igazi mivoltában sem egyforma. A tejfehértől, sőt rózsaszínűtől az epe-zöldig sokféle árnyalata lehet. Némelyik írónak (Thackeray) olyan a humora, mint a választóvíz: egy-két csepp elég belőle ahhoz, hogy amire ráfröccsen, arról kitudódjék, arany-e vagy nem és mennyi benne az arany (s ez bizony igen ritka fémnek bizonyul az említett író szerint). A Jókai humora ellenben olyan, mint az aranyfürdő: ragyogó zománccal von be minden tárgyat, sőt gyakran öröklétre balzsamoz igénytelen, közönséges, halandó modelleket.

Ha a humor annál mélyebb, minél inkább hajlik a pesszimizmus felé, akkor a Jókai humora egyáltalában nem mély. Hogy elég gyakorta csakugyan sekélyes tréfálkozássá fajul, az ép olyan tagadhatatlan, mint amilyen érthető ily szédítő gazdagságú írói termelésnél. De ami a mélységet, vagy igazságot, egy-

szóval a lényegét illeti, úgy hiszem, egyszerűen azon fordul meg a kérdés: van-e a humornak kedélyi alapja, természetszerű módon sarjad-e elő a világnézet gyökeréből. Erre a kérdésre nyugodtan felelhetjük, hogy Jókai munkáinak javarészában a humor kristálytiszt és üdítően édes vize a költő egyéniségének legmélyéről fakad fel, mint természetes képződmény, melyet az élettapasztalatok termeltek a Jókai veleszületett világszemléleti hajlamának titkos lelki kategóriáiban. Csak a világirodalom legkiválóbb humoristáinál nyilatkozik oly hamisítatlanul, mint Jókainál, a humor leglényegesebb jellemvonása és létfeltétele: hogy t. i. a külső világgal együtt önmagunkat is alávetjük az emberi lélek azon örök kedvetelésének, mely a fogalmak és értékek megszokott viszonylatait felfüggeszti, összecseréli, ki-beforgatja s ép úgy észreveszi (vagy belelopja) a kisszerű jelenségben a nagy vonásokat, mint a nagyszerűben a kicsinyest. Ezt csak úgy tehetjük meg, kicsiny és nagy csak akkor olvadhat közös színvonalba szemünk előtt, ha magasan fölibük tudunk emelkedni a jelenségeknek. Jókai humora nem látszik valami mélynek, de azt megint könnyen észrevehetjük, hogy ő igen gyakran sokkal magasabbról nézi ám a világot, mint első pillanatra gondolnók; a magasságban pedig már benne rejlik a mélység fogalma is. Képzeletének őshajlama a legtávolibb, legmeglepőbb, legellentétebb szempontok összekapcsolására, továbbá tanulmányi és élettapasztalatainak szintén párját ritkító gazdagsága oly természetesen emelik őt a humor magaslátára, mint kevés más költőt. E magas nézőpontra való följutása csakis komoly elmélkedés és bölcselkedés segítségével történhetett. Különben a kérdésnek ezt a komoly oldalát is ő tudja a legszebben megvilágítani előttünk. Hadd idézzünk néhány gyönyörű sort öregkori visszaemlékezéseiből:

„Én jártam a korszak legnagyobb hőseivel együtt diadalútjaikon s futottam vesztett csaták után futó

betyárok vezetése mellett, úttalan mocsarakon, pusztákon keresztül. Ott voltam Bécs város és Buda ostrománál a bombák tűzijátéka közepett s láttam egy rombadőlt világot fejemre szakadni Világosnál. Részt vettem egy elnyomott nemzet halálveszélyes konspirációiban s részesültem a koronás király legkegyelmesebb kitüntetéseiben; voltam szegény ördög, aki zsidógyerekeket tanít magyar nyelvre havi két forintért s voltam komoly vállalatok szerencsés igazgatója. Viseltem a sors minden csapását s élveztem minden kedvezését; volt a nyakamon kötélhurok és érdemrendszalag; hullott a fejemre a dicsőítés arany virágpora s a rágalom assa foetidája. Voltam szeretve és voltam gyűlölve, mint tálán senki más. S a saját életem színének keresztül kell rémlenie munkáimon. S amíg ezt a furcsa földglóbust, aminek Magyarország a neve s amely a külvilág előtt oly ismeretlen, mint a hold túlsó oldala, keresztül-kasul jártam — (hol kéregetve, hol hívogatva, hol meg a magam gyönyörűségére) — mennyi alakjával kellett megismerkednem a népeletnek; mennyi drámát láttam, ami valóság volt; mennyi különösséget, mely nemzeti sajátságot képviselt...”

Ritka ember az, akinek ennyi joga volna ahhoz, hogy megcsinálja az élet értelmének és értékének mérlegét; még sokkal ritkább, akinek a mérlege olyan kedvezően és biztatón ütne ki, mint Jókaié:

„...és mennyire meg kellett győződnöm arról, hogy fajomnak és a civilizált társadalomnak alaplelkülete a becsület, az emberszeretet, az igazság! S ami ezzel ellenkezik, az kivétel. Én is megtalálom a rútat, a rosszat a közéletben, fel is mutatom, de nem csinállok az árnyékból alapszint, nem használom célnak az eszközt, nem veszem etikának a pesszimizmust... A nyomort én is gyógyítandónak hirdetem, de nem híresztelem kétségbeejtően gyógyíthatatlannak...” Jókai humora: ennek az optimista idealizmusnak a játéka.

Oh, a játék! Mindig ez volt és maradt legkedvesebb, legnélkülözhetetlenebb foglalkozása Jókai költői természetének. A képzelet enyelgő játéka a tapasztalattal. Hol jóbarátok, hol ellenfelek; néha karöltve táncolnak, néha durcásan hátat fordítanak egymásnak. Persze a két játszótárs nem egyenlő rangú. Voltaképpen a képzelet szeszélye zsarnokoskodik a másikon. Barátkozásuk idején is mindig megőrzi fölényes helyzetét. Úgy bánik a tapasztalattal (tehát az értelem egész birodalmával), mint gyermek a játékbabával: szeretgeti egy darabig, azután maszkarát csinál belőle s egyszer csak hirtelen szeszéllyel eldobja; tudja Jókai, vagy legalább érzi, hogy a tapasztalat nyersanyaga csak báb a képzelet kezében, csak annyiban él, amennyiben életet képzelünk belé. Vagy pedig úgy tesz írónk képzelete az emberi tapasztalás tényeivel, mint az akrobata a torna-fölszereléssel: rajtok jut a magasba, de csak azért, hogy saját fölényét érezze és ügyességét mutassa; minél nehezebb súlyzókkal tud dobálózni, minél váratlanabb ugrásokat tenni, minél szemfényvesztőbb mutatványokat végezni, minél több szerszámot kihasználni, annál nagyobb a siker. De az egészséges idegzetű, romlatlan ízlésű ember a játékban nem akar egyebet látni játéknál; ha a játék oly végletes féktelenséggé fajul, hogy életveszélyes zuhanás várható, akkor már a szórakozás kellemes érzetét szorongó aggodalom váltja fel, a néző önkéntelenül is menekvésre készül... Jókai humora azért olyan kedves, azért oly jóleső, mert a képzelet játékát sohasem viszi ijesztő válságokba. Gyakoriak ugyan nála a kellő mértéket átlépő túlzások, de ezeket inkább éppen túlságos veszélytelenségük miatt érheti kifogás, t. i. nagyon is gyermekesek, nincs erejük, nincs mélységük, semmi izgalmat, semmi érdeklődést nem idéznek föl kedélyünkben. Rendesen azonban remekelni szokott Jókai játékos képzelete s vakmerő mutatványai közben megnyugvással látjuk az alatta kifeszített biztonsági

hálót: Jókai humora szeszélyes jókedvvel tud mas-
karát csinálni a tapasztalat nyersanyagából, fonákra
fordítgatni közkeletű eszmei és erkölcsi javakat, de
van eszményies világnézetének egy-két támaszpontja,
melyeket játék közben sem hagy el soha; a kételke-
dés lejtője, vagy éppen a tagadás örvénye, melyekbe
valaha, a kiforratlan fiatalság éveiben (1845—48)
le-lekacsintgatott: elvesztette reá nézve vonzó erejét.
Belátta Jókai, hogy az élet legvégső talányos kér-
déseihez hiába keresi a kulcsot az emberi ész. Le-
mond hát ő is a hasztalan keresésről, maga építi föl
magának a veszedelmes pontokon a korlátokat és
tilálmfákat, hogy annál nagyobb biztonsággal sa-
játíthassa ki magának játszóhellyé a többi területet,
vagyis kicsi híján az egész világot. A gyermek tudja,
hogy szabad játszania, csak szülőjét meg ne hara-
gítsa; Jókai is gyermeketeg önfeledtséggel, aranyos jó-
kedvvel futkossa be százszor meg százszor az emberi
képzelet világát, tudva, hogy játék közben vagy játék
után bármikor nyugodt bizalommal hajthatja le fejét
— mint gyermek az anyaölbe — az isteni gondvise-
lésbe vetett hit párnájára.

Minthogy Jókai képzelete a komoly témákban
sem tud lemondani a maga szeszélyeskedő hajlamá-
ról (hiszen mindúntalan erről beszéltünk eddig is),
ez a körülmény meggyőzően bizonyítja, hogy írónk
tehetsége alapjában és gyökerében humoros, illetve
általában komikai irányú. A tapasztalati szemlélet-
nek nagymérvű átídomítása (eltorzítása) sokkal al-
kalmasabb a nevetés, mint a komoly megilletődés
előidézésére. Jókai szabadságharc előtti írásaiban rá
is mutattunk arra a sajátságos körülményre, hogy
egyes groteszk alakok, helyzetek, mozdulatok stb.
mennyire amfibialis jellegűek, milyen furcsán inga-
doznak a rémes és a nevelés határán; sőt ké-
sőbbi műveiben is a főhősök arcjátékai, taglejtései,
melyek gyakran erős ellentétben vannak egymással,
akárhányszor veszedelmesen közel állanak az akarat-

lan nevetségességhez. Nem csoda, hiszen Jókai a komoly és vidám genreből mindig ugyanazt a célt kergeti s majdnem mindig ugyanazt az eszközt alkalmazza. Ez a cél: a meglepés; főeszköze: az ellentét (kontraszt). Már pedig a váratlan fordulatoktól felidézett meglepődés, mint esztétikai tényező, a komikai érdeket szolgálja legjobban és legtermészetesebben; az ellentét meg éppen éltető eleme, sőt nyilatkozási főformája a komikum minden nemének. Jókainak tehát csak igazán szabadjárára kell eresztenie sajátos tehetségét, hogy a komikai felfogás és előadás legüdébb változatai kacagjanak ki belőle egész irodalmunkban.

E gazdag változatok közt legelőször is a gyermek és a nép kedélye találja meg bőven a maga szükségletét. Jókai pompásan bele tud helyezkedni a legnaivabb észjárásba, a legkezdetlegesebb ítélet és ízlés természetébe, mely egy nagyhasú vagy vörösorrú ember láttára, egy furcsa szó hallatára önkéntelen nevetésbe tör ki s lelki élete úgyszólván csak az örökös meglepődések és nagy csodálkozások számára van berendezve. Bármilyen gazdag tapasztalati bölcseséget gyűjtött is Jókai egy rendkívüli hosszúságú élet folyamán, képzelete mindig megőrizte gyermeketeg frissességét, mely tágranyílt szemmel tud belecsodálkozni a világba. Itt van a nyitja annak, hogyan tartozhatnak a Jókai-művek élvezői közé a nagykorú olvasóközönségen kívül nemcsak a serdülő ifjak, hanem a kis gyermekek is. Tudvalevő, hogy Pósa Lajos *Én Újságom*-jának egyik legnépszerűbb munkatársa a parányi olvasók Jókai bácsija volt; nemcsak holmi apróságokban tudott ő a gyermekek nyelvén szólni, hanem egyik-másik nagy regénye is szinte kínálkozik arra, hogy némi módosítások és rövidítések által a gyermeki képzetvilág felejthetetlen érdekességű táplálékává változtassa egy-egy hozzáértő kéz; aminthogy meg is tették ezt sok esetben és sikeresen (*Az arany emberből: A rózsák szigete, az Eppur si muoveból: Diákok re-*

génye stb.) A fantasztikus, mesei motívumok mellett persze a neveltető részletek tetszenek legjobban a kisdéd olvasóknak, sőt a nagyobbaknak is. Mindjárt nagy hatást tettek Jókai legfiatalabbkori műveinek komikus alakjai: az ötmázsás súlyú serfőző, a felkiáltójelvékonyságú Hanzli pincér, a visegrádi várnál vénebb Debora asszony, a feketére mázolt képű cantus praeses stb. Mily kitűnően mulatságos csoportkép a *Kalmár és családja!*; igazán megérdemelte Jókai azt az örömet, mely nagykörösi látogatásakor érte, mikor a kis Arany Juliska eljátszotta előtte az elbeszélés mind az öt alakjának a szerepét, a Mincuckáét, a Gircucét és a többiét. Kell-e ennél találóbb bizonyíték arra, hogy Jókai üde képzelete mennyire hozzá tud férkőzni az emberi kedély legősibb komikai ösztöneihez? Nyilvánvaló, hogy a hatás ezekben a példákban abból a kiáltó ellentétből táplálkozik, mely az illető alakot szembehelyezi vagy saját belső tulajdonságaival, vagy az adott helyzettel, vagy az átlagos emberi sajátságokkal. Valljuk meg, addig boldog az ember, míg szívből nevetni tud az efféléken. A játszi képzeletnek ez a fajtája rokon a Dickensével; a Pickwick úr félszeg modorát, együgyű becsületességét, furcsa felsüléseit is hajlandók vagyunk felnőtt korunkban unalmasnak, túlságosan ártatlannak, gyermekesnek minősíteni, de a romlatlan naivságú olvasó az íróval való képzelet-rokonság révén pompásan mulat az ilyesmin, mert benne a valóság képe tárul föl számára, de a torzítás által érdekesebbé válva.

Ha ez a gyermeteg naiv játszókedv tapasztalati bölcseséggel párosul: kész a *néphumor*. Lehet, hogy nem mindenik nép humorára illik rá ez a meghatározás; a tapasztalati bölcsesség seholsem hiányzik, de az ezt feldolgozó kedélyi, világnézeti talajból egyik-másik népnél holmi különleges faji, földrajzi vagy történelmi tényezők többé-kevésbé kiszárasztják a gyermeki lélek csodálkozó örömét s helyébe kesernyés, kiábrándult akasztófahumort ültethetnek. A ma-

gyar nép humora azonban szerencsére nem ilyen. A „sírva vigadás” szölamát is inkább úgy kell értelmeznünk, hogy népünk egészséges kedélye a siralmas tapasztalattal is addig babrál, addig játszadozik, míg egyszer csak a nyakára ül s engedelmes paripává sarkantyúzza. E humor kincsei népmeséinkben és közmondásainkban, de legfőképpen adomáinkban vannak felraktározva s alaphang gyanánt mindegyik csoportból a magyar életrevalóság cseng ki. A néphumor az évszázados tapasztalás X-sugaraival keresztül tud látni akármiféle álöltözetben és a különböző társadalmi rétegek, osztályok, felekezetek, foglalkozási ágak stb. legtalálhatóbb jellemvonásait pajkos kedvteléssel leplezi le egyes tipikus alakokban s teszi ezt minden sértő szándék vagy rosszmájúság nélkül, csupán annak az élvezetnek a kedvéért, melyet a tapasztalati igazságokkal való fölényes, vidám játszadozás nyújt a léleknek; a csipkelődés nem fáj játék közben, sőt fokozza a kellemes izgalmat. A néphumor legigazibb termékeit Jókai az adomákban látja s igaza van: párányi terjedelemben is meglepő bonyodalmat s csattanós megoldást tud nyújtani az anekdota, és pedig a humoros álláspontnak arról a magaslatáról, mely nélkül nem sikerülhet az egymással mérkőző ellentétek mulatságos kiegyenlítődése. Ez anekdoták szereplőiben annyi furfang, oly sok maskarába öltözött bölcsesség lakozik, hogy jut belőle még az ú. n. „balek”-oknak is; a rátótiak stb. együgyűségeit rendszerint visszájukra is lehet fordítani s a bárgyúság lepléből éleseszű rávaszságot kihámozni.

Csodálatos, mennyire egy úton halad a Jókai eszejárása a népével. Jókai humorisztikus műveiben magának a magyar népnek adomatermő humora pezseg. Jókai, mikor jókedve van, valósággal adomákban gondolkodik s ilyenkor képzeletén át csupa adomahősnek tűnik fel minden ember. Világos, hogy tehetségének ez az iránya veleszületett Jókáival, de az is köztudomású, hogy egész életén át szenvedélyes érdeklődéssel tanul-

mányozta is a néphumor termékeit, főleg a magyarét, de más népekét is. Tízezerszámra tudta gyűjteni s irodalmi alakban közölni a magyar adomákat. Ez úgy volt lehetséges, hogy Jókait adoma-faló szenvedélyének kielégítésében a gyűjtők egész serege támogatta az ország minden részéből. Ő maga is rengeteget olvasott, igen sokat utazott, hol erre, hol arra, tervszerűleg fölkeresve a különböző hazai vidékeket, tájszólásokat, hagyományköröket s egyik noteszt a másik után jegyezte tele ezer meg ezer adomaféle aprósággal. A maga szerkesztette folyóiratokban, kalendáriumokban, kivált pedig az *Ústökös* c. élclapban garmadával adta közre ezeket, majd külön kötetben is kinyomatott belőlük egy csomót (*A magyar nép adomái* 1856, második, bővített kiadása 1857). Akadémiai székfoglalójában is *A magyar néphumorról* értekezett (1860), az ő túlzásokra hajló frazeológiájával méltatva a magyar adomák eredetiségét és jelentőségét. Tehát Jókai természetstől nyert tehetsége teszi érthetővé az adoma műfaja iránti állandó érdeklődését, e kettő együtt pedig Jókai humorának a magyar néphumorról való testvéri rokonságát.

Valóban, Jókai legotthonosabb a (novellává kiszélesíthető) adoma terén. (Ezért is igazi utóda neki Mikszáth). Az emberi jellem bonyolult fonadékának kibogozásához nincs türelme, neki nem a megokolás a fő, hanem éppen ellenkezőleg — úgy mint az adomában — a váratlan, meglepő fordulat, a hatásos, csattanós kifejtés. Az ilyesminek azonban szemfényvesztő gyorsasággal kell leperegnie s ez az oka annak, hogy a Jókai-regények főalakjai nem tesznek ránk egységes benyomást, hanem apró *tableauk* hőseivé töredeznek vagy ficamodnak, mert Jókai az embert is — hogy úgy mondjuk — csak egy-egy anekdota erejéig tudja sikeresen megmintázni. Ez az eljárás bizony nagyon veszélyezteteti a főszemélyek jellemének épségét, de a háttér alakjainak sokszor bámulatos életszerűséget tud adni. Ahogy Petőfi a népdal terén, Jókai az adoma te-

rén leste el a néplélek teremtmő hatalmának titkát; s valamint Petőfi a népdalt egyúttal művészbé tette, Jókai is az ő kápráztató képzeletével és sziporkázó elmésségével tisztább ragyogást és különleges színpompát kölcsönzött anekdotakincsünk nyers gyémántjának. (Ezt a csodálatos bűvészetet nem tudja utánozni pl. Vas Gereben, aki különben szintén adomázó tehetség s a néphumor neveltje; ő nála a nyers gyémánt gyakran megmarad szürke csiszolatlanságában.)

A magyar nép adomáinak bővített kiadásában a következő módon csoportosította Jókai az anyagot: Anekdóták Mátyás királyról. Nevezetes férfiak anekdotái. Népmesék. Tájadomák. Osztályadomák (1. táblalabirák, 2. katona-adomák, 3. színész-adomák, 4. kortesek, insurgensek, 5. papok, diákok, 6. poéták, 7. orvosok, borbélyok, 8. vadászok). Faj-adomák (1. cigány, 2. oláh, 3. zsidó). Felíratok. Népszokások. Elegy (Vad fordítások). Székely adomák. Összesen körülbelül háromszáz apróság... Nohát, a Jókai hatvan évi költői termelése bőven túlszárnyalja ezt a gyűjteményt mennyiség, minőség- és változatosság tekintetében egyaránt. Vig elbeszélései már a szabadságharc előtt is voltaképpen adomák, ha novellává vagy életképpé vannak is kidolgozva (*Házasságok desperációból, Sonkolyi Gergely, A sertőző, Keselyő Péter*); regényeiben is az egészségesen drasztikus adomai epizódokra emlékszünk vissza legtartósabban (a *Hétköznapiakban* a feketére mázolt képű cantus praeses temetési jelenete, a *Szomorú napokban* a kutyaólba került részeg kántor kalandja). A szabadságharc után, a regényírói uralomrajtás idején is, adomázó tehetségével aratta Jókai a legzajosabb sikereket; humoros elbeszélései mind egy-egy adomai magból terebélyesednek ki (*A fránya hadnagy, Sic vos non vobis, Koronát szerelemért, A nagyenyedi két fűzfa* stb.), ekkor készült két történeti regénye (*Erdély aranykora, Török világ*) meg éppen túl van fűszerezve adomaszerű részletekkel (Apafi fejedelemmé létele, az oláhfalusi székely kül-

döttség ravasz kérelme, „Bánfi Dénes ördöge“, Kelemen deák, az „aranyos kaftán“, Kökényesdi Feri stb. stb.) Ha ezek az adomák régiek (pl. egykorú krónikákból valók) annál jobb, gondolja Jókai; az ilyesmi nála azonnal történeti forrássá lép elő. A humorizálásnak ezzel a zsarnoki hajlamával persze velejár az a hiba, hogy nem igen tudjuk átérezni a történelmi nagy idők távlatának fenségét, de viszont az elmúlt korok magánéletéhez, az örök emberi vonások megfigyeléséhez éppen a történeti adomák kulcslyukán át pompás leskelődőhelyet tud az olvasó számára kiravaszkodni. (Ezt a módszert fejlesztette még tökéletesebbre tanítványa, Mikszáth: *A beszélő köntös*, *Akli Miklós*). Két nagy társadalmi regénye, az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* szintén bővelkedik adomaszerű elemekben.

Jókai e kedvtelése az idővel nem csökkent, hanem növekedett. Ebben a tekintetben Jókai igazi táblabíró maradt mindvégig: élő adoma-tár, aki mohón fogyasztja a néphumor ízes termékeit, de még pazarabb bőséggel termeli is azokat. Ha a táblabíró-világnak egyéb érdeme nem lett volna is, magáért az adomázó, humoros életfelfogásért is örökös kegyelettel hódolna neki Jókai. Már 1848-ban védelmükre kel a táblabíráknak, pedig ez akkor hálátlan vállalkozás volt (Petőfi nemcsak általában a magyar nemesről, hanem különösen *A táblabíróról* is végletes torzképet rajzolt, a Pálffy Albert lapjának: a *Március 15-ikének* ez volt a jeligéje: „Nem kell táblabíró-politika!“). Az 1855—1875 közötti időszak első terjedelmes regénye is *A régi jó táblabíróról* szól (1856). (A vármegyei, vagyis más szóval a táblabírói közigazgatásnak az anekdota humoros szemüvegén át való megörökítése terén Jókai a mester, Mikszáth már csak Jókai-tanítvány). Hogy ez a táblabírói humor mily szilárd életbölcsességgé edződött s milyen erős paizsul szolgált a sors csapásai ellenében, az öreg Garanvölgyi Ádám példája mutatja, akinek úgyszólván minden szava és minden cse-

lekedete egy-egy adomának illik be (passzív rezisztenciája, Grisák doktorral való jelenete, az ál-Petőfi leleplezése stb.). Az ilyen embernek még a kasznárja (Kampós) sem lehet humor híján; hazafias hiszékenységeért egy kis felsüléssel lakol ugyan, de az osztrák policájt meg ő teszi nevetség tárgyává; mindegyik eset kész adoma. Ezeken kívül is sok anekdotaszerű epizód van az *Új földesúrbán*: a Pajtainé összecserélt levelei, Szemes Gyurka tolvaj-csínyje stb.

Jókai humorának másik leggazdagabb bányája a diák-élet. Voltaképpen kiegészítője az előbbinek. Azok a régi jó táblabírák voltak ilyen diákok fiatal korukban, ezek a diákok legnagyobb részét táblabíróvá lesznek majd az életben, kisebb részük pappá, tanítóvá. Mily verőfényes képek professzorokról és tanulókról, mennyi életöröm sugározza be az iskolai pályát! Még kinövésai is szeretetreméltókká válnak Jókai tolla alatt. Igazi kosztjuk, vérképző, egészségőrző táplálékuk ezeknek a diákoknak nem a „brúgó“, a „semper“, az „akadémia“ s más efféle konviktusi kókvia, hanem a humor, mely mindamazokat megizesíti. Különösen torkoskodnak az adomákban, melyeknek az a jó tulajdonságuk van, hogy évszázadok rozsdája sem fog rajtuk, mindig frissek és élvezetesek maradnak. Csak úgy tobzódik Jókai, mikor efféle témához nyúlhat. Ősdi anekdotákat, melyekről maga is tudja, hogy immár általánosan ismeretesek, tucatszámra alkalmaz (jó azt századikszor is hallani), legfeljebb zárójel közt megjegyzi kedélyesen: „Ezek és a következők mind olyan régi élcek, hogy a humor világában a kőkorszakot képviselik“ (*A debreceni lunátikus*). Az *Eppur si muove* azzal kezdődik, hogy az író három lapon keresztül tréfiás diák-műszavak jelentését magyarázza. Azután következik egy titkos diák-összejövétel, adomaszerű csattanós befejezéssel. Majd komoly fegyelmi vizsgálat, mely azonban szintén nem mentes az adomaszerűségtől: a tudós rektor-professzorral, akinek a koponyáján még egy „kisebbik fej“ is van (egy nagy

gümő), tudományos birokra kél egy diák s kicsi híjja, hogy meg nem szégyeníti; a sánta Bíróczy meg hatótára fakasztja a szigorú ítélő bírakat. Az ilyen Bíróczy-féle diákot nem kell féltetni; az iskolából kicsaphatják, de jókedvétől meg nem foszthatja senki; de bezzeg kifosztja ő minden pénzéből a hírhedt kártyást, Csollán Bertit, noha ez olyan kártyával játszik, amelyeket egyenként ismer a hátlapjáról; mikor Korcza fiskális a maga olvashatatlan írását teszi elébe, zavarba akarva őt ejteni: Bíróczy „felfordítva az írást, olvasá el principálisának a fertelmes ákombákomot“. Csupa meglepő dolgok, csupa tréfa, csupa adoma. Hát mikor Jenőy koldúsnak nézi Decséri grófot, jobbágnak a dúsgazdag Tóth Mátét s aszerint bánik velök! Hát mikor a süket Satory őrnaggyal szemben Korcza még süketebbnek tettet magát s kréta-írás útján veszekednek! ... stb. stb. De lám, az adomák lavinája akaratunk ellenére is elsodort bennünket a diák-élet köréből; különben úgysem győznénk ezt a témát példák-kal kimeríteni. Csak még a *Peregrinus* sorsában rejelő mélyen megillető humort hadd említsük fel, mely egy valósággal megtörtént iskolai esetet nemesít meg s emel a költői felfogás magaslatára. Az élet más vonatkozásaiból, a társadalom egyéb rétegeiből is csoportosan rajzanak föl emlékezetünkben a kitűnő adoma-figurák: papucshősök, csizmadiából lett alispán, aki nem fél semmi földi hatalmasságtól, csak Mákosnétől, ettől a pletykázó hárpiaától, különöc mágnessok (Kadarkuthy báró), perlekedő szomszéd civisek (*Két menyegző*, egy adomaszerű régi jegyzőkönyvi adatból felépítve), fűzfapoéták, kedélyes patvaristák és jurátusok, izgága mámorukat hamar kialvó derék magyar férfiek (*Kötél áztatva jó*, ez a téma is telivér adoma) ...

... A magyar néphumorról szóló akadémiai székfoglalóját így kezdi Jókai: „A humor csak szabadelmű és felvilágosult népek tulajdona. Nemzetek, akik szeretik kimondani az igazságot, mikor nyiltan nem lehet:

képes beszédben, tréfa színe alatt is; akiknek szelleme azon önállóságra jutott, ahonnan a jót a rossztól nem csupán a hagyományos hit, hanem saját ítélőtehetség tudja megkülönböztetni, akik a világosságnak szemébe mernek nézni, azoknál otthonos a humor. Kínában nincs nyoma a humornak...“ Hogy Kínában van-e vagy nincs nyoma a humornak, nem kutatjuk; minket csak az a politikai mellékszöveg érdekel, mely íme az ötvenes évek végén s a hatvanasok elején az esztétikai tárgyú értekezések hangját is végigszínezi. A „szabadelműség“ mindig olyankor válik igazán fontos kérdéssé és féltett kincssé, mikor nagy veszedelemben forog. Ilyenkor nem tudván másképp védekezni, a humor balzsamával gyógyíttatja sebeit, melyeket a zsarnokság ejtett rajta. Érthető, hogy ily körülmények között a humor kapós orvossággá lesz és különleges jelentőségre jut. Ilyenkor nemcsak esztétikai szempontból kellemes, hanem gyakorlati értelemben is igen lényeges dolog, ha a nagynak látszó politikai veszedelemben valaki meg tudja velünk láttatni a kicsinyes vonásokat, a véglegesnek ígérkező zsarnoki rendszer ábrázatán föl tudja fedezni a szervi kórság tüneteit, vagy legalább el tud velünk hitetni ilyesmit. Jóкаи játékos kedvű képzelete, mely abból csinált maskarát, amiből csak akart és annyifélét, amennyit akart, elemében érezte magát. Humorának arany talentumát aprópénzre váltva, pazar bőkezűséggel szórta azt a magyar olvasók közé, akiket már-már hitük kincseiből is kezdett kiforgatni a mostoha sors. A nagy mesemondó — saját kifejezése szerint — csörgősapkát tett a fejére, hogy a szabadszájú „bolondot“ megillető immunitás védelme alatt és az ártatlan móka álarcában hirdethesse az eszmei igazság halhatatlan erejét. Azon kezdte, hogy választott magának egy bolond-nevet és maskarát: a Kakas Márton név alá bújt s ez a kakasfejű furcsa figura mondhatni máról-holnapra meghódította a közönséget s a *Vasárnapi Újságnak*, majd az *Üstökösnek* ő volt a legnépszerűbb alakja. Jóкаи mint-

egy az önmaga paródiáját teremtette meg Kakas Mártonban azzal a céllal, hogy ez meg kiparódizáljon mindent és mindenkit, ami vagy aki csak útjába kerül. Ki nem fogy soha a mulatságos fintorokból, melyekkel szemükbe nevet a politikai-társadalmi élet problémáinak s azzal a fogással, hogy a politikai kérdésekhez látszólag gyermek-kézzel nyúl hozzá, mintha nem is sejténé, mi a komoly politika: voltaképpen az összes társadalmi jelenségekbe politikumot tud belopni s megtanította az egyszerűbb embereket is a sorok közti olvasásra, a tréfa mögött rejlő fontos nemzeti szempontok kitalálására. Irodalmi vonatkozású tréfái is többnyire ilyenek; pl. a Nemzeti Színház előadásairól írt tudósítások (a *Vasárnapi Újságban*) nemcsak hogy valóban kitérő példáit nyújtják egy-egy drámai mű fonákra fordításának, hanem Kakas Márton együgyűeknek látszó megjegyzései akárhányszor bizony igazi kritikának is beválnak; érezteti pl. azt a meggyőződését, hogy ballet nem való a Nemzeti Színházba, kicsúfolja az opera-íróknak azt a helytelen eljárását, hogy derűre-borúra megzenésítik a legismertebb drámákat, hangoztatja, hogy a *Gauthier Margit*-féle színművek előadására a serdülő ifjúságot nem volna szabad bebocsátani stb. Jókainak igen kényelmes és hasznavehető alteregójává lett ez a Kakas Márton; naptárt szerkeszt, ő írja a leveleket a lapszerkesztőhöz, Jókaihoz, sőt sajátmagához is, ő jelenik meg a műtárlaton, a színházban, sőt a „pokolba“ is lemegy (álmában), mert hát ami nem szabad Jókainak, szabad Kakas Mártonnak. Olyan népszerű alakká lett, hogy ajándékokat kapott a közönség egyik-másik tagjától (pl. tájtékpipát), Kakas Márton-csárdást írnak és táncolnak a tiszteletére stb. Összegyűjtött cikkeinek és verseinek kötetei (*Kakas Márton tolltára* 1860, *K. M. politikai költeményei* 1862) nagy kelendőségnek örvendtek sokáig. Ennek az ügyes alakoskodásnak az előnyeit tehát bőven kiélvezte Jókai; cserébe aztán néha bizony

el kellett tűrnie, hogy néhány maliciózus kritikus olyankor is összetéveesse Kakas Mártonnal, mikor Jókai nem akarta; Salamon és Gyulai büntetésül meg-megcibálja a — Jókai taraját.

Kakas Mártonhoz méltó furcsa alakot többet is teremtetett Jókai találékony képzelete. Legismertebbek közülök a tótos szórenddel és akcentussal beszélő Tal-lérosy Zebulon (íme Jókai ezen a téren is elődje és út-törője Mikszáthnak), a jellemét már nevében is mutató Mindenváró Ádám és a politizáló varga. Mindegyik egy-egy jóízű adomai alak. A két elsőt Jókai az *Üstökös* hasábjairól *A köszívű ember fiai* című regény szereplői közé is beeresztette. Ezek a torzított, bohókás jellemek érdekes alkalmat nyújtanak Jókai-nak arra, hogy a különféle nézőpontokra való helyez-kedéssel az eszmék relatív voltát éreztesse, ami a hu-mornak éltető levegője.

Abbahagyjuk a furcsa seregszemlét. Nemcsak azért, mert bajos volna végére jutni, hanem azért is, mert ezeknek a pompás adomai alakoknak az élet-képessége szorosan oda van növe Jókai előadó mű-vészetének elbűvölő hatalmához. Ha kiszakítjuk őket a Jókai-féle humor gazdag színpompájú s mégis kris-tálytisztá vizéből, olyan sorsra jutnak, mint a szárazra került halak. Ott lehet őket igazán megismernünk és megszeretnünk a Jókai-művek sajátos környezetében, melynek varázsa ellenállhatatlanul átterjed olvasás közben mireánk is. A ragyogó képzelet mintegy a napja ennek a környezetnek, mindent átható atmosz-férája pedig a stílus. Természetesnek találjuk a német cikkiró felkiáltását, aki a *Felfordult világ* c. regény német fordításának elolvasása után a *Magazin für die Literatur des Auslandes*-ben (1874) így kezdi magasz-taló ismertetését: „Bárcsak magyarul tudnék, hogy e pompás költői művet eredetiben olvashatnám! Mindig e gondolat volt eszemben, midőn e remekműben gyö-nyörködtem...” Bizony, Jókai humorát csak erede-

tiben lehet igazán élvezni és méltányolni (az említett német cikk címe is épen: *Jókai mint humorista*). Színporkázó elmésségű stílusa s általában mesemondó művészete a maga nemében a magyar nyelv géniusának eddig legnagyszerűbb remeklése.

Előadó művészete.

1.

A romanticizmus irodalmi programjának egyik közös pontja volt mindenütt, hogy nem tartotta tiszteletben a költészettantól kipécézett műfaji határokat, hanem több helyen áttörte s egymásba olvasztotta azokat. Így lépten-nyomon megsértette ugyan a műfaji stilszerűséget, de néha bő kárpótlást nyújtott érte a hangulat és előadásmód rendkívüli változatosságával és költőiségével. Vörösmarty eposzainak lírikus részleteiben is voltaképpen egy-egy poétikai határsértést kell megállapítanunk, de egyúttal azt is, hogy ezek a „stilszerűtlen“ elemek nemcsak az illető műveknek legszebb helyei, hanem általában a magyar költői stílusnak megannyi diadala. Az ilyen költészeti kihágásokra persze csak egyetlenegy mentsége lehet a költőnek: a siker s ez a siker természetesen annál kockázatosabb, minél merészebben önkénykedik valaki a poétikai, stilisztikai kategóriák összezilálása terén. Például egy prózaíró meggondolhatná, hogy elvégre is neki nem szabad a kötetlen stílus kényelméhez még a verses műfajok különleges kiváltságait is kisajátítania, mert az ellentétes irányú erő szárnyalása igen könnyen egymás megbénítására vezethet. A prózának ilyen túlzó becsvágyát és kilátástalan erőlködését nemcsak a legújabb idők sok modern költőjénél láthatjuk; akad erre példa a XIX. század első felének romantikus irodalmában is. Hogy egy-

egy kiválóbb nyelvtelenség kezében a prózai stílus eszközei is milyen jól beválnak a költői hatás *zenei* elemeiül, azt Jókai egyes nagyírű francia írók (Chateaubriand, Lamartine) műveiből is tapasztalhatta. De közelebb és biztosabb mintaképére is rámutathatunk Jókai fejlődésben levő előadómódorának.

Ez a bizonyos tekintetben káros hatású mintakép: Vajda Péter (1808—1846). Vajda Péterben Petőfi a természet leghívebb gyermekét s a függetlenség hőseit siratta el; Jókai az írói módor és a költői világnézet terén jutott hatása alá. Ez a hatás már a szabadságharc előtt is mutatkozik Jókainál (lásd 72. l.), de még erősebbé válik, vagy legalább erősebbnek látszik az ötvenes évek kezdetén, midőn a Vörösmarty-utánzás közös vonása is hozzákapcsolja Vajdához Jókait. Mert Vajda költői egyénisége szintén Vörösmarty tüzes képzeletének bolygója; a *Nap szakaszai* (1834) c. művét „költőink koszorúsának“ ajánlja, a királyi sasnak a fiatal sólyom; „vele versenyghető gondolatokat vágy előteremteni és édes szavakat, melyek méltók legyenek az övéi mellett hangzani“. Vörösmartyban a költő vatesi szerepét, a hang prófétai emelkedettségét csodálja és irigylil mind a két tanítvány. Jókai sajátos írói világnézetének is egyik talpköve a költő hivatásának olyan exaltált módon való értelmezése, amelyet Vajda fogalmaz meg imént említett ajánlásában: „...Célunk sokban megegyező, mint honfiak- s emberbarátoké. Lehozni a világosság fáklyáját az égből s meggyújtani véle alatt az agyakat; magvakat teremteni, mint az örök erő, hogy az első tavasz langy lehelletével egy új, dicsőbb világ sarjadozzék napra...“ Jókai is ilyen magasztos szerepet szán a költőknek, tehát magának is, és ép úgy, mint Vajda Péter, ő is gyakran megelégedezik arról, hogy a próza és a vers művészethordozó feltételei nem egyformák, hogy a regényíró alkotásmódja nem azonos a lírai vagy eposzi költőével. Vajda Péter *Szerелеm-dalokat*, *Ima-dalokat*, *Szellem- és hon-dalokat* s egyéb ódaszerű

lírai költeményeket ír — prózában! Ritmikus részletek, refrénszerű ismétlődések egymást érik e felemás termékekben. Ahol cselekvényt akar elbeszélni s határozottan „beszély“-eket ígér, ott sem mond le lírai fellengző modoráról, úgyhogy egyik-másik „beszélye“ valósággal az érthetetlenség áradatába fullad (*Az éj fija*). Tárgyakért is mondai és míthikus messzeségekből nyúl, földrajzi exotikumokat hajszol s a világ keletkezésének és az utolsó éjnek bizarr eszméivel tusa-kodik... Ha a képzeletnek ilyen kicsapongása meg tud ígézni s hasonló vakmerőségekre csábítani valakit: Jókait az. Vajda témái és motívumai közül a régi hűn birodalom dicsősége (*Hildegunda, Attila halála*), a konstantinápolyi mohamedán világ (*Mirmah*), a messze India keleties heve (*Vajkoontala*) stb. újszerű alakban, de mind megjelenik Jókainál, még pedig sok helyen az előadásnak is ugyanolyan alanyias, exaltált, néha egészen ütemes tagozódású modorában,¹ mint Vajda Péternél.² Különben nem ez a legművészietle-

¹ Homályossága ellenére is érdekes Jókait Láthatatlan csillagának egy egykorú ismertetésében a következő megjegyzés, mely Jókait stílusára vonatkozik: „E beszély nem egészen azon szerzőben megrótt numerussal íratott, mely egy kedélyes írónk szerint potyogatott stílus néven volna elnevezendő.“ Remény (kiadja és szerkeszti Vahot Imre) 1851., 153. l.

² Lélektani álláspontjuk is egyforma; Vajda is azt vallja, hogy „a szerelem- és szeretetnek tulajdon világuk van. Nem földi szabályokat követnek ők, hanem égi törvények szerint vonzatnak és taszítatnak... Boldogok, ha követitek sugalmaikat“. (Dalhon III. 109. l.) Vajda is védi az „örülteknek“ hitt embereket és Isten kiválasztottainak tekinti őket. Jókait Shirinjében Kosru király rákiált Ferhád szobrására: „— Ferhád, te örjöngsz, te eszelős vagy!“ s Ferhád így felel: „— Tudom; szeretek...“ Vajdánál és Jókainál — s általában a romantikában — az örültség a nemes emberi érzelmek egyik fokozata.

nebb dolog, amit Vajdától tanult Jókai. Vajda legnagyobb hibája, hogy nemcsak a verses és a prózai költészet területét zavarta össze egymással, hanem a tudományét is a költészetével. Legrikítóbb példa erre az *Eszder* c., töredékben maradt, misztikus tankölteményféle. Már Toldy Ferenc találóan mutatott rá egy egykorú ismertetésben Vajda eljárásának helytelen és veszélyes voltára; Jókai azonban valószínűleg ezt találta legérdekesebbnek Vajda műveiben és maga is úgy rákapott erre a felemás eljárásra, hogy sohasem tudott róla egészen leszokni. Már a *Láthatatlan csillagban* (1850) is megtaláljuk a titokzatos babonának és a tudomány adataival való kacérkodásnak ezt a néha érdekes és tanulságos, néha pedig bántó vegyülékét, mely Jókai későbbi műveiben gyakorivá lesz. Igaz, hogy Jókainak csodálatosan illúziókeltő stílusa olvasás közben ilyen tárgyaknál sem marad ránk nézve hatás nélkül. Tudja ezt Jókai s azért mer a legkockázatosabb költői kísérletekhez folyamodni. Gondolkozása e tekintetben is Vajda Péterrel mutat rokonságot; mindketten olyan rajongó csodálattal csüngenek a magyar nyelv szépségén, hogy ennek számára nem képzelnek semmi lehetetlenséget; „nyelvünk gyémánt a nyelvek számában“, mondja lelkesedve Vajda, — „magyar nyelven költeni olyan, mint a hegedűművésznek a straduarión játszani“, hirdeti a nagy nyelv-virtuóz: Jókai. E két költő írásmódjának rokonsága — ismételjük — az egyéniség és világnézet mély forrásának közös vizéig vezethető le: a természet pantheisztikus szeretetéig és a kedély exaltált hajlandóságáig.

A kedélyrokonság révén gazdagodott egy újabb változattal Jókai előadásmódjának regiszteré: az *ossziáni* modorral. A „húnyó dicsőség lantosa“ — mint ezelőtt minden világirodalmi divatcikk — kissé elkésve érkezett el hozzánk, hanem ez aztán annál megértőbb szívekre talált nálunk, hol a nemzeti dicsőségnek szintén csak kísértetvilágát idézhették fel sírjából a XIX.

század első felének magyar költői. De 1849 után második — és véres — alkalomszerűség is kergette a magyarságot Osszián karjaiba; a régi dicsőség képei fellegbe borultak; a hősi bukás friss emlékezete vonta gyászba költészetünk alapszínét is. Egy-egy bús kelta bárdnak érezte magát csaknem minden írónk a Kárpátok övezte, leigázott magyar *Kaledóniában*. Hogyne zendült volna meg ez az akkor legszívhezszólbóbb húr Jókai nyelvének csodás stradiváriján is? Hiszen a nyelv zenéjének ezt az édesbús változatát ismerte is már ő legkedvesebb mesterének, „szellemi apjának”: Vörösmartynak gyönyörű verseiből (a *Zalán futása* bevezetése, *Helvila halálán*, *Helvilához*, *Magyarvár*, *Toldi*, *Hábador*). Lehet tehát, hogy az Osszián-hatás Jókainál voltaképpen Vörösmarty-hatás, bár néhol szinte magát Ossziánt véljük hallani a *Csataképek* magasztos fájdalmú keserveiben:¹

„Romemléke harci időknek! Elpusztult, kiszénvedett város!... Hajh, nem ilyen voltál te hajdan!... Az idő fut, egymás után vesznek a múlt napok s velők a múlt dicsőség. Elmúlt a jókedv, a hír ragyogványa, a tündöklő álmok... (K o m á r o m.)

Fehér angyal, fehér angyal!... Csillagos éj álmoképe... Halvány, rezgő ködtünemény holdsütötte távol halmon... Mint ül ott mozdulatlanul... Lelke egy magányos csillag, mely rajta keresztül ragyog. Tiszta az éjjeli ég, sem felhő, sem madár nem repül át rajta... Balról komor, vén vár sötét düledékei fekszenek az erdős pusztaságban vulkánalakú hegytetőn, félig árnya, félig csontváza egy ledült óriásnak, mely öntudatlanul, holt nyugalomban mered fel az égre... Egyik csillag lemegy a másik után pihenni... Mikor te megjelenesz, ünnepe van a természetnek... Mi bánat hoz téged tavaszunkint a földre, mikor a fehér rózsza és liliom kezd virulni?... (F e h é r a n g y a l.)

¹ Különösen megkapó hangulati rokonságot mutat Jókai Csataképeivel Osszián prózai szövege (Tauchnitz, Leipzig 1847; ezt a kiadást Jókai is ismerhette.)

Sarjazni fog a fű, de sarja nem lesz zöld; hanem piros, miként a vér... Fel fog jöni a nap, de sugára nem lesz fehér, hanem piros, miként a vér... Kiderülend az ég, de boltozatja nem lesz kék, hanem piros miként a vér... Megárad a folyam, de habja nem fog szöke lenni, hanem piros, miként a vér... Ne aludjatok! Leszállt a hosszú téli éj csillagtalan egével; örök éj azoknak, kik most elalussznak. Már ki van vonva a fegyver, mely álmaikat a halállal összekösse. (A vörössipkás.)

...Leányod, aranyos hajú Lóra, eljő akkor hozzád... A székelyföld minden ifjai szerelmesek lesznek belém, aranyos hajú Lóra leányodba... Gondolj akkor reám, aranyos hajú halott leányodra... Menyasszony nem lesz, csak egy, a te aranyos hajú Lóra leányod..." Ezek a rejrén-szerű idézett részletek is Ossziánra emlékeztetnek („white-handed daughter of grief“, „Lulan's white-bosomed maid“, „high-bosomed Strinadona“, „long-haired Strinadona“, „white armed Strina-dona“, „deep-bosomed Foina-brâgal“, „white-handed Foina“, „fiery-eyed Cruth-Loda“, „white-bosomed Agandecca“, „softly-blushing daughter of Torman“ etc.) Mikor Jókai felsóhajt egyik csatakép (Székely asszony) végén: „Miért nem vagyunk mi is ottan!“ (t. i. a „csillagos hazában“): mintha csak az ókori kelta bárd keseregne: „Let the tomb open to Ossian, for his strength has failed..." (The songs of Selma).

Jókai: „Az ágyú dörög, a villám harsog, a szuronyok csengenek, az embervér folyik. Hol vagy aranyhajú Lóra! hol vagy ércleánya az öreg Áronnak?...“ (Az ércleány.) Osszián: „The sword trembles by the side of Gaul, and longs to glitter in his hand. Speak, daughter of Nuäth?...“ (Oithona)

Jókai írói egyénisége szívesen vett irányítást Osszián modorától; tetszett neki benne az a túltengő képzelet, mely a környező világ elől mintegy behúnyja szemét, hogy annál jobban gyönyörködhessek egy letűnt korszak emlékeinek varázsos színeiben; jól esett Jókainak mintegy igazolva látni egy világirodalmi tekintély műveiben azt a költői eljárásmodot, melyet

ő is kedvtelve gyakorolt: az epikumnak lírában való felolvasztását... Ugyanefféle lélektani ok segítette elő nála egy másik irodalmi hatás érvényesülését is, mely előadásmódjának ismét új árnyalatokat kölcsönzött: a Byron-hatást értjük. Lord Byron életéből és költészetéből egyaránt a tételes emberi szabályokkal való meghasonlás s az ellenük való gúnyos tüntetés hangzik ki. Az ő költészete is tele van műfaji „szabálytalanság”-gal, jellemrajzolásának fogyatékoságát is sokszor bebizonyították a kritikusok, mégis mindig világirodalmi nagyság marad Byron, költői tehetségének nehezen elemezhető, de még kevésbbé tagadható genialitása révén. Jókait, mint mágnes a vasat, úgy vonzották magukhoz Byronnak jó és rossz írói tulajdonságai egyaránt: a képzelet káprázatos színpompája s az exotikus tárgyak ép úgy, mint a poétikai szabályokból játékot űző szeszély s a romantikus világfájdalom. A *Childe Harold*ot nehéz volna a szokásos költői műfajok valamelyikébe beosztani, mégis kiváló munka: az ilyen példát Jókai megjegyzi magának s bátorságot merít belőle a prózai stílus tárgykörének kiszélesítésére... Byront már diák korában olvastatta Jókával tanár-sógora: Vály Ferenc s a byroni világfájdalom Jókai művei közül főként a szabadságharc előttiékben tobzódik, hiszen ez a byroni világfájdalom egészen biztosan a francia romantikus irodalom csatornáján át szivárgott be Jókai elbeszéléseibe. Hanem a byroni dikció páthosza s különösen a byroni leírások pazar színpompája a szabadságharc utáni időszakban jelentkezik Jókainál teljes szépségében. A keleti, különösen a balkáni (török) témák terén valószínűleg Byrontól is kapott ihletet; egy pár tárgyi reminiscencia is erre mutat.¹

¹ A Munkácsi rab (1850) lírikus bevezetése egész világosan a Prisoner of Chillon bevezetésének hatására vall. A Török világ Azraëleje némileg emlékeztet Gulnare-ra Byron Corsairjében.

A Byron-hatás közvetítőiül esetleg Vörösmarty regényes-bús költői elbeszélései is szolgálhattak, főként a török vonatkozású *Eger*.

* * *

Azok között az irodalmi hatások között, melyeknek részük van Jókai előadómódorának kialakulásában, egyik legkétségtelenebb, bár éppen nem legszerencsésebb a Dumas-hatás. Volt idő, mikor Jókait úgy szólván mindenki Dumas-val hasonlított össze, némelyek megtisztelő szándékkal, mások megrovásképpen.

A „magyar Dumas“ elnevezés az ötvenes évek elején lett divatos. Az összehasonlításnak elég természetes alapjául kínálkozott Jókai versenytárs nélküli termékenysége és népszerűsége. Igaz, hogy mint minden hasonlat, ez is sántít; a négervérű francia irodalmi szerencse- és világhit bizonyára jelentékeny különbségek választják el a szökehajű, kékszemű, galambszelídségű magyar mesemondótól. De tagadhatatlan, hogy e két író közt csakugyan van valamelyes egyéniségi és történeti kapocs, mely a „magyar Dumas“ név előtt egy pillanatra megállást javasol.

Az olyan gyülékony, vérmes képzelet számára, amilyen a Jókaié volt, elgondolni is nehéz lett volna a múlt század közepén izgatóbb példát az idősebb Dumas Sándor írói karrierjénél. Ekkortájt állott dicsősége tetőpontján, neve ismertebb volt az uralkodóknál, műveit türelmetlenül várta-leste úgyszólván az egész világ, minden sornyi kézírata aranyat ért. Csodálói közt olyan lángész is akadt, mint pl. Petőfi; nem csoda hát, ha Jókai is méltónak és ajánlatosnak kezdte tartani Dumas nyomdokainak követését. Anynyi kétségtelenül megállapítható, hogy Jókait nagyon érdekelték, sőt izgatták a Dumas termékenységről és népszerűségéről keringő szédítő adatok s valami hasonló szerepről álmódzott — talán féligi öntudatlanul — a Jókai becsvágya is, ha másképp nem, hát

legalább a magyar nyelv sokkal szűkebb területi határain belül. Szívesen vette, ha az időszaki sajtó — tücsköt-bogarat összevissza fecsegetve róla — szárnyára kapta nevét; szívesen tett kisebb-nagyobb útazásokat, megbocsátható hiúsággal fogadva és köszönve meg az iránta nyilatkozó széleskörű szeretetet. Persze Dumas az ilyesmit is nagyobb méretekben tudta csinálni: ő a Kaukázus vidékén is *Monte-Cristo*-olvasók szerencsekívánataival hízlalhatta máját s a tatár herceget egész udvarkarával látta üdvözlés végett eléje jönni, — de Jókai is jogos önérettel számolhatott be egy-egy honi vagy pl. később egy berlini útazás megtisztelő emlékeiről. Jókai is, mint Dumas, napilapok Tárca-rovatában tördelte aprópénzre regényírói talentumát, folyóiratokat alapítva majdnem kizárólag saját tárca-műveinek elhelyezhetése végett, illetőleg ezek vonzóerejére támaszkodva pénz-tőke helyett. De a néprétegek kedvének ilyenén keresése mellett viszont mindegyikőjük hiúságának egyformán hízelgett a születési és politikai arisztokrácia részéről jövő elismerés. Szinte komikussá válik Dumas, mikor eldicsekszik vele, hogy Vilmos orániai herceg, holland királlyá koronáztatása alkalmával, neki, a közönség közt álló írónak, akit azelőtt sohasem látott: üdvözlést intett kezével és tekintetével... kinek ne jutna itt eszébe Jókai túlzott loyaltitása az uralkodócsalád iránt a hatvanas évek végétől fogva (Erzsébet, Rudolf, József főherceg)? Ha Dumast a hollandiai újdonsült király tüntette ki bizalmas leereszkedésével, Jókaival meg egy exotikus messzeségű ország uralkodója, Don Pedro braziliai császár bánt úgy, mint barátjával, mikor egyszer ellátogatott országunkba... Igen, az ilyesmit érezte írói buzgalma legszebb jutalmának Dumas is, Jókai is; az anyagi jólétet sem vetették meg, de ez nekik inkább csak arra való volt, hogy gavalléros bőkezűséggel költ-hessék el, hiszen némileg Jókai is, Dumas még sokkal inkább, az ú. n. irodalmi bohém-világhoz tartozott

s a pénzzel egyikőjük sem tudott helyesen gazdálkodni.

A hírnév, a költői dicsőség és népszerűség: ez volt irodalmi pályájuk sarkcsillaga. Enemü nagy sikerei érzékennyé is tették Jókait a művészet nevében reátmadó kritikával szemben s ő, aki egyébként a legszerényebb emberek közé tartozott, ilyenkor többször megtette, hogy a bírálat nyilai elől sértődött büszkeséggel vonult a világhír fellegvárába. Polémiákba bocsátkozott s vereséget szenvedett bennük, nyilatkozatokat adott ki, melyeknek szerény hangja mögött nem egyszer dicsekvő önérzet lappangott. Meggyőződésünk szerint Dumas példájának rontó hatását kell ebben látnunk. Jókai érezte magáról, hogy tehetsége legalább is felér a Dumaséval s bántotta az, hogy ennek otromba szerencséjével nem mérkőzhetik, mert a magyar íróra a sors nem mosolyog úgy soha, mint a „nagyobb nemzetek írója”-ra, — kénytelen tehát szegény magyar író egy kissé maga is megfelelően gondoskodni arról, hogy legalább a meglevő, a kivívott külföldi hírnévről vegyenek tudomást az itthoniak. Tudomást is vettek róla ezek s büszkén tekintettek leghíresebb honfitársukra, kinek sokoldalúságáról, uralkodókkal, főhercegekkel való barátkozásáról, nagy jövedelmeiről, kiapadhatatlan munkaerejéről stb. egész legendakör kezdett képződni, akárcsak Dumasról; s midőn egyszer Jókai kertészkedés közben megszurta a jobbkeze hüvelykujját és egy pár napig nem tudott írni: ez olyan szenzáció lehetett, mint mikor Dumas kezét harapta volt meg egy kutya...

A kritika természetesen nem nézte — nem is nézhette — jó szemmel Jókai írói eljárásában a Dumasra emlékeztető nyomokat; az is igaz azonban, hogy Dumas és Jókai közt csupán a hasonlóságokkal törődni s Jókairól csakis ezek alapján ítélni, nem méltányos. A *Budapesti Hírlap* 1855 július 26-iki számának névtelen tárcaírója (Salamon Ferenc?) a francia regényírókról szólva, többek közt ezt a kétségtelen

igazságot mondja ki: Dumas *Monte Cristója* és *Három testőre* „inkább varázslámpa, mint komoly elbeszélés. Szerző úgy bánik olvasóival, mint nagy gyermekekkel... ő minden irodalmi törvényekkel könynyelmű játékot űz...“; ehhez *) alatt megjegyzi vagy a cikkíró vagy a szerkesztő, hogy: „Van nálunk is regényíró, kire e megjegyzés legnagyobb mértékben ráillik“; Gyulai pedig egy későbbi alkalommal (1869) egyenesen úgy tünteti fel a dolgot, mintha Dumas több komolyságot tanúsítana tárgyai megválasztásában Jókainál.

Szerény véleményünk szerint ilyen beállításban nem kapunk hű képet e két híres regényíró értékéről s egymáshoz való viszonyukról. Talán legelfogadhatóbban úgy lehet az igazságot megfogalmazni, hogy: Dumas néhány jobb műve és Jókai egyik-másik gyöngébb műve csakugyan alkalmas az egymással való összehasonlításra s hogy Jókai írói fejlődésének egyik mozzanatát Dumas-hatásnak kell tekintenünk. Először is tehát a Jókai-névvel nem lehet egyenlő rangú annak a Dumasnak a neve, aki ezt a nevet üzletszerűen akárhányszor eladta csalétkül más írók művei címlapjára, holott ő maga az illető művek tartalmának néha csak átnézője volt, esetleg az sem. De a kétségtelenül tőle származó, sikerültebb műveknek — köztük a leghírhedtebbnek: a *Comte de Monte-Criston*ak — képtelenül elnyújtott terjedelme, a soronként fizetett honorárium nyereszkesdő kihasználása szintén erős próbára teszi a komolyabb olvasó rokonszenvét az irodalmi világpiac e népszerű regény-gyárosa iránt. Egy szempontból azonban irodalomtörténetileg is tudomásul veendő az ő működése: ő az, kinek szellemeskedő, rendkívül könnyed, szórakoztató előadásmódja a történeti regény elsekélyesítésében fejtette ki szebb hívásra érdemes erejét. Dumas „Scott Walter nagyapó“ unokái közé számítja magát, legismertebb regényei (*Les trois Mousquetaires*, *Vingt ans après*, *La Reine Margot*, *Une Fille du Régent*, *La Tulipe noire*

etc.) mind „történeti“ háttérben helyezik el a cselekvényt, úgyszintén exotikus tárgyú művei (*Jacquot sans Oreilles, La Maison de Glace, Le Saltéador* etc.); sőt legvakmerőbb fércmunkáiban (pl. *Mémoires d'un Médecin: Balsamo*) is a történelem fügefalevelével takargatja a koncepció ponyvairodalmi, rikító meztelességét. Előadó modora azonban kedves, könnyed, néhol illúziókeltő s a történeti bizonyítékokkal kacérkodó; hangulatos mesevilágot fest, de az ezt körülvevő sorompókon ismeretes történelmi felírások olvashatók.

Tagadhatatlan, hogy ezen a téren Jókaira nem maradt hatás nélkül Dumas módszere. Jókai félkézzel Jósikába fogódzik, de másik kezét Dumasnak nyújtja oda. Az *Erdély aranykora*, még inkább a *Török világ*, különösen pedig a két török tárgyú regény (*Fehér rózsá, A janicsárok végnapjai*) a Jósika-genrenak a Dumas-recept szerinti, könnyebb fajsúlyúvá és szórakoztatóbbá, de egyúttal meseibbé és gyökértelenebbé lett változatai. Egy pár tárgyi egyezés is mutatja,¹ hogy az említett regények keletkezésének idejében a Hugo-Sue-hatást a Dumas-hatás váltotta fel. A Feriz bégek, Azraélék, Gül-Bejázék, a költői megokolásmód elleni sok könnyelmű vétség (jóslat, előérzet, varázslat; regénynek drámává való áthevenyészése²) — mindezek Dumashoz vezető nyomok.

Jókai tehát jóformán csak hibáiban Dumas-tanítvány, mert hiszen az élvezetes, könnyed, mindenki

¹ Lásd ezeket Irodalomtörténeti Közlemények 1919—1921. 81. l.

² Pl. Dumas *La Reine Margot, Le Comte de Monte-Cristo* etc. c. regényeiből is készültek drámák, olyanformán, mint Jókai e korbéli színművei. Különbösen Dumasnak vannak „eredeti“ szomorú- és vígjátékai is s ezen az egy téren, t. i. a romantikus dráma terén, működése jelentősebb a Jókaiénál.

számára érthető stílust nem tőle tanulta, a természet ritka adománya az. A Dumas-hatás az ötvenes évek első felében (1850—1854) legerősebb nála, de ekkor sem meríti ki távolról sem Jókai költői képességeit a Dumas modorával való rokonság. A *Csataképek*, az *Egy magyar nábob*, a *Kárpáthy Zoltán*, a kedves erdélyi novellák stb. ekkor is mutatják, hogy szerzőjük a magyar géniustól lelkezett kitűnő tehetség, akinek Dumasval való rokonságában voltaképpen nem valami kölcsönként értéket kell látnunk, hanem inkább a saját értékének rovására elkövetett könnyelműséget. Jókai nem a Dumas-hatás révén nagy író, hanem a Dumas-hatás *ellenére* is nagy író. A „magyar Dumas“ jóval fölötte áll a francia Dumasnak.¹

¹ Hogy magának Jókainak is mennyire megvolt a véleménye Dumas egyik-másik írói árnyoldaláról, bizonyítja az a jóízű tréfája, melyet az *Ústökkösb*ben (VII köt. 1—5. sz.) közölt ezen a címen: Dumas Sándor papa úti naplója Magyarországról. Mutatóban hadd álljanak itt a bevezető sorok: „(NB. Igaz ugyan, hogy ezt az úti naplót nem írta idősb Dumas Sándor, de miután ő nem szokott érte haragudni, ha mások is a neve alatt írnak, bátorkodtunk e szabadalmat, utólagos jóváhagyás reményében, felhasználni. Amennyiben lehetett, igyekeztünk a nagy férfiú geográfiai ismereteihez, néprajzi alaposságához és saját esztétikai nézeteihez hívek maradni, saját egyéniségét is oly kedvező világításba igyekeztünk állítani, aminőt csak saját maga szokott naplóiban személye körül vetni. Reméljük, hogy e bátorságunk kegyes elnézéssel találkozand. Maquet junior). „Mészinába utaztom alatt kedvezőtlen tengeri viharok kényszerítének a pesti kikötőbe befutnom, melynek világító tornya szerencsénkre észrevételre velünk a vaskapunak nevezett korallzátonyokat, amiken már Columbus Kristóf is hajótörést szenvedett...” stb.

Ezek a hatások — s bizonyára még más hatások is — egy-egy új elemmel, új árnyalattal, új hangulattal gazdagították Jókai előadásmódjának kifejező erejét. Olyanféle szerepet játszanak, mint a stereoskópba tett kép kettős példánya: egyszerre több pontból láttatván a tárgyat, plasztikusabbá, élethűbbé teszik azt előttünk. Amennyire veszélyes Jókai képzeletének proteusi sokfélesége a tárgyilagos regényírói álláspontra nézve, ép annyira kedvező az előadó művészet kifogyhatatlan érdekességét illetően; egy regényen végig ritkán tud következetes maradni, de egy-egy alak, tájék vagy jelenet megelevenítésében — mondhatni — felülmulhatatlan.

Valami csodálatos, alig elemezhető szuggesztív ereje van Jókai megjelenítő művészetének abban a két irányban, mely Walter Scott szerint a regény lényegét öleli körül: a leírásban (*description*) és az elbeszélésben (*narration*).

A szeszélyes alanyiség, melyben a mai elmélet a regényíró feladatára nézve veszedelmes zátonyt lát, Jókai leírásaiban egy-egy képnek elbájoló varázst tud kölcsönözni. Az író egyéniségének most babonás, majd vallásos, majd ismét gyermeteg vagy szenvedélyes megnyilatkozásai a regény-cselekvény épületét bizony néha alapjában megingatják, de a regény egyik-másik részletét oly ellenállhatatlan hangulati szépséggel töltik meg, hogy ezek méltán sorozhatók a legkiválóbb lírai költemények közé. Nincs az a lírai költő, kinek számára *előbb* valami volna a külső természet, mint a Jókai számára. Költői pantheizmusában az ő gyöngéd nemességű világnézetének egyik legokszzerűbb jelentkezésére ismerünk. „Minden virágnak éppen úgy van élete, vágya, hajlama, bánata és örömei, fájdalma és szerelme, mint minékünk“, mondja Szentirmayval Jókai az *Egy magyar nábobban* (1853) s két évtized múlva még lelkesebben megismé-

telteti ezt a hitvallást a Senki-sziget szegénységben boldog lakójával, Terézával: „Én azt hiszem, hogy a fák is hallgatják és nézik azt, aki őket szeretve ápolja s megértik titkos óhajtásait és büszkéek rá, ha ők is örömet szerezhetnek annak. Óh! a fák oly okos lények! Azokban lélek lakik. Én gyilkosnak tartom, aki egy nemes fát kivág...” De nemcsak költött alakjainak a szájába ad ilyen nyilatkozatokat írónk, a maga nevében is sokszor elmondta ő mindezt, illetőleg nemcsak mondta, hanem a gyakorlati kertészkedés nemes szenvedélyével is bizonyította ezt a hitét. A természet titkaiba nem a regényíró bíráló komolyságával, hanem a lírai költő naiv megszemélyesítő képzelete révén szeret beleskelődni, megigézett olvasóit delejes hatalommal vonva maga után... „Fanny szemeit legmesszebb kerülék az álom tündérei. Ablakán besüített a hold, az ábrándozók csillaga, a vidék csendes volt, az ég lanyha; olyan éj, melyben a lidérek előjönnek berkeikből s kereket hánynak a harmatos fűben; mikor a tündérek szedik a csillagok hamvát s az a vén ember ott a holdban pengeti az ezüst sugárokat; mikor ezüst felhők alakjában jár a bűv csillagról csillagra, jár a gyermekréim a fekete éji pillangón repkedve; ...mikor a fiatal leányok nem tudnak aludni és álmodnak ébren...” Egy fiatal, töprengő menyasszony lelki állapotához jól illik ez a gyermekmesei képzetvilág s egy pár percre nemcsak a regény írója, hanem olvasója is magára feledkezik, mintha a leglíraibb költőnek, Petőfinak lantját hallgatná fél-álomban: Gyermek vagyok, gyermek lettem újra...

Ez a világcsoda-képzelet nem másol, mint valami fényképezőgép, hanem önmagából árasztott szemfényvesztő megvilágítási effektusokkal áttértem minden tárgyat, mely útjába kerül. Éppen ezért a leírás konkrét tárgya csekély jelentőségűvé, majdnem közömbössé és feleslegessé válik Jókai számára. Ő képzeletének teremtményével remek leírásokat ad olyan tájakról, melyeket sohasem látott, sőt amelyeknek nincs is való-

ságos létezésük sehol a világon. Az *Erdély aranykora* c. regény tájképeit pusztán képzelet útján rajzolta meg, mikor még színét sem látta Erdélynek. Olaszországi útjára indultakor írta ez öszinte és jellemző sorokat: „Még nem láttam két olyan dolgot a földön, ami nélkül pedig költőnek a földet elhagyni nem szabad: nem láttam Itáliát és nem láttam a tengert. Pedig mennyit írtam mind a kettőről— képzelet, álom után...”

Ebben a tekintetben Jókai képzelete a nyilvános fellépés első perce óta (*A Nepean-sziget*) remekelt. Munkánk folyamán gyakran volt alkalmunk rámutatni arra a páráját ritkító ügyességre, mellyel Jókai a valószínűs szemléleti benyomásokat kombinálni tudja másodkézből vett elemekkel s ebbe a vegyülékbe fantáziája fényénél csodálatos valószerűségű életet tud varázsolni; a múltó földrajzi igazságnál biztosabb létezés jutott ezek számára: a művészeti örökélet.

A romantikus tájfestő-modor terén senki sem fogható nálunk Jókaihoz, a világirodalomban is csak a legnagyobbak.¹ Jókai képzeletét is különösen a trópi-

¹ Hogy a romantika színes szemüvegén keresztül is mily szemléletes precizitással tud egy-egy tüneményt megfigyelni Jókai képzelete, hadd mutassa meg két kiragadott példa egy regényből: „A tizennégy év óta elzárt levegő nehéz, bágyasztó nyomással ült kebleikre, a meleg, élettelen roha enyészetes szagával. A gyertyák is halaványabban égtek... A bútorok, asztalok mind finom porral voltak belepve, mely évek alatt a legelzártabb termeken is keresztülhat és eltakarja a magára hagyatott fényt, a halott-pompát. A bársonyszőnyegek, mik még használva sem voltak, színeiket vesztek s midőn Rudolfi egy függönyt félre akart vonni, kezében szétmállott az, az idő megemésztette s tán az apró lepkék bábjai is segítettek pusztulásán, mik a megjelenő gyertyák körül oly sűrűn repkednek. E szoba ablakainak egyikén a vastáblán valami kis lyuk tá-

kus bujaságú vidékek exótikuma vonzza (*A Nepean-sziget, Óceánia, Valdivia* stb.) s mikor hazai földön marad, itt is a vadregényes hegyi tájékokat vagy pedig egyéb földrajzi különlegességeket (Hortobágy, Balaton) szeret lefesteni. Írónk képzeletének teremő ösztöne jól érzi azt, hogy a leírás sikere nem csupán attól függ, vajjon közvetetlen szemlélet pontos visszatükörzéséből áll-e a leírás; mindúntalan hangoztatja Jókai, hogy, ha egy-egy valóságos szemléleti benyomást pontos hűséggel lemásolna, senki sem érezné azt valószerűnek, mert a való élet esetlegességei közt olyan hihetetlen furcsaságok fordulnak elő, amilyenekről fogalmunk sincs. Ebből a lényegében kétségtelenül igaz tételből merít aztán bátorságot arra, hogy a szemléleti elemek kombinálása terén képzeletét szabadjára engedje. Már Eötvös Károly fölhívta figyelmünket arra az érdekes dologra, hogy pl. a Balatonnak nem nyári képét festette le Jókai, pedig ezt ismerte sok évi közvetetlen szemlélet alapján, hanem a befagyott Balatonról adott az *Arany ember*ben gyönyörű leírást, holott ilyennek ő a Balatont valószínűleg sohasem látta.

madt, tán egy kiesett szeg helye, melyen keresztül a déli napvilág hosszú, vékony sugárt ereszt a szoba túlsó falára, mozgó alakokat tüntetve fel rajta, mint egy természetes camera obscurában. Néha valaki végigmegy az udvaron; ilyenkor mintha hosszú, kísérteties árnyékok vonulnának végig a falakon, fölfelé fordított lábakkal. Minden olyan csendes, csak a hangosan örlő szű hirdeti, hogy az idő él, halad és pusztít..." Kárpáthy Zoltán 127—128. l. — „Nemsokára hallani lehetett, mint omlik be a pinceablakokon a víz nagy zuhogva, bugyborékolva, folytonos rázkódásban tartva az egész épületet, néhány perc múlva megteltek a földalatti üregek s a túltömött nyílások tompa bőfögéssel adtak helyet a kiszorított légnak; még egy-egy nagy hörgés hallatszott, mintha valami óriási állat fulladna a vízbe s okádná vissza a torkába rohanó hullámot; azután

3.

Ezek a remek leírások nemcsak elképzelve vannak kitűnően, hanem megfogalmazva, szavakban megérzéskítve is. Csak figyeljük meg pl. a következő, Victor Hugohoz méltó, nagyszerű tájkép-felvételt: „... Oldalt egy bazalt-szikla, toronymagasságú szegletes oszlopok egymás mellé állítva, mint egy óriási orgona sípjai...; néha egy-egy villám lobban ki a felhőből, a visszavert mennydörgési visszhangot nagy későre hallatja omlatag akkordokban a felséges szikla-orgona...” — az ilyen leírások sikere nemcsak a képzelettől, hanem a legmegfelelőbb stilisztikai alakzatok (itt a „szikla-orgona” metafora) megtalálásától is függ. Általában az irodalmi romanticizmus egyik elvéülhetetlen érdeme, hogy a költészet nyelvét felszabadította a klasszikai divat válogatós, kimért, merev izlésének nyúga alól. Igaz, hogy szabadságra törekvésében olyan gátakat is áttört, melyekre a művészetnek mindig szüksége volt, van és lesz, de a költői stílus nagyon sokat köszönhet a merész képzeletű romantikus íróknak. A verses magyar nyelv enemű átteremtésének dicsősége Vörösmarty nevéhez fűződik, szép-prózánké pedig a Jókaiéhoz. Hogy mind a két író számára úttörők tették lehetővé ezt a korszakos fontosságú szerepet, az természetes. Jókai stílusában is,

elfojtott csend állt be néhány percre... Két-három percmulva elkezdtek egyes pattogások, roppanások hallatszani az egész épületben... Egy pohár állt a beteg leány éji asztalán, abban egy ezüst kávéskanál. Lassankint elkezdett csengeni a pohár, amint a kanál hozzáverődött... Egy rémületes óra folyt le így, melyet nem számlált a perc-inga otthonos ketyegése, mert a folytonos rázkódástól maga a fali óra is megállt s a tizenegy órát úgy ütötte el, hogy minden ütésnél percekig megpihent...” U. o. 209—210. l. A művészeti és fizikai szabatoságnak egyaránt mintái lehetnek e leírások.

mondhatni, legérdekesebb annak a nyomon kísérése, hogyan fogódzik még a szabadságharc után is egy ideig a hazai és külföldi mintaképekbe s hogyan lesz az elbeszélés művészeti eszközeinek, főként a stílusnak terén mindinkább a maga urává s olyan mintaképpé, akibe aztán két emberöltő valamennyi magyar írója fog belefogódzani.

A romantikus szépprózai irodalom technikája a leíró és elbeszélő stílus terén is megtermett egyes nemzetközivé vált modorosságokat. Walter Scott regényeiből világkörütra indult egy-egy nyelvtani vagy stilisztikai furcsaság is, sőt a harmad-negyedrangú utánzóknál már jóformán egyéb sem maradt meg Scottból, csupán az ilyesmik. A romantikus novellákban pl. nem azt mondja az író, hogy egy lovas nyargal itt vagy ott, hanem „egy lovas *látszik nyargalni*” (főként mult idejű elbeszélésben; v. ö. az angolban: *seemed to* + infinitívus, a franciában: *semblait* + inf. = *paraissait* + inf.), pedig ez legtöbbször csak henye modorosság; az olyas kifejezés, hogy pl. „a dromedárok előre nyújtott nyakkal *röpülni látszottak* a homokpuszta fölött” (Jókai: *Délvirágok* 66. l.) még elfogadható, mert a dromedárok nem röpültek, csak úgy látszott, mintha röpülnének... de az általános irodalmi divat hatása alatt Jókai sem marad meg a józan mérséklet határán belül, hanem derűre-borúra ontja magából ezt az ügyetlen szólásmódot. Csak az *Erdély aranykorának*, Jókai első történeti regényének legelső pár lapján is mindúntalan megbotlunk az ilyen nyakatekert Scott-Jósika-Kuthy-féle stíláris nagyképűsködésben: A vadásztanyának „több rendbeli épületei *tanúsítani látszának* azt, hogy...”, „a völgy *látszott* egyetlen oszlopszata *lenni*”, a széles falak „arra *látszának mutatni*”, Zrinyi széles vállai, nagy domború melle herkulesi erőre *látszottak mutatni*” (mintha nem jobb volna magában a „mutattak!”), az amazonhoz az ifjú „édes szavakat *látszék sugdosni*” stb., ez a szólásmód ebben a regényben hetvenötször fordul elő,

minden szükség nélkül. — Ugyanilyen modorosság a szintén Scott útján elterjedt s nálunk is elharapódzott „valaminek *neme*“-féle kifejezés (*a sort of...*, *une sorte de...*, *une espèce de...*); persze, hogy ez is megvan Jókainál eleinte, de már egy parányi módosítással s ez mindjárt tűrhetőbbé teszi a magyar fül számára az említett szólásmódot: Jókai a *neme* elébe rendesen jelzőt helyez, pl. „a fűszeritalok *mindentéle* neme“, „az indulatok *minden* nemein keresztülvergődött“, „van *valami* neme az ígézetnek“; vagy pedig így segít magán, illetőleg a magyarosságon: „*némi* ösvény kanyargása látszik“... — A személyek jellemzésének stereotíp bevezetése a romantikusoknál: X. Y. „*egy azok közül, kik...*“ (*one of those...*, *un de ceux...*); ez a kifejezés mód is mutatja, hogy a romantikus regényírók voltaképpen nem tudtak tovább menni a jellemzés terén a típusok rajzolásánál; az ő legkülönösebb különkeik is *tipikus* különkeik. Az „*egy azok közül*“-féle stilisztikai ablakocskán át Jókai jellemrajzoló műhelyébe is bepillantathatunk s ott ugyanazt a tapasztalatot szerezhethetjük; még tájképeinek ilyen recept szerinti keletkezését is elárulja az efféle kifejezés: „A Dráva mellékén vagyunk, *egyikében* azon végtelen lankaságoknak...“

A romantikus költészet egyedül üdvöztetőnek hitt esztétikai dogmája volt a meglepő ellentétek hajszo-
lása; az idegen romantikus regényírók négy-öt sort is alig tudtak egyfolytában leírni a *contrast* szó nélkül. Ennek a divatnak nemcsak elve, hanem szókészlete is átkerült mihozzánk is; Jókai képzelete ép úgy tobzódik az ellentétek egymás mellé állítgatásában, mint Scotté s különösen mint Jókai francia mestereié: Hugoé, Sueé, Dumasé; Jókainál is olvashatunk tehát az *élénk ellentét*től a *festői, bűbánatos, csodás, különös, bűbájos* ellentétig sokféle ellentétet (v. ö. az angolban: *strong, striking, melancholy contrast*, a franciában: *grand, vif, frappant, éclatant, agréable, plaisant, touchant, pénible, triste, douloureux, adorable*,

mystérieux, brusque etc. contraste) s még ez hagyján; nagyobb baj az, hogy Jókai a *contrast* szót eleinte nemcsak esztétikai, hanem grammatikai következményeivel együtt is áthozza a magyar nyelvbe, pedig ez ellen nyelvérzékünk mindig tiltakozni fog. A francia és az angol *contraste(r)* (*contrast*) szó t. i. igeként is szerepelhet (*contrastait avec...*, *contrasted with...*); Jókai szolgailag átveszi ezt a használati módot s ilyeneket ír a szabadságharc utáni első műveiben: „...szép, fiatal, nyájas arcaik oly kellemesen *ellentétezve* (!) férfiak vad, marcona képeivel...”, a leány arcának „arany színével oly szokatlan igézettel *ellentétezett* (!) a rózsapiros ajk”. Ez a nyelvtani csodabogár tudtunkkal még Jósikánál sem fordul elő.

Nagyon visszaélnék a francia és angol romantikus regényírók a *singulier, particulier*, ill. *singular, strange, curious* jelzőkkel; az ő kivételes embereiken és helyzeteikben semmi sem közönséges, hanem minden: *különös, sajátságos*, mástól különböző. Zrinyi Ilona ajkai „a lelkesülés egy *saját* mosolyától nyílnak meg”; a bársonyos hamv s az egészséges pír „annál *sajátságosabb* szépséget kölcsönöznek e *rendkívüli* arcnak...” (t. i. Apafinénak); „Apafi a *neki sajátságos* (!) (v. ö. *lui propre*) cinizmussal folytatja...”

A „találta magát”-féle (*found himself, se trouva*) szólás is sűrűn előfordul. Az egy névelő idegenszerű (németes) használata ekkoriban nagyon gyakori Jókainál, úgyszintén az ilyen németes összetételek: *gyülmöcskert, fűszerital, udvárszolga, bor-tanya* stb., valamint a szintén német észjárás szerint igazodott magyar nyelvújításnak néhány kinövése, különleges összetételek (*tündérlelge* hölgy, Feriz *bájangjai, pálmakarcsú* derék, *szellemcsöndes* hang, ördögi *véröröm, fájdalomédes* ének, *parasztbüszke* kézműves, *életroskadt* férj, *látkör, túlpárt, gyűlpont* stb.), szokatlan igealakok (az *-and, -end*-képzős jövőidő használata a feltételes mód helyett), helytelen melléknévképzés (*irántami* fáradság, *fejedelemségbeni* megerősítés)...

Íme, mily könnyű a kritika szűrőjével felfogni egy kis salakot, miközben a mesemondás ezer színben tündöklő, de kristálytisztá folyama álomszerűen tovasiklik előlünk. Az elsorolt kisebb-nagyobb hibákat jól ismerjük a magyar romanticizmus kisebb tehetségű íróinak munkáiból, akikkel Jókait körülbelül csak ezek útján a szépséghibák útján tudja az irodalomtörténet kapcsolatba hozni, az elbeszélésnek mindenki mástól megkülönböztető varázsa előtt ellenben meglepődve áll meg, élvezi azt, de kissé sablonos, nehézkes mérlegén nem képes ezt az *imponderabilis* elemet olyan pontosan és kényelmesen megmérni, ahogyan némely költészettani kategóriával szokta és szereti tenni. Pedig érzi minden olvasó a Jókai elsőségét, ha csak futólag hasonlítja is össze az ő előadó művészetét regényíró-kortársaiéval. A jelentéktelenebbek erőlködő romantikája (Degrée és társaié, sőt Kuthyé is) éppen a legizgalmasabb részleteknél sül fel, hatásvadászó stíljük ilyenkor valósággal nevetségessé válik, pedig (vagy inkább: mert) ugyancsak pályáznak a tragikai fenségre. A kiválóbb tehetségek előadásmódjából is hiányzik a sokoldalúság, a változatosság; Jósika ügyes elbeszélő, de humora nincs, azután meg mindinkább valami száraz egyformaság kezd megfeküdni későbbi írásait; Eötvös nagy szónok, regényírónak is jeles, de körmondatokban hömpölygő, nemes ünneptélyességű stílusa le sem tudna ereszkedni a könnyed mulattatás színvonalára; Kemény előadása sok helyen kitűnő, főként a tépelődő lelkek magánbeszédének hatalmas dialektikája ragad magával bennünket, de néha meg rendkívüli nehézségekre akadunk nála, az elméskedő (főként női) társalgást vagy a szerző ilyen tárgyú csevegését éppen a kecses könnyedségre való törekvés teszi gyakran félszeggé, ügyetlenné (bizonyosan ide céloz Mikszáth botrányos hasonlata is a menüettet táncoló elefántról).

Jókai hatalmas tehetségének és óriási jelentőségének lényege abban van, hogy a gyönyörködtető, művészi magyar prózai stílus számára meghódította az emberi képzetvilág egész területét. Jókai agyában a költészet és tudomány motívumainak kábítóan gazdag özőne halmozódott fel, de nem osztottak azok szét külön csoportokba, hanem egyforma engedelmességgel kell lesniök az *elmesélhetőség* legfőbb szempontjának parancsszavát. Ebben természetszerűleg némi erőszakosság nyilatkozik, de minden igazi nagy tehetségből kiütökzik egy-egy ilyen zsarnoki hajlam. Jókai mesemondó hajlama oly erős, oly uralkodó lelki vonás, hogy ez végighömpölyög útjában olyan területeken is, melyeket voltaképpen nem volna szabad érintenie; de tagadhatatlan, hogy ez a gazdag áradat még az ilyen „tilos“ területeket is megtermékenyítette; ma már a tudomány nyelve is csak akkor számíthat hatásra, ha Jókai prózájából ő is tanult egyet-mást. Mert a Jókai stílusa mindenki számára érthető és minden tárgykörben használható.

Ismét a Vörösmarty-analógia jut eszünkbe. Mint Vörösmarty stílusán, a Jókaién is megérzik a nyelvújításnak (a reformkor egyik úttörő szellemi mozgalmanak) egy kis zamata, de voltaképpen ép úgy nem neológ stílus egyikőjüké sem, mint ahogy nem régmódi; éppen az a csodálatos mind a kettőben, hogy kedves, magyaros, újszerű és mégis természetes, ismerős beszédük minden fordulata. Jókai stílusa a komoly hangnemben nem annyira Aranyra emlékeztet, mit inkább Vörösmartyra. Aranynál nyelvújítási kifejezés (nehány szón kívül) alig akad, ő — mondhatni — minden szavának használatáról nyelvtani, sőt nyelvtörténeti alapon is számot tudna adni; Vörösmarty és Jókai ellenben — egyik a vers, másik a próza mezején — kissé könnyelműbb pazarlást fejtenek ki, mert gazdagságukban mintegy fölmentve érzik magukat a nyelvtisztaság minden egyes ese-

tével való aggodalmas törődés alól.¹ A szapora dolgozás Jókai művein ebben a tekintetben is eltagadhatatlan foltokat ejtett, de valami ösztön hajtotta őt a tömérdek munkára, mintha meg lett volna győződve róla, hogy egy egész nemzedék feladatát neki magának kell elvégeznie prózai nyelvünk európai színvonalra emelésében.

Természetes, hogy ilyen feladat közben nem lehet — mondjuk — egy Flaubert stílárís műgondját alkalmazni. Jókai nem ráspolyozott egy-egy szót vagy mondatot órákig és napokig, hanem egy ültőhelyében megírt egy novellát s néha két-három munkán is dolgozott egyszerre. Stílusa ezért olyan, mint maga az előbeszéd: legfőbb kincsünk, de éppen a mindennapi használat folytán lehetetlen megakadályoznunk, hogy bele ne kerüljön egy-két hamis vagy idegen pénzdarab is. Jókai csodás életszerűségű beszédébe, mely fölszívta magába a különböző magyar nyelvjárasterületek zamatát, így kerül bele a pesti levegő közvetítésével a germanizmus néhány példája (különösen az *egy* névelő fölösleges használata és a „meg lett mondvá“-féle igealak), de ezek csak azt bizonyítják, hogy a vakító fényességű Nap sincsen foltok nélkül.

¹ Legfeljebb odavetőleg közöl velünk Jókai egy-egy leszűrődő tapasztalatot. Pl. „Én a végletekig vitt purizmust azért nem szeretem, mert újabb időkben avatatlan, a nyelvek összehasonlított jellemét nem értő nyelvészek annyira elszaporították a rossz új szavakat nyelvünkben, hogy kénytelen vagyok a régieket visszakérni s használatban tartani mindaddig, míg a Magyar Tudós Társaság nagy szótára elkészül...“ *Egy magyar nábob* (1853) II. k. 238. l. — Különben Jókai is csinált új szokat s eljárást laikus érvekkel szokta ilyenkor védeni vagy megokolni (lásd pl. a következő helyeket: *Felfordult v.* 101. l. jegyz., *A köszívű e. i. l.* 143. l., *Fekete gyémántok* 30., 45. l., *Föld felett és víz alatt* (A csigák regénye) 108. l.

Jókai egész költészetében alighanem három alkotóelem a legjellegzetesebb: 1. a korszerűsködő hajlam, mely mindig olyan tárgyat keres, amely már eleve fölkelti a kíváncsi érdeklődést, 2. a jellemzés terén mutatkozó naivitás, mely az általa elkövetett hibákért csak részben vonható felelősségre, hiszen egy párját ritkító gyermeteségű világnézet kényszerű megnyilatkozásai azok, 3. e világnézet legbecsesebb gyümölcse, a színtiszta és mézédés humor, mely a maga delejes hatalmával egységbe tudja olvasztani az élet ellentéteit, a naivságot és bölcsiséget, a könnyet és a mosolyt. Ez a három jellemvonás természetesen nem külön-külön működik, hanem állandóan áthatja egymást s a kifejezés-módban olvad magasabb egységbe.

Jókai művészetének kifejeződési módja: a *mesemondás*. Ez az, amely a bámulat-gerjesztő, érdekesítő, különleges témákat kedveli; ez az, amely az emberek jellemének s az események lényegének és összefüggésének megítélésében is a képzelet szemfényvesztő világításához szeret folyamodni; ez az, amely az ellentétekkel való játszi enyelgésben, a meglepő csattanókban saját létének legalapvetőbb törvényeit éli. Jókai tehát a világirodalom egyik legkitűnőbb és egyúttal legjellegzetesebb, leg-arra-termettebb mesemondója.

A mese legörökebb és legkifogyhatatlanabb forrása a néplélek. Nincs is az igazi nagy mesemondó tehetségek között egy sem, aki ne ettől kapna folytonos megtermékenyülést. Jókainak a magyar néplélekkel való testvéri rokonságára legtalálóbban és legfinomabban Beöthy Zsolt mutatott rá színpompás emlékbeszédében. Nem az alacsony sorsú népből származott ugyan Jókai, de ősi hajlamán kívül egyéb szerencsés okok és alkalmak is közreműködtek abban, hogy a néplélekkel való benső kapcsolata minél szer-

vesebbé és erősebbé váljon. Édesapja gyermek-meséi, tanítójának, Székely Jánosnak adomái és találósmeséi korán — és mondhatni: tervszerűen — fejlesztették képzeletének legfogékonyabb oldalát. De gyermekkorának véletlen élményei is ilyen irányban hatottak reá, a komáromi nép lelke, ez a szerencsés tapasztalati valóság volt az első táplálék, mely Jókai egyéniségében egyszerre gyarapította az élesszemű megfigyelés és a mesei észjárás iránti érzéket. „Herczeg András uram, a szekeres gazda, Fabula János a kormányos, Kapor András a fuvaros, Borsos István a hajdúkáplár, Bajcsy András a csizmadia-kúrator és ennek a világnak Jókai költészetében megörökített pompás alakjai mind gyermekkori ismerősei a költőnek, sőt tanító mesterei, kiknek térdén hallgatta eredeti mókáikat és egyenes bölcseségöket“ — mondja Beöthy. Mikszáth meg egy másik hatást emel ki különösen, a Sörös Lajosét, aki Jókait kezdő diákéveiben tanította s pompás adomáival, talpraesett, ötletes beszédmódjával igen egészséges ösztönzést adott Jókai leguralkodóbb jellemvonásának. Később is számtalan alkalma volt közelről megismerni a legkülönbözőbb vidékek magyar népének sajátos lelki és kedélyi világával. El is tanulta azt a jóízű, zamatos, természetes és eleven előadásmódot, mely oly becses tulajdona népünk tehetségének s amelyhez Jókai nem is igen ad egyebet a költői lángész hatványozó erején és gyönyörű fényjátékain kívül.

Jókai illetően előadó képességét nemcsak írótolla szolgálta. Az élőszó terén is kitűnő előadó volt már ifjúkorában s az maradt mindvégig. Éppen az a körülmény teszi páratlanná Jókai írásművészetét, hogy nála az „írás“ voltaképpen semmiben sem különbözik az ő rendes, mindennapi, valóságos társalgásmódjától, amaz ép oly élő, ép oly természetes, mint emez. Jókai sohasem értekezik, stílusa sohasem könyvízü, ő mindig *mesét mond*. „Mintha nem íróasztalnál írná, hanem, mint a nép mesemondója, hall-

gatóságának mindjárt íziben, a támadó érzés hevével és hamvával, élőszóval beszélgetné el, amit hallott vagy kigondolt.“ (Beöthy.)

Egész életében nagyon szerette a mesét; szerette azt önmagáért, alaki és tartalmi jellemvonásaiért egyaránt. Kedves műfaja maradt mindig, a legszélsőbb értelemben véve a „mese“ műfaját. Ötvenéves írói jubileuma alkalmával külön is hangsúlyozta a mese-műfaj fontosságát. „Tündérmese is található műveim közt elég, talán több is a kelleténél. Hanem ennek is megvan a közönsége, amelynek számára érdemes írni. Nálunk különösen még a naiv kedélyek nem fogyatkoznak el s a magyar gyermekvilág egy nagy olvasóközönséget képez.“ Az élőszóval való mesemondás régi kedves szokását, mint korjellemző motívumot, szereti egyébfajta költői cselekvényeiben is alkalmazni. A *Népvilág* előszavában ihletének főforrásaként vannak említve a „szájról-szájra adott regék, minőket kedélyes rokkapörgés mellett beszélnek el egymásnak félénk leányzók, oly aggasztó tartalmúak, hogy mese végeztével szinte körülnéz a hallgató, hogy nem áll-e háta mögött az ijedelmes regealak, — vagy minőket víg poharazás közt szoktak felhordani jókedvű férfiak, mikor a bor megoldá a nyelveket s egyik tréfás csintalan monda a másikat idézi elő, — bohó mesék, miket leleményes vándor diákok hoztak haza kedélyes csavargásaikból...“ A *Szegény gazdagokban* egy félelmes pusztai csárda csaplárnéja a ládán ülve s kerekcsapján dolgozva, mesemondással enyhíti Henriette báróné felzaklatódott lelkét és Henriettenek ezek a mesék hozzák ineg a régóta nélkülözött üdítő álnot. Az *Eppur si muove*-ban özv. Jenőné leánycselédei: a szakácsné, a telhenesné, a béresné, a két szolgáló esténként vacsora után begyűlnek a nagyszasszonyhoz, mindenik viszi a maga kerekcsapját s munkájukat mesélgetéssel teszik kellemessé. Az *Arany ember* hőse az aldunai úton mesével tartja a halványarcú török leánykát, Timéát; „a

Vaskaputól elkezdve föl egész Clissuráig mind a két part minden sziklaormának, barlangjának, a meder minden sziklájának, szigetének, forgatagának van története, tündérregéje, népmondája vagy zsványkalandja" s Timár ezeket mindet ismeri. És így tovább. De az egész világon sincs még egy olyan *arany ember*, aki annyi mesét tudna, akinek a természet minden jelensége, az élet minden eseménye annyira mese alakjában jutna a tudatába, mint ahogy ezt Jókainál tapasztaljuk.

Míg megmarad Jókai a mese műfaji határai közt, addig nincs is semmi baj. De nem marad meg. Ő voltaképpen a szépróza egész birodalmát be akarja kebelezni a mesemondás illetékességi körébe. Ebből az eljárásából következik csaknem minden ballépése, de egyúttal ez az eljárásmód adja meg költői működésének a korszakalkotó nagy fontosságot, az irodalomtörténeti nagy érdemet is. Műfaji határsértései lépten-nyomon meggyőzhetnek bennünket arról, hogy van néhány olyan alapvető esztétikai és lélektani törvény, melynek a lángeszű költő sem szegülhet ellene büntetlenül. Viszont az is a lángelmék természetrajzához tartozik, hogy mindegyikőjük új hódításokat tesz, és pedig nem mindig csak „szűz” területekre teszi rá a kezét, hanem olyanokra is, melyekről azt hittük addigelé, hogy az „idegeneknek tilos”-felíratuk csakugyan áthághatatlan akadály. Jókai a mesemondó hangnem egyszerűségét, közvetetlenségét, elevenességét, természetességét, kedvességét, minden naiv szépségét bele tudta vinni nemcsak apróbb elbeszéléseibe, hanem a nagy regény mindenik válfajába, a történeti és társadalmi témákba, a természet- és lélek-festésbe, a komoly és vidám tárgykörbe, mindenüvé, ahol azelőtt feszesség, nehézkesség, affektált-ság vagy úntató szárazság volt elhatalmasodva. Annak a bámulatosan nagy horderejű hódító hadjáratnak, melyet Jókai mesemondó tehetsége megvívott, bizony meglehetősen egyenetlen, girbe-gurba arcvonala van;

sok helyen eredménytelenné vált a földerítő munkálat, néhol valósággal holtpontra jutott a haditerv vagy éppen határozott vereséggel végződött, — de egészében dicsőséges vállalkozás volt, a merészen előretolt hadállások felett ma is sok helyen ott leng és mindig ott fog lengeni Jókai mesemondó géniuszának diadalmas zászlaja. Jókai nemcsak úgy vaktában bocsátkozott bele ebbe az óriási vállalkozásba; ő tudatában volt (ha némely pontban csak ösztönszerűleg is) annak a bonyodalmas különbségnek, mely a modern regény és a mesemondás esztétikája közt fennáll s éppen ezért érdekes megfigyelni, milyen úton-módon igyekezett költészetében az utóbbi tényezőt az előbbihez *akklimatizálni*. Vessünk tehát egy pillantást Jókai mesemondó módszerére, noha a mesemondás költői adományát igen nehéz holmi „szabályokra“ visszavezetni, s itt is inkább csak az árnyoldalak megállapítására vannak a kritikának eszközei; úgy vagyunk Jókai mesemondó tehetségével, mint a színes lepkeszárnyal: a hímpor megsérülése mutatja, hogy emberkéz nyúlt hozzá.

Péterfy Jenő csípős megjegyzése, hogy t. i. Jókai előadásmódja gyakran Hány Jánost juttatja eszébe, rosszul eshetett Jókainak. Mert Jókai, noha szívesen nevezi magát „a jámbor magyar nép együgyű mesélgetőjének“, joggal érezhette magához méltatlannak a Garay obsitosával való összehasonlítást. Sokoldalú, buzgó tanulással igyekezett megváltani a jogot arra, hogy őt a mesemondás komédiásaival össze ne tévessze senki. Kevés mesemondónál látunk olyan komoly felkészülést tündérországi útja előtt, mint Jókainál. A képzelet eszményi birodalmában valahányszor megéhezik, mindig jó hasznát veszi a száraz tudomány hamuban sült pogácsáinak.

Ez a buzgó tanulás sok hasznos gyümölcsöt érlel, de egy fattyúhajtást is hoz, a mesemondó tehetségnek egy káros elősdijét: a tudákosságot. Igaz ugyan,

hogy majdnem mindegyik mesemondó arcán ott van ez a szeplő. Minél nagyobb figyelemmel és bámulattal csügg a hallgatóság a mesélő ajakán, ez annál nagyobb becsvággyal törekszik arra, hogy a hallgatóság mindenét lássa a mesemondóban s ne bírálja őt, csak hódoljon neki. Aztán meg az emberi természettel velejár az a tulajdonságunk, hogy amit fáradságos kutatás, tanulás vagy elmélkedés útján összegyűjtöttünk, azt lehetőleg mindet értékesíteni igyekszünk, noha legtöbbször akad közöttük bizony elég kiselejtezni való. Jókai is gyakran megfélekedezik egyrészt olvasóközönségének képzettségi fokáról, másrészt a mese esztétikai szempontjairól, és enciklopédikus tudását ragyogtatja, melyet a kritika tudomásul vesz, de helyénvalónak nem találja, a közönség pedig áhítatosan — átlapozza. Sokszor átlépi a kellő határt pl. a növénytani műszavak halmozásával, bár ez rendszerint az ő felejthetetlenül szép leírásait szolgálja s Jókainak a fák és virágok iránti szinte pantheista szeretetéből ered, mely oly fontos eleme a mese-élvező nép lelkiületének is. Mennyire szereti Jókai a szabad természetet, mily ősi naivsággal tud elmerülni benne, a népi képzelet hajlamával az ezerfajta megszemélyesítésre! A regényíró nem állhatja meg, hogy néha neki ne vetközzék kertésznek, aki mindenik növénynek tudja a latin nevét is; bánja is ő addig, akármit mondanak rá.

Jókai tudákossága az ő sokoldalú ismereteinek és szellemességének mintegy a kicsurranó fölöslege. Talán leggyakrabban visszaél nyelvészeti elmésségeivel, melyek idegen nyelvekre is kiterjedvén, sokszor magyarázgatáshoz kell írónknak folyamodnia a gyengébbek kedvéért, pedig a szójáték csak akkor jó, ha nem kell azt magyarázni. Gyakrabban és nem ok nélkül megrótták Jókait azért, hogy latin tudományát túlságosan érvényesíti. Ő különben ezt a hibát is rendkívül szeretetreméltóan tudja elkövetni, már csak azért is, mert több ízben őszintén elismeri s kedves

humorral ígér javulást — latinul, Ovidius módján: Nunquam iam carmina dicam. (*Novellák* 296. l.)

Jókai ú. n. tudákossága elveszti bántó voltát, midőn a mesemondás hangjának kellő eltalálásához szolgál mintegy kiindulópontul. Ilyenkor a tanító és növendékei közti viszonyra emlékeztet Jókai eljárása, aki mintha leckén kezdené s aztán észrevétlenül vinné át hallgatóit a képzelet országába. Idevonatkozó példa lehet az *Álma* c. elbeszélés (*Véres könyv*), amely így kezdődik: Ez a szó: „álma“ előfordul igen sok nyelvben s mindenikben valami kedveset és szépet értenek rajta; lám a latin, az arab, a német, a török, a magyar, az angol, mind használja és szereti ezt a szót; most azonban én ezek közül egyikről sem mesélek, hanem mesélek az álmai csatáterről, mert van egy város, melynek szintén Álma a neve. Gyakoribb módja a mese elkezdésének az egyenes kérdés-föltevés, melyre válaszul következik a mese.

Egy másik módszer pedig az, hogy Jókai egy-egy kuriózus aprósághoz fűzi kalandos meséit, különféle rejtélyes adatoktól, felírásoktól, régiségektől stb. kér ihletet. Ezt a modoros sablónná vált két mesemondó fogást már láttuk könyvünk elején. A Poe-féle *Rejtelmes történetekre* s az újabb detektív-históriákra emlékeztető eljárás ez, azzal a különbséggel, hogy Jókai nem foglalkozik nyomozással, ő rögtön kitalálja a rejtély nyitját s az előttünk megindult izgalmas drámát siet kellemes mesévé változtatni. Egy példa: a Sphinx-piramisban egy ifjú nő csodás ép-ségben megmaradt múmiájának keblébe ezüst tollú nyíl van mélyen beszúrva, a nyíl tollán ó-chaldeai betűkkel ez a név: „Sanherib“. A múmiának egyszerűen annyit mond Jókai: „ébredj föl, a költő teremtménye szava hí!“ s a „Sanherib“ szó jelentéséről lepattan a titok zárja. (*Az egyiptusi rózsza*.)

A későbbi Jókai a sablon nyűgéből s a tudákosság emelvényéről hamarosan le tudott lépni az ő kedves

hallgatóságának közvetlen közelébe s oly természetes, naiv elbeszélő hangot és modort tudott eltanulni, amilyen igazán csak a népmesékben található. A régi jó *fonó*beli mesék naiv moralizálását („Leányok, szeleburdi leányok! tanuljátok meg, hogy a hűség mindig jutalmaz, a hűtelenség mindig megver“ *Dekameron* II. k.) egyesíti Boccaccio rendkívül változatos mesekezdő és végző fogásaival. Elég két példára utalnunk a sok közül (csak a *Dekameron* I—II. kötetében tizenöt elbeszélés szolgálhat példa gyanánt): az *Arria* c. novellára (bevezetése: „Elmondom tinektek, milyen halála volt Arriának...“, befejezése: „Ilyen halála volt Arriának“) és a *Xelenhoa és Toipingvang* címűre (bevezetése: „Ha meg akarjátok hallgatni, meghallgatjátok, ha nem akarjátok hallgatni, nem halljátok...“, befejezése: „Ha meghallgattátok, tudjátok, ha nem hallgattátok, nem tudjátok“.)

A nép is így szokta kikerekíteni egyszerű történeteit s Jókai is a mese fonálának kezelésénél szereti mind a három Párka szerepét maga elvégezni. Az olyan gyakori felsóhajtások, hogy „Isten legyen irgalmas szegény nyomorult lelkének!“ — mintha egy megkomolyodott Boccaccio rebegései volnának. A tipikus mesemondó kereten belül aztán csodálatraméltó sokféleséget, szinte kifogyhatatlan gazdagságot tud Jókai kifejteni. A kis novella szűknek látszó műfaját, mint valami sakktáblát, tréfás szeszéllyel és minden erőlködés nélkül osztja fel apró kockákra, melyeknek se szeri, se száma. Mi minden kap helyet Jókai mese-apróságai közt! Van ott elbeszélés, beszély, történeti elbeszélés, történeti beszély, históriai novella, históriai álom, igaz történet (és igaz tewrteeneth), szomorú történet, valószínű történet, rémtörténet, hadtechnikai, nyelvtudományi értekezés (persze móka az egész), korrajz, mendemonda, regényes képek, igaz mese, rege, apró monografia, csatakép, legenda, genre, vázlat, szájhagyomány stb., sőt „maureszk“ is (a Xeres de la Frontera melletti mór győzelemről

szól.) A legparányibb mesei elem, a legapróbb ötlet is becses előtte, mert páratlanul ért az ilyesminek művészivé emeléséhez. Ő maga állítja, hogy legsl-kerültebb műveit mindig egy pillanatnyi ötlet terem-tette meg. Ötletek gombamódra termettek agyában, azonkívül folytonosan vadászott is ilyesmire; való-ságos cserekereskedésben volt az egész olvasóközön-séggel. De a komoly történeti események és szemé-lyek is bárányszelídséggel engedelmeskednek nagy mesemondónknak s bűvös érintésére az adoma bo-hóc-köntösévé válik rajtuk a históriai jelmez. És mindnyájan szívesen beállunk a gyermekhallgatóság soraiba s jól mulatunk mi nagy gyerekek is a szul-tánokon, fejedelmeken s más félelmes hatalmassá-gokon, mikor ezek lekerülnek a bábszínház deszká-jára. Oda kerül pl. az öreg szultán apó „onnan Stam-bulból“, aki ha valami neki nem tetsző dolgot tapasztalt Erdélyben, fogott egy korbácsot, mely mindig ott lógott a szegen s úgy végigvert vele rajtunk, hogy csak úgy repedt bele a bőrünk; egyszer azonban Rákóczi Gyurka nagyon megmakacsodott s elindult Lengyelországba, akárhogy kiabált is utána az öreg apó onnan Stambulból: „megállj gyerek! mert biz a fenekedre verek!“ (*A Damokosok*). S mily pompásan naiv megelevenítése a régi török-magyar békekötés-nek az ilyen néhány szó: Azt mondta a török a ma-gyarnak: „kend is jó katona, én is jó katona, — ne bántsuk egymást.“ (*A legvitézebb huszár*).

Akármilyen kifogyhatatlan is Jókai mesetermő képzelete, egészen természetes dolognak kell tekinte-nünk, hogy a körülbelül kétezer nyomtatott ívre ter-jedő könyvrengetegben jó egynehány ismétlődő hely-zet is akad. Mutatóban hadd közöljük ezek egy részét. Többször előfordul pl. az a megrázó ellentét, midőn az ünnepi vídámságot valami végzetes szerencsétlen-ség hirtelen halálos rémületté változtatja; csak gon-doljunk K* város népünnepére a reá következő óriási tűzvészsel kapcsolatban, a Tarnaváryék báljára a

pesti árvíz kitörésekor és a komáromi híd leszakadására a nádori ünnepség alkalmával.¹ A gyáva Izmál jellemének átalakulása, elejétől végig Perozes esetének második kiadása.² Az érdemkeresztrel kitüntetett Timár Mihály s a főispánná lett Zárkány Napoleon kétségbeesett lelki küzdelme azonos két részlet.³ Livia ép úgy szönik meg hazulról, mint Lidia és mindketten annak a menyasszonyi ruhának a hímzését kénytelennek pénzért elvállalni, amelyet ők szerettek volna az esküvőn viselni.⁴ Gutai Lőrinc és Klausner Henrik alakoskodása és lelepleztetése egyenesen feltűnő hasonlatosságú.⁵ Az Adorján Manassé és a Jenőy Kálmán festményeit körülbelül ugyanaz a csizmadia árúsítja, noha az egyiket Scalcagnatinak, a másikat Tseresnyésnek hívják.⁶ A két gyanakvó férj: Áldorfay Ince és Timár Mihály egészen egyformán leskelődik Hanna, illetőleg Timéa után s egyforma eredménytelenséggel.⁷ Fenyéry párbaja édes testvére a Markóczy Dezsőnének.⁸ Plankenhorst Alphonsine éppen olyan kegyetlen célú játékot űz Edithtel, mint Brazovics Athalie Timáéval, és ép úgy megjárja.⁹ Néha még a kifejezések is azonosak, noha szó sem lehet arról, hogy Jókai tudatosan vette volna át azokat egy előbbi művéből. Az *Egy lengyel történetben* Zseminszky Kázmér iszonyú bosszút esküszik Anikoff orosz tá-

¹ Hétköznapiok, Kárpáthy Zoltán, Politikai divatok.

² Mind a két elbeszélés a *Délvirágok* c. kötetben.

³ Az Arany ember, Az élet komédiásai.

⁴ Az élet komédiásai, Gazdag szegények.

⁵ Az elátkozott család, Kétszer kettő négy.

⁶ Egy az Isten, Eppur si muove.

⁷ Enyim, tied, övé, Az arany ember.

⁸ A régi jó táblabírák, Börtön virága.

⁹ A köszívű ember fiai, Az arany ember.

bornok ellen; erről később így emlékezik meg: „E perctől fogva nem imádkoztam többé. Nem mondhatam el azt: „és bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk ellenünk vétetteknek“, mert én nem bocsátok meg soha...” A *rabnő*ben az elrabolt s hamis esküvői szertartással megcsalt nő szintén így háborog: „Nem imádkozom többet. Lelkem megakadna mindig e szóban: „Mi is megbocsátunk ellenünk vétetteknek“. Én nem bocsátok meg soha.”

5.

Érdemes idejegyezni, hogy Jókai miben látja a maga mesemondó művészetének irodalomtörténeti jelentőségét, milyen irányúnak látja a maga szerepét nyelvünk és irodalmunk fejlesztése terén s hogy a magyar írók közül kiket választ ki őseiül és testvéreiül. Hetvenhárom éves korában írja a *Levente* c. drámai költemény utószavában:

„...A magyar nyelvnek kiváló sajátosságai, kifejezésekben bővelkedő volta, szavainak idomíthatósága, értelemkifejezési helyessége azok a tulajdonok, melyek velem együtt egy korban támadt költőtársaimnak s azoknak élén Petőfinek, Arany Jánosnak lelkében azt a világot támasztották, hogy a magyar népnyelvet a maga egyszerű, érthető, erőteljes kifejezéseivel az irodalom s a költészet nyelvévé lehet, sőt szükséges emelni, annak a szabályait kell elfogadni és alkalmazni, a fenséges eszmék voltát is egyszerűségben kifejezni (ami nem egyértelmű az irodalmi nyelvnek parasztikussá aljasításával), azzal együtt minden idegen szójárást, mondatfűzést, sőt eszmejárást is a magyar irályból kiküszöbölni s kiváltképpen a *magyar humort*, amiben a magyar népnyelv, népelet, népkedély, oly kiválóan gazdag, tovább keresni azon az úton, melyen Gvadányi, Csokonai, Vörösmarty, Kisfaludy Károly és Fazekas előttünk jártak. Talán értünk el vele valami sikert”

Csakugyan úgy áll a dolog, hogy a Jókai *népies-sége* nem témáiban nyilatkozik főképpen, hanem nyelvében és naiv humorában. A tulajdonképpeni „nép” körébe aránylag elég ritkán száll le a Jókai-művek cselekvénye, sokkal ritkábban, mint akárhány más írónké. De Jókai munkásságának — ismételjük — az az óriási irodalomtörténeti fontossága, hogy a beszédben és világszemléletben kifejezésre jutó romlatlan magyar faji lélek tükörével tudja felfogni és benne feltüntetni a világköltészet egyik leggazdagabb témakörének egész tömkelegét. Bátran nyúlhatott ő latin krónikához, spanyol novellához, germán mondához stb., csodálatos nyelve és hódító humora által nemzeti tulajdonná teszi azt. Ez a pazar nyelv minden elképzelhető szint játszik, de mégis legszebben ragyog ezek közt a humor arany-zománca. Hányféle stílis esz-közzel rendelkezik Jókai humora! Ha csupán a jellemzetesség céljait szolgáló humoros nyelvi fogásokat nézzük is, ott van a biblia ódon beszédmódja, a krónikák régies helyesírása és kiejtése, a székel, a tiszai, a szegedvidéki és kecskeméti, a palóc, a dunántúli nyelvjárás, a tótos, németes, zsidós, cigányos beszéd, a különféle életpályákhoz hozzátapadó nyelvi különlegességek stb. Jókai még a csecsemők gügyögésének a nyelvtanát is megpróbálja összeállítani, összekeres száz kifejezést pl. a „verekedés” fogalmára — és így tovább. Mindenütt észrevehető a néphumorral való ősi atyafisága, de ezt Jókai meg tudja nemesíteni, változatosabbá tenni és új irányokba fejleszteni. A magyar néphumornak pl. éppen Jókai állapítja meg egyik fogatkozását: „Hiányzik pedig egészen a magyar néphumorból a szójáték...” No bezzeg nem hiányzik a Jókai humorából! Jókai alig tud leírni egy lapnyi szöveget anélkül, hogy egy-két szó-élcet ne rögtönöz-zön; mikor pedig elemében érzi magát, olyankor a szójátékoknak színes rakétáit, hogy ne mondjuk: *üstököseit* özönével sütögeti el a levegőbe. Kedvtelése körébe belevonja nemcsak a magyar nyelv anyagát,

hanem idegen nyelveket is, annyira, hogy — mint említettük — néha keresetté, illetőleg tudákossá válik. Meg nem únja a játékot a hasonló hangzású vagy jelentésű szavakkal, nyakatekert fordításokkal, nyelvtani kétértelműségekkal, elfakult képes kifejezésekkel.

6.

A regény gombamódra való szaporodása és egyúttal *degenerálódása* a hírlapírással kötött házasság gyümölcse. Ez a házasság a XIX. század második negyedében jött létre s azóta szakadatlanul tart. A „tárca-regény“ szerzőjére az áldatlan frigyből igen kétes értékű örökség háramlik legjobb esetben is: a gyors elhíresedés, mely minél túlzóbb, annál kikerülhetetlenebb bukásban végződik. A regényköltő akarva-akaratlanul újságíróvá vedlik, még jó, ha csak félig. Igaz, hogy Kemény Zsigmondnak is jelentek meg szépirodalmi művei napilapban, de az ilyen kivétel csakugyan megerősíti a szabályt, mert az effajta művek a tárca-regény szempontjából tekintve nem mondhatók sikerülteknek s a napi sajtó létfeltételeinek inkább ártanak, mint használnak. A „jó“ tárca-regény nem százakhoz, hanem tízezrekhez, sőt száz-
ezrekhez szól s hogy az ilyen nagy tömegek lelki világához hozzáférhessen, még a legnagyobb művészi becsvágyú író is kénytelen nemcsak a tárgykör, hanem legtöbbször bizony az ízlés tekintetében is kisebb-nagyobb engedményekre és alkalmazkodásra. Ezen a téren is vannak ugyan kivételek, melyek t. i. például a tárgyat a nép köréből veszik, de a kidolgozás és ízlés művészeti szempontjaiból lehetőleg egy cseppet sem hagynak elkallódni (Eötvös elbeszélései, Gyulai: *Varjú István*, vagy akár Arany *Toldija*): csak hogy bizony ezeket a tiszteletreméltó „népies“ alkotásokat mindig jobban szokták méltányolni a tudományos Akadémiák, mint a nép. Sajnálatos, de így van. A százezrekből álló nagykö-

zönség fejletlenebb ízlése és kezdetlegesebb eszmévilága mindenütt és mindenkor jobban szereti az erős hatást mint a finomat, jobban élvezi a meglepőt, változatost, színest, mint az egyszerűt, jobban az érzelmet és a vígat mint a tragikum fenségét, jobban a mesét, mint bármilyen mélyen járó bölcselkedést. Ezt a naiv olvasó tömeget persze lehet és kell is nevelni a művészeti érzék fejlesztése és az ízlés öntudatossá tétele irányában, de világos, hogy ez nem igen sikerülhet olyan műalkotásokkal, amelyeknek a szépségét még nem tudja igazában felfogni.

Nem azt mondjuk ezzel, hogy a költő vesse le íhlete szárnyait és szálljon le a ponyvára. Elvégre még a százezrek sem foglalnak magukban mindenkit, a milliók még ő utánuk következnek s ezek a milliók azok, akik belátható ideig mindig kívül fognak maradni a művészet országának legtágabban értelmezett határain is és a ponyva-irodalom nomád sátrai alatt tengődnek innen-onnan zsákmányolt, gazdátlanná vált, dirib-darabra töredezett szellemi hulladékon. A százezrekhez tartozik az ú. n. „művelt“ középosztály háromnegyed része is és ez éhesen várja a maga sajátos ízlésének és lelki szervezetének megfelelő táplálékot. Éppen arról van szó, hogy az irodalom el tudja-e látni ezt a nagy sereg olvasót neki való, de egyúttal egészséges, értékes szellemi táplálékkal. Ez a nagy sereg gyorsan fogyaszt és sokat fogyaszt, valóságos irodalmi „nagy üzem“ elégítheti csak ki körülbelül száz év óta. A könyvkiadói nagy üzemek közönséges ipari vállalkozások, de a könyvkiadók jó szimattal meg szokták érezni, ha egy-egy igazi művészt is szerződtethetnek az „ensemble“ becsületének megmentése végett. A szerződtetett lángeszű művész tudja, hogy nem a legfelső tízezreknek, hanem százezreknek játszik, azt is látja, milyen társaságnak lett a tagjává s milyen kenyéradó gazda szerződtette; mi is gyakran látjuk a játékán, hogy saját szerepét nem veszi komolyan,

ez a fogás pl. a tömeg tapsaira számít, ez a másik éppen ellenkezőleg az únottság szüleménye: eh, jó ezeknek az embereknek az ilyesmi is! De azért önmaga sem tudja megrontani művészetét, akaratlanul is, a rideg üzleti forrásból csöppenő sanyarú napszám mellett is a művészet megfizethetetlen és eltanulhatatlan értékeivel gyönyörködteti publikumát. Van benne valami öserejű naivitás, mely rokon a közönségével s voltaképpen a mulattatás egy nála a mulatással, maga is abban gyönyörködik, amiben naiv publikuma. Az átható, réalista napsugár egy kissé erős az ő ábrándos szemének is, a közönségének is: felbontja tehát naiv képzeletének csodás prizmáján át az egyszerű fehér fényt szivárványos elemeire s kápráztató mutatványokat végez velők. E romantikus színpompával varázsolja még kedvesebbé mindazt, amin úgyis különleges érdeklődéssel csüng közönsége; mutatványaihoz lehetőleg mindig olyan tárgyat keres, melyek közönségének keze ügyébe esnek vagy szívét-eszét állardóan foglalkoztatják. Néha valóságos *költői riportokat* ad a nagyvilág eseményeiről s szinte nélkülözhetetlen sugalmazójává lesz az emberek százezreinek.

Ilyen volt minálunk Jókai, a magyar irodalomnak legnagyobb, a világirodalomban is minden idők egyik legnagyobb tárcaregény-írója. E kockázatos és gyanús műfaj kanyargó sínein bámulatos könnyedséggel és biztossággal meg tudja legtöbbször tartani a művészet hona felé haladó főirányt s ha történik is nála kisiklás, az író géniusza minden nagyobb katasztrófa nélkül folytatja útját, sokszor más számára járhatatlan helyeken is. Nem tagadjuk, hogy a szeszélyes változatosságú és gyorsaságú út kedvéért néha el kell hánynia a művészeti fölszerelés egy-egy kényelmetlenebb darabját s azt is vonakodás nélkül elismerjük, hogy nem önfeláldozásból tesz így. De hiszen éppen ezért mondhatjuk őt a tárcaregény született fejedelmének, a tárcaregényírók eszményített típusának. Akár hiba,

akár nem, ő neki a százezrek tapsvihara kellett, ő bizony szívesen fordult arccal a napfény éltető melege felé, de ebben a tekintetben a napraforgóval többé-kevésbé közös természetű minden virág, minden növény. Jókai nem tudta dicsőségvágyát jégre tenni s boldogabb időkre elraktározni, sem a válogatottabb ízlésű és tudású néhány száz ember vokzával megelégedni — ennyiben hasonlít a tárcaregény-írók legtöbbszöréhez. De csodálatos tehetsége éppen a nagyüzemszerű gyors alkotásra volt teremtvé, világjáró képzelete úgy ontotta az originálokat, mint egy kisebbfajta sokszorosító gyár a reprodukciókat. Leírásainak szemkápráztató színpompája, kedélyének érzelmessége és gyermekes naivitása, világszemléletének kissé felszínes optimizmusa, hangulatának impresszionista sokfélesége, a meglepő tulajdonságok és helyzetek önfeledt kultusza, a verőfényes humor és a mókázó tréfa — mindez nála nem tudatos hatásvadászat, hanem egyszerűen az ő lelki szervezetének természetes, megakadályozhatatlan élettani működése.

Jókainak, a mesemondó művészet e tüneményeszerű klasszikusának tehetsége semmitől sem volt annyira idegen, mint éppen a művészeti klasszicizmus alapelvétől és irányától. Sohasem tudta vagy talán nem is akarta az ideák magasztos fényhonát egészen elkülöníteni a múltó, véletlen jelenségek árnyékvilágától, a forma kérdése sohasem tudott művészetének tengelyévé lenni, a tiszta műfajok exkluzív magasságába sohasem jutott el, talán nem is vágyakozott oda, a hellén vagy Goethe-féle tárgyias nyugalom tökéletességét igazában talán meg sem tudta érteni. Ő „csak“ költő volt, világgraszáló mesemondó talentum, akiből ki nem fogy a mese ezeregy éjszakán. A XIX. században mivé kellett szükségképpen válnia az ilyen tehetségnek? Hát — tárcaregény-íróvá.

Huszonkét éves korában már lapszerkesztő volt s attól fogva újságíró maradt haláláig. No meg költő is. Hiszen ez szabad a klasszicizmus törvényei szerint

is, csak aztán a kétféle hivatás szigorúan el legyen különítve egymástól! Ott van példának Jókai egyik kor- és kartársa, akinek költészete különben kétharmad részben szintén a telivér romanticizmus fenségesen egyenetlen birodalmába nyúlik át: ott van Kemény Zsigmond, regényíró és újságíró egy időben, egyenlő jelességgel — és egyik szerepét a másikkal soha össze nem zavarja; napról-napra írja országos fontosságú politikai cikkeit, de ugyanakkor készült szépirodalmi munkáiba egyetlenegy hang vagy célzás be nem tolakodik politikai témáiból; igen, mert mind a kétféle termésben éppen az elemzés félelmes biztonsága a közös vonás, mely „bene distinguit et bene docet“. Jókai ilyesmire sohasem volt képes. Ő 1847-ben fogott hozzá az *Életképek* c. szépirodalmi divatlap szerkesztéséhez s 1848-ban félig politikai újsággá vált a keze között, 1848 végén átvette a legfényesebb multú politikai lap szerkesztését, a *Pesti Hirlap*ét s ha ideje lett volna hozzá, nem lehetetlen, hogy akaratlanul holmi politico-humoristico-romantikus *életképeket* adott volna benne. Kalendáriumot szerkeszt és ír bele — négyfelvonásos tragédiát (*Aline* 1853, Jókai Országos Nagy Naptára), élc lapot csinál, melynek rajzait, élceit, adomáit, verseit stb. ő maga készíti s mindez együttvéve a legsikerültebb — politikai volt abban az időben. Drámát novellává, novellát drámává változtat egy-kettőre, megírja Magyarország „történetét“ regényes korrajzokban, a *Vasárnapi Újságot* nem szabad ugyan neki szerkesztenie, de azért ő csinálja eleinte elejétől végig s ami rézmetszeteket közöl ez a lap a nagyvilág egykorú eseményeiről (pl. a krímiái háborúról), ő mesét mond hozzájuk; regényei szinte egytől-egyig a hazafiság titkos bibliája, melynek textusa mögött az ezeréves nemzeti hitvallás kijelentései zsibonganak a magyar fül számára.

És mindez napi- és hetilapok efemer-sorsú hasábjain jelent meg először, legtöbbszörre abban az imént sokat emlegetett „Tárca“-rovatban. Jókai ennek dol-

gozik, sokszor az utolsó órában üti össze a legközelebbi „folytatás”-ba való adagot. Írás közben is már a hírlap sajátos viszonyai járnak az eszében s az azokhoz alkalmazott szólásmódok a könyvalakú későbbi kiadásban néha nem stílszerűek. Mikor pl. a *Kelet királynéja* pathétikus bevezetése azt mondja: „Ha olvasni akartok arról, mi újat talált föl tegnap óta a bölcsek, diplomaták, journalisták és börzeüzérek tudománya? *fordítsatok a túlsó lapra*, ott talán megtaláljátok, amit kerestek” — az ilyen beszéd helyénvaló lehetett a *Pesti Napló* Tárcájában, de nincs helyén a jubileumi kiadás *Délvirágok* c. kötetében, mert itt hiába fordítunk a „túlsó lapra”, nem találunk börzehírekre s más effélére. A *régi jó táblabírák* (iratott 1855-ben) elején a felvidéki éhínség részvételtelő leírását olvashatjuk; a 62. lapon aztán ezzel a korszerű fogással tér át más tárgyra az író: Ne törődjünk tovább a sok éhenhalt emberrel; „mikor éppen az a legfőbb baja az olvasónak, hogy Krímiában nem akarnak az emberek eléggé gyorsan halni, akkor álljon elő valaki és papoljon *három hétig* folyvást arról, hogy a felvidéken hogy hal meg egy pár falu éhségben...” Ime a „három hétig” tartó tárca-részletek csökevénye a későbbi kiadásokban is, ahol alig érti már meg az olvasó.

Némelyik elbeszélésében az előadás kedélyes közvetlenségét, friss alkalomszerűségét, meghitt pletykázó modorát — bármennyire érdekes ma is — csak akkor tudjuk teljes mértékben átérteni és élvezni, ha visszahelyezzük tárcanovellái keretébe. Idézzük emlékünkre pl. *A világ vége* c. kedves elbeszélés előhangját: „...No de azonban engem nem azért tartanak a naptárszerkesztők tyúkkal, kaláccsal, hogy én a kalendáriumcsinálókra rossz élceket gyártsak, hanem hogy írjak nekik novellát valami kegyetlenül érdekes tárgyról. Mi lehetne pedig érdekesebb tárgy novellának, mint az ítéletnapja, a világnak vége? Ez még tudomra nincsen igen nagyon elkoptatva. Tavaly

ügyis elsüllyesztettem már a közönség kedvéért egy világrészt (*Oceania*), most a kegyes olvasó engedel-mével essünk neki a másiknak.“ (*Népvilág* 110. l.) E sorok ma is ügyesek és mulatságosak, de teljes hatá-suk akkor érvényesül, ha tudjuk, hogy csakugyan kalendáriumban jelent meg: az 1857-iki *Déliab-Nap-tárban* és hogy az elbeszélés témája nemcsak általá-ban volt „kegyetlenül érdekes“, hanem éppen abban az évben különösen is. A *Hölgyfutár* 1857. évi 76. számának „Hírharang“ c. rovatában olvashatjuk: „A „világ vége“ az, melyről most az emberek nagy része már is nevetve beszél. A csillagászok mennyei tudományukat megosztják a kishitűekkel s többi közt Lecchi olasz csillagász állítja, hogy „végtelen való-színűtlen dolog, hogy a föld az üstökösrel a megmér-hetetlen űr ugyanazon pontján találkozzék, de ha ta-lálkoznék sem származhatnék belőle veszély, miután az üstökösök anyaga szerfölött csekély“. Íme a Jókai témájának kitűnő korszerűsége. Találhatott volna-e neki valóbb helyet az író, mint egy kalendáriumot, mely egyúttal a legnaivabb emberek szépirodalmi ol-vasmánya s melyben a százesztendő s jövőmondó jóslataihoz, az uralkodó planétához stb. oly közeli ro-konságban van a világpusztító üstökös fogalma? A kalendárium-olvasó közönség ízléséhez való ügyes alkalmazkodás az is Jókaitól, hogy kenetteljes befe-jezéssel vallásos tanulságot von le témájából: Nem lett ugyan vége a világnak, de nagy zivatar és jégeső vonult akkor végig a Földön Spanyolországtól a tatár sivatagokig. „Az Űr csak egy újját mozdítá meg s egy betűt írt vele a föld lapjára, mely sokáig, évekig meg-látszott azon... Ne játsszék azzal az ember, amj Isten dolga! Bűvészek, naptárszerkesztők, asztaltáncoltatók, kopogószellemek: hagyjatok békét a jóslatok szent munkájának, mert az Űr föl talál gerjedni miattuk és a jövőmondót szavánál fogja.“ A fantasztikus ke-retből egy fiatal szerelmes pár bájos idillje bonta-kozik ki. E novella művészi értékének nemhogy ártana,

hogy a „ma“ talajából nőtt ki, hanem üde frissességét részben ennek a körülménynek köszöni.

A naptári dátumok közt van egy különösen poétikus, kedves ünnepnap: a karácsony. A legmagasztosabb eszmének: a szenvedő emberiség megváltásának örök ünnepe ez, a legnemesebb emberi érzelemre: a szeretetre való hivatkozás válik ilyenkor alkalomszerűvé s az irányzatos költészet Dickens óta nagy kedvvel szokta ezt a szép alkalmat felhasználni. Karácsonykor minden folyóirat igyekszik ünnepi mezben, megnövekedett terjedelemben jelenni meg, a lehető legjobbat nyújtva mindenből. A Jókai neve az ötvenes évektől fogva olyan népszerű, hogy a különböző lapok és vállalatok versenyezve teszik azt a kirakattukba s büszkélkednek vele. Az ötvenes évek második felében a *Vasárnapi Újság* kapott tőle három karácsonyra három elbeszélést (*Karácsonyi dolgozó, Melyiket a kilenc közül? A koldús-gyermek*). Félreismerhetetlen rajtuk Dickens *Christmas Carol*jának s egyéb karácsonyi történeteinek hatása: ugyanaz az érzelmes apellálás az irgalmas szívű társadalomhoz az árvák, elhagyottak, nyomorgók könnyeinek felszárítása érdekében, ugyanaz az erkölcsi célzat, ugyanaz az intő igazságszolgáltatás. Azaz, hogy ez az utóbbi mégsem egészen olyan, mint Dickensnél, mert Jókai a három karácsonyi elbeszélés közül kettőben az erős hatás kedvéért olyan sötét színeket használ, hogy inkább megkínózik, mint elérékenyít bennünket, a borzalom gátolja részvétünket... Bizony az efféle alkalomszerű munkák nem szoktak mindig egyformán sikerülni; a tárca-novellák közt is legkényesebbek az olyanok, amelyek egy-egy meghatározott időponthoz vannak kötve; akár van ihlet, akár nincs: december 20-ika táján várja a Tárca-rovat a maga porcióját.

Az élet vidám és komoly alkalmai így váltakoznak Jókai írásaiban, hű tükreiként a legfrissebb jelennek, a mának. Költői újságcikkek, melyekben a művészeti tartalmat elég sűrűen tarkítják napi érdekességű meg-

jegyzések, bizalmas közvetlenségű tréfák, célzások egykorú nevekre, emberekre, adatokra. A nagyközönség ma már bizony magyarázatra szorul sok esetben (a százkötetes kiadásba sok becses felvilágosítást is ad Jókai az elő- és utószókban), de a maguk idejében éppen alkalmosságuk és közérthetőségük révén voltak hatásosak, mint pl. mikor egyik elbeszélés befejezése egy ismeretes egykorú illusztrációhoz útasítja az olvasót: a három francia és az egy angol tiszt „ezzel kibékülnek kacagva s szent az egyesség ismét, ahogy lefestve látható tisztelt barátunk Vahot Imre naptárában.” (Az ember önkéntelenül rágondol Dickens *Pickwickje* keletkezésének ötletére, a rajzokhoz való magyarázó szöveg írására.) Mikor egy komikus alak jellemzésekor per analogiam hivatkozik az akkor (1856) roppantul divatos palóc költőnek, Lisznyainak furcsa egyéniségére, kinél „a legtarkább rhetori flosculusok mind valódi érzés szüleményei”, mikor megleckéztet egy egykorú lipcsei újságot magyar-csúfoló ügyetlen adomáiért, vagy mikor így fog bele az elbeszélésbe: „Őszinte vagyok, de ez már nekem nyavalyám, mint Hugó Károlynak a dicsekedés és egyikünk sem tehet róla... Ezennel tehát kezdődik az ember-szólás”... stb. stb. — akárcsak egy érdekes napihírt vagy csípős hírlapi elmefuttatást olvastak volna a kortársak. Hogy Jókai vérbeli tárcaregényíró, mutatja újságírói, impresszionista vérmérséklete, mohó érdeklődése a szenzációk iránt s a fontosság, melyet ezeknek művészeti irányban is tulajdonít. „A napi sajtó maga egy nagy iskola, melyből a regényírónak egy leckét sem szabad elmúlasztani”, mondja öreg korában is. A valóságos élet szenzációi természetesen mindenkor gazdag és becses nyersanyaga lesznek az alakító művészetnek, elsősorban a regénynek; az egyes, különös, konkrét jelenségekben az örök emberi törvényszerűséget, a nyers valóságban a szimbolikus igazságot feltárni: a költészet legméltóbb feladata s Jókai is megérdemelt nagy sikereket arat

ezen a módon. De sokszor rajta lehet kapni ennek az eljárásnak éppen az ellenkezőjén, hogy t. i. a törvényszerűben is a kivételest keresi, meggyőzés helyett meglepésre törekszik, nem a konkrét esetben rejtőző egyetemes vonás érdekli, hanem a kellőképen megokolható esetet is vágyik a szenzáció „magaslatára“ emelni, — ez pedig *par excellence* újságírói világfelfogás.

Jókai és a kritika.

Jókai és a kritika egymáshoz való „viszonyáról” voltaképpen csak a múlt század ötvenes éveiben beszélhetünk. Erre az időre esik Jókai írói tehetségének igazi kifejlődése, ekkor jut csodálatos hirtelenséggel uralomra szépprózai irodalmunkban s ekkor vált kikerülhetetlenné számára a kritika ítélőszékével való szembetalálkozás, már csak azért is, mert a Jókai rohamos sikerű regényírói győzelme némi részben az egész magyar irodalmi, sőt szellemi élet okszerű függvénye volt, tehát természetes, hogy elsősorban övele próbált leszámolni az egykorú „tudós ítéset”, melynek főképviselőit különben az elvszerűség és hivatás-érzet komolysága terén azóta sem tudta utólni kritikai irodalmunk.

A komoly és bátor kritikusnak egyébiránt nem nagyon kellett keresnie ekkortájt, hogy hol és kívül mérkőzzék meg. Volt rá alkalom bőven a szabadságharc utáni elfajult irodalmi viszonyok között. A politikai bukás után irodalmunk lett a nyilvános életnek úgyszólván egyetlen területe s mint ahogy nagy nemzeti katasztrófák idején szokott történni: lázas, beteges, végletes irányba sodródott a közhangulat s a kóros társadalmi jelenségek esztétikai vonatkozásban is buján termelték a mérges gyümölcsöket. Az illúzióira féltékeny, ideges közvélemény semmitől sem idegenkedett annyira, mint a higgadtan és józanul mérlegelő kritikai szemponttól. Minthogy az egész fennálló *rend* gyűlöletes volt előtte, már eleve mentségre és tet-

szésre számíthatott nála minden rendkívüli, sőt rendetlen. Az irodalomra nehezedő ostoba politikai cenzúrával mindüntalan összetévesztette azt a cenzúrárt, amelyet a művészet nevében jogosan és kötelességszerűen gyakorol a műbírálat.

Ilyen viszonyok között vállalkozott a fenyegető áradattal szemben a művészet igazi érdekeinek védelmezésére néhány képzett és bátor kritikus.

A személyek ellen is irányuló, polemikus kritika nagymestere Gyulai Pál volt. Nemcsak vérmérséklet dolgában különbözött társaitól: Erdélyitől, Salamontól, Gregusstól, hanem eszejárásának kitűnő elevenségével és stíljének csattanós, magyaros, félelmes biztosságával ezen a téren mindmaig övé a legelső hely nálunk. Különben is Erdélyi 1868-ban meghalt, Salamon a történetírás, a fiatalabb korában eléggé temperamentumos Greguss az elméleti esztétika nyugalmas mezejére vonult vissza; csak Gyulai maradt meg félszázadon keresztül a harcok kritika küzdőterén, soha meg nem hátrálva senki elől s halála napjáig ragaszkodva csaták hevében kipróbált kedves elveihez. Szilágyi Sándor *Emléklapjaiban* (1850) kezdte meg kritikai munkásságát Gyulai, folytatta Kemény. *Pesti Naplójában* és másutt, de igazi otthona a *Budapesti Szemle* lett, mely eleinte a Csengery Antal lapja volt, majd mint a M. T. Akadémia közlönye Gyulai szerkesztésébe ment át, aki aztán fogalomná tette e folyóirat nevét irodalmunkban.

Gyulai tehetségének teljes kibontakozása a kritika terén ugyanarra az esztendőre esik, amelyekre a Jókaié a regényírás terén: 1854-re; ekkor jelent meg *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* c. kitűnő, alapvető, mondhatni korszakalkotó tanulmánya.

Jókai és Gyulai! A két híres ellenlábás író-bajnok! Viszonyuk olyan jellegzetes, olyan közmondásszerű, hogy méltó pendantja lehet Petőfi és Arany legendás barátságának. A két ellenfél ugyanabban az esztendőben született, ugyanabban az időben aratta első

igazán fényes és jogos győzelmét, különböző elveik és eszközeik ellenére is voltaképpen ugyanaz az irodalmi és hazafiúi cél lebegett mindkettőjük előtt, tehetségük kifejtésére a sors egyforma hosszú életet engedett nekik. Fél százados nagysikerű, áldásos munkásság után pedig mindegyiküknek érezniök kellett, hogy, ha tehetségük és igazságuk nem is, de maguk megöregedtek s hátuk mögül a közönség mindinkább elszéled új bajvívók, más címerek, más sorompók felé...

Már az említett nagyjelentőségű Petőfi-tanulmány szelleméből kiérezhető, hogy nemcsak lírikusainknak szól, hanem a tisztulatlan ízlésű egész közönségnek is, nem utolsó sorban Jókainak s hogy hamarosan rákerül a sor öreá is. Gyulai művének legelső mondata megállapítja: minden adatot összevetve, biztosan állíthatni, hogy Petőfi nincs többé a magyar írók sorában. Már ez a legelső mondat is kritikai döntés, mely az akkori közvélemény egy makacs illúzióját igyekszik eloszlatni. Gyulai már ebben a kérdésben is összeütközésbe került Jókaival, mert a Jókai exaltációra hajló kedélye és szertelen képzelete mitológiai hőst igyekezett teremteni Petőfiből s pl. a Petőfi szibériai raboskodásáról szóló legendát is ébren tartotta, hiszen még 1868-ban is változatlanul kinyomatta azt a cikkét (a *Virradóra* c. gyűjteményben), melyben diplomáciai úton való tudakozódást sürget Petőfire vonatkozólag az orosz kormánynál.

Ettől kezdve Jókai és Gyulai között a szabadságharc utáni évtized folyamán több ízben kiújul az irodalmi harc. Különösen két kérdésben mérgesedett el a vita közöttük: Ristori olasz színésznőre (1855) és Jókai *Dózsa György* c. drámájára (1857) vonatkozólag; majd pedig Bajza Lenke munkáiról közölt Jókai egy tárcacikk-sorozatot „kedves barátom Gyulai Pál!” megszólítással. Ezek a viták Gyulai óriási fölényét mutatják, de hisz ez nem is csoda; Jókainak kár volt egy reá nézve olyan idegen és kedvezőtlen terepen, amilyen az esztétikai kritika, a legügyesebb és leg-

félelmetesebb bajnokkal mérkőzésre kiállni. Kár volt, mert ilyenkor Jókaiban néha nem is csupán őt magát támadták és lakoltatták Gyulaiék, hanem egyúttal az egész közvéleményt is, melynek kritika-ellenes, exaltált hajlandósága szerintük politikai tekintetben is állandó veszedelmet jelentett a nemzetre.

Minket most éppen ebben a vonatkozásban érdekel az ötvenes évek Jókai-ellenes kritikája. Jókait elméleti kérdésekben könnyű volt Gyulaiéknak legyőzniök; a Jókai műveiről szóló bírázataik legnagyobb részben szintén helytállóak; de ma jól látjuk, hogy ezeknek a bírálatoknak nem az erények és hibák közötti arány elfogulatlan megállapítása volt a céljuk, hanem ezek egy világnézeti ellentétből kiinduló hadjárat csatározásai voltak, melyek az ellenség legkiválóbb tehetségének fenyegető egyeduralmát igyekeztek megakadályozni. Tehát Gyulai mögött is ott tömörült a hozzá hasonló gondolkozású emberek gárdája. A kritikusoknak ez a fegyelmezett csapata a maga nagy jelentőségű tudományos elvi álláspontjával szilárd alapot teremtetett az egészségesebb irodalmi fejlődés számára, de nem csoda, ha a modorban és a mérték alkalmazásában ők is akárhányszor beleestek a túlzás vagy az egyoldalúság hibájába.

Ami a *mérték* alkalmazását illeti, szóbanforgó kritikusaink általában kemény szigorúsággal végzik bíráló tisztségüket. De a kemény szigorúságnál is jobban fáj a megbírált írónak, színésznek vagy közönségnek a Gyulai *modora*, e legjellegzetesebb hordozója az ő rendkívül érdekes egyéniségének. Gyulai vérmérséklete egy bizonyos hőfokig a csöndes, mélabús költői szemlélődést veszi ringató hullámkarjaira, de ha valami hirtelen forrásba hozza, kritikai ostromló fegyverek sortüzeiben adja ki erejét. Gyulai költői génusza részt kér magának a kritikák készítésében is, hol ódai szárnyalással, hol elégiai merengéssel, hol szatírai éllel, hol epigrammái csattanóval, legtöbbször az ellentétek egymás mellé állításának mesteri játékával s ha az

érvek magukban véve talán nem eléggé lesújtók, de gyilkos ereje van a feldolgozásnak, a stílusnak. Lehetetlen ezzel néha vissza nem élni, a kitűnő vívótörrel néha kissé mélyebbre nem szúrni, mint talán akarná az ember. Olykor-olykor Gyulait is túlságba viszi a vére s pl. Jókai vagy Török János iránt olyan hangnemet is használ, amelyet legfeljebb egy fölhevült — költőnek bocsáthatunk meg. Gyulainak egyik főereje a támadásban ez a fegyver, azért is ragaszkodik hozzá oly elszántan. Azt mondja: ez „nem a botránykeresés vásottsága, hanem a megsértett erkölcsi érzés és józan ész visszahatása, haragja, bosszúja, költészete.” Különben Gyulai kritikáinak stílusát, mely végigjárja a lírai költészet majdnem egész skáláját, kritikus-társai sem helyeselték feltétlenül. Erdélyi meg is róttá, de Gyulai készen volt mindig a vitatkozásra saját elbarátaival is, Erdélyivel, Toldyval, Gregussal, Szász Károllyal, Brassaival (még Arany Jánossal is), rendszeren olyan árnyalati kérdések ügyében, melyek az enyhébb vagy szigorúbb fogalmazáson fordulnak meg.

A módornak, a hangnemnek az elvétése azonban nem mindegyik kritikusnál magyarázható meg a vérmérséklet alapján. Csak gondoljunk arra a kérlelhetetlen szigorúságra, mellyel az egyébként tartózkodó modorú, higgadt természetű Csengery Antal tönkrebíráltá Ipolyi Arnold *Magyar mythológiáját*, örökre elkedvetlenítve ezzel Ipolyit, aki óriási szorgalmával és nagy tudásával számtalan tévedése mellett sem érdemelt ilyen lesújtó visszaütést. De tudjuk, hogy ez a kegyetlen szigorúság igen tiszteletreméltó forrásból fakadt: a haza romjain gyászoló honfibanatból. Csengery és baráti köre a lezajlott forradalomra sokkal kevesebb illúzióval tekintettek vissza, mint Jókai és a nagyközönség. A katasztróféért nem Görgeyt okolták, sokkal inkább Kossuthot. Szerintük a gyönyörűen indult reformkor azért végződött olyan szomorúan, mert az önmagát és másokat elámító vérmes képzelődés vakmerő kockázatba vitte a nemzetet; a

felelősség főként Kossuthot (Kemény Zsigmond szerint „az institutiók Dzsingisz kánját“) terheli. A romantika a politikában irtózatosan csődöt mondott, tehát a költészetben és a tudományban is óvakodjunk tőle, mert különben keserű csalódás ér itt is bennünket. Elég volt a politikában fejfel mennünk a falnak; a tudomány és irodalom, mely a politikai eszméknek is legfontosabb két tápláló forrása, szakítson lehetőleg a délibábos elméletekkel, az izgató ígéretekkel, ne akarjon az agy helyére is szívet tenni, a képzelet légváráért ne áldozza fel a való élet egyszerű igazságait; ne kalandor lángelmére, hanem évezredes, józan törvényekre bízunk magunkat.

Igen, a lángész joga és a törvények! E két tényező viszonya az a pont, mely körül legizgalmasabban torlódtak össze a felfogásbeli, sőt világnézeti ellentétek. Nem csoda, ha az a végletes egyoldalúság, mely Kossuthból a politika terén, Jókaiából a költészet terén, Petőfiből a politika és a költészet terén megbírállhatatlan bálványképet faragott s hazaárulás vádjának terhe alatt szedte számukra a vakbuzgó rajongás adóját: nem csoda, ha ez az erőszakoskodó türelmetlenség összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben ugyan, de az ellentábor gondolkodásában és ízlésében is egyoldalúságot szült visszahatásul. Törvénytisztelő, komoly kritikusaink alaposan megcsömörlöttek a „lángelmékkel“ tett tapasztalatoktól, illetőleg az ezek nevében érvényesülő szabadosságtól. A tehetségtelen utánczók miatt megharagudtak sok magytehetségű kezdőre is. Uram, őrizz meg a lángelméktől! — kiált fel Erdélyi János — ha ő rájuk szabad hivatkozni a művészet örök törvényeivel szemben; hiszen akkor velük előítélet és közepszerűség nyer diadalt. Gyulaj is váltig gúnyolja az olcsóvá lett „genialitás“ nyegle divatát (leghevesebben a Tóth Kálmán költészetével kapcsolatban) és hangoztatja, hogy az igazi lángész sohasem lehet ellensége a művészet törvényeinek, hanem — esetleg

öntudatlanul is — éppen e törvényeknek megtestesítője. Szent igaz. Nincs is olyan lángész, mely egy vagy több fontos műelvet diadalra ne juttatna olyan mértékben vagy módon, ahogyan előtte még senki sem tette. De a lángelmék közt is ritka eset, hogy a teremítő tehetség egyik-másik eleme éppen a benne fogantatott művészeti törvény nagyszerű érvényesítésével határsértést ne kövessen el más irányú törvények keretein. Még tudva is elkövet ilyesmit az alkotás gyönyörűségének teljesebb élvezhetéseért igen sok lángelme; mindenesetre több, mint nem. Olyanforma nemes egyoldalúság ez, amelyet Gyulai is elkövet és büszkén meg is vall: „bizonyos egyoldalúságot a polemikus kritikus el nem kerülhet, de ez éppen érdemét képezheti... Ez a polemikus kritikus egyoldalúsága, melyet én kikerülni se nem akarok, se nem tudok.“ Mi sem akartunk róla egyebet megállapítani, csak ennyit.

Ez az egyoldalúság abban nyilvánul, hogy Csengery, Gyulai s általában a *Budapesti Szemle* dolgozó társai bírálás közben az egyik írónál az érdek, a másikinál a hibák vizsgálatát tekintik főfeladatnak, mert így nem annyira emberekről, mint inkább elvekről van szó s az egyes írókra kimondott ítélet esetleges aránytalanságait sokkal kisebb kárnak tartják, mint amilyen haszon háramlik az iránymutató kritikai célzat következetes szolgálatából. Ez a célzat körülbelül olyan költészeti irány megerősítésére igyekezett, melynek világnézete, fenntartó szelleme az eszményiség legyen, művészeti eszköze pedig a józan, okos, tapintatos realizmus. Harcolt az anyagelviség ellen, de szembeszállt a képzelet túlzásaival és az ízlés bármely irányú eltévelyedésével is. A költészetet magasztos hivatásnak, „második isteni kijelentés“-nek vallotta s megbotránkozva ítélte el ezen a téren minden könnyelműséget, mely az igazi íhlet óráin kívül is hozzá mer nyúlni e szent

munkához; a költészetnek kenyérkereső foglalkozássá való súlyosztását pedig keserű haraggal ostromozta.

Mind igen szép és helyes szempont ez, de szükségkép aránytalanságra vezet, mert voltaképpen erkölcsi kívánalmak, tehát az esztétikában sem közömbösek ugyan, azonban itt csak másodrangú fontosságuk van. A fent jelzett hibák hiánya magában véve még semmi értéket nem jelent, úgyszólván minden a tehetségen fordul meg, persze annál tökéletesebb a tehetség, minél kevesebb esztétikai és erkölcsi folt esik rajta. Gyakorlati tekintetben hasznos és üdvös volt, hogy kritikusaink pártállást foglaltak el, amit különösen Gyulai követelt, a maga részéről többször kijelentvén: „nekem az irodalomban határozott rokon- és ellenszenveim vannak“ s ez az elv társai írásaiból is kitetszik.

Ennek az lett a következése, hogy pl. Balzacról szűkszavú dicséretből és bőséges megrovásból álló ismertetést lehetett olvasni ugyanott, ahol O. Feuillet regényeiről úgyszólván csak elismerés hangzott el. Az idegen írókra vonatkozó kritikák rendszerint külföldi tekintélyes vélemények visszhangjai voltak, de kiválogatásuk tervszerű következetességgel történt. Hogy ezek a nevezetes írókról és művekről szóló bírálatok az élelméjűség mellett is néha milyen kicsinyeskedők és egyoldalúak tudtak lenni, arra például említhetjük a Victor Hugó regényének, a hibáiban is nagyszerű *Nyomorultaknak* ismertetését, melyet a *Budapesti Szemle* az *Edinburg Review*-ből vett át s amely így kezdi elemezni a művet:

Myriel püspök „nemcsak házát, hanem még egyházmegyéjének jövedelmét is a szegényeknek adá. Önmaga s a két agg nő élelmére havonként csak 60 font sterlinget tartott meg. Ezen jövedelemből két tehén tartottak, noha semmi más földjük sincs egy negyed holdnyi kertjükön kívül. E háztartás annál bámulatosabb, mivel a fölösleges tejet nem adják el, hanem a szegényeknek adják! Valóban a püspök, mi-

dön maga tehenének termékéből élt s a maradványt a szegényeknek adá, mind mértékletességét, mind jótékonyágát bebizonyítá. Egyedül azon ellenvetést lehet tenni, hogy így egyáltalában nem tarthatott teheneket.“

A reálisztikus angol szellem íme ilyen hüvös érzéketlenséggel akarja megmarkolni a romantikus képzetet sokszínű sugarait, melyeknek fölfogására — úgy látszik — nem igen vannak alkalmas műszerei. Csengerynek a politikában is, az irodalom terén is Anglia volt a mintaképe s már ez a körülmény is realista hajlamait bizonyítja. Csengery maga nem fejtett ugyan ki valami nagyszabású irodalmi működést, de értékes egyéniségével jelentékeny mértékben tudta irányítani tudományos és irodalmi életünk komoly tényezőit. A dacos és nyakas Gyulai senkire se hallgatott úgy, mint Csengeryre; Heinrich Gusztáv, a Csengery veje, azt mondja, hogy Csengery nemcsak a külföldi, hanem a magyar irodalom kérdéseiben is tekintély volt Gyulai szemében. Ez különben azért lehetett így, mert Gyulai erkölcsi jelleme alapján véve közeli rokona volt Csengeryének. Esztétikájukat is áthatja valami puritánizmus, mely kevésbbé látszik gyűlölni a tehetség hiányát, mint a tehetséggel való visszaélést. Az írói könnyelműség, a tehetség „elpazarlása“, a költői hivatás profanizálása: ennél nem ismertek Gyulaiék nagyobb bünt. Van két oly időpont, úgy mond Gyulai, midőn a kritika nem lehet eléggé kérlelhetetlen; az egyik: „midőn genialis vagy kitűnő költők egy s másban oly irányt követnek, mely vagy a nemzeti állapotokra vagy a társadalomra vagy magára a művészetre nézve veszélyes; másik, midőn egy nagy költő letűntével interregnum áll be s azok, kik nyomán haladnak, ahelyett, hogy mesterök iskoláját saját egyéniségök szerint új meg új oldalról tüntetnék föl, mind szűkebb modort húznak le belőle.“

Amily világos, hogy az utóbbi eset a Petőfi-utánzókra vonatkozik, ép olyan bizonyos, hogy az előbbi

főképpen Jókaira. Ugyanott mondja Gyulai, hogy „néha a csekélyebb tehetségek is figyelmet és méltánylást érdemelnek.“ Ez az az egyoldalúság, melyet alig is kerülhet el határozott meggyőződésű kritikus. Ebből folyik az az eljárás mód, hogy Gyulai ilyenformán bírál egy nagy tehetséget: Jókai kitűnő elbeszélő, nagyszerű stilisztá, de... és a jó tulajdonságok rövid megengedése után a hibák terjedelmes és kiélezett fejtegetése következik. Egy kisebb tehetséget pedig — ha iránya rokonszenves Gyulai előtt — így: Újabb beszélyirodalmunk meglehetősen alacsony színvonalú, a Bérczy Károly beszélyei sem mondhatók különleges becsűeknek, különösen képzelete erőtlen, de... de „Bérczy beszélyeiben mindenütt egy mívelt ízlésű ember szól hozzánk s mindenütt érezzük benne azon jótekhony hatást, mit reá az angol irodalom tön; két oly érdem, melyeket nem méltányolnak eléggé nálunk...“ stb. Ezért kap olyan meleg méltánylást pl. Feuillet, kinek jellemzése Szász Károly tollából a *Budapesti Szemlében* (1859) voltaképpen a Jókai hibáira való célozgatás:

„Ő nem forgácsolta el tehetségét elhamarkodott művekre; elvárta mindig a múzsa ihletési percét s azért mosollyal is lőn jutalmazva tőle. Lassan és szorgalommal fejté tehetségét s szilárdítá eredetiségét. S végre — ritka és becses tulajdon! — nem kívánt más tapsot, csak a jobb részről jövőt és nem örült más koszorúnak, mint amit megérdemelt; ő nem küzdött a tömegek és karzatok bravo-kiáltásaiért s azért megnyerte ezeket is, midőn a kritika tetszését és a műveltek helybenhagyását megnyeré.“

Hát talán Szász Károly, vagy Csengery, vagy Gyulai nagyobb tehetségnek tartotta Feuillet-t, mint Jókait? Nem. Kritikájuk csak annak a visszahatásnak a kifejezése, melyet igazságérzetükre a Jókai-imádók lármás terrorja gyakorolt. Byronról, Balzacról, Thackerayról és Heineről, mint a világfájdalom főképviseleiről mondja Gyulai, de Jókairól is mond-

hatná: „Néha az embernek éppen úgy kedve jö védeni őket megtámadóik, mint ócsárolni magasztalóik ellenében.“ Íme a józan kritika jogos hangja mindkét irányú véglet ellen. Jókaira vonatkozólag csak a magasztalás tévedt elfogadhatatlan végletbe. Ha méltatlan támadások érték volna Jókait, Gyulai kétségtelenül pártjára kelt volna; egyszer meg is tette.

Az egykorú szertelen Jókai-imádatot tehát azért is károsnak kell mondanunk, mert ez okozta, hogy Gyulai mesteri kezéből jóformán csak tagadólágos vonásokat bírnak Jókai arcképéhez. Ezért van az, hogy ma is a hibák megállapítása terén mutatkozik gyakorlottabbnak, kiforrottabbnak a Jókai-kritika, mintsem a Jókai-művek rendkívüli szépségeinek fölismerésében és magyarázásában.

* * *

Lassanként Jókai belátta, hogy a kritikusokkal való elméleti vitatkozás reá nézve nem járhat sikerrel. Abba is hagyta az esztétikai tárgyú polémiákat, roppant mennyiségű költői munkásságával azonban továbbra is bő alkalmat adott a kritikának a vele való foglalkozásra. A komoly, lelkiismeretes kritika gyakran meg is rőtt a Jókaiakban éppen a termelés roppant szaporaságát, de elvégre a kritikai köztudatban is mindinkább kezdett kialakulni a meggyőződés Jókai költői működésének irodalomtörténeti nagy érdemére és jelentőségére vonatkozólag. Gyulai álláspontja ebben az irányban mindig tartózkodó maradt Jókait illetőleg, ha nyelvi és előadásbeli jelességét többször elismerte és kiemelte is. De Salamon Ferenc — aki egyébként igen szigorú megítélésben részesítette Jókai írói egyéniségének egyik-másik gyöngye oldalát — már beállítja Jókait abba az irodalomtörténeti perspektívába, mely csakugyan legszebben mutatja Jókai tehetségének arányait és költői szerepének nagy fontosságát. Salamon már 1855-ben Jósika, Eötvös és Kemény mellett említi Jókait s noha zárótétele negatív eredményt mutat, de a kiindulópontban elismeri,

hogy Jókai „népünk szellemébe mélyebben van avatva s leginkább volna tán hivatása prózában követni azt az irányt, melyet az elbeszélő verses nemből Arany képvisel“;¹ 1861-ben már határozottabb elismeréssel jelöli ki Jókai számára a megtisztelő helyet: „Nem habozhatunk kimondani, hogy drámai nyelvünk nem áll ott, ahová a lírait Petőfi, az eposzit Arany és a regény nyelvét Jókai emelte az újabb időkben, erő, jellemzetesség és eredeti magyarság dolgában“;² ugyanezt a véleményét megismétli 1862-ben³ s ugyanekkor mulasztást állapítván meg a kritika részén regényíróink méltatását illetőleg, ismét legkiválóbb regényíróink közé iktatja Jókait: „A komolyabb és lelkiismeretes kritika... csaknem mindig tartózkodó némasággal adá meg a tiszteletet Jósikának, Eötvösnek, Keménynek és Jókainak...“⁴

1861-ben, a *Szegény gazdagok* c. regény megjelenése alkalmával Arany János írt meleg hangú, terjedelmes ismertetést Jókairól, különösen kiemelve nyelvének és mesemondásának bűbajos szépségét. „Oly eredeti magyarsággal s saját íze szerinti zamattal nem ír senki, egy-két (de már nem élő) lángeszű versírónk kivételével“, mondja Arany, a zárójeles pár szóban belelopva ítéletébe a maga nagy szerénységét. „Prózában kétségtelen elsőse van Jókainak.“ Együttal Arany is figyelmezteti a kritikát Jókai iránti kötelességére. „Jókait a kritika mindeddig nem méltatta eléggé... Ideje volna tűzetesen fogni tárgyalás alá s tanulmányozni összes regényírói működését... A Sz. Figyelő örömezt nyitna tért ilyen vizsgálatnak...“⁵

¹ Irodalmi tanulmányok II. k. 96. l.

² Dramaturgiai dolgozatok (1907.) II. k. 138. l.

³ U. o. II. k. 257. l.

⁴ U. o. II. k. 457. l.

⁵ Szépirodalmi Figyelő. Szerk. Arany János. I. évf. 31. sz. (1861. május 6.)

Arany felhívása eredménytelen maradt. Jókairól egyetlen egy összefoglaló jellegű, érdemesebb tanulmány sem jelent meg két évtizeden keresztül. 1881-ben aztán a *Budapesti Szemle* közölt egy essayt Gyulai egyik tanítványának, Péterfy Jenőnek a tollából, *Jókai Mór* címen. Péterfytől egyidejűleg a másik két jeles regényíróról, Eötvösről és Keményről is megjelent egy-egy tanulmány s megállapítható, hogy e két utóbbival, különösen pedig a Keményről szólóval az elemzés mélysége és tanulságos volta tekintetében a Jókai-essay nem áll egy fokon. Hogy a réalista regény motivációja szempontjából tekintve a Jókai-regények főalakjai többé-kevésbé el vannak rajzolva, ez annyira nyilvánvaló és közismert dolog volt már akkor is, hogy ennek a bebizonyítása úgyszólván semmi munkájába nem került Péterfynek s abban a sikerben, mellyel ezt a könnyű feladatát elvégezte, van valami herosztráteszi vonás. Péterfy maga is érezte — tanulmánya végén el is ismeri — hogy éppen ez az egy (bár lényeges) szempont az, ahonnan Jókai írói jellességeiből úgyszólván semmi sem látható. Valami nagy ürességet érzünk ma is ez essay elolvasása után... mintha egy védtelen ember elgázolását néztük volna végig.

A Jókai-kritika renaissance-a mindenkorra a Beöthy Zsolt nevéhez fűződik. Beöthy is látja, sőt meg is állapítja Jókai tehetségének fogyatkozásait, de egyrészt nem húnyja be a szemét e tehetség elsőrangú erényei előtt sem, másrészt pedig egyik-másik fogyatkozásnak (népmesei jellegű, naiv világnézet) iparkodik mintegy a lélektani geneziséét megfejtteni, vagyis Jókai költészetének egyes túlságaihoz mintegy a jóhiszeműségi kulcsot megtalálni, mert az ilyesmi nem kis mértékben közrehat arra vonatkozólag, hogy a bíráló milyen állást foglaljon el a költő egyéniségével szemben. Beöthy nem írt ugyan terjedelmesebb munkát Jókairól, de az ő nagy tekintélye alapozta meg a Jókairól való ítélkezésünkben azt az irányt, mely ma

már általánosan elfogadottnak mondható s amely meglehetősen nagy szög alatt hajlik el a Gyulai és Péterfy irányától.

Eleinte, mikor Beöthy még fiatalember volt s nem nőtte ki magát a Gyulai elismert utódává, az irodalmi értékelés útmutató tekintélyévé: bizony neki is a po-lémia eszközeihez kellett folyamodnia s a Jókai költői presztizse érdekében hadakoznia Gyulai ellen, vagy a Gyulai fegyvereit forgató kritikusok ellen. A hetvenes években egy ideig az *Athenaeum* c. folyóiratot szerkesztette s ebben minden alkalmat felhasznált arra, hogy a kritika túlságosan éles vágásainak lehetőleg elvegye az erejét, hogy Jókai külföldi nagy népszerűségét bizonyító híreket közöliön stb. Gyulai néha csakugyan olyan bántó éllel fogalmazta meg kifogásait Jókai egy-egy művének megbírálása alkalmával, hogy Beöthy méltán érezhette kötelességének az ilyen kifejezések ellen felszólalni. Például Gyulainak a Jókai *Eppur si muove* c. regényére vonatkozó bírálatát Beöthy nem hagyta szó nélkül s így emel óvást ellene: „Vélekedjék Gyulai úr Jókai felől úgy, ahogy neki tetszik és vessen érvet állítása mellé a latba, amennyit tetszik: ez ellen semmi kifogásunk. Azonban az irodalom közérdekében mélyen fájlalnók, ha a (Buda-pesti) Szemlében meghonosodnék az a hang, mellyel a Jókai-kritika 'indusztrializmus' és 'pénzügyi tekin-tetek' emlegetése közt végződik...“¹ Egy másik Jókai-regény (*A szegénység útja*) megjelenésekor egyebek közt azt mondja Beöthy: „Beszélnének bármennyit a 'belső siker' epés emberei, nem fogják elvitathatni örvendetes jelentőségét annak a körülménynek, hogy van legalább egy írónk, akit olvasnak.“² Beöthy és Vadnay Károly voltak azok, akik a M. T. Akadémia bíráló bizottságában leszavazván Gyulait, a Jókai *Tengerszemű hölgy* c. regénye számára kérték az

¹ *Athenaeum* 1873. 125. hasáb.

² U. o. 1874. 1504. hasáb.

akadémiai kitüntetést, amit az Akadémia meg is adott. Beöthy hívta fel a közfigyelmet Jókai öregkori kis regényének, a *Sárga rózsának* remek voltára, ő maga írta meg a szerkesztésében megjelent nagy irodalomtörténet számára a Jókairól szóló szép méltatást és Jókai halála után a Kisfaludy-Társaságban ő — az elnök — sietett megtartani emlékbeszédét, a kegyelet ékesszólásának s a szaktudós meggyőződésének e gazdag színpompájú, becses termékét.

A Jókaira vonatkozó tudományos közvélemény a Beöthy-féle revíziót a legutóbbi időkben öröndetes gyorsasággal elfogadta, de — ez már kevésbé öröndetes — úgyszólván minden vita nélkül. Pedig Gyulai is, Beöthy is csak néhány alapvető szempont kijelölését végezte el a Jókai-kritika terén, tehát régóta szükséges lett volna megkezdeni a „nagy per“ anyagának tüzetes, lelkiismeretes, rendszeres bírói megvitatását, feldolgozását. Mindenesetre Beöthy útmutatása óta készült már nálunk néhány értékes dolgozat, de ezek is rendszerint inkább csak részei, fejezetei egy-egy szélesebb tárgykört felölelő munkának, tehát voltaképpen nem is önmagukért jöttek létre.

A tudományos kritika e tartózkodó magaviseletének egyik oka bizonyára az a körülmény, hogy Jókai rendkívül hosszú írói pályája benyúlt egészen a mi nemzedékünk idejéig, és a tudományos kutatást mintegy az *élő íróval* szemben érvényesülő tekintetek feszélyezték még a legközelebbi múltban is. De ha elismerjük is, hogy a tudományos bűvárlat némely (pl. életrajzi, motívum-történeti stb.) vonatkozásban Jókai haláláig talán nem volt időszerű, mégis csodálkoznunk kell azon, hogy pl. Jókai óriási népszerűségének legfőbb és legméltóbb forrását, írói tehetségének vitán felül álló, legtökéletesebb oldalát: *nyelvét* mindezekig nem vette komoly vizsgálat alá a szaktudomány, úgy-hogy ebben a Jókai költői értékelésére nézve legelső rangú kérdésben ma sem tudunk egyebet mondani néhány általános szólamnál. Pedig a Jókai-stílus szótári,

nyelvtani és esztétikai szempontú vizsgálatát semmiféle kényes helyzet nem fenyegette eddig sem, az eredmény előreláthatólag igen gazdag, becses, öröndes volna és sok tanulságot nyújtana a nyelvtudománynak is, az irodalomtörténetnek és az esztétikának is.

De addig is, míg a kritika részletesen ki nem dolgozza Jókai írói arcképét: legalább körvonalaiban és legjellegzetesebb vonásaiban tisztán áll az már ma is előttünk.

Ennek az arcképnek már a kerete és a háttere is bámulatra ragadja a szemlélőt.

A *keretet* egy több mint hat évtizedre terjedő pályára adja, a költői teremő tehetségnek s általában a szellemi munkabírásnak olyan rendkívüli példáját szolgáltatva, amely méltán foglal helyet a legmagasabbrendű emberi teljesítmények világgraszoló rekordjai között. A magyar irodalom mindössze egy olyan költői pályafutást tud felmutatni, a Léway Józsefét, amely a maga teljes hét évtizednyi tartamával a művészi alkotó erőnek még nagyobb szívósságáról látszik tanúskodni. De e két írói pálya külső méretei között mutatkozó különbözetet legalább is kiegyenlíti egyfelől az a körülmény, hogy Léway a maga testi és szellemi egészségére hetedfél évtizeden keresztül az idillszerű vidéki életmódnak úgyszólván dietétikus óvatosságával vigyázott; másfelől pedig az, hogy a Jókai költői működése mennyiség dolgában is, esztétikai érték tekintetében is messze túlszárnyalja a Léwayét.

Ami a *hátteret* illeti, az is egyike a legkápráztatóbbaknak és legmélyebb távlatúaknak. Magyarország ezeréves történetének legeszményibb lendületű, legígéretesebb időszaka, az ú. n. reform-kor képezi a háttér legbelső síkját a maga romantikus eszmevilágával, tüneményes tehetségű nemzedékével és világtörténelmi jelentőségű szenzációjával: a szabadságharccal. A háttér középső területén egy tetszhalott nemzet ravatala sötétlik s ott virraszt körülötte a gyászoló nemzedék, várva a felámadást, melyet Kossuth

és Deák más-más gyógyítómóddal, de a honszeretnek egyforma buzgalmával igyekszik előkészíteni. A háttér elülső része a kiegyezés utáni boldog, vagy boldognak látszó Magyarországot mutatja, nagyszabású kulturális haladásával, a főváros kábítóan gyors fejlődésével, az ország politikai helyzetének s az illető magyar nemzedék erkölcsi világnézetének lapangó, de éppen azért veszedelmes és egyre súlyosbodó szervi bajaival.

Ez a roppant mélységű háttér menthetetlenül elnyelne egy átlagos, közönséges méretű emberi egyéniséget, de a Jókai alakját nem elnyeli, hanem kiemeli, mint három történelmi jelentőségű korszak egyik vezérlő szellemét. E grandiózus költői arckép lényegét három olyan tehetség adja meg, amelyek nemcsak együttvéve nem találhatók fel ilyen mértékben senkinél, hanem a maguk nemében külön-külön is úgy tekinthetők, mint az illető költői értékeknek mindezeideig leghatásosabb nyilvánulásai a magyar költészet területén.

Az első közöttük: a döbbenetes erejű, szuverén hatalmú, káprázatos színpompájú *fantázia*, melyhez fogható csak egy van irodalmunkban: a Vörösmartyé. Ez a képzelet gátat nem akar ismerni, féket nem tűr, mindent újrateremt, átvarázsol, eltorzít, meghamisít... mint ahogy pl. az üvegprizma meghamisítja a fehér fénysugarat, midőn a szivárvány gazdag szín-skálájára bontja fel azt. (Valóban, a Jókai játékos ösztönű képzelete akárhányszor ép oly kevéssé van tudatában az általa elkövetett „hamisítás“-nak, mint a kísérletező fizikus üvegprizmája). A romantikus látásmódnak egyik legjellegzetesebb és legmagasabbrendű közege a Jókai-fantázia az egész világirodalomban. Első tekintetre a Victor Hugóéhoz hasonlít legjobban, de ez utóbbi költőnek a képzeletét valami hideg nagyszerűség teszi egyoldalúvá, sohasem tud felolvadni olyan könny- és mosolyfakasztó érzelmességben, amilyen a mi Jókainkat inkább Dickensnek avatja kedélyi rokonává,

Ennek az ellenállhatatlan varázsú érzelmességnek a forrása a szívben van s tápláló nedve: a *humor*. A humor nedve is fénytörésre szolgál, de ez a nedv könnycseppként lopózik oda a külső világ és az emberi szem közé, benne fürdik meg életlátásunk egész anyaga. Az emberiség jóltevői közé tartoznak azok a nagy írók, akik mintegy rendelkezni tudnak könnyeinkkel, uralkodnak a kedélyünkön. Jókai ezek közül való, még pedig a legnagyobbak közül. Nem filozófiai mélység teszi az ő humorát esztétikai nagy értékke s az olvasók százezreire nézve jótéteménnyé, hanem a lélek örök virgoncsága, az ideálista világ-felfogás naiv optimizmusa, az ifjúi kedélynek játékban levezetődő fölös energiája. Annyira a szívéből fakad ez a humor Jókainak, annyira természetes szellemi képződmény ez nála, hogy noha az élet mélységeibe nem segít is bepillantani, de határozottan filozófiai jelleget és jelentőséget is nyer a látásmódnak attól a következetességétől, mely Jókai humoros műveinek hatalmas tömegében megnyilvánul. Ebben a fiatalos, kedves, ártatlan genreben mindmáig ő a mi legnagyobb humoristánk.

Jókai költői egyéniségének ez a két alapvonása egy nagyszerű harmadik tehetségben olvad magasabb összhanggá: a *stílusban*, mert ez a stílus nemcsak elmeséli nekünk a téma anyagát, hanem láttatja is azt velünk és kedélyi *motivummá* is teszi reánk nézve. A magyar szépprózai nyelvnek Jókai a leggazdagabb birtokosa, megközelíteni is alig egy páran tudják irodalmunkban. A Jókai-stílus gazdagsága nemcsak a szókincs bőségében áll, hanem ezenkívül a nyelv festői és zenei szépségeinek olyan pazar érvényesülésében, hogy ennek idegen nyelvre való egyenlőértékű lefordítása az elképzelhető legnehezebb feladatok közé tartozik. Jókai stílusának megvesztegető, elvarázsoló sikere nem fáradságos műgond eredménye, hanem az ösztönszerű mesemondó talentum könnyű diadala, ami különben közös tulajdonsága a világirodalom leg-

nagyobb elbeszélőinek. Jókai minden idők egyik legnagyobb elbeszélő költője, a magyar szépprózai költészet korszakalkotó hőse, aki nyelvünk szépségeiből legtöbbet hozott eddig napfényre, a magyar szépprózai nyelv művelése terén egymaga egész írói nemzedéknek a munkáját végezte el s ránevelte nemzetét arra a műveltségi fokra, hogy a kedvét kereső regények és novellák stílusával szemben igényei legyenek, ha mindjárt csak ösztönszerűek is.

Ez a hármas tehetség együttvéve a legeredetibb költői lángelmék közé emeli Jókait. A magyar tudományos kutatásnak egyik legszebb, legméltóbb feladata és egyik elháríthatatlan kötelessége: hozzáfogni minél többoldalú és minél mélyrehatóbb objektív vizsgálatához és értékeléséhez annak a dús örökségnek, melyet a magyar nemzetre s az egész művelt emberiségre nézve a Jókai költészete jelent esztétikai becsénél fogva és a benne tükröződő eszményies világnézet erkölcsi nagy jelentősége által egyaránt.

TARTALOM-JEGYZÉK.

	Lap
Élete	1
Írói pályája	
I. Ifjúkor	48
II. A szabadságharc hatása	80
III. Uralomra jutása regényirodalmunkban	90
IV. Írói népszerűségének fénykora	151
V. Fin du siècle	243
Világnézete és a költői motiváció	280
Regény-hősei	314
Humora	333
Előadó művészete	351
Jócai és a kritika	397